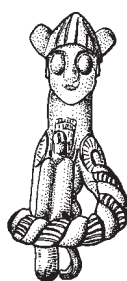

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LV

2007

ČÍSLO 2

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2007

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
V NITRE

HLAVNÝ REDAKTOR GABRIEL FUSEK

Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES
IN NITRA

GENERAL EDITOR GABRIEL FUSEK

Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
IN NITRA

SCHRIFTFLEITER GABRIEL FUSEK

Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

LV - 2 - 2007

Hlavný redaktor
Gabriel Fusek

Predseda redakčnej rady
Alexander Ruttkay

Redakčná rada
Václav Furmánek, Milan Hanuliak, Titus Kolník, Pavel Kouřil, Elena Miroššayová,
Ján Rajtár, Matej Ruttkay, Ladislav Veliačik

Výkonná redaktorka
Daniela Fábiková

Počítačové spracovanie
Beáta Jančíková

Vychádza dva razy do roka

Rozširuje, objednávky a predplatné aj do zahraničia prijíma
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra

e-mail: nrauhalm@savba.sk

Distributed by Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK-949 21 Nitra, Slovakia

Tlač MICHEL ANGELO Nitra

OBSAH

L u b o m í r a K a m i n s k á	
Praveké osídlenie pieskovej duny Veľká Moľva v Čičarovciach	203
Vorgeschichtliche Ansiedlung der Sanddüne Veľká Moľva in Čičarovce	257
 J u r a j P a v ú k	
Poznámky k neskorému neolitu na Východoslovenskej nížine	
vo svetle výsledkov výskumu v Polgári-Csőszhalome	261
Some remarks on the Late Neolithic of the East Slovakian Plain	
in the light of excavation results at Polgár-Csőszhalom	274
 J ú l i u s J a k a b	
Grundkennziffern der Paläodemographie der frühbronzezeitlicher Gräberfelder von Jelšovce	277
Základné parametre paleodemografie pohrebísk zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach	283
 A n j a H e l l m u t h	
Untersuchungen zum Gewicht skythischer Pfeilspitzen aus der hallstattzeitlichen Siedlung	
von Smolenice-Molpír	285
Výskum hmotnosti skytských hrotov šípov z halštatského sídliska Smolenice-Molpír	293
 K a r o l P i e t a	
Der frühlatènezeitliche Burgwall in Horné Orešany, Westslowakei. Vorbericht	295
Včasnotátenske hradisko v Horných Orešanoch, západné Slovensko. Predbežná správa	309
 M a r t a Ď u r i c o v á	
Zvláštnosti v ukladaní mŕtvych ako súčasť duchovnej kultúry obyvateľstva	
v období avarského kaganátu na území Slovenska	311
Besonderheiten in den Bestattungsformen als Bestandteil der Geistkultur der Bevölkerung	
in der Zeit des Awarischen Khaganats auf dem Gebiet der Slowakei	349
 J o z e f Z á b o j n í k	
Hrob 63 na pohrebisku v Čiernom Brode. Problematika hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat	
v období avarského kaganátu	353
Grab 63 auf dem Gräberfeld in Čierny Brod. Problematik der partiellen Tiermitbestattungen	
in der Zeit des Awarischen Kaganats	383
 Správa	
Konferencia „Die Zeiten der Wandel“ v Starej Lesnej (<i>Ján Haruštiak</i>)	387
 Recenzie	
Milan Salaš: Bronzové depoty strední až pozdní doby bronzové	
na Moravě a ve Slezsku. I, II (<i>Václav Furmánek</i>)	391
Mychajlo Jurijovyč Videjko/Rostyslav Vsevolodovyč Terpylovskyj/Valentyna Oleksijivna Petraško:	
Davni poselennja Ukrajiny (<i>Peter Šalkovský</i>)	393
Josef Unger: Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě	
z antropologicko-archeologické perspektivy (<i>Ivona Vlkolinská</i>)	397
 Skratky - Abkürzungen - Abbreviations	399

PRAVEKÉ OSÍDLLENIE PIESKOVEJ DUNY VEĽKÁ MOĽVA V ČIČAROVCIACH *

LUBOMÍRA KAMINSKÁ

Prehistoric settlement of the sand dune Veľká Moľva at Čičarovce. Excavations of a multicultural settlement site at Čičarovce in 1998 revealed a prehistoric settlement. Two features of the Raškovce group contained pottery with black painted decoration. Three settlement features with pottery, stone and bone implements and animal bones belong to the proto-Tiszapolgár phase. Half-globular protrusions dominated in decoration of pottery, which consisted of bowls, plate-shaped vessels, cups, glasses, lids, pots and storage vessels. First radiocarbon dating of the Polgár culture in Eastern Slovakia: 5745 ± 35 BP, calibrated 4607 ± 55 BC (VERA 2004). Two features, in which pottery decorated with pointed protrusions and impressed dots was found, belong to the Tiszapolgár group later phase. Bowls are prevailing in finds, in association with cups, glasses, lids, pots and a ladle. In stone industry obsidian is slightly predominating over Volhynian flint. Seven features and a ditch were classed as belonging to the Nyírség-Zatín culture earlier phase, for which pottery decorated with white-inlaid notches (bowls, jugs) and without engraved decoration with straw imprints (bowls, cups, amphorae, pots) are typical. An earthen mock-up of house, small earthen wheels, stone and bone artefacts, copper wire, animal bones and shells were found here as well. The Suciú de Sus and Gáva cultures were represented mostly by pottery finds.

Key words: Slovakia, settlement site, Raškovce group, proto-Tiszapolgár phase, Tiszapolgár group, Nyírség-Zatín culture, Suciú de Sus culture, Gáva culture.

ÚVOD

Lokalita Čičarovce leží v južnej časti Východoslovenskej nížiny, v priestore medzi riekami Uh a Latorica. Nížina je v podloží tvorená morskými a jazernými sedimentmi, ako aj neovulkanitmi. Tie sú prekryté štvrtohornými usadeninami, ako sú spraše, sprašové pôdy, riečne fluviálne sedimenty a eolické piesky. V holocéne zasiahli Východoslovenskú nížinu tektonické pohyby, následkom ktorých sa sformoval jej dnešný reliéf. Tvorí ho rovina s miestnym výskytom eolických pieskov a pôd v povodiach riek. V priebehu holocénu menili rieky svoje toky, čo spôsobovalo nepretržité zaplavovanie územia. Vytvárali sa jazerá a bažiny nevhodné pre poľnohospodárstvo. Vyčnievali z nich ostrovy zložené z neovulkanitov a pieskových dún (Harčár 1997, 9). V preboreáli a v boreáli došlo k vývoju hnedozemí a aluviálnych i lúčnych pôd pozdĺž riek. Zvýšením teploty a vlhkosti sa utvárali černozeme a hnedé lesné pôdy pod lesným porastom. Pozdĺž veľkých tokov sa rozšírili lúky a bažinaté lesy, vo vyšších polohách borovicové a brezové lesy, v priestoroch pieskových dún sa objavovali lesostepi. V atlantiku (6000-4000 pred n. l.), v klimatickom optime (Ložek 1980, 108), bola Východoslovenská nížina pokrytá lužnými lesmi. Na pieskových dunách sa nachádzali teplomilné

kríky. V epiatlantiku (4000-1300 pred n. l.) sa po celej nížine rozšírili zmiešané dubové lesy (Krippel 1986, 158-161). Zmeny prírodných podmienok sa prejavovali aj v spôsobe života pravekých spoločností, ktoré sme v priestore Veľkej Moľvy zaznamenali.

HISTÓRIA VÝSKUMOV

Záchranný archeologický výskum bol vyvolaný stavbou plynovodu na trase Užhorod - Vojany. V roku 1998 ryha pre plynovod viedla cez pieskovú dunu Veľká Moľva v katastri Čičaroviec (obr. 1). V dĺžke 50 m a šírke 10 m ryha narušila 36 objektov, z ktorých väčšina bola pravekých (Béres/Kaminská/Uličný 2000). Nálezy z objektov patriacich keltsko-dáckemu horizontu a do mladšej doby rímskej boli publikované samostatne (Kaminská 2005). Obsahom tejto štúdie je analýza viac ako polovice objektov a nálezového materiálu.

Piesková duna Veľká Moľva sa nachádza juhovýchodne od obce. Trasa plynovodu ňou prechádzala zhruba v smere východ-západ a porušila jej južný okraj. Okraj duny sa po niekoľkých metroch začína skláňať k zamokreným lúkam. Západne od duny tečie potok Udoč, ktorý je prítokom Latorice.

* Práca vznikla v rámci projektu 2/6125/26 Vedeckej grantovej agentúry VEGA.

Obr. 1. Čičarovce, poloha Veľká Moľva. Situovanie náleziska v teréne.

Po odhrnutí ornice zemným strojom bola na celej ploche zreteľná silná kultúrna vrstva. Materiál z nej bol kvôli prirodzenému sklonu pieskovej duny, ako aj kvôli odstraňovaniu ornice čiastočne premiestnený a premiešaný. Prejavilo sa to nielen v kultúrnej vrstve, ale aj vo vrchných vrstvách takmer všetkých objektov.

Analyzovaný nálezový materiál pochádza z nasledujúcich objektov (obr. 2):

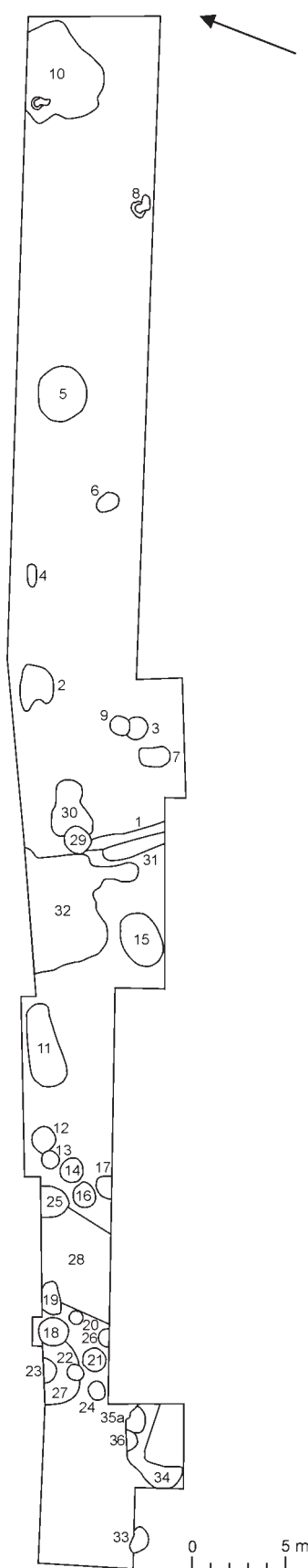
1. objekty 3 a 7 - neolitická skupina Raškovce;
2. objekty 23, 25 a 36 - prototiszapolgárska fáza polgárskej kultúry zo začiatku eneolitu;
3. objekty 22 a 27 - tiszapolgárska skupina, eneolit;
4. objekty 13, 17-19, 21, 26, 28, 34 - kultúra Nyírség-Zatín z eneolitu až zo začiatku doby bronzovej;
5. objekty 2 a 33 - kultúra Suciu de Sus, stredná doba bronzová;
6. objekty 4, 9, 12 - kultúra Gáva z neskej doby bronzovej.

Čičarovce sú známou archeologickou lokalitou už niekoľko desaťročí. Väčšina identifikovaných polôh s archeologickými nálezmi sa nachádza pod cestou z Veľkých Kapušian do Čičaroviec, zasahujúc aj južne a juhozápadne od obce. V praveku bola osídlená takmer každá piesková duna v tomto páse, často aj opakovane. Už K. Andel (1955) evidoval desiatky skôr známych, ale aj nových, ním objavených polôh s prevažne pravekým osídlením (Moľva, Gorony, Liceumi domb, Kertalja, Osztródomb-Kertakalja, Tökös, vyvýšenina Lycea, Tökös, Osztródomb, Malá Moľva).

Autor z týchto lokalít uvádza paleolitickú štiepanú industriu patriacu asi aurignacienu (Moľva), črepy potiskej keramiky (Gorony, Liceumi domb), tiszapolgárske črepy (Liceumi domb), bližšie neurčenú eneolitickú štiepanú industriu (Gorony), pamiatky z doby bronzovej (Osztródomb-Kertakalja, Tökös), nálezy z halštatu (Malá Moľva, Liceumi domb), nálezy z laténu a z doby rímskej (vyvýšenina Lycea, Tökös, Osztródomb, Gorony, Malá Moľva), slovanské črepy (Tökös, Malá Moľva, Liceumi domb, Kertalja), črepy stredovekej keramiky (Tökös, Malá Moľva).

Mladopaleolitickú štiepanú industriu našiel L. Bánesz (1977, 30) v polohe Ortáše. Známe sú aj nálezy neolitickej brúsenej industrie z polôh Veľký les a Moľva (Šiška 1962, 769). Črepový materiál zozbieraný K. Andelom (1955, 152) v polohe Liceumi domb zaradil S. Šiška (1968, 87) do prototiszapolgárskej fázy a do skupiny Tiszapolgár. Z konca 19. stor. sa uvádzajú dva nálezy depotov bronzových predmetov z Čičaroviec (Gačková 2004, 274, 275), patriace do mladšej a neskej doby bronzovej. Z depotu nájdeného v roku 1884 je známa bronzová nádobka v tvare kačice, datovaná do neskej doby bronzovej (Vladár 1979, obr. 63).

Znalosti o vývoji pravekých spoločenstiev v mladom neolite a starom eneolite v tejto oblasti podstatnou mierou rozšírili dva neskoršie výskumy. V roku 1976 preskúmal J. Vizdal (1980) v areáli vtedajšieho JRD na juhozápadnom okraji obce sídliskové objekty, hroby a kultový objekt (Čičarovce I), ktoré zaradil do potiskej kultúry. V blízkosti odkrytých objektov potom v roku 1986 realizoval výskum M. Vizdal (1993). Výsledkom tohto výskumu bol

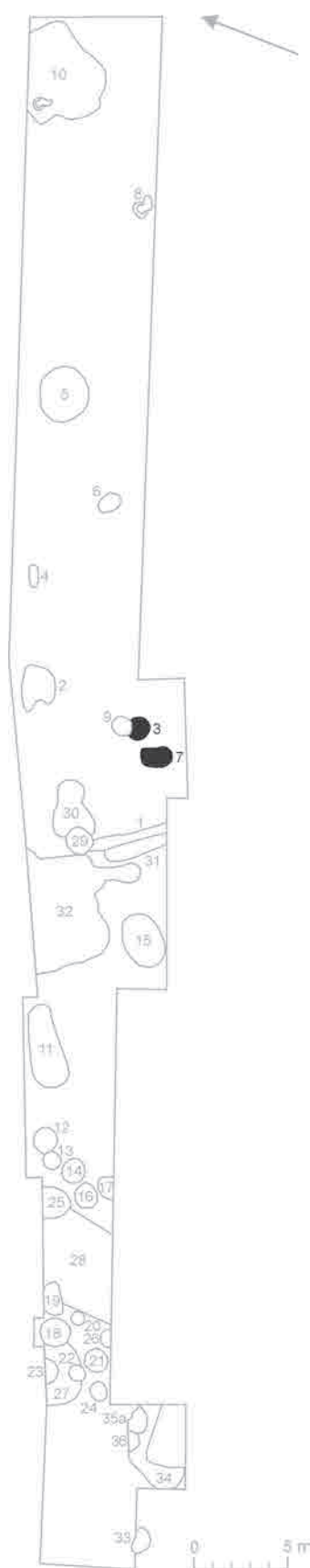

Obr. 2. Čičarovce-Veľká Moľva. Celkový plán výskumu.

objav nových sídliskových pamiatok (Čičarovce II). Nálezy z Čičaroviec II považuje M. Vizdal (1993, 53) za počiatkový stupeň potiskej kultúry a lokalitu Čičarovce I hodnotí ako mladšiu, kladie ju do vrcholnej fázy potiskej kultúry. Uvedené výskumy v Čičarovciach i na ďalších lokalitách v regióne, a to v Ižkovciach (Vizdal, J. 1986), vo Veľkých a Malých Raškovciach (Vizdal, M. 1986; 1988a), priniesli úplne nový a doteraz v tejto oblasti neznámy mladoneolitický nálezový materiál, ktorý v tvaroch keramiky a v jej výzdobe nesie charakteristické znaky potiskej i lengyelskej kultúry, kultúry s vypichovanou keramikou, skupiny Herpály a začínajúcej polgárskej kultúry. Tieto objavy vyvolali veľký záujem bádateľov aj v susedných krajinách, predovšetkým v Maďarsku a Poľsku, keďže spomínané nové nálezy dokladajú okrem komplikovaného vývoja územia južného Zemplína aj úzke kontakty so susednými oblasťami. Na základe postupného štúdia a publikovania nálezov sa mení aj postavenie Čičaroviec v rámci mladoneolitického vývoja.

V syntéze mladoneolitického vývoja východného Slovenska nasledovala po potiskej kultúre (z lokality Zemplín) polgárska kultúra. Jej začiatky patrili skupine Csőszhalom-Oborín s bielo maľovanou výzdobou keramiky na červenom podklade (Oborín I). Jej pokračovaním bola prototiszapolgárska fáza (Oborín II) bez maľovanej keramiky zo začiatku eneolitu. Na ňu nadväzovala potom tiszapolgárska skupina (Šiška 1970, 113). Po výskume J. Vizdala (1980) v Čičarovciach upozornili J. Pavúk a S. Šiška (1980, 147) na možnosť spojenia nálezov z Čičaroviec I so začínajúcou polgárskou kultúrou. S. Šiška (1986a, 253) považuje pamiatky z Čičaroviec I nie za potiskú, ale za začiatok polgárskej kultúry (keramika má bielo maľované vzory na červeno maľovanom podklade), pričom uznáva zásadný podiel potiskej kultúry na formovaní kultúry polgárskej. Vývoj potom pokračuje v skupine Csőszhalom-Oborín (bielo maľovaná keramika), následne v prototiszapolgárskej fáze (keramika je už bez maľovania) a cez skupiny Tiszapolgár a Bodrogkeresztúr do skupiny Lažňany (Šiška 1986a, 255). Vzhľadom na nové nálezy N. Kalicz (1994, 270) uvádza na hornom Potísi nový typ kultúry Herpály (Herpály III) - typ Csőszhalom-Čičarovce. Navrhnuté bolo tiež spojenie Herpály III-Čičarovce-Oborín (Raczky et al. 2002, 843). J. Pavúk (2004, 48) nálezy z Čičaroviec radí do skupiny Csőszhalom-Čičarovce; mladší úsek tohto obdobia s bielo maľovanou keramikou označuje ako fázu Csőszhalom-Oborín II zo záveru neskorého neolitu.

Výskum v Čičarovciach v roku 1998 odkryl viacnásobné osídlenie Veľkej Moľvy. Niektoré fázy pravekého osídlenia úzko súvisia s predchádzajúcimi nálezmi z katastra obce.

Obr. 3. Čičarovce-Veľká Moľva. Objekty skupiny Raškovce.

PRAVEKÉ OSÍDLLENIE

1. Mladá fáza kultúry s východnou lineárnou keramikou, skupina Raškovce

Najstaršie osídlenie Veľkej Moľvy sa viaže so skupinou Raškovce zo stredného neolitu. Zásadné poznatky o osídlení Východoslovenskej nížiny ľuďmi tejto mladej fázy kultúry s východnou lineárnou keramikou sa získali v roku 1971 vo Veľkých Raškovciach výskumom J. Vizdala (1973). V Čičarovciach jej patrili dva objekty a časť materiálu zozbieraného na haldách hlíny, ako aj vo vrchných častiach blízko sa nachádzajúcich mladších objektov (obr. 3).

Sídliskové objekty

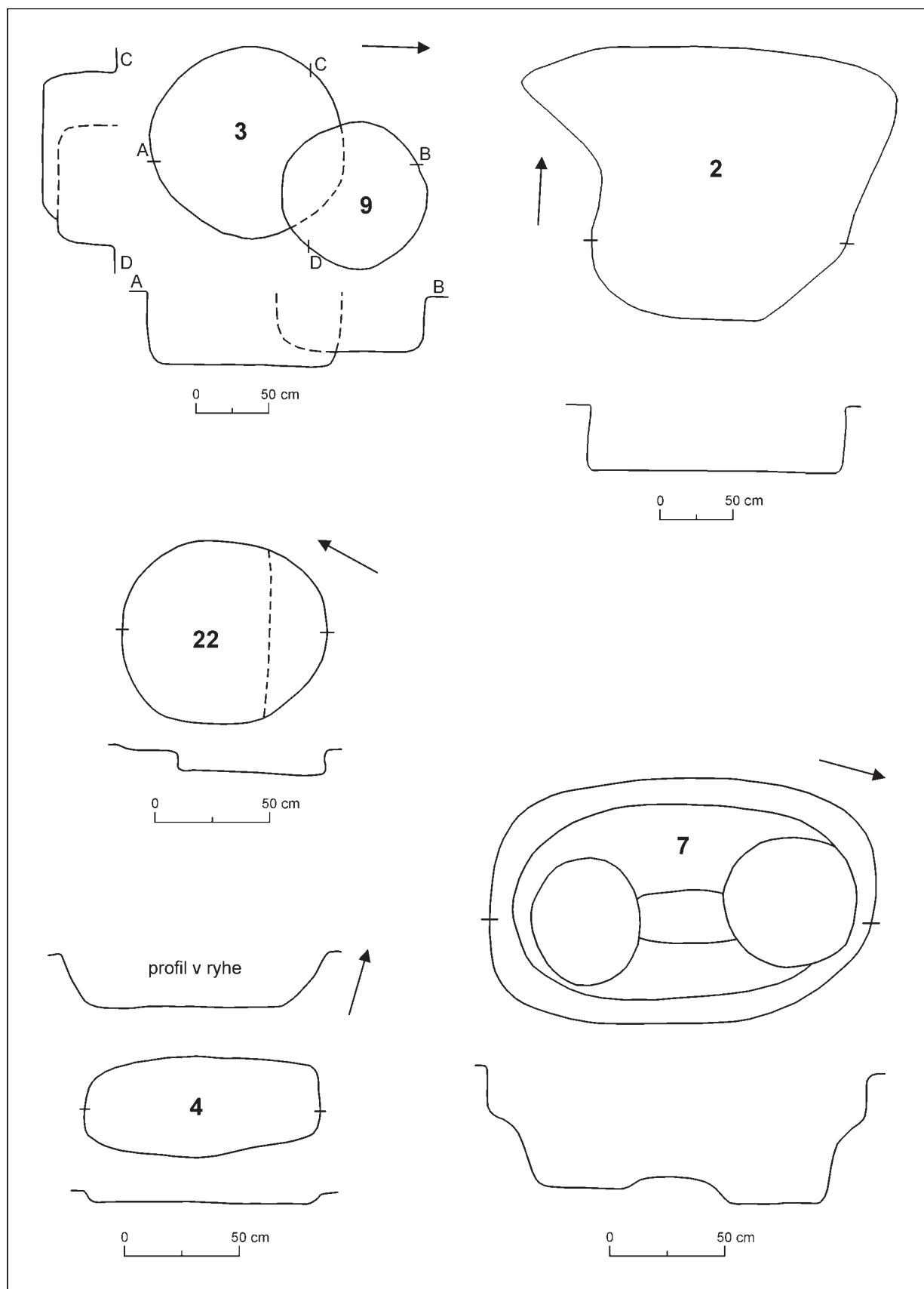
Objekt 3 - oválna jama s priemerom 130 cm a hĺbkou 50 cm, s kolmými stenami, ktoré boli nad rovným dnom zaoblené (obr. 4: 3). Tento objekt bol porušený objektom 9 - sídliskovou jamou z doby bronzovej. Objekt 3 obsahoval keramiku, štiepanú kamennú industriu, zvieracie kosti a mazanicu.

Objekt 7 - oválna sídlisková jama s rozmermi 160 x 105 cm, s nerovným dnom dosahujúcim hĺbku 51 a 57 cm (obr. 4: 7). Objekt obsahoval keramik, mazanicu a prepálenú zvieraciu košť.

Obidva objekty predstavujú jednoduché sídliskové jamy bez zvláštneho určenia. Takýto typ jam je vlastný všetkým lokalitám tejto skupiny na Východoslovenskej nížine (Šiška 1989, 46-49) a nemožno z nich vyvodzovať žiadne chronologické závery. Z fragmentárne zachovaných zvieracích kostí sa dala určiť len ramenná košť pravdepodobne jeleňa (*Cervus elaphus*), dokladajúca loveckú činnosť obyvateľov sídliska. Niektoré kosti nesú stopy pálenia v ohni (Rajtová 2006).

Keramik

V nálezovom spektre možno rozlíšiť tenkostennú keramik, ale aj nádoby s hrubšími stenami. K tenkostennej keramike patria misky s maľovanou výzdobou aj misky bez maľovania. Hrubostenné črepy pochádzajú hlavne z hrncovitých tvarov. Tenkostenné nádoby boli vyrobené z jemne plavenej hlíny. Na lome majú sivú farbu. Zdobené tvary majú vonkajší povrch svetlohnedej farby, niekedy s tehlovým odtieňom. Výzdoba urobená čiernou farbou sa zachovala pomerne zle. Povrch tenkostenných misiek je v sivohnedých odtieňoch, v niekoľkých prípadoch je hladný. Zachovali sa na ňom aj zvyšky potretia svetlohnedou hlinkou. Hlina nádob s hrubšími stenami obsahuje aj prímеси v podobe drvených

Obr. 4. Čičarovce-Veľká Moľva. Pôdorysy a profily objektov 2-4, 7, 9, 22.

črepov. Farba vonkajšieho povrchu je sivohnedá až tehlová, jadro črepu je sivé.

Keramika s maľovanou výzdobou

Z tenkostennej keramiky s maľovanou výzdobou z objektu 3 sa zachovalo 6 črepov misiek, jeden z nich je z rovného, mierne otvoreného okraja. Misky mali buď kónické (tab. I: 7), alebo zaoblené steny (tab. I: 4). Jedna z misiek mala tunelovité úško včlenené medzi maľovanú výzdobu (tab. I: 5). Zo zberu pochádza črep misky s maľovanou čiernou výzdobou (tab. I: 6).

Nezdobená tenkostenná keramika

Tvarom tenkostennej nezdobenej keramiky patrí 33 črepov. Pochádzajú z rovného (tab. I: 1) alebo slabosovito profilovaného okraja misiek (tab. I: 2), z kónických, či mierne zaoblených stien. Na stenách sa vyskytli aj oválne tupé výčnelky (tab. I: 8). Niekoľko črepov bolo z rozhrania tela a rovného dna a v jednom prípade (v objekte 3) bola zaznamenaná prítomnosť črepu misky na nôžke.

Hrubostenná keramika

Z nádob s hrubšími stenami sa zachovalo 18 črepov. Niektoré boli zo stien misiek, niektoré zo stien a dien hrncovitých nádob. Zberom sa získal jeden poškodený črep misky, pochádzajúci z jej štvorhlového okraja vytiahnutého do lalokov (tab. I: 3).

Štiepaná kamenná industria

V surovinovom zložení prevláda obsidián nad rádiolaritom a limnokvarcitom. Štiepanú industriu z objektu 3 zastupujú čepele a úštepky. Tvoria ju tri spodné časti zlomených čepelí, z nich sú dve z obsidiánu (tab. VI: 1) a jedna zo sivého rádiolaritu (tab. VI: 3). Jedna z obsidiánových čepelí so zachovanou pôvodnou kôrou má na ľavej hrane úžitkovú retuš (tab. VI: 2). Vyskytol sa tiež fragment čepele z hrany jadra z obsidiánu, tri úštepky z obsidiánu a jeden úštep z limnokvarcitu typu Banské. Zo zberu možno k týmto nálezom priradiť aj väčšie hranolovité jednopodstavové jadro z limnokvarcitu typu Banské. Jednopodstavové jadrá sú známe z nálezísk lineárnej keramiky a slúžili hlavne na odbíjanie dlhých čepelí (Ginter/Kozłowski 1990, 158).

V y h o d n o t e n i e

Pre skupinu Raškovce je charakteristická výzdoba nádob v podobe lineárneho ornamentu maľovaného čiernou farbou. Táto výzdoba, dnes

zle zachovaná, bola komponovaná z tenších línií aj hrubších pásov, prípadne z rebričkovitého ornamentu a aplikovaná na miskách (tab. I: 4-7). Uvedené motívy, ako aj tvary nádob sú známe z mnohých lokalít skupiny Raškovce, predovšetkým však z Veľkých Raškoviec (Vizdal, J. 1973, obr. 22; tab. IV; XXXIV: 1) či zo Zemplínskych Kopčian (Šiška 1989, 93, obr. 32-34).

Štiepaná industria bola prevažne z obsidiánu, ktorého dostupnosť z prirodzených zdrojov v neďalekých Zemplínskych vrchoch sa odrazila na jeho častom používaní v kultúre s lineárnou keramikou na Východoslovenskej nížine (Šiška 1989, 102). Zdroje limnokvarcitov v Banskom ležia na východných okrajoch Slánskych vrchov. Boli v dosahu neolitických spoločenstiev, ktoré sídlili v ich blízkosti, ako je to známe z lokality skupiny Raškovce v Sečovskej Polianke, hoci aj tam prevažoval obsidián (Jenčová 1991, 81).

2. Prototiszapolgárska fáza polgárskej kultúry

Nálezy prototiszapolgárskej fázy zo začiatku eneolitu tvoria početnú skupinu, aj keď bolo možné preskúmať len časti troch objektov (obr. 5). Nálezový materiál z nich však priniesol obohatenie poznatkov o živote jej nositeľov, pretože väčší počet nálezov z tejto fázy nateraz pochádza len zo starších výskumov z Lúčok-Viničiek (Šiška 1968, 89), z Veľkých Raškoviec (Šiška 1968, 99), z hrobu II/60 z Oborína (Vizdal, J. 1962, 608, obr. 200; 1970, 221, 222) a zo zberu K. Andela v Oboríne (Šiška 1968, 93). Z prieskumu je známa keramika a kamenná industria tejto fázy polgárskej kultúry zo Stretavky (Kaminská 1983).

Sídliskové objekty

Prototiszapolgárskej fáze patria tri objekty, žiadny z nich sa však nepodarilo pre ich porušenie mladšími objektmi alebo ryhou preskúmať úplne.

Objekt 23 (obr. 6: 23) - odkrytý bol len čiastočne, pretože zachádzal pod stenu ryhy mimo odkrývanej plochy. Porušený bol mladším objektom 27, od ktorého sa odlišoval tmavšou výplňou. Kolmé steny objektu 23 končili v hĺbke 50 cm. Objekt obsahoval keramiku, štiepanú kamennú industriu, mazanicu a zvieracie kosti.

Objekt 25 (obr. 6: 25) - zachytiť a preskúmať bolo možné len malú časť, pretože ho takmer celý zničil mladší objekt 28. V preskúmanej časti objektu sa našla keramika, mazanica a zvieracie kosti.

Objekt 36 (obr. 7: 36) - čiastočne zachovaná sídlisková jama, ktorú porušil objekt 34 (kultúra Nyírség-Zatín), objekty 35, 35a (mladšia doba rímska) a ryha

Obr. 5. Čičarovce-Veľká Moľva.
Objekty prototiszapolgárskej fázy.

plynovodu. Z objektu sa odkryla približne polkruhová jama s priemerom 150 cm, ktorej dno sa šikmo zvažovalo k západnej strane. Jama bola striedavo vyplnená čiernymi humusovitými a sivými popolovitými vrstvičkami, ktoré kopírovali sklon objektu. Pochádza z neho väčšia koncentrácia keramiky, kostí a šupín rýb, ale aj kostí iných zvierat, našla sa tu aj kamenná a kostená industria, uhľíky, mazanica a fragmenty trecích podložiek z andezitu.

Keramika

Keramický materiál je početný a typovo rôznorodý. Spoločná je preň starostlivá úprava povrchu nádob. Prevažne tenkostenné, no často aj hrubostenné nádoby mali povrch potretý hlinkou. Leštený povrch mali aj tenkostenné, aj hrubostenné nádoby, pričom v prvej skupine takýto povrch prevažoval. Leštený bol nielen vonkajší povrch nádob, ale často sa takto upravovala aj vnútorná strana ústia, v menšom počte aj celá vnútorná strana. Na výrobu nádob bola použitá hlina s veľmi jemnými prímiesami pri tenkostenných šálkach i miskách a s pomerne hrubozrnnými prímiesami kamienkov a drvených črepov pri hrncoch a zásobniciach s hrubšími stenami. Keramika je dobre vypálená, väčšinou je v odtieňoch hnedej farby.

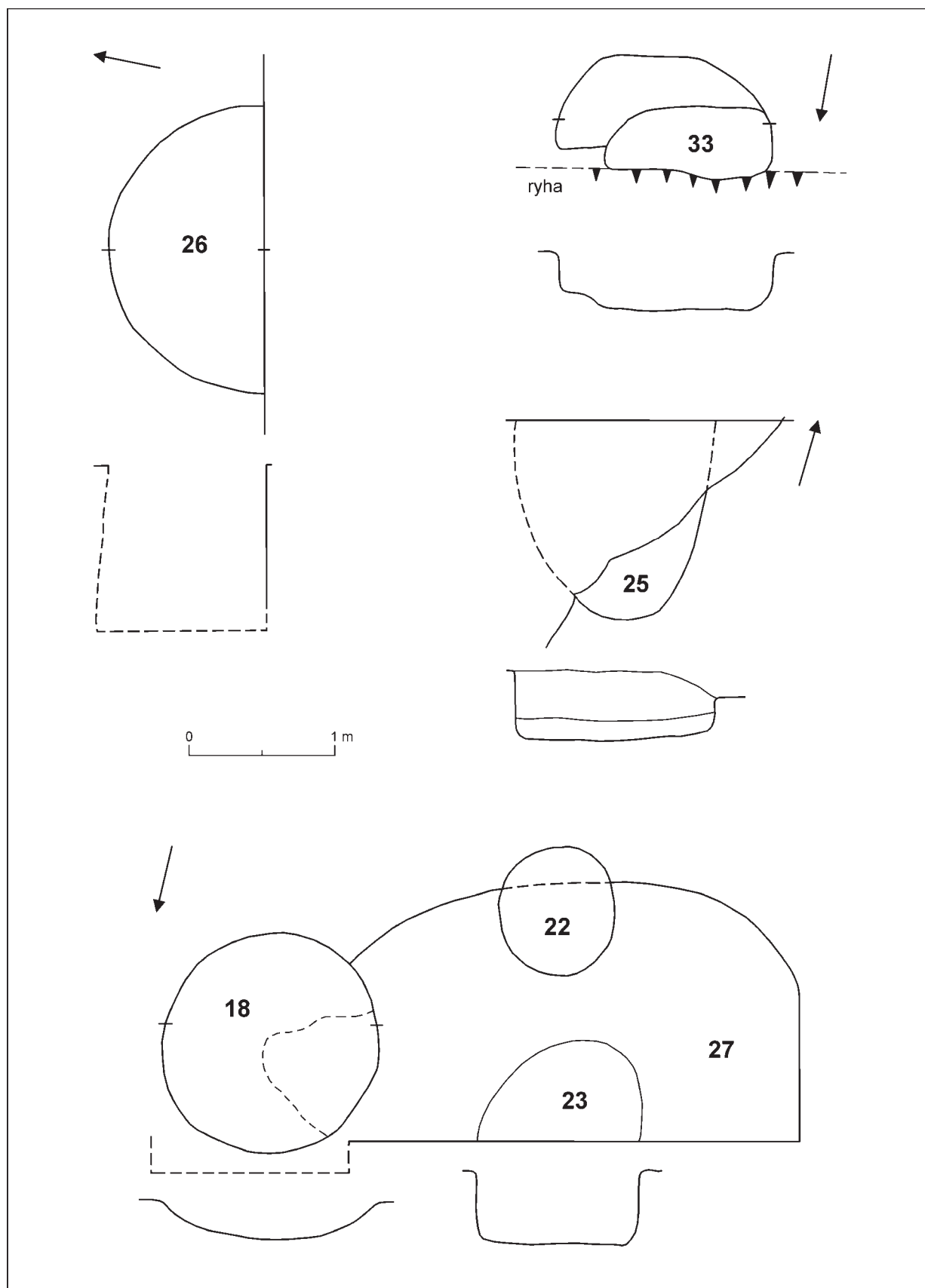
Hlavným výzdobným motívom na keramike sú polguľovité plastické výčnelky. Maľovaná výzdoba, charakteristická pre predchádzajúcu skupinu Csőszhalom-Oborín, sa nezistila ani v jednom prípade. Základné tvary keramiky aj výzdoba polguľovitými výčnelkami plynule prechádzajú zo skupiny Csőszhalom-Oborín do prototiszapolgárskej fázy (Šiška 1968, 78).

V typologickom spektre sa vyskytli misky, tanierovité nádoby, šálky, poháre, pokrievky, hrnce, zásobnice.

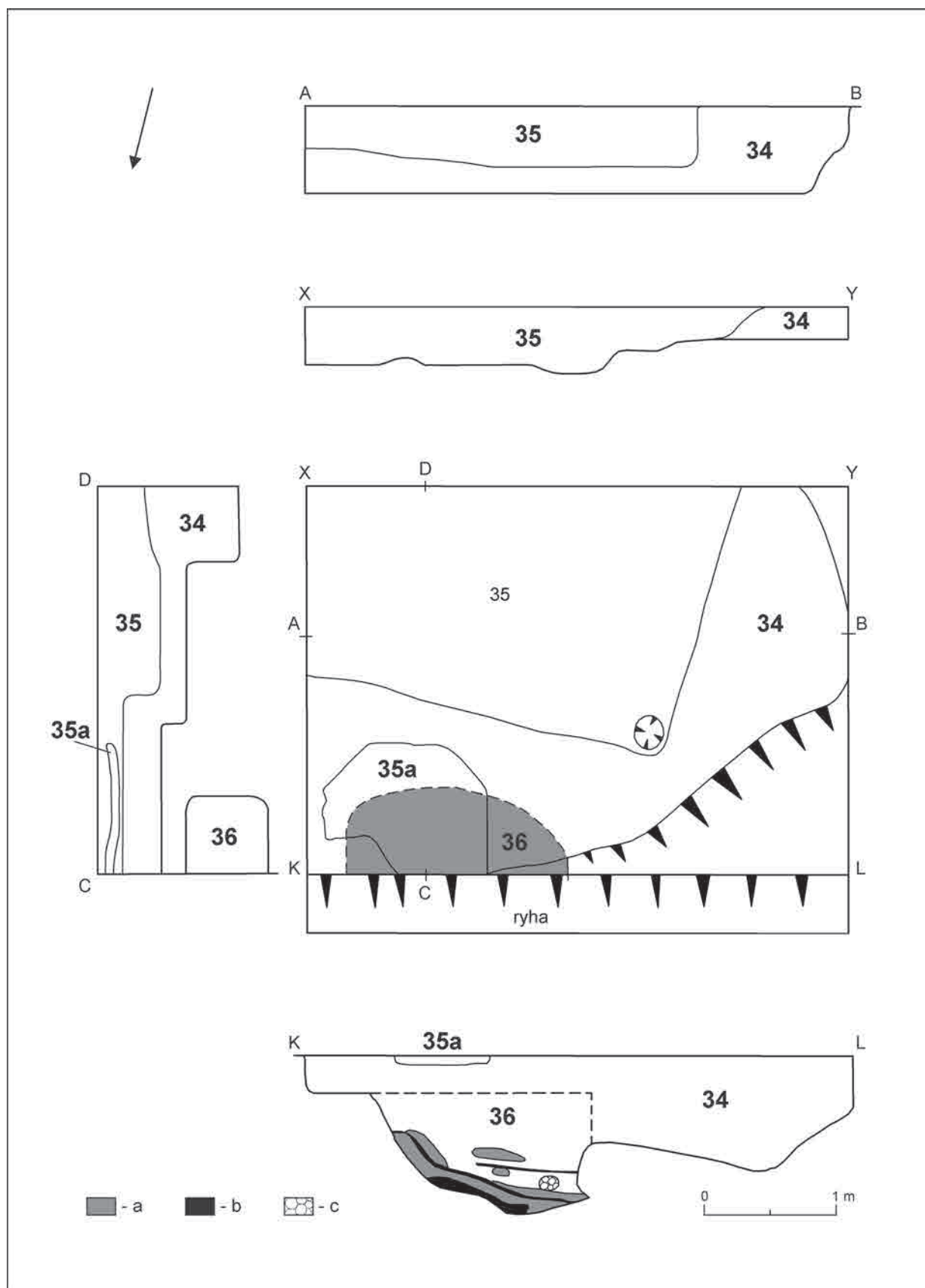
Misky

Tvorí najpočetnejšiu a najvariabilnejšiu skupinu, v ktorej boli rozlíšené nasledujúce typy:

- Jednoduché kónické tvary s otvorenými stenami, väčšinou bez výzdoby. V zriedkavých prípadoch mali ústie vytiahnuté do štyroch lalokov. Tomuto typu misiek patrí črep z lalokovite vytiahnutého okraja, ktorý má z vonkajšej strany plastický výčnelok v tvare neprevrätaného tunelovitého ucha (tab. IV: 1). Typ kónických misiek s otvorenými stenami patrí k tvarom keramiky prototiszapolgárskej fázy (Šiška 1968, obr. 11: 16). Z predchádzajúceho obdobia je v menšej miere doložený v nálezoch z Čičaroviec I (Vizdal, J. 1980, tab. V: 2) i z Čičaroviec II (Vizdal, M. 1993, obr. 9: 11).

Obr. 6. Čičarovce-Velká Mořva. Pôdorysy a profily objektov 18, 22, 23, 25-27, 33.

Obr. 7. Čičarovce-Veľká Moľva. Pôdorysy a profily objektov 34, 35, 35a, 36. Legenda: a - zhluky mazanice; b - popolovitá vrstva; c - rybšie šupiny.

- Počtom prevažovali misky s kónicky formovanou spodnou časťou, ktorá spravidla prechádza ostrejším lomom do valcovitého hrdla. Hrdlo je pomerne nízke, viac alebo menej prehnuté a väčšinou s mierne vyhnutým ústím. Misky sú zdobené radom polguľovitých výčnelkov na lome (tab. II: 2), dvoma radmi polguľovitých výčnelkov situovaných pod okrajom a na najväčšej vydutine (tab. II: 4) alebo štyrmi radmi výčnelkov striedavo rozmiestnených pod okrajom, uprostred hrdla, na vydutine a pod ňou (tab. II: 5). Vyskytli sa aj misky bez výzdoby, s nižšie posadenou vydutinou (tab. V: 5). Tento tvar je najcharakteristickejší pre keramiku prototiszapolgárskej fázy (Šiška 1968, 72), pričom mal predlohy tiež v skupine Csőszhalom-Oborín, ako je to zrejmé z nálezov z Oborína I (Vizdal, J. 1970, 222) alebo z Egreša (Gašaj 1981, 296) a z Čičaroviec I (Vizdal, J. 1980, tab. III: 2; LVIII: 1). Tvary s nižšie posadeným vydutím z Čičaroviec I radí J. Vizdal (1980, 31, 85, tab. XVII: 4; LIX: 2) k dvojkónickým miskám a podobné nálezy z Čičaroviec II začleňuje M. Vizdal (1993, 31, 32, obr. 8: 4, 8) k dvojkónickým pohárovitým nádobám, ktoré majú podstatne vyššie hrdlo.

Ako nový prvok sa na črepe z okraja misky s valcovitým hrdlom objavila jamková výzdoba (tab. II: 3), doložená už aj v tejto skupine, ale potom častá na keramike skupiny Tiszapolgár (Šiška 1968, 76).

- V hojnom počte boli aj dvojkónické misky, ktoré mali krátke valcovité hrdlo a dvojkónické telo. Boli buď bez výzdoby, alebo ich zdobili dva rady plastických polguľovitých výčnelkov pod okrajom a na najväčšej vydutine (tab. III: 5, 7), objavilo sa aj tunelovité uško tesne pod okrajom (tab. V: 2). Niektoré časti misiek sú zdôraznené vodorovnou ryhou (tab. IV: 6), ktorú azda možno považovať za rytú výzdobu. Rytý ornament na keramike nebol v tejto fáze známy (Šiška 1968, 76). Objavil sa však na takomto type misiek v nálezoch skupiny Csőszhalom-Oborín v Hrčeli (Kaminská 1987, 492, obr. 7: 4; 8: 10), kde bol umiestnený na rozhraní hrdla a tela a nad najväčšou vydutinou. Dvojkónická miska s dvoma radmi polguľovitých výčnelkov pochádza z hrobu II/60 z Oborína (Vizdal, J. 1970, 221, 222, obr. 6: 6). Predlohy tohto tvaru sa vyskytli tiež v skupine Csőszhalom-Oborín v Hrčeli (Kaminská 1987, 492, obr. 7: 4; 8: 10) a v Egreši (Gašaj 1981, 296, obr. 7: 4; 9: 3). Majú však početné staršie analógie na sídlisku a v hrobách v Čičarovciach I (Vizdal, J. 1980, tab. XII: 2; XVII: 4; XXIV: 1, 4; XL: 1; XLIV: 1). V objekte 1/1986 v Čičarovciach II sa našli dvojkónické misky na dutých nôžkach (Vizdal, M. 1993, obr. 6: 7).

- Esovito profilované misky sa vyskytli v menšom počte, zvlášť zachovalý je fragment s tunelovitým uškom pod okrajom (tab. IV: 10). Z Čičaroviec I uvádza J. Vizdal (1980, 116, tab. XII: 2; XVII: 4) medzi typmi nádob aj mierne esovito profilované misky. Tunelovité uško považuje S. Šiška (1968, 76) za chronologický znak dôležitý pre prototiszapolgársku fázu.
- Vo fragmentoch sa zachovali aj misky na nôžke. Nôžky mali zvoncovitý tvar a väčšinou boli nezdobené (tab. III: 4). Zaznamenaná bola aj výzdoba polguľovitými výčnelkami. Z prototiszapolgárskej fázy sa mierne vyduté nôžky našli v Lúčkach-Viničkách a vo Veľkých Raškovciach (Šiška 1968, 72, 99, obr. 7: 5, 15).

Tanierovité nádoby

Medzi nálezmi sa vyskytol aj črep tenkostennej nádoby so stenami a dnom formovanými do štvorca (tab. III: 3). Tento druh keramiky je známy z prototiszapolgárskych nálezov z Lúčiek-Viničiek, kde ich S. Šiška (1968, 74, obr. 7: 11) označuje ako tanierovité nádoby s lalokovito vyťahnutými rohmi.

Šálky

Početnou skupinou nádob boli aj šálky. Väčšinou boli jemne plavené, tenkostenné, často s lešteným povrchom, a to aj na vnútornej strane. Prevláda jednoduchý kónický tvar s valcovitým hrdlom a trochu vyhnutým okrajom - buď bez ďalšej výzdoby (tab. II: 1; III: 1), alebo s výzdobou malými polguľovitými výčnelkami na lome (tab. IV: 8). Tvary šálok splývajú s tvarmi malých misiek či vázičiek, preto sa v nálezoch niekedy presnejšie nevydeľovali, ale sú pomerne početné na lokalitách prototiszapolgárskej fázy (Šiška 1968, 72, obr. 5: 5, 10, 13). V keramickom materiáli v Čičarovciach II ich M. Vizdal (1993, 33, 34, 40, obr. 7: 2; 9: 10; 10: 3) radí k šálkovitými kónickým nádobám alebo k zvláštnym keramickým tvarom.

Poháre

V objekte 36 sa našiel aj črep, ktorý je nôžkou nádoby, pravdepodobne pohára. Nádoby na štyroch nôžkach - poháre a vaničky - sú známe hlavne z tiszapolgárskej kultúry (Šiška 1968, 102).

Pokrievky

Mali dôkladne upravený povrch, niekedy boli nielen hladené, ale aj leštené. Hlina na ich výrobu bola kvalitne vypracovaná a tvrdo vypálená. Kónické pokrievky boli bez výzdoby, s niekoľkými polguľovitými výčnelkami v dvoch radoch (tab. V: 3), alebo s perličkovou výzdobou okraja

(tab. IV: 6). Všetky tieto druhy výzdoby začali na keramike predchádzajúcej skupiny Csőszhalom-Oborín, napríklad v Egreši (*Gášaj 1981*, obr. 6: 3), a pokračovali aj v nasledujúcej skupine Tiszapolgár (*Šiška 1968*, 74). Výnimočné postavenie majú pokrievky z lokalít Čičarovce I (*Vizdal, J. 1980*, 31, tab. XX: 3) a Čičarovce II (*Vizdal, M. 1993*, 38, obr. 7: 1a, 1b), a to najmä tie, ktoré majú zoomorfne tvarované držadlá.

Hrnce

Ani jeden hrniec sa nepodarilo rekonštruovať. V črepovom materiáli prevládajú tvary s vysokým valcovitým hrdlom a baňatou spodnou časťou. Mnohé črepy hrncovitých nádob sú zdobené väčšími polguľovitými výčnelkami (tab. III: 2, 6). Na rozhraní hrdla a tela je doložená aj výzdoba dvojicou malých polguľovitých výčnelkov (tab. V: 1). Takéto dvojice malých polguľovitých výčnelkov sú na miskách a hrncovitých nádobách s rytou výzdobou z Čičaroviec II (*Vizdal, M. 1993*, obr. 8: 1, 3; 14: 1-3), ako aj na miskách na nôžke z objektu F/76 z Čičaroviec I (*Vizdal, J. 1980*, 97, 98, tab. LXXV: 2; LXXVI: 2; LXXVII).

Zásobnice

Prítomnosť zásobníč je okrem hrubostenných črepov doložená aj zvislo prevráteným zobákovitým uchom, ktoré malo pri koreni pôvodne nalepené malé polguľovité výčnelky (tab. IV: 9). Rovnaký tvar ucha mala zásobnica z prototiszapolgárskej fázy z Lúčk-Viničiek (*Šiška 1968*, obr. 5: 9) či zo Stretavky (*Kaminská 1987*, obr. 1: 17).

Kamenné predmety

V objekte 36 sa našla brúsená i štiepaná kamenná industria a dva fragmenty trecích podložiek.

Brúsená kamenná industria

Zastúpená je sekerkou s obojstranne zbrúseným oblúkovitým ostrím so stopami používania, boky sa mierne zužujú k poškodenému tylu (tab. VI: 21). Je vyrobená zo slienitej bridlice. Do prototiszapolgárskej fázy osídlenia lokality bola priradená aj ďalšia, fragmentárne zachovaná sekerka zo zberu, ktorá má odbité ostrie a zúžené tylo (tab. VI: 24), ako aj menšie zlomky dvoch ďalších brúsených tvarov, pravdepodobne sekeriek, pretože sú vyrobené z rovnakého materiálu. Tento typ sekeriek nie je dobrým chronologickým kritériom, lebo sa vyskytuje počas celého neolitu a eneolitu a častý je aj v jednotlivých fázach polgárskej kultúry (*Šiška 1968*, 120). Najčastejšie opakovaným tvarom v eneolite na území východného

Slovenska sú však malé ploché sekerky s obojstranne zbrúseným rovným alebo oblúkovitým ostrím, ktorých boky sa zužujú k rovnému či zaoblenému tylu (*Šiška 1970*, 172). Podobná sekerka sa našla na sídlisku prototiszapolgárskej fázy v Stretavke (*Kaminská 1987*, obr. 3: 8), na sídliskách v Lúčkach-Viničkách i v Oboríne (*Šiška 1968*, 89, 93).

Štiepaná kamenná industria

Obsahuje 13 artefaktov, z nich je 8 kusov z obsidiánu a 5 z volynského pazúrika. Výraznejšie bulby s úderovými jazvami na artefaktoch poukazujú na používanie tvrdého otlkača. Jadro sa našlo iba jedno. Je to zvyšok mikrolitického jednopodstavového jadra na odbíjanie úzkych čepeľiek (tab. VI: 15). Z nástrojov sa vyskytlo škrabadlo s mierne oblúkovitou hlavnicou na širšej čepeľi z volynského pazúrika (tab. VI: 14) a kosáková čepeľ z volynského pazúrika (tab. VI: 16). Z obsidiánu boli tri zlomené čepele s úžitkovou retušou (tab. VI: 19), štyri úštepky boli z obsidiánu a tri z volynského pazúrika.

V nástrojovom inventári sa objavujú dva hlavné typy artefaktov - čepeľové škrabadlá a čepele. Okrem nich sú prítomné aj úštepky a jadrá. V objekte 1/1986 v Čičarovciach II sa našla štiepaná industria zložená zo škrabadiel, čepeľok a zvyšku jadra (*Vizdal, M. 1993*, 46, obr. 21). Prevažujúcou surovinou bol rohovec (*Vizdal, M. 1987*, 110). V Čičarovciach I bolo takmer 50% industrie vyrobenej z obsidiánu. Medzi nimi sú aj drobné jadrá z obsidiánu (*Vizdal, J. 1980*, obr. 7: 6; 12: 1). Na sídlisku skupiny Csőszhalom-Oborín v Oboríne uvádza *J. Vizdal* (1970, 224) 23 čepeľovitých a škrabadlovitých artefaktov štiepaných prevažne z obsidiánu a rohovca. Obsidiánové jadro je v podobe drobného vyfaženého kusa (*Vizdal, J. 1970*, tab. V: 24). V Hrčeli sa našlo 540 kusov štiepanej kamennej industrie (*Kaminská/Pelisiak 1991*, tab. 1). Prevažoval obsidián (74,81%), pazúriky rôznych typov boli takmer v rovnováhe - čokoládový (6,11%), volynský (5,56%), dve odrody krakovsko-jurského (spolu 5%) a v malom množstve sa našiel pásikový (0,19%). Ostatné suroviny - limnokvarcit, rádiolarit, ílovec a neurčená surovina mali menšie zastúpenie. Zvyškové jadrá z obsidiánu majú malé rozmery (*Kaminská/Pelisiak 1991*, obr. 2: 12; 3: 14; 5: 15; 9: 12). V skladbe industrie sa objavujú typy, ktoré sú známe aj v nasledujúcej tiszapolgárskej skupine na východnom Slovensku (*Kaczanowska 1985*, 168-174). V Egreši tvorila obsidiánová industria 45%, ostatné silicity zaberali 55%; najpočetnejší z nich bol čokoládový pazúrik (40%), krakovsko-jurský pazúrik (2,5%) volynský pazúrik 2,5%, zvyšok tvorili limnokvarcity (2,5%) a neurčené druhy (*Gášaj 1981*, 300, 301). Na sídlisku prototiszapolgárskej kultúry v Stretavke je podobne pestré

zloženie surovín ako v Egřeši (Kaminská 1983, 53), t. j. ešte prevláda obsidián (51%) nad volynským pazúrikom (37%), čokoládovým a krakovsko-jurským pazúrikom (spolu 11%), limnokvarcit a neurčená surovina (1%).

Trecie podložky - žarnovy

V objekte 36 v Čičarovciach boli odkryté aj dva fragmenty trecej podložky z andezitu, ktorej presný tvar sa nedá určiť. Kamenné žarnovy sa spravidla nachádzajú na lokalitách polgárskej kultúry aj v prototiszapolgárskej fáze a majú oválny tvar s vrchnou vyhladenou stranou, napríklad na sídlisku v Lúčkach-Viničkách a vo Veľkých Raškovciach (Šiška 1968, 124). Na ich výrobu sa použil lokálny hrubozrnný materiál. Podobný typ trecej podložky sa našiel aj v objekte 1/1986 v Čičarovciach II (Vizdal, M. 1993, 46, obr. 20: 4).

Kostená industria a zvyšky fauny

V objekte 36 sa našlo šidlo a väčšie množstvo zvieracích kostí (Rajtová 2006). Šidlo bolo vyrobené zo štíhlej dlhej rúrkovitej kosti väčšieho vtáka (tab. IV: 5). Ďalšie vtáacie kosti patrili tak väčším, ako aj menším vtákom. Najpočetnejšie však boli kosti ošípanej a hovädzieho dobytku. Z ošípanej (*Sus scopa*), pravdepodobne z diviaka, sa našla mohutná sánka a úlomky stoličiek. Iná sánka patrila podľa zubov mladšej ošípanej, rovnako aj vretenná kosť. Na jednom z viacerých fragmentov rebra boli stopy po ohrýzaní, iné časti rebier niesli stopy po ohni. Zvyšky hovädzieho dobytku (*Bos taurus*) - fragmenty lopatky, panvy, stehnovej kosti a kosti predlaktia pochádzali prevažne z nedospelých jedincov. Jeden z úlomkov stehnovej kosti bol zaoblený a mierne vyhladený. Z kozy (*Capra hircus*) sa našla časť holennej kosti so stopami po pálení a členková kosť. Pravdepodobne z bobra (*Castor fiber*) pochádza úlomok obojstranných rezákov. Početné boli aj kosti rýb (stavce, kostičky z plutiev) a šupiny. V preplavovaných vzorkách z objektu 36 sa našli aj kosti žiab (Hajnalová 2006). V objekte 23 boli kosti hovädzieho dobytku a rybí stavec. Objekt 25 obsahoval hlavne kosti ošípanej a dlhá rúrkovitá kosť bola asi z hovädzieho dobytku.

Na lokalite Čičarovce I boli kostené šidlá súčasťou milodarov v mužských i ženských hrobách, niekedy spolu s opracovaným parohom (Vizdal, J. 1980, 74). Šidlo sa našlo aj v kultovom objekte A/76 (Vizdal, J. 1980, 18, obr. 7: 2) a v jednotlivých jeho vrstvách boli kosti rýb, hovädzieho dobytku, diviaka, psa, jeleňa a vtákov, aj panciere korytnačiek (Vizdal, J. 1980, 15, 21, 29, 35). Zo všetkých sídliskových objektov pochádzajú kosti rýb a hovädzieho dobytku, často

aj jelenie parožie so stopami opracovania a vtáacie kosti (Vizdal, J. 1980).

V Čičarovciach II v objekte 1/1986 boli kostené háčiky na lovenie rýb (Vizdal, M. 1993, obr. 17: 1-5), šidlá a šidlovité nástroje (Vizdal, M. 1993, 52, obr. 17: 6, 8-10; 18: 1-6). Osteologický rozbor ukázal v objekte pestré zastúpenie živočíchov - domácich i lovených zvierat (tur domáci, ovca alebo koza, prasa domáce, prasa divé?, jeleň, srnec), vtákov, rýb (sumec, šfuka, kapor, bolen) a iných vodných druhov (korytnačka bahenná, ropucha). Na zlomkoch z metapódií srnca boli poznateľné stopy brúsenia (Peške 1993, 56).

Rastlinné zvyšky a dreviny

Z preplavených vzoriek z objektu 36 určila M. Hajnalová (2006) prítomnosť 2 kusov pšenice dvojrznovej (*Triticum dicoccum*), 1 kusa pšenice jednozrnovej (*Triticum monococcum*), 1 kusa ľanu siateho (*Linum asitativissimum*) a 4 kusov ďalších zvyškov neurčiteľných zrnovín. Medzi určenými drevinami počtom až 86 kusov vysoko prevládal dub (*Quercus sp.*), v menšom množstve bol 7 kusmi doložený jaseň (*Fraxinus sp.*), 5 kusmi hrab obyčajný (*Carpinus betulus*), 3 kusmi brest (*Ulmus sp.*), 1 kusom javor (*Acer sp.*) a 1 kusom jablonožetvé (*Pomoidea*). Spoločenstvo drevín dobre odráža rozmach zmiešaných dúbav, čo je charakteristické pre atlantik (Krippel 1986, 143).

Datovanie

Zo zubov diviaka z objektu 36 z prototiszapolgárskej fázy bolo urobené datovanie C^{14} (Stadler et al. 2000) s výsledkom 5745 ± 35 BP (VERA 2094), kalibrované 4607 ± 55 BC.

V y h o d n o t e n i e

Preskúmané sídliskové objekty na pieskovej dune neposkytli žiadne podklady pre poznanie obytných objektov tejto fázy polgárskej kultúry. Rozšírili však naše vedomosti o nálezovom materiáli prototiszapolgárskej fázy. Z neho vyniká hlavne keramika, ktorá je svojím precíznym vypracovaním odlišná od nálezov z hrobu II/60 (Vizdal, J. 1962, obr. 200). Sídlisková keramika bola modelovaná z kvalitne vypracovanej hlíny a dokonale vypálená. Zdobenie povrchu sa obmedzilo na aplikovanie polguľovitých výčnelkov rôznych veľkostí, ojedinele aj s vodorovnou ryhou. Spôsob vypracovania keramiky aj jej tvary potvrdili nadväznosť na výrobky zo začiatku polgárskej kultúry (Čičarovce I a II, Oborín, Hrčel, Egřeš).

Surovinové zloženie industrie ukazuje na väčšinové využívanie domácich obsidiánových zdrojov

na výrobu industrie pred cudzími. V začiatkoch polgárskej kultúry najviac používanou surovinou na výrobu štiepanej kamennej industrie bol tradične obsidián, až neskôr narastá počet artefaktov z volynského pazúrika a vrcholí jeho prevahou v skupine Tiszapolgár (Šiška 1968, 124). Pôvodne sa uvádzalo, že už v skupine Csőszhalom-Oborín prevažuje rohovec nad obsidiánom (Šiška 1968, 78), novšie výskumy však ukazujú, že tomu tak nebolo na všetkých lokalitách. Nevyjasnenou zostáva otázka, či rozdielne surovinové zloženie je výsledkom chronologických rozdielov v rámci skupín polgárskej kultúry, alebo odráža lepšiu mobilitu obyvateľov jednotlivých osád a intenzitu ich kontaktov so susednými oblasťami.

Zvyšky obilnín spolu s kosákovou čepeľou a fragmentmi trecích podložiek ukazujú na rozvinuté roľníctvo. Na základe výskytu ľanu možno predpokladať jeho využitie na výrobu látok, aj keď doklad o jeho spracovaní v podobe praslenov alebo tkáčskych závaží sa nenašiel. Zachované kostrové zvyšky zvierat zo sídliskových objektov prototiszapolgárskej fázy presvedčivo dokazujú, že obyvatelia osady sa okrem roľníctva venovali aj chovu zvierat, hlavne ošípaných, hovädzieho dobytká a kôz, prípadne i lovu vtákov, ktorých kosti slúžili aj na výrobu úžitkových predmetov, ako to dokladá nález šidla. Kosti hovädzieho dobytká so stopami opracovania umožňujú predpokladať výrobu ďalších druhov predmetov, hotové artefakty sa však nezachovali. Významné miesto vo výžive mala aj potrava z lovených rýb. Zamokrené okolie pieskových dún a blízkosť Latorice rybolov ako možný zdroj obživy priamo ponúkalo.

Získanie presnejšieho datovania neolitických a eneolitických kultúr, tak ako aj z iných období, je veľmi dôležité. Azda najčastejšie sa využíva metóda C^{14} , postupným spresňovaním ktorej je možné kalibrovanie aj starších dát a tým dosahovanie presnejších výsledkov. Viaceré laboratória umožňujú využitie svojich služieb aj na prehodnotenie starších dát.

Z východného Slovenska je len malé množstvo rádiokarbónových datovaní. Najnovšie pochádzajú z ranoneolitického sídliska s východnou lineárnou keramikou z Moravian (okr. Michalovce). Tri kalibrované dáta sa pohybujú v rozpätí 5700-5600 BC (Kaczanowska et al. 2003, 53). Známe sú aj dáta pre staršiu fázu kultúry s lineárnou keramikou - skupiny Kopčany - z Kopčian, a to 6420 ± 60 BP, t. j. 4470 BC (Pavúk/Šiška 1980, 146). Po kalibrovaní je tento dátum vyšší: 5401 ± 56 cal BC (Cologne Radiocarbon Calibration - The CalPal Online Radiocarbon Calibration). Jedno datovanie je pre staršiu fázu kultúry s lineárnou keramikou, pre skupinu Barca III, z výskumu S. Šišku (1989, 148, 149) na sídlisku

v Čečejevciach: 6180 ± 30 BP (VERA 761), kalibrované 5153 ± 54 BC (Stadler et al. 2000).

Pre mladšiu skupinu Tiszadob z lokality Košice-Galgovec disponujeme pre objekt 2/97 dátami uhlíkov z viedenského laboratória: 6310 ± 40 BP (VERA 748) a 6260 ± 35 BP (VERA 749), pre objekt 9/97 sú to dáta 6206 ± 35 BP (VERA 747), kalibrované 5300-5210 BC, 5170-5140 BC (Stadler et al. 2000).

Najviac dát je pre nálezy z výskumu S. Šišku (1986b, 443-447) v Šarišských Michaľanoch. Datované boli uhlíky duba z objektov 214/85, 234/85, 300/87, 237/87, v ktorých sa riešil problém vzťahov medzi skupinou Tiszadob a bukovohorskou kultúrou. Výsledné dáta sú 6160 ± 30 BP (VERA 762), kalibrované 5126 ± 61 BC; 6180 ± 30 BP (VERA 763), kalibrované 5135 ± 54 BC; 6095 ± 30 BP (VERA 764), kalibrované 5016 ± 39 BC; 6180 ± 45 BP (VERA 765), kalibrované 5136 ± 66 BC (Stadler et al. 2000).

Ďalšie datovanie sa viaže ku klasickému stupňu bukovohorskej kultúry z jaskyne Domica, a to: 6080 ± 75 BP, t. j. 4130 BC (Pavúk/Šiška 1980, 147). Po kalibrovaní v kolínskom laboratóriu je to 5022 ± 122 BC.

Datovanie zvieracích kostí z objektu 36, s určením veku na 5745 ± 35 BP, kalibrované 4607 ± 55 BC (VERA 2094), je prvé pre polgársku kultúru na východnom Slovensku. Nadväzuje na spektrum kalibrovaných dát starších pamiatok. Je porovnateľné aj s dátami z iných, časovo bližších lokalít. Pre lokalitu Polgár-Csőszhalom, kde skúmali tell a sídlisko s hrobmi patriacimi do mladšej fázy obdobia Csőszhalom (s maľovanou keramikou), do horizontu Herpály III-Čičarovce-Oborín I, sú známe kalibrované dáta C^{14} pre tell: 4820 a 4530 BC a pre sídlisko: 4830 a 4600 BC (Raczky et al. 2002, 843).

Nové dáta pre obdobie nasledujúce po prototiszapolgárskej fáze boli publikované z pohrebiska vo Varne v Bulharsku, ktoré je podľa analógií s medenými predmetmi časovo porovnateľné s tiszapolgárskym pohrebiskom vo Veľkých Raškovciach (Vizdal, J. 1977, 92). AMS datovanie kostí z pohrebiska poslednej fázy (III) kultúry Varna I je medzi 4600 a 4400 BC (Higham et al. 2007, 643). Nové datovanie pohrebiska z lokality Tiszapolgár-Basatanya uvádza S. Forenbaher (1993, 237), a to na 4500-3600 cal BC.

3. Skupina Tiszapolgár

Pamiatky skupiny Tiszapolgár sa získali z dvoch objektov a zo zberu (obr. 8). Objekt 22 (obr. 4: 22) tvorila pôvodne oválna sídlisková jama s priemerom 180 cm, ktorá bola v superpozícii s objektom 27. Obsahovala keramiku, mazanicu, kamennú

industrii, zvieracie kosti a zvyšky lastúr. Objekt 27 (obr. 6: 27) predstavovala väčšia oválna jama, ktorá zasahovala do objektu 23 (prototiszapolgárska fáza) a do objektu 22. Samotná jama bola neskôr porušená objektom 28 (kultúra Nyírség-Zatín). Časť objektu zasahovala mimo odkryvanej plochy, takže ho nebolo možné preskúmať celý. Objekt obsahoval keramiku, mazanicu, kamennú industriu a zvieracie kosti.

Keramika

Skupina Tiszapolgár je priamym pokračovaním predchádzajúcej prototiszapolgárskej fázy polgárskej kultúry. Táto nadväznosť sa prejavuje predovšetkým v typoch nádob, odlišné sú však výzdobné prvky. Keramika je zdobená hlavne charakteristickými hrotitými, často prevrtnanými plastickými výčnelkami a jamkami. Úprava povrchu nádob bola rovnako precízna ako pri predchádzajúcej fáze. Objavuje sa hladenie a leštenie povrchu, pri jemnejších tvaroch je leštenie aj na vnútornej strane ústia. Tenkostenné nádoby sú vyrobené z jemne plaveného materiálu, hlina väčších hrubostenných nádob obsahuje hrubšie prímеси drvených črepov a kamienkov.

Keramika je menej početná ako z predchádzajúcej fázy a možno v nej rozlíšiť aj menší počet typov najmä tenkostenných tvarov. Prevládajú misky spreádzané šálkami, pohármi, pokrievkami, hrncami a naberačkou.

Misky

Opäť sú najpočetnejším tvarom. Patria k typu misiek s kónickou spodnou časťou, ktorá prechádza do valcovitého hrdla s mierne vyhnutým okrajom (tab. III: 11). Pod najväčšou vydutinou bývajú hrotité neprevrtnané výčnelky (tab. VIII: 13). Ďalším typom boli misky, ktoré mali vrchnú časť s krátkym hrdlom (tab. VIII: 12). Na nich sa okrem prevrtnaných hrotitých výčnelkov (tab. VIII: 11) vyskytuje aj výzdoba v podobe vtlačených jamiek (tab. VIII: 1, 2, 9), niekedy v kombinácii obidvoch výzdobných prvkov (tab. VIII: 4, 8). Jamková výzdoba sa vyskytla aj na nôžke misky (tab. VIII: 7). Zo zachovaných črepov nie je možné presne určiť rozloženie jamiek na povrchu nádob. Na východnom Slovensku sa tento druh výzdoby vyskytol na sídlisku tiszapolgárskej skupiny v Tibave (Šiška 1968, tab. VI: 4, 7) a v hrobe 4 vo Veľkých Raškovciach, kde sú výčnelky na hrncovitej nádobe spojené do dvojitého jamiek (Vizdal, J. 1977, 23, tab. IX: 3). Takéto zdobenie je však známe z maďarských a rumunských lokalít. Na pohrebisku Tiszapolgár-Basatanya sa spolu s hrotitými výčnelkami objavuje na miskách,

Obr. 8. Čičarovce-Veľká Moľva. Objekty skupiny Tiszapolgár.

na miskách na nôžke aj na hrncoch (*Bognár-Kutzián* 1963, tab. IX: 2; XV: 7; XVI: 2, 3; XVI: 8; XVIII: 2, 3, 9; XLII: 4). Pri výskumoch na lokalite Polgár-Nagy Kasziba sa odkryli aj štyri hroby tiszapolgárskej skupiny. Medzi keramikou je miska na nôžke, zdobená hrotitými výčnelkami a niekoľkými vtlačenými jamkami. Skupinu hrobov dávajú autori do súvislosti s pohrebiskom v polohe Basatanya do fázy A tiszapolgárskej kultúry, s absolútnym datovaním 4300-4000 BC (*Raczky et al.* 1997, 50, obr. 41). Na pohrebisku v Panyoláne v Maďarsku (*Patay*, 2006, tab. I: 4; III: 5; IV: 1, 4; VI: 3, 4; VII: 2-5; VIII: 2, 3; IX: 1, 2; X: 1, 3; XI: 2, 3) sa na nádobách zo všetkých hrobov tiszapolgárskej skupiny vyskytovala tá istá výzdoba. R. Patay (2006, 74) datuje tieto hroby do rozvinutej fázy skupiny (kultúry) Tiszapolgár, pričom hrob 202 by mohol patriť až do prechodnej fázy medzi skupinou Tiszapolgár a Bodrogheresztúr.

Na rumunských lokalitách sú hroby s keramikou s vtlačeným ornamentom považované za fázu B (mladšiu) kultúry Tiszapolgár (*Iercoşan* 2002, 140, tab. 21: 9; 22: 1, 4 - lokalita Berea; tab. 42: 2, 5 - Carei-Cozard; tab. 89: 2, 6 - Dumbrava; tab. 91: 7; 92: 12, 100: 4 - Homorodu de Sus).

Šálky

Viacero črepov pochádza z jednoduchých tenkostenných šálok s krátkym hrdlom a kónickým telom. Žiadnu z nich sa nepodarilo zrekonštruovať. Sú častými nálezmi na lokalitách tiszapolgárskej skupiny (*Šiška* 1968, 105).

Poháre

Ojedinele sa podarilo určiť fragment prevrtanej nôžky z pohára na štyroch nôžkách (tab. VIII: 5), ktoré sú charakteristické pre tiszapolgársku skupinu (*Šiška* 1968, 102, obr. 15: 2).

Hrnce

Početné hrubostenné črepy patrili hrncovitým nádobám, okrem iných aj s vťahnutým ústím. Zdobené boli vodorovne prevrtanými výčnelkami (tab. VIII: 6). Nádoby s vťahnutým ústím sú považované za typicky východoslovenskú zložku tiszapolgárskej skupiny (*Šiška* 1968, 106). Častejšie sa však našli črepy z vysokého valcovitého hrdla, ktoré prechádza do baňatého tela. Podobné tvary boli aj na pohrebisku vo Veľkých Raškovciach (*Vizdal*, J. 1977, tab. XXV: 2; XXXIV: 2).

Pokrievky

V niekoľkých prípadoch sú doložené črepy z kónických pokrievok, niekedy s priemerom až 30 cm.

Všetky nájdené črepy boli bez výzdoby, mali však hladný až leštený povrch. Nezdobené pokrievky nádob sa našli aj v hroboch na pohrebisku vo Veľkých Raškovciach (*Vizdal*, J. 1977, tab. VII: 4; XXVIII: 3, 4; XXXVIII: 1). Ich povrch, tak ako u všetkej keramiky z hrobových výbav, je menej kvalitne vypracovaný.

Naberačka

V nálezoch je doložený aj fragment hlinenej naberačky polguľovitého tvaru (tab. VIII: 3), ktorá je vyrobená z hliny s prísadami a má hladný povrch. Analogické predmety z nálezísk tiszapolgárskej skupiny mali spravidla jeden koniec formovaný ako držadlo. Považujú sa za dôležitý chronologický ukazovateľ, pretože prvýkrát sa objavujú až v skupine Tiszapolgár, napríklad v mladších hroboch na pohrebisku v Tibave (*Šiška* 1968, 106). Do fázy B kultúry Tiszapolgár je radená lyžica s držadlom z rumunskej lokality Carei-Stația de epurare (*Iercoşan* 2002, 40, tab. 74: 6).

Kamenné predmety

Kamenná industria je zastúpená brúsenými aj štiepanými artefaktmi.

Brúsená kamenná industria

Doložená je v objekte 27 malým klinom s obojstranne zbrúseným rovným ostrím so stopami používania. Smerom k poškodenému tylu sa jeho boky mierne zužujú (tab. VI: 22). Vyrobený je z ílovito-pieskového rohovca. Je veľmi pravdepodobné, že k týmto nálezom patrí aj ďalší malý klin zo zberu, ktorý má obojstranne zbrúsené asymetrické ostrie a poškodené zúžené tylo (tab. VI: 20). Je zo slienitej bridlice. Zo zberu pochádza tiež väčšia plochá sekerka lichobežníkového tvaru s obojstranne zbrúseným ostrím a zúženým tylom zo slienitej bridlice (tab. VI: 25).

V rámci polgárskej kultúry boli malé klíny známe zo sídliska skupiny Csőszhalom-Oborín z Oborína (*Šiška* 1968, 120), z prototiszapolgárskej fázy zo sídliska v Lúčkach-Viničkách (*Šiška* 1968, obr. 24: 3) i z tiszapolgárskej kultúry. Neskôr sa zvýšil počet nájdených malých klinov hlavne v mužských hroboch tiszapolgárskej kultúry na pohrebisku vo Veľkých Raškovciach, kde ich J. Vizdal (1977, 98, obr. 5: 10; 37: 7; 39: 1) radí k plochým lichobežníkovým sekerkám. V hroboch boli spravidla po jednom kuse, len v dvoch hroboch boli po dva kusy. Z hrobu 6 (*Vizdal*, J. 1977, 29, obr. 14: 1) pochádza podobná väčšia sekerka ako z Čičaroviec. Kamenný klin sa našiel aj na sídlisku tiszapolgárskej kultúry

v Novosade (*Chovanec 2004a*, 86, obr. 48). V Čičarovciach II boli spolu malý klin a sekerky s jednostranne aj obojstranne zbrúseným ostrím (*Vizdal, M. 1993*, obr. 19). V Čičarovciach I sa malé klíny a sekerky našli v mužských hroboch, v kultovom objekte a v sídliskových jamách (*Vizdal, J. 1980*, 117, obr. 7: 1; 26: 1, 2; 41: 2; tab. XLII: 3).

Štiepaná kamenná industria

Nástroje získané z objektov tiszapolgárskej skupiny predstavuje krátke čepeľové škrabadlo z volynského pazúrika (tab. VI: 12) a čepeľ s čiastočne retušovanými hranami z obsidiánu (tab. VI: 13). Doplnené sú dvoma úštepami z obsidiánu.

Zo zberu na ploche výskumu a z vrchných častí niektorých mladších objektov pochádza niekoľko desiatok kusov štiepanej kamennej industrie. Podľa spôsobu štiepania a použitej suroviny bola z nej časť priradená ku skupine Tiszapolgár, pričom nemožno vylúčiť, že niektoré artefakty patria aj predchádzajúcej prototiszapolgárskej fáze. Zo zozbieraných nálezov ich nie je možné vyčleniť. Celkovo ide o 38 kusov industrie zloženej v prevažnej miere z obsidiánu (21), z volynského pazúrika (15) a z menilitového rohovca (2). Úštepy a čepele sú v rovnováhe. V skupine úštepov je 8 z obsidiánu, 3 z volynského pazúrika a 2 z menilitového rohovca. Artefakty sa pravdepodobne nevyrábali na lokalite, lebo počet úštepov je vzhľadom k takej činnosti nízky. Skôr sa zdá, že na lokalitu boli prinesené už hrubo opracované jadrá a úštepy pochádzajú len z nutnej korekcie jadier. Rozdiel je pravdepodobne aj medzi sídliskami a pohrebiskami pokiaľ ide o pomer medzi obsidiánom a volynským pazúrikom. Prevaha obsidiánu nad inými surovinami sa zistila na nedávno odkrytom sídlisku tiszapolgárskej skupiny v Novosade (*Chovanec 2004a*, 86).

Jadrá sú tri. Jedno mikrolitické jadro je z obsidiánu so zvyškom pôvodnej kôry (tab. VII: 5), druhé malé jednopodstavové jadro na čepele je z volynského pazúrika (tab. VI: 18), tretie jadro z volynského pazúrika je zlomkom väčšieho jednopodstavového jadra na odbíjanie pravidelných väčších čepelí (tab. VI: 17). Podľa tvaru jadier je vidieť, že kamenná surovina bola asi pomerne nedostatkovým tovarom a štiepala sa až do úplného vyťaženia jadier. Tak je to hlavne v prípade obsidiánu, aj keď prekvapuje nedostatočné využívanie blízkych zdrojov. Malé jadro z obsidiánu sa našlo aj v hrobe 22 na pohrebisku tiszapolgárskej skupiny vo Veľkých Raškovciach (*Vizdal, J. 1977*, 38, obr. 27: 8).

Čepele z obsidiánu sú užšie a kratšie, často majú aj zvyšok pôvodnej kôry (tab. VI: 7, 9). Úžitková retuš

na hranách prevažnej časti výrobkov svedčí o ich používaní. Viaceré mali viac či menej súvislú retuš jednej alebo oboch strán (tab. VI: 8, 10; VII: 19). Čepele z volynského pazúrika sú väčšinou širšie, často tiež s miestnou retušou z ventrálnej i dorzálnej strany (tab. VI: 5). Vyskytla sa aj šikmo retušovaná čepeľ s čiastočne retušovanou hranou v terminálnej časti a na ventrálnej strane pri báze.

Nástroje sa obmedzujú len na dva typy, a to na škrabadlá a driapadlá. Škrabadiel bolo šesť, z toho päť z volynského pazúrika a jedno z obsidiánu s mierne oblúkovitou hlavicom. Škrabadlá z volynského pazúrika boli vyrobené na širších kratších čepeliach (tab. VII: 16, 18). Tri zo škrabadiel sú prepálené a poškodené, ale ide pravdepodobne tiež o volynský pazúrik (tab. VI: 4). Tri driapadlá sú tiež z volynského pazúrika (tab. VI: 11), jedno z nich je prepálené (tab. VI: 6).

Prítomnosť volynského pazúrika v nálezoch zo sídlisk i pohrebísk tiszapolgárskej skupiny je veľmi charakteristická (*Šiška 1968*, 122). Na pohrebisku vo Veľkých Raškovciach (*Vizdal, J. 1977*, 113) tvorí až 90% industrie, obsidiánu patrí 8% (*Príchystal 1977*, 124). V hrobových nálezoch prevažujú dlhé pravidelné čepele, kým na sídliskách sa vyskytujú v prevažnej miere ich kratšie tvary (*Šiška 1968*, 122). Škrabadlá majú najčastejšie tvar kratšej širšej čepele s oblúkovitou hlavicom (*Šiška 1968*, obr. 24: 1, 5; 27). Driapadlá v nálezoch skupiny Tiszapolgár sa okrem Čičaroviec zatiaľ na inej lokalite nezistili.

Zvyšky fauny

V objekte 22 sa našli zvyšky rozbitých lastúr slávky jedlej (*Mytilus edulis* a *Modiolus modiolus*) spolu s niekoľkými kosťami jeleňa a neurčiteľnými zlomkami. Objekt 27 bol na kosti bohatší. Početnejšie ako kosti hovädzieho dobytku (*Bos taurus*) boli kosti ošípanej (*Sus scrofa*). Na jednej z nich sa zistili stopy opracovávaní v podobe hladenia, viaceré niesli stopy po ohni. Z lesných prežúvavcov sa zachovali kosti z jeleňa - *Cervus elaphus* a srnca - *Capreolus capreolus* (*Rajtová 2006*).

V y h o d n o t e n i e

Preskúmané dva sídliskové objekty skupiny Tiszapolgár poskytli menšie množstvo nálezového materiálu, ktoré bolo doplnené aj nálezmi zo zberu. Obsahovali predovšetkým keramiky, kamennú industriu, kosti zvierat a lastúry.

Z objektu 22, ako aj z objektu 27 pochádza zhodný črepový materiál. Keramika je dobre vypracovaná a vypálená, povrch mnohých nádob bol pôvodne hladený až leštený. V typoch keramiky sú

Obr. 9. Čičarovce-Veľká Moľva. Objekty kultúry Nyírség-Zatín.

zastúpené hlavné typy nádob skupiny Tiszapolgár. Základným výzdobným prvkom sú plastické hrotité výčnelky a vtlačené jamky. Črepy keramiky, ktorá mala výzdobu v podobe vtlačených jamiek, sa vyskytli v oboch objektoch. Na viacerých lokalitách tiszapolgárskej skupiny (kultúry) v Maďarsku a Rumunsku bol takýto typ výzdoby zastúpený v jej mladšej fáze. Do rovnakého časového obdobia patrí aj súbor nálezov, obsahujúci hlinenú lyžicu. Na pohrebisku v Tibave takéto nálezy patrili k milodarom v hrobách z mladšej fázy pohrebiska. Domnievame sa, že aj nálezy z Čičaroviec by mohli byť zaradené do mladšej fázy skupiny Tiszapolgár.

Brúsená kamenná industria obsahuje tvary menších klinov a sekerku vyrobenú z tvrdšieho materiálu. Sekerky z mäkkého tufitu, typické pre polgársku kultúru (Šiška 1968, 120), sa na tomto sídlisku nenašli.

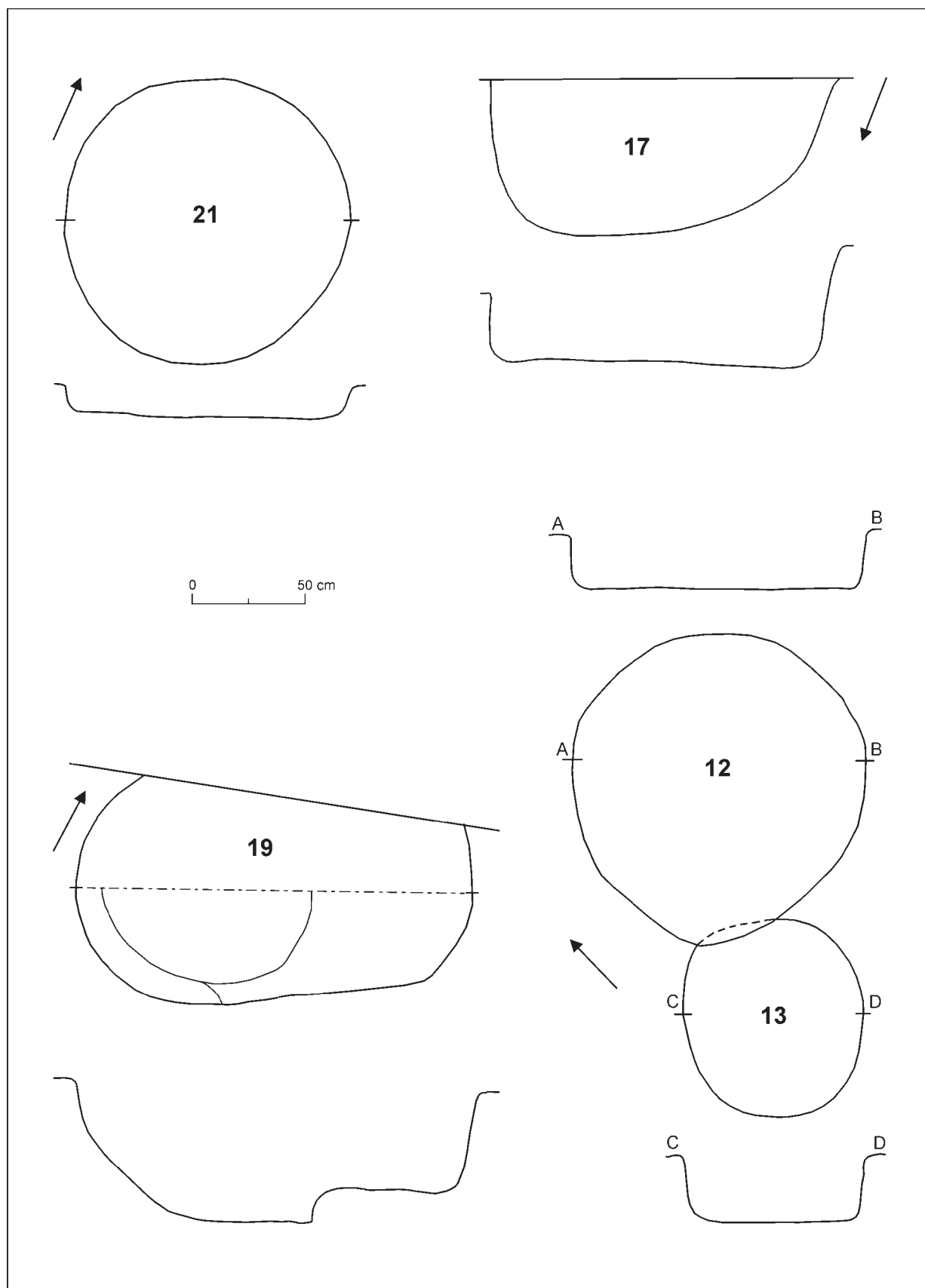
V zložení štiepanej kamennej industrie dominuje obsidián nad volynským pazúrikom. Kým na pohrebiskách skupiny Tiszapolgár sa objavujú hľuzy suroviny a veľké čepele (vo Veľkých Raškovciach dosahovali rozmer až 13 cm - Přichystal 1977, 124), na sídliskách v rámci Východoslovenskej nížiny dominujú artefakty menších rozmerov. Tiež pomer surovín je opačný. Naďalej sa udržiava čepeľová technika uplatnená na jednopodstavových jadrách. Z nástrojov sú zastúpené škrabadlá, čepele s nesúvislo retušovanými hranami a driapadlá. Zo zvyškov malých jadier je zrejma snaha o úplné využitie suroviny, a to nielen v prípade zo zakarpatského volynského pazúrika, ale aj z miestneho obsidiánu.

Kosti zvierat neboli veľmi početné a oproti predchádzajúcemu obdobiu sú chudobnejšie tiež druhy zvierat. Základom mäsitej potravy bola pravdepodobne ošípaná a hovädzí dobytok, v menšej miere lovená zver, ako boli jeleň a srnec. Predmety z kostí sa nenašli, na ich možnú výrobu však poukazuje hladená kosť ošípanej.

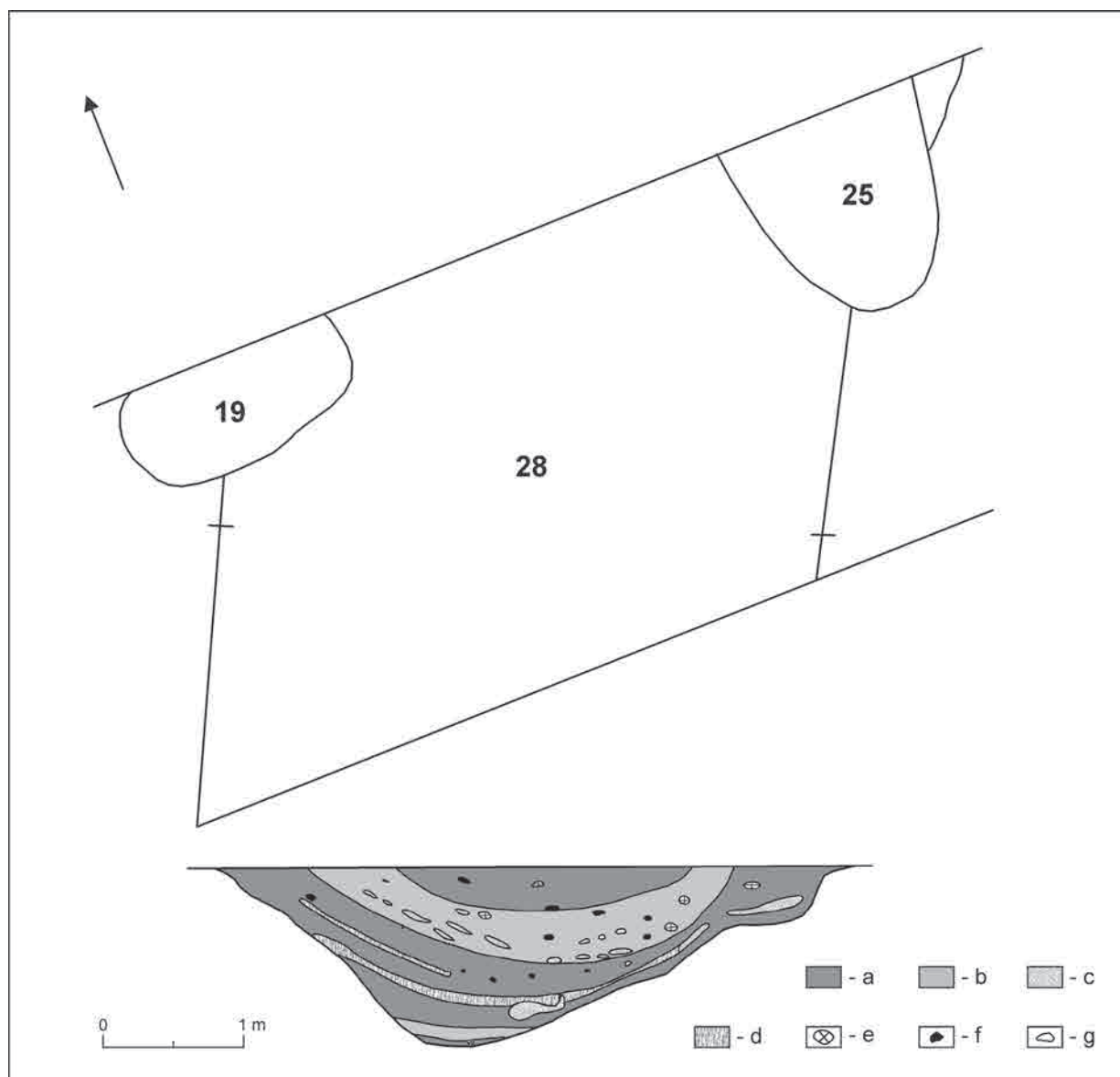
Zvyšky rýb a šupín sa nezistili, ale doplnkom potravy obyvateľov osady boli slávky (lastúrniky). Zbierali ich už aj v neolite, o čom sa doklady našli v sídliskovom objekte 9 v Zemplínskych Kopčanoch (Šiška 1989, 47). Neskôr boli časté na sídliskách kultúry Nyírség-Zatín.

4. Kultúra Nyírség-Zatín

Z pravekého osídlenia Veľkej Moľvy v Čičarovciach boli najpočetnejšie objekty patriace kultúre Nyírség-Zatín (obr. 9). Čičarovce boli už pred týmto výskumom evidované ako lokalita kultúry Nyírség-Zatín, pretože v polohe Gorony sa našli

Obr. 10. Čičarovce-Veľká Moľva. Pôdorysy a profily objektov 12, 13, 17, 19, 21.

Obr. 11. Čičarovce-Veľká Moľva. Pôdorysy a profiley objektov 19, 25, 28. Legenda: a - hnedá vrstva; b - svetlohnedá vrstva; c - žltá hlina; d - mozaiková hnedožltá vrstva; e - mazanica; f - uhličky; g - črepy.

črepy zdobené vruborezom a bielou inkrustáciou (Andel 1955, 156).

Kultúra Nyírség-Zatín zasahuje na územie východného Slovenska zo severovýchodného Maďarska, kde sa jej náplňou a chronologickým postavením zaoberal N. Kalicz (1967; 1968; 1981; 1984). Zaradil ju do 2. fázy včasnej doby bronzovej v severovýchodnom Maďarsku, kde nasledovala po kultúre Makó (Kalicz 1981, 73, obr. 5). Ďalšie dôležité sídliskové i hrobové celky z tejto oblasti pribudli v posledných rokoch (Dani 1997; 1999; Szathmári 1999).

Do areálu rozšírenia kultúry Nyírség-Zatín patrí aj severozápadné Rumunsko, kde sa pre ňu

používa názov kultúra Nir. T. Bader (1978, 134) ju rozčlenil na dve fázy. Staršia fáza (Berea) je charakteristická keramikou zdobenou rytým ornamentom a vruborezom s bielou inkrustáciou. V mladšej fáze (Sanislău) sa už vo výzdobe nádob neobjavuje vruborez, ale malé trojuholníky. Tak ako v Maďarsku, aj v Rumunsku sa sídliská nachádzajú na pieskových dunách a v blízkosti vodných plôch.

Lokality s nálezmi keramiky zdobenej vruborezom a bielou inkrustáciou z Východoslovenskej nížiny zaradil J. Vladár (1970, 224, 225) ku kultúre Nyírség a spojil ich do skupiny Nyírség-Zatín.

Neskôr sa pre pamiatky tohto typu zaviedol názov kultúra Nyírség-Zatín (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 48*).

Z územia Východoslovenskej nížiny sú známe nálezy kultúry Nyírség-Zatín, hlavne z prostredia nížinných, prípadne výšinných osád (*Vladár 1970, 225*), ktorých súpis naposledy urobil J. Bátora (*1983, 186-193*). Patria k nim azda aj ojedinelé hroby odkryté v Somotore (*Eisner 1933, tab. XLVIII: 5, 6*), v Strede nad Bodrogom (*Budinský-Krička 1967, 330*) a najnovšie v Trebišove (*Chovanec 2004b, 87*). Uzavreté nálezové celky z objektov však pochádzali len z Oborína. V roku 1994 k nim pribudol objekt 18b/94 z polohy Predná hora II v Ižkovciach (*Miroššayová 2003*).

Sídliskové objekty a priekopa

Objekt 13 (obr. 10: 13) - sídlisková jama kruhového tvaru s priemerom 80 cm a hĺbkou 50 cm. Čiastočne bola porušená objektom 12 (kultúra Gáva). Objekt 13 obsahoval keramiku, mazanicu a zvieracie kosti.

Objekt 17 (obr. 10: 17) - odkrytý bol len sčasti, lebo zachádzal mimo sondy. Preskúmanú časť tvorila jama so šírkou 150 cm, siahajúca do hĺbky 60 cm. V hornej časti výplne sa našiel roztepaný medený drôt (tab. XVII: 3). Okrem neho obsahoval tento objekt keramiku, mazanicu a zvieracie kosti.

Objekt 18 (obr. 6: 18) - mal pravidelný kruhový tvar s priemerom 150 cm, vaničkovité dno bolo v hĺbke 30 cm. Objekt bol v superpozícii s objektom 27 (skupina Tiszapolgár), ktorý mal výplň svetlejšej farby a obsahoval keramiku, mazanicu a zvieracie kosti.

Elipsový objekt 19 (obr. 10: 19) - nebol odkrytý celý, lebo zachádzal mimo sondy. Preskúmala sa jeho časť na ploche 175 x 95 cm, dno bolo v hĺbke 45-60 cm. Výplň objektu tvorila tmavohnedá hlina, dve vrstvy tmavohnedej hliny boli v juhozápadnej časti oddelené pásom svetlohnedej hliny. Objekt 19 bol v superpozícii s objektom 28 (kultúra Nyírség-Zatín), ktorý porušoval. Obsahoval keramiku, mazanicu a zvieracie kosti.

Objekt 21 (obr. 10: 21) - plytká sídlisková jama kruhového tvaru s priemerom 125 cm. Našla sa tu keramiká, mazanica a kostené šidlo.

Objekt 26 (obr. 6: 26) - sídlisková jama oválneho tvaru, z ktorej sa poradilo odkryť iba časť, pretože zachádzala mimo sondy. Odkrytá časť mala dĺžku 200 cm a hĺbku 100 cm, pričom sa nedosiahlo dno. Objekt obsahoval keramiku, mazanicu, kamennú industriu a zvieracie kosti.

Objekt 34 (obr. 7: 34) - časť nepravidelnej sídliskovej jamy, ktorej steny sa smerom k nerovnému dnu viac zahľbovali do pieskového podlažia. Preskúmaná bola len časť objektu, lebo na dvoch

stranách vybiehal mimo sondy a tretia strana bola odbagrovaná pri hĺbení ryhy. Tento objekt porušoval starší objekt 36 (prototiszapolgárska fáza) a sám bol porušený objektmi 35 a 35a z mladšej doby rímskej. V objekte bola keramiká, mazanica, kamenná industria a zvieracie kosti.

Ako objekt 28 (obr. 11: 28) bola označená časť priekopy, ktorá prechádzala šikmo cez plynovodnú ryhu v šírke 4 m. Šírka priekopy bola 435 cm a hĺbka 135 cm. Priekopa mala nepravidelný hrotitý tvar. Na západnej strane bola strmšia, na východnej miernejšia, schodovitá. Vrchnú vrstvu tvorila tmavohnedá hlina s uhlíkmi, mazanicou a črepmi nádob. Druhá vrstvu (mocnosť 30-40 cm) tvorila svetlohnedá hlina s menšími pásmi žltej hlíny. Aj táto vrstva bola bohatá na mazanicu, uhlíky a črepy. Pod ňou sa nachádzala opäť tmavohnedá hlina s uhlíkmi, miestami s mazanicou. Delená bola tromi úzkymi (10-20 cm) vrstvičkami svetlohnedej, prípadne žltej hlíny. V objekte sa našli zvieracie kosti, parohovina a lastúry.

Pri výskume v Oboríne v roku 1961 v rámci sídliska kultúry Nyírség-Zatín preskúmal S. Šiška (*1964*) aj časť priekopy v dĺžke 14,40 m, ktorá bola označená ako objekt 8. Jej obrys zachytil v hĺbke 70 cm, kedy sa už zreteľne odlišovala výplňou tmavohnedej farby od žltého podlažia. Priekopa nemala pravidelný tvar. Južná strana so šírkou 160 cm sa kotlovito zužovala k 80 cm širokému dnu. Smerom na severovýchod sa viac rozširovala (250-300 cm na povrchu, 200-250 cm pri dne) aj viac zahľbovala (70 cm). Na dne priekopy boli dve jamy (s priemerom 80 x 100 cm a 100 cm) vyplnené hrudkami prepálenej hlíny, jedna aj uhlíkmi. Na severovýchode sa priekopa stáčala k mŕtvemu ramenu Laborca a pravdepodobne ohraničovala určitú sídliskovú plochu. Vo výplni priekopy sa našla početná keramiká kultúry Nyírség-Zatín so slamovaným povrchom, štiepaná kamenná industria, zvieracie kosti a lastúry, ktoré sa mimo priekopy nevyskytli.

Keramiká kultúry Nyírség-Zatín sa v Oboríne (*Šiška 1964*) vyskytla aj v kultúrnej vrstve na ploche výskumu a v objekte 3, ktorý bol plytkou jamou s priemerom 60 cm. Obsahoval keramiku a zvieracie kosti. V Ižkovciach-Prednej hore II patrili kultúre Nyírség-Zatín objekt 18b/94. Tvorila ho plytká oválna jama so stenami rozširujúcimi sa do strán a s rovným dnom. V hornej časti sa nachádzala popolovitá hlina premiešaná s uhlíkmi, potom nasledovala 10 cm hrubá vrstva lastúr korytka rybníčného. Pri stenách objektu sa našli dve nádoby, vo výplni objektu boli ďalšie črepy a štiepaná kamenná industria (*Miroššayová 2003, 147*).

Sídliská kultúry Nyírség v severovýchodnom Maďarsku sa spravidla zakladali na pieskových

dunách v blízkosti vodných tokov. Zvyčajne na nich bolo len niekoľko sídliskových jám na malom priestore. V prípade rozsiahlejšej sídelnej plochy sa uvažuje o opakovanom viacnásobnom osídlení areálu malými skupinami ľudí. Doklady existencie nadzemných hlinených domov sa nenašli. Ako ich alternatíva by podľa N. Kalicza (1968, 70-73) prichádzali do úvahy drevené domy alebo stanové obydlia. Vyhovovalo by to spôsobu života malých komunít zaoberajúcich sa hlavne pastierstvom spojeným so sezónnymi presunmi. K podobným záverom došiel aj J. Dani (1997, 57) na základe výskumu nových sídlisk kultúry Nyírség v okolí Polgára, na ktorých je nápadný nedostatok domov. Za stavby s kolovou konštrukciou by sa mohli zda považovať objekty vo forme spojených trojitých zahĺbených jám. Sídliskové objekty neboli početné. Na lokalite Polgár-Királyér sa zistili 4 jamy a 12 jám na lokalite Polgár-Kengyel-köz. Podľa J. Daniho (1999, 75) je to doklad krátkodobého pobytu malých skupín obyvateľov na sídliskách. Obe zmienené sídliská sú na základe keramického materiálu kladené do 2. fázy včasnej doby bronzovej v severnom Maďarsku, teda do staršej fázy kultúry Nyírség.

Áké rozsiahle bolo osídlenie Veľkej Moľvy nevedno, lebo bolo možné odkryť len malú časť sídliska. Početný zberový materiál rovnakého charakteru naznačuje, že osada kultúry Nyírség-Zatín mohla byť rozsiahlejšia.

Na niektorých lokalitách kultúry Nyírség-Zatín mohlo ísť o trvalejšie osídlenie, o čom by svedčila časť plochy ohradená priekopou. Okrem Oborína sa priekopa zistila na tellovom sídlisku Tiszalúc, pôvodne spájaná s kultúrou Nyírség-Zatín (Kalicz 1967, 17). Neskôr už N. Kalicz (1984, 111) uvažuje o tom, že priekopa by možno mohla súvisieť s osídlením lokality hatvanskej kultúrou. V Čičarovciach sa priekopa viaže k osídleniu kultúry Nyírség-Zatín, pretože pamiatky patriace ďalším kultúram zo staršej doby bronzovej sa tam nenašli. Iná je nálezová situácia v Oboríne. Na hospodárskom dvore vtedajšieho JRD sa zachraňovali pamiatky viackrát. Okrem polgárskej kultúry, kultúry Nyírség-Zatín, objektu z mladšej doby rímskej a zo stredoveku sú tam doložené aj sídliskové a hrobové nálezy otomanskej kultúry a viaceré bronzové predmety (Gačková 2004, 307-311). V kultúrnej vrstve i vo výplni priekopy sa našla keramika, ktorá bezpochyby patrí kultúre Nyírség-Zatín. Okrem nej však sú početné črepy aj rekonštruované tvary, ktoré S. Šiška (1964) dáva do otomanskej (füzesabonskej) kultúry - črep z misy s dovnútra zahnutým okrajom, zdobený plytkým polkruhovitým žľabom, nad ktorým je úzka oblúkovitá ryha. Medzi nálezy kultúry Nyírség-Zatín zahrnul viaceré črepy nádob s výzdobou radom

hustých trojuholníkových vrypov, radom drobných vpichov či radom hustých drobných jamiek, zlomky cedidiel a malý krčiaztek (šálku) s roztvoreným okrajom a s pásikovým uchom (Šiška 1964, tab. IV: 4; V: 11, 13, 14). Výzdoba radom hustých trojuholníkových vrypov je podľa vyobrazenia rovnaká, aká sa objavuje na črepoch otomanskej kultúry (fáza Otomani I?) zo Stredy nad Bodrogom (Bátora 1983, tab. XII). Takto zdobené nálezy z Oborína považuje J. Bátora (1983) za doklad mladšej fázy kultúry Nyírség-Zatín.

Podstatnú časť nálezov z Čičaroviec tvorí keramika, zvláštne tvary - model domu a kolieska, kamenná a kostená industria, medený drôt, zvieracie kosti, lastúry a zvyšky drevín.

Keramika

Keramika kultúry Nyírség-Zatín je dobre vypracovaná, hlina je premiešaná s menším množstvom piesku a veľmi dobre vypálená. Farba keramiky je najčastejšie v odtieňoch tmavšej hnedej a sivej. Najdokonalejšie tvary nádob sú čiernej farby. Povrch nádob sa často potieral hlinkou, ktorá mala po vypálení svetlejšiu sivú farbu a jadro črepu bolo tmavosivé. V keramike možno rozlíšiť jemnejšie a hrubšie tvary. Jemnejšiu časť keramiky tvorili vruborezom a bielou inkrustáciou zdobené misky a džbáňky, ale aj nezdobené misky, šálky a amfory. Hrubšiu keramiku zastupujú hlavne hrncovité tvary, ktoré mali slamovaný alebo zdrsnený až ryhovaný povrch.

Keramika zdobená vruborezom a bielou inkrustáciou

Misy

Základným tvarom zdobeným touto technikou boli misy, ktoré mali kónickú spodnú časť a valcovité hrdlo. Okraj mis bol horizontálne von vyhnutý (tab. IX: 2). Pod okrajom sa niekedy zachovalo tunelovité uško (tab. X: 3). Vnútorňý okraj misiek bol spravidla tiež zdobený, najčastejšie pásom vruborezu (tab. IX: 2; X; XI: 2). Výzdoba vonkajšieho povrchu začínala hneď pod okrajom alebo s malým odstupom. Pri zachovaných väčších častiach misiek je vidieť, že výzdoba bola metopovite usporiadaná (tab. IX: 2). Bola orientovaná vo vodorovnom, zvislom i šikmom smere. Výzdobný pás, pozostávajúci z rôzneho počtu rytých línií alebo vruborezu a ich kombinácií, je spravidla lemovaný líniou brázdneného vpichu. Výzdoba presahovala aj pod ostrejší ohyb na spodnú časť misky (tab. XI: 7, 9). Plocha misky, ktorá nebola zdobená, mala zvyčajne čiernu farbu, hladený až

leštený povrch a vytvárala kontrast k rytému a inkrustovanému ornamentu.

Variácie výzdobných motívov na keramike sú veľmi početné. Vytvárajú množstvo kombinácií. Na miskách z Čičaroviec okrem vodorovných línií lemovaných brázdovým vpichom (tab. XI: 4) prevládajú zvislo orientované dvoj- i viacnásobné pásy lomeného vruborezu, ukončené z oboch strán rytými líniami a brázdovým vpichom (tab. X: 2; XI: 9). Tento vzor je súčasťou aj metopovite riešeného ornamentu (tab. IX: 2; X: 4; XI: 2, 7). Vo výzdobe misiek sa často objavujú aj vodorovne umiestnené pásy lomeného vruborezu (tab. X: 1), najčastejšie aplikovaného na vnútornej strane okrajov (tab. IX: 2; X: 1-4; XI: 2). Metopovite členená výzdoba je na rekonštruovanej miske z Oborína (*Bátora* 1983, tab. III: 7). Rovnako riešená výzdoba sa nachádza na črepe okraja misky zo Zátína (*Vladár* 1970, tab. LXXXVII: 2). Väčší počet črepov zdobených vruborezom a bielou inkrustáciou, pravdepodobne z misiek, sa našiel v Oboríne (*Šiška* 1964, tab. IV: 1, 2, 5, 6; VIa: 1, 3-9) a v Zátíne. Ďalšie fragmenty zdobených misiek pochádzajú z Ižkoviec z objektu 18b/94 (*Miroššayová* 2003, 147, 148, tab. 3: 2-4, 8). Analógiou k výzdobe okrajového črepu misky s tunelovitým uškom pod okrajom (tab. X: 3) je črep z lokality Tiszavasvári-Városföldje (*Dani* 1997, tab. VI: 2). Okraj misky, ktorý je na vnútornej strane zdobený pásom vruborezu, sa našiel v Tiszalúci (*Kalicz* 1968, tab. XXVIII: 1). Motívy vytvárajúce trojuholníky lemované líniou brázdového vpichu a ohraničené rytými líniami na dolnej časti misky (tab. IX: 2) sa v Čičarovciach vyskytli len raz, ale objavili sa v Oboríne (*Bátora* 1983, tab. III: 7), v Zátíne (*Vladár* 1970, tab. LXXXVII: 2), v Ižkovciach (*Miroššayová* 2003, tab. 3: 8) a známe sú aj z Maďarska z lokality Dombrád (*Kalicz* 1968, tab. XXIV: 2). Zhodné výzdobné motívy sú tiež na rumunských lokalitách (*Bader* 1978, tab. VI: 2, 5-7, 15).

V kultúre Nyírség-Zatín na Východoslovenskej nížine mali misky okrem vonkajšej strany zdobené aj vnútorný okraj ústia. Pri sledovaní ryhy plynovodu v Ižkovciach, asi 250 m od hrádze Laborca, sa v roku 1986 odkrylo polykultúrne sídlisko a žiarový hrob s dvomi nádobami. Pri hĺbení ďalšej ryhy pre plynovod v roku 1994 boli asi 100 m od hrádze Laborca (poloha Predná hora I) odkryté početné objekty mladšej fázy otomanskej kultúry, objekt kultúry Suci de Sus, objekty zo staršej doby železnej a stredoveký objekt (*Kaminská* 1996). V pokračovaní ryhy, vzdalenej od plochy výskumu 100-700 m (poloha Predná hora II), preskúmala *E. Miroššayová* (2003) okrem iných objektov aj objekt 18a/94 zo staršej doby železnej a objekt 18b/94 s nálezmi kultúry Nyírség-Zatín. V žiarovom hrobe odkrytom v roku 1986, ktorý

publikoval *M. Vizdal* (1988b) ako hrob kultúry Nyírség-Zatín, sa nachádzali dve misky. Jedna z nich mala kónickú spodnú časť a dovnútra zalomený vodorovne zrezaný okraj, druhá mala kónickú spodnú časť ukončenú golierovito vyhnutým okrajom a do štyroch lalokov vytiahnutým ústím. Celá vnútorná strana aj okraj misy boli zdobené. Prevládajúcim rytým motívom s bielou inkrustáciou boli šrafované trojuholníky ukončené na vrcholoch štylizovanými zástavkami (*Vizdal*, *M.* 1988b, 322, obr. 2: 1, 2). Takýto tvar misiek s golierovito vyhnutým zdobeným okrajom ani takéto výzdobné motívy nepoznáme v náplni kultúry Nyírség-Zatín. Jej výzdoba je veľmi blízka miske s geometrickým rytým ornamentom na vnútornej strane, ktorá bola odkrytá v polohe Predná hora I v objekte s halštatskou keramikou (*Kaminská* 1997, 10, obr. 8). Z objektov A/1986-D/1986, zaradených do mladšej fázy kultúry Nyírség-Zatín, publikoval *M. Vizdal* (1991) početný črepový materiál spolu s fragmentárne zachovaným pyraunom z objektu C/1986. Práve podľa výskytu a tvaru tejto prenosnej piecky je objekt považovaný skôr za doklad kultúry Suci de Sus (*Fischl/Kiss/Kulcsár* 2001, 129; *Romsauer* 2003, 65).

N. Kalicz (1968, 75) pôvodne do náplne kultúry Nyírség zaradil aj misky na plných nôžkach s výzdobou na vnútornej strane. Po neskoršom prehodnotení tejto svojho názoru (*Kalicz* 1981, 72) ich považuje ich za jeden z charakteristických typov keramiky kultúry Makó v Maďarsku. V oblasti Spiša sú známe dve misky na nôžke a s výzdobou vo vnútri. Jedna je z Dreveníka, druhá z Vítkoviec. Obidva nálezy radí *J. Bátora* (1983, 192, 193, tab. III: 1, 2) do okruhu kultúry Nyírség-Zatín. Na Dreveníku sa pravdepodobne po zániku osídlenia badenskou kultúrou objavujú prvky vučedolského a stepného charakteru, rozpoznané na ďalších črepech zdobených odtlačkami šnúry. Spolu tak patria k svojráznej enkláve neskoroneolitického kultúrneho komplexu na Spiši (*Vladár* 1970, 225). V súčasnosti zaradenie misiek z Dreveníka a Vítkoviec nie je až také jasné, pretože boli nájdené v kultúrnej vrstve bez bližších nálezových okolností (*Horváthová/Furmánek* 2005, 99). Ich spojenie s kultúrou Nyírség-Zatín je otáznne.

Džbánky

Časť črepového materiálu z Čičaroviec pochádza z väčších, pomerne tenkostenných nádob s čiernou farbou povrchu. Črepy, ktoré nie sú zdobené, majú hladný až leštený povrch. Výzdoba vruborezom, rytými líniami a brázdovým vpichom je orientovaná vo vodorovných (tab. IX: 1; XI: 6; XII: 4, 6; XIII: 2-4), zvislých (tab. XI: 3; XII: 3, 5) či šikmých pásoch (tab.

XI: 8; XII: 7). Rovnaká výzdoba je aj na fragmente pásikového ucha (tab. XII: 2). Doložená je tiež výzdoba vnútorného okraja džbánu vruborezom a brázdovým vpichom (tab. IX: 1).

Nepodarilo sa však rekonštruovať ani jeden džbánok. Podľa analógií z Maďarska, kde je ich výskyt natoľko početný, že N. Kalicz (1984, 112) ich považuje za hlavný zdobený tvar keramiky kultúry Nyírség, mali džbány dvojkonickú alebo zaoblenú spodnú časť a spravidla vyššie cylindrické hrdlo s mierne otvoreným ústím. Na rozhraní hrdla a tela sa nachádzalo krátke pásikové ucho. Bielou inkrustáciou vyplnená výzdoba komponovaná do pásov bola umiestnená na hrdle, na tele džbánka i na pásikovom uchu (Kalicz 1984, 112, tab. XXIV: 1, 3; XXVI: 1, 2, 9, 10).

Dvojité línie vruborezu, lemovaná rytými líniami, je častou výzdobou džbánkov na lokalite Tiszabercel, ale najmä na lokalite Paszab (Kalicz 1968, tab. XX: 3; XXI: 7, 8, 11, 12). Početné nálezy zdobených i nezdobených džbánkov pochádzajú z nových výskumov na lokalitách Polgár-Király-érpart a Polgár-Kengyel-köz, aj s vruborezom na vnútornom okraji (Dani 1999, tab. 1; 3: 2, 3; 5: 2; 13: 1; 20: 1, 2; 21: 1, 2; 24: 1; 31; 33: 1; 38: 2). Vnútrotný okraj džbánka, zdobený vruborezom, pochádza z lokality Tiszavasvári-Városföldje (Dani 1997, tab. VII: 7). Pásikové ušká džbánkov s rytými dvojíťmi zvislými líniami lemovanými brázdovým vpichom, analogické ušku z Čičaroviec (tab. XII: 2), majú džbány z lokality Polgár-Kengyel-köz (Dani 1999, tab. 20: 1; 33: 1; 38: 2). Zo slovenských lokalít kultúry Nyírség-Zátn črepy zo zdobených džbánkov nie sú známe, ale nie je vylúčené, že k nim patrí časť zdobených črepov z Oborína.

Keramika bez výzdoby vruborezom

Misy

Tento druh keramiky má v nálezoch veľmi početné zastúpenie. Misy majú telo delené spravidla na dve časti - horná časť s von vyhnutým okrajom je hladká a bez výzdoby, spodná časť je slamovaná (tab. XIV: 8). Analogickým tvarom je miska z lokality Tiszavasvári-Városföldje (Dani 1997, tab. IX: 3). V dvoch prípadoch sa na hrdle mis vyskytli tunelovité ucha (tab. XIV: 9; XV: 2). Podobné sú na nezdobených miskách z lokalít Tiszalúc (Kalicz 1968, tab. XXVIII: 20, 25) a Polgár-Király-érpart (Dani 1999, tab. 3: 6).

Najčastejšie je na lome misiek nad slamovaním vodorovný rad nepravidelných krátkych rýh (tab. XIV: 1; XVI: 3). V hrobe 26 v Tiszavasvári-Városföldje sa našla hlboká miska so zdrsnenou spodnou časťou, ktorú od hladkého hrdla oddeľuje

vodorovný pás krátkych rýh (Dani 1997, 52, tab. I), ďalší fragment je známy z Paszabu (Kalicz 1968, 74, tab. XXII: 2). Vyhladený povrch, ale s radom vodorovných vrypov na lome majú misky z lokalít Tiszabercel, Paszab, Nyíregyháza (Kalicz 1968, tab. XX: 14; XXI: 1; XXVI: 6) a Tiszavasvári-Városföldje (Dani 1997, tab. VIII: 5).

Miska z objektu 18b/94 z Ižkoviec mala nad zdrsnenou spodnou časťou na ohybe vydutia rad trojuholníkových vpichov (Miroššayová 2003, tab. 1: 5). Z priekopy v Oboríne je rekonštruovaná miska, ktorá má na rozhraní konickej spodnej časti a hrdla plastické výčnelky, povrch misky je hladný (Šiška 1964, tab. V: 13). Podobná miska pochádza z maďarskej lokality Tiszanagyfalva (Kalicz 1984, tab. XXVII: 2).

V jednom prípade bola na miske z Čičaroviec okrem vodorovného pásu krátkych rýh na lome aj zvislo orientovaná plastická páska presekávaná šikmými krátkymi ryhami. Páska siahala od okraja po lom (tab. XV: 1). Na lokalite Polgár-Kengyel-köz sa okrem nezdobených misiek (Dani 1999, tab. 5: 1; 32: 2) našli aj nádoby s podobnou plastickou výzdobou. Na nádobe z objektu 493 bola umiestnená na hrdle v zvislom smere. Začínala pod okrajom a končila nad slamovaným povrchom pokračujúcim od vydutia (Dani 1999, tab. 10: 1). Z objektu 586 pochádza hranatá nádoba obdĺžnikového tvaru, ktorá má na rohoch zvýšené ústie. Na všetkých štyroch hranách sú po celej výške plastické pásy s jamkami. Túto nádobu zaradil J. Dani (1999, 54, tab. 18) k predchádzajúcemu osídleniu lokality bodrogkeresztúrskou kultúrou.

Džbány

Z objektov i zo zberu pochádza pomerne veľa črepov jemnej keramiky väčšinou sivočiernej až čiernej farby, ktoré svojou veľkosťou i profiláciou naznačujú, že by mohli pochádzať z džbánkov (tab. XIX: 6, 10).

Šálky

K šálkam boli pričlenené črepy, ktoré patria viacerým variantom. Sú to jemne profilované tenkostenné tvary, niekedy so zvislými zárezmi na vonkajšom okraji (tab. XV: 4), alebo šálky s rovnými stenami. Objavila sa aj miniatúrna napodobenina takejto šálky (tab. XVIII: 2). V jednom prípade sa vyskytla šálka, ktorá má krátke hrdlo, baňaté plecia s malými jazykovitými výčnelkami, ktoré spája nepravidelný rad vrypov, spodná časť má takmer kolmé steny a rovné dno (tab. XVIII: 5). Tento tvar sa na prvý pohľad podobá na dáčku keramiky, ale pomer medzi šírkou a výškou nádoby, zloženie materiálu i spôsob výroby sa nezhoduje

s tvarmi dáckych šálok. Analógie pre tento tvar sa nezistili, trochu sa však podobá šálke z Tisza-dobu, ktorá má na pleciah zárezy a spodná časť je zdobená slamovaním. Na pleciah šálky sú tri výčnelky a pásikové ucho (*Kalicz 1968*, 75, tab. 25: 41). Z maďarských lokalít uvádza *N. Kalicz* (1968, 75, tab. XVI: 5; XXVII: 5-7) šálky s hrubšími stenami, niekedy so slamovaným povrchom a často s pásikovým uchom. Takémuto tvaru šálok by z Čičaroviec zodpovedal črep (tab. XV: 6), ktorý má kónicky otvorené ústie.

Amfory

Nálezy črepov, ktoré pochádzajú z veľkých nádob, sú pomerne tenkostenné, starostlivo vypracované a kvalitne vypálené. Priradené boli k amforám. Ich farba je väčšinou sivohnedá. Hrdlo a vrchnú časť tela majú hladkú, pod najväčšou vydutinou sa nachádza nie veľmi výrazná plastická lišta, do ktorej sú vtlačené kosoštvorcové jamky. Pod nimi začína zdrsnená spodná časť (tab. XIX: 9). Objavujú sa na nich aj krátke pásikové uchá, spravidla na rozhraní hrdla a tela (tab. XV: 3), alebo masívne tunelovité ucho (tab. XVIII: 4).

Tento typ uvádza *N. Kalicz* (1984, 112, 113, tab. XXVI) ako jeden z dvoch, ktoré sú vlastné kultúre Nyírség v Maďarsku, kde slúžili najčastejšie ako urny. Spravidla mali hladkú vrchnú časť a od najväčšej vydutiny ku dnu boli slamované. Na najväčšom vydutí alebo na rozhraní hrdla a tela mali štyri uchá. Rovnaké tvary amfor sa našli na lokalite Polgár-Kengyel-köz (*Dani 1999*, tab. 28: 2; 30: 4; 37: 1). V Rumunsku patrili amfory tiež do náplne kultúry Nir (*Bader 1978*, 134).

Hrnce

Najviac črepov pochádza z hrncov vyhotovených z hliny s prímiesou piesku. Povrch hrncov je potretý hlinkou, ktorá má najčastejšie svetlosivú farbu. Okrem úpravy slamovaním je povrch hrncov zdrsnený až ryhovaný. Niektoré okraje sú na vonkajšej strane mierne zhrubnuté a vyskytuje sa na nich pretláčanie alebo kosoštvorcové zárezy. V hornej tretine nádob sa objavujú menšie oválne tupo ukončené a v ojedinelých prípadoch zdvojené výčnelky.

Vedúcim tvarom je hrniec s esovitou profiláciou, ktorý má vyhnutý okraj. Výčnelky sú umiestnené na hrdle (tab. XVII: 2, 5) alebo na rozhraní hrdla a tela, povrch je slamovaný až ryhovaný (tab. XIV: 2; XVI: 6; XVIII: 6, 8). Niektoré črepy hrncov sú bez výčnelkov (tab. XVII: 1; XVIII: 7; XIX: 3, 4), u ďalších siaha slamovanie vyššie, až na hrdlo nad plastický výčnelok (tab. XVI: 4), alebo prechádza až po okraj (tab. XIV: 10). Vyhnutý, mierne zhrubnutý okraj hrncov sa mnohokrát vyskytol so zárezmi,

ktoré majú najčastejšie kosoštvorcový tvar (tab. XVI: 5; XVIII: 1; XIX: 1). Hrnce tohto typu, aj s presekávaným okrajom, sú časté na maďarských (*Dani 1997*, tab. II; IV: 1; 1999, tab. 29: 2; *Kalicz 1968*, 74, XVI: 11; XXXI: 1) i rumunských (*Bader 1978*, tab. V: 14, 17; VIII: 2; IX: 7, 10) lokalitách. Na črepe z Ibrony-Apárta je výčnelok dvojité, podobne ako na fragmente hrnca na tab. XVI: 6 (*Kalicz 1968*, tab. XXIV: 17). Početný črepový materiál z hrncov tohto typu, aj s presekávanými okrajmi, sa našiel v Oboríne (*Šiška 1964*). V Ižkovciach sú zastúpené tvary bez presekávaného okraja (*Miroššayová 2003*, tab. 1: 2-4, 6, 7; 2: 5, 6).

V niektorých prípadoch je slamovanie aj na vnútornej strane, prípadne len na vnútornej strane a na vonkajšej chýbalo. Takýto typ úpravy povrchu uvádza *N. Kalicz* (1984, tab. XXVI: 3) z lokality Tiszaľúc.

Ďalším tvarom je mierne súdkovitý hrniec s výčnelkami pod rovným alebo pretláčaným okrajom (tab. XIV: 7; XV: 5, 7; XVI: 7; XVII: 4). Podobný tvar hrnca sa našiel aj v Ižkovciach (*Miroššayová 2003*, tab. 3: 12). V Čičarovciach sa vyskytol tiež črep hrnca so slamovaným povrchom až po okraj doplnený na hrdle výčnelkom (tab. XVIII: 9).

Niektoré hrnce súdkovitého tvaru s mierne vťahnutým ústím majú až po okraj zdrsnený vonkajší povrch (tab. XIV: 6). Okraj hrncov bol navyše členený jamkami (tab. XIV: 5) a doplnený výčnelkom pod ním (tab. XVI: 1). Tvarom pripomína hrniec z lokality Polgár-Kengyel-köz (*Dani 1999*, tab. 12: 2).

Iným typom je hrniec s rovnými stenami, hladkým hrdlom a slamovaným telom (tab. XVIII: 3). Niektoré hrnce mali mierne otvorené ústie a hladké hrdlo buď bez výčnelku (tab. XIV: 11), alebo s výčnelkom (tab. XIV: 12). Tvarovo zodný je črep hrnca s výčnelkom na rozhraní hladkého hrdla a slamovaného tela z Ižkoviec (*Miroššayová 2003*, tab. 1: 1).

Jeden z črepov mal na vnútornej strane dna štyri tupé výčnelky (tab. XIX: 8). Výčnelky na dne z vnútornej strany sa našli aj v Oboríne a na lokalite Polgár-Kengyel-köz (*Dani 1999*, tab. 26: 2). Je to obdoba črepov s výčnelkami na stenách nad dnom, aké poznáme z lokalít Paszab a Nyírtas v Maďarsku (*Kalicz 1968*, tab. XXIII: 24; XXVI: 7) či z Ižkoviec na Slovensku (*Miroššayová 2003*, tab. 2: 3).

Zvláštne keramické tvary

Model domu

Zdobený črep na tab. XIII: 1 predstavuje časť domu. Šikmú stenu zdobí zvislý ornament v pásach zložených striedavo z vruborezu a rytých línií lemo-

vaných brázdeným vpichom. Nad dolným okrajom je rad okrúhlych otvorov urobených zvonka smerom dovnútra. Dolný okraj je členený slabou rytou líniou. Na bočnej stene je zvyšok šikmej výzdoby, lemovaný rytou líniou a brázdeným vpichom. V dolnej časti je ornament lemovaný rytými líniami. Vo výzdobe sú zvyšky bielej inkrustácie. Na vnútornej strane sú viditeľné zvyšky členenia hrebeňa strechy do výčnelkov. Črep je mierne deformovaný, tehlovej farby, na lome sivý. Našiel sa na halde hliny pri objekte 18.

Jeden celý a jeden čiastočne zachovaný model domu, patriaci kultúre Nir, publikoval T. Bader (1978, 134, tab. V: 10; VII: 16) z rumunskej lokality Berea. Celý model domu (Bader 1978, tab. VII: 16) má prehnutú strechu na koncoch vytiahnutú dohora. Predná a zadná strana modelu sú plné. Na zaoblenom vrchole sedlovej strechy je rad okrúhlych jamiek. Rovnaký rad je aj pri spodnom okraji. Na spodnej strane modelu prechádzajú pri okrajoch súvislé rady jamiek a uprostred sú ďalšie nerovnomerne rozložené jamky. Tvarovo zhodný celý model domu sa našiel aj na maďarskej lokalite Tuszér (Kalicz 1984, tab. XXVI: 4). Od rumunského modelu sa odlišuje výzdobou. Na čelnej stene sa objavujú jamky a všetky okrajové plochy sú lemované radom hustých zárezov.

Modelu z Čičaroviec je bližší druhý model z lokality Berea (Bader 1978, tab. V: 10), z ktorého sa zachovala len časť. Tvorí ho sedlovitá strecha zdobená z obidvoch strán prehnutým pásom malých pozdĺžnych vpichov. Hrebeň strechy je členený zárezmi do zaoblených výčnelkov. Aj na črepe z Čičaroviec bolo pravdepodobne také isté ukončenie, zostali po ňom len z vnútornej strany viditeľné zárezy. V publikácii N. Kalicza (1968, tab. XXIV: 6) je medzi nálezmi z lokality Dombrád črep, ktorý má rovnaké výzdobné motívy orientované v zvislých pásoch a ich rozloženie na ploche črepu je zhodné s modelom strechy z Čičaroviec. Pri okraji sú tiež viditeľné vpichy. N. Kalicz (1968, 75) zaradil tento črep k miskám na nôžke.

Kolieska

Vo viacerých fragmentoch sa podarilo v náleзовom materiáli z Čičaroviec doložiť prítomnosť hlinených koliesok. Najlepšie je zachovaná časť plného kolieska s obojstranne zosilnenou tuľajkou s otvorom pre os (tab. XIX: 7). V kultúre Nyírség v Maďarsku uvádza N. Kalicz (1984, 114, tab. XXVIII: 21, 22; XXXI: 9) analogické tvary napríklad z tellového sídliska v Tiszalúci. Viaceré analogické tvary sa našli aj na lokalite Polgár-Kengyel-köz (Dani 1999, tab. 7: 11; 8: 10; 9: 3).

Kovový predmet

Medený drôt pochádza z objektu 17 (tab. XVII: 3). Z fragmentárne zachovaného tvaru nie je zrejmé, o aký predmet presne išlo. Na iných východoslovenských lokalitách kultúry Nyírség-Zatín sa medené ani bronzové predmety doposiaľ nenašli a chýbajú aj z Maďarska (Kalicz 1984, 114).

Kamenné predmety

Brúsená kamenná industria

V objekte 18 sa našiel fragment brúsenej sekerky. Je to väčší tvar, ktorý má obojstrannej zbrúsené poškodené ostrie (tab. VI: 23). Sekerka je vyrobená z jemne zrnitého andezitu. Aj v Maďarsku sa na lokalitách kultúry Nyírség brúsená industria vyskytla len sporadicky, a to vo forme lichobežníkových sekeriek na lokalitách Tiszabercel-Ráctemető a Tiszalúc (Kalicz 1968, 75, tab. XX: 2; XXXIV: 2).

Štiepaná kamenná industria

K tejto skupine patria artefakty pochádzajúce predovšetkým z objektov (hlavne z objektu 34), no časť z nich sa získala aj zberom. V surovinovej skladbe artefaktov z objektov prevažuje obsidián (7 kusov) nad volynským pazúrikom (4 kusy), krakovsko-jurský pazúrik a limnokvarcit (po 1 kuse). Stopy štiepania na jadrách i artefaktoch ukazujú na použitie tvrdého otlakača. Našli sa tri nevelké obsidiánové jadrá so zvyškami pôvodného povrchu (tab. VII: 4), jeden úštep, dva fragmenty čepelí z hrán jadra (tab. VII: 1) a čepeľ s odlomenou bázou (tab. VII: 2). Z volynského pazúrika je štíhla čepeľ s odlomenou bázou a časťou pôvodného povrchu (tab. VII: 3) a tri úštepy. Jeden úštep je aj z krakovsko-jurského pazúrika a jeden z limnokvarcitu.

Počas výskumu v Oboríne, ktorý v roku 1961 robil S. Šiška (1964), bola medzi nálezmi v priekope aj kamenná industria pozostávajúca hlavne z jadrovitých odštepov z obsidiánu, menej aj z rohovca. Na lokalite Ižkovce-Predná hora II sa v objekte 18b/94 našlo niekoľko čepielok, hrotitých úštepov a dvojité škrabadlo. Vyrobené boli z rohovca, čokoládového pazúrika (škrabadlo) a hlavne z obsidiánu (Miroššayová 2003, 179, tab. 3: 5, 6, 10). Z maďarských (Dani 1999, 53, tab. 40: 2; Kalicz 1968, 75) a rumunských (Bader 1978, 134) nálezísk tejto kultúry pochádza malé množstvo štiepanej kamennej industrie, vyrobenej hlavne z obsidiánu.

K štiepanej industrii kultúry Nyírség-Zatín bolo priradených aj 25 artefaktov z obsidiánu a 1 artefakt z menilitového rohovca, všetky pochádzajú zo

zberu. Skupinu troch jadier tvoria dve čepeľovo-ústepové (tab. VII: 10) a zvyšok jednopodstavového so zmenenou orientáciou.

Čepeľ so šikmo retušovaným koncom má lichobežníkovitý tvar, čiastočne retušované hrany na dorzálnnej strane, na ventrálnej strane má rozširujúcou sa retušou zahrotenú bázu (tab. VII: 12). Vyskytla sa aj bazálna časť čepele s retušovanými hranami zo spodnej strany, bazálna časť čepele so striedavou retušou i bazálna časť útlej čepele bez retuše.

Takmer celý súbor industrie (19 kusov) je tvorený úštepmi. Jednak dokazujú opracovávanie obsidiánovej suroviny priamo v areáli lokality (osem úštepov často so zvyškami pôvodnej kôry), jednak slúžili na výrobu špeciálnych artefaktov (11 kusov). Sú buď čiastočne (tab. VII: 6), alebo úplne pokryté plošnou retušou z jednej (tab. VII: 9, 13), prípadne z oboch strán (tab. VII: 7, 8). Rovnako je upravený aj úštep z menilitového rohovca. Iný obsidiánový úštep má retuš na spodnej strane pri báze (tab. VII: 14). Jeden z úštepov (tab. VII: 17) bol štiepaný tvrdým otlákom na tvrdej podložke, čím vznikli viacsmerne dlátovité odbitia na oboch stranách.

Štiepaná kamenná industria z objektov i zo zberu je okrem zvyškov jadier zložená z čepeľí a z úštepov. Charakteristická je okrajová retuš, ktorá sa na niektorých čepeľiach, ale hlavne na malých úštepoch opakovaným odbíjaním rozširuje na väčšiu plochu artefaktu. V surovinovom zložení prevažuje v Čičarovciach domáci obsidián. Obzvlášť úštepová zložka industrie vykazuje znaky charakteristické pre industriu typu Orawa z poľských lokalít zo včasnej doby bronzovej (Valde-Nowak 1986). Industria má úštepový charakter. Prevažujú artefakty malých rozmerov, ktoré sú obojstranne opracované opakovanými retušami (Kopacz/Valde-Nowak 1987, 75).

V období prechodu medzi eneolitom a dobou bronzovou dospela výroba kamennej industrie do svojej koncovej fázy, ale nezankla úplne. Vo forme úštepov pretrvávajú v hrobách koštianskej kultúry, aby neskôr, v koštiansko-otomanskej fáze (Pástor 1978, 96) a v otomanskej kultúre dosiahla dokonalejšiu formu v podobe plošne retušovaných trojuholníkových streliiek.

Kostená industria a zvyšky fauny

V objekte 21 sa našlo šidlo vyrobené z kompakty, pravdepodobne z metapodiálnej časti kosti hovädzieho dobytku (tab. XXI: 6). Predmety z kostí nie sú častými nálezmi na lokalitách kultúry Nyírség-Zatín. V Tiszalúci v Maďarsku sa našlo kostené šidlo (Kalicz 1968, 75) a v severovýchodnom Rumunsku sekeromlat z parohu (Bader 1978, tab. V: 15).

Kosti hovädzieho dobytku (*Bos taurus*) boli početné. Našli sa úlomky končatín, panvy, ale aj kosti hlavy. Štyri zvlášť veľké úlomky rebier patrili mohutnému jedincovi (pravdepodobne *Bos taurus primigenius*). Vo väčšom množstve sa vyskytli aj kosti ošípanej (*Sus scrofa*). Najviac ich bolo z končatín, panvy a sánky, ale vyskytli sa tiež zuby (aj neúplný špičiak - kel). Na úlomku z holennej kosti sa našli stopy po ohni, na viacerých fragmentoch zostali stopy po rezaní. Kosti malých prežúvavcov boli zastúpené v menšom počte. Niekedy sa nedalo bezpečne zistiť, či išlo o ovcu alebo kozu. V jednom z objektov sa však našli aj celé kosti z končatín ovce (*Ovis aries*) a hrotová časť rohového výbežku.

Častý bol výskyt kostných fragmentov jeleňa (*Cervus elaphus*). Päť objektov obsahovalo rôzne veľké úlomky z parožia, vždy so stopami po ostrom predmete (hladenie, sekanie). Pes (*Canis familiaris*) bol zastúpený len sánkou a ramennou kosťou. V objekte 34 sa našli aj kosti vtákov, kosti rýb a rybie šupiny. Výplň priekopy obsahovala lastúry (Rajtová 2006).

Z priekopy v Oboríne (Šiška 1964) pochádzajú zvieracie kosti, zlomky parohov a lastúry. Lastúry sa našli aj v objekte 18b/94 v Ižkovciach (Miroššayová 2003, 149) a v objekte 586 na maďarskej lokalite Polgár-Kengyel-köz (Dani 1999, 75), kde medzi zvieracími kosťami prevládajú tiež kosti hovädzieho dobytku. Z koňa sa našli len dva kusy kostí (Dani 1999, 74). Podobné zloženie kostí zvierat je aj v sídliskových objektoch zo staršej doby bronzovej v Malých Raškovciach. Sú to kostené zvyšky hovädzieho dobytku, ošípanej, ovce, kozy, psa, kury, pomerne časté sú lastúry a ojedinelé sú kosti a šupiny rýb. Kosti koňa sa tam nezistili (Horváthová 2003).

Rastlinné zvyšky

V preplavenej vzorke z objektu 34 (Hajnalová 2006) sa zistilo 5 zvyškov z duba (*Quercus* sp.) a po jednom z jaseňa (*Fraxinus* sp.) a z bresta (*Ulmus* sp.). V mazanici z objektu 18b/94 v Ižkovciach sa podľa analýzy M. Hajnalovej (2003, 161) okrem prevládajúcich odtlačkov listov a tráv zistil aj odtlačok klásku pšenice (najskôr dvojzrnovej) a zrn jačmeňa siateho.

Takmer rovnaké zloženie drevín s výraznou prevahou duba, doplnené jaseňom a lieskou, sa zistilo aj v objekte 4 v Malých Raškovciach, ktorý patrí do staršej doby bronzovej (Horváthová 2003, 66).

V y h o d n o t e n i e

Z osídlenia Veľkej Moľvy v Čičarovciach, ktoré sa viaže ku kultúre Nyírség-Zatín, bolo preskúmaných 8 objektov. Okrem priekopy (objekt 28) to boli zahĺbené sídliskové jamy spravidla oválneho

tvaru. Priekopa mala nepravidelne zahĺbený hrotitý tvar.

Z objektov i zo zberu pochádza početný nálezový materiál, ktorý má jednotný charakter a zodpovedá jednej fáze osídlenia lokality, patriacej podľa triedenia *T. Badera* (1978, 134) staršej fáze kultúry Nyírség-Zatín. Celkovú plochu lokality nebolo možné určiť, pretože sa mohla preskúmať len malá časť pozdĺž ryhy pre plynovod. Z toho dôvodu sa nedá určiť ani rozsah a priebeh zachytenej priekopy.

Keramika tvorí podstatnú zložku nálezov. Je dobre vypracovaná a kvalitne vypálená. Zastúpené sú v nej tenkostenné i hrubostenné tvary. Z tenkostenných tvarov sú to hlavne misky a džbáňky, na povrchu ktorých bola aplikovaná rytá výzdoba tvorená vruborezom, jednoduchými líniami i brázdovým vpichom. Rytý ornament bol pôvodne bielo inkrustovaný. Misy bez rytej výzdoby mali spravidla hladkú hornú a slamovanú spodnú časť. Niektoré z nich mali pod okrajom tunelovité ušká. Na rozhraní hrdla a tela bol niekedy vodorovný pás rýh. Ďalší výzdobný motív tvorila zvislá a vodorovná plastická páska s krátkymi šikmými ryhami. Črepy džbáňkov bez výzdoby mali hladný povrch. K tenkostennej keramike patrili aj črepy šálok. Vyskytla sa tiež šálka zdobená malými jazykovitými výčnelkami a radom vrypov. K amforám boli zaradené črepy veľkých nádob. Hrdlo a vrchnú časť tela mali hladkú, pod najväčšou vydutinou mali niektoré z nich nevýraznú plastickú lištu s kosoštvorcovými jamkami. Z amfor sa zachovali aj pásikové uchá umiestnené na rozhraní hrdla a tela i tunelovité ucho.

Najviac črepov pochádzalo z hrncov viacerých typov. Esovito profilované hrnce mali okraj buď hladký a mierne zhrubnutý, alebo boli na ňom zárezy kosoštvorcového tvaru. Hrdlo bolo hladké, telo slamované. Niekde však slamovanie vychádzalo vyššie, až pod okraj. Krátke oválne výčnelky boli umiestnené na hrdle alebo na rozhraní hrdla a tela. Zistilo sa aj umiestnenie štyroch výčnelkov na dne hrnca z vnútornej strany. Časť črepov patrila aj hrncom mierne súdkovitého tvaru. Tie mali hladký, mierne zhrubnutý, pretláčaný alebo jamkovaný okraj a na hrdle výčnelky. Slamovanie až zdrsnenie povrchu občas siahlo až po okraj nádoby. Vyskytli sa i hrnce s rovnými stenami, prípadne s mierne otvoreným ústím.

Prvky, charakteristické pre mladšiu fázu kultúry Nyírség-Zatín - odtlačky textílií, ornament v podobe včelieho plástu a vpichy v tvare malých trojuholníkov - sa v Čičarovciach nezistili.

Medzi nálezmi sa vyskytli aj hlinené predmety nevšedného charakteru - model domu a hlinené kolieska. Obidva typy predmetov sú známe v prostredí kultúry Nyírség-Zatín tak v Maďarsku, ako

aj v Rumunsku. Považované sú za predmety, ktoré mohli slúžiť rituálnym účelom (*Kalicz* 1984, 113). V Rumunsku sa našiel aj hlinený model voza, ktorý *T. Bader* (1978, tab. VII: 15) považuje za kultový voz. V tejto súvislosti je zaujímavé zistenie, že v objektoch z Čičaroviec sa medzi zvieracími kosťami nenašli kosti koňa. Nie je vylúčené, že ako ťažné zvieratá sa nevyužívali kone, ale do štvorkolesového voza sa zapriahal hovädzí dobytok (*Bátora* 1982, 250). S kultovými praktikami ľudu kultúry Nyírség-Zatín sa spájajú aj nálezy lastúr. V Čičarovciach je ich výskyt doložený len vo výplni priekopy, takže z nálezovej situácie nemožno vyvodiť žiadne závery. V objekte 18b/94 v Ižkovciach bola nad vrstvou lastúr a dvoma nádobami popolovitá vrstva premiešaná s uhlíkmi. *E. Miroššayová* (2003, 149) interpretuje tento objekt ako rituálny, spojený so zápalnou obeťou súvisiacou s blízkou riekou (Laborec) ako s vodným živlom. Na maďarskej lokalite Polgár-Kengyel-köz sa v objekte, ktorý bol pôvodne studňou, našli v troch vrstvách nádoby a spálené zvieracie kosti. *J. Dani* (1999, 75) tiež považuje tento objekt za obebnú jamu spojenú s kultom vody.

Malý počet objektov na lokalitách kultúry Nyírség v Maďarsku súvisí podľa *N. Kalicza* (1984, 118) s hlavnými činnosťami obyvateľov osád, ktorými boli dobytkárstvo a pastierstvo, vyžadujúce časté premiestňovanie sa. Obdobie epiatlantika bolo priaznivé pre rozširovanie lesov aj bylinnej vegetácie v blízkosti vodných tokov, teda aj plôch vhodných na pastvu. Podľa vyhodnotenia zvyškov drevín boli v okolí pieskovej duny zmiešané dubiny. Zo zvyškov zvieracích kostí z objektov v Čičarovciach možno usudzovať, že podiel mäsitej potravy vo výžive obyvateľov osady bol vysoký. K najčastejšie chovaným druhom patrili hovädzí dobytok a ošípané, menej ovce a kozy. Z lovenej zveri sa vyskytli len jelene. Z nich sa zužitkovalo nielen mäso a koža, ale aj parožie. Takmer na každom kúsku sú stopy po rezaní. Rôzne predmety sa vyrábali aj z kostí ošípaných a hovädzieho dobytku, lebo aj tie nesú stopy po opracovávaní, hoci z hotových výrobkov sa našlo len šidlo. Doklady pestovania obilia sa v Čičarovciach nenašli, ale v Ižkovciach je doložený výskyt pšenice dvojzrnovej(?) a jačmeňa siateho.

Kamenná industria nebola početná. Z typov brúsenej industrie sa zachovala len sekerka. Štiepaná industria je nevýrazná, vyrobená hlavne z obsidiánu. Z nástrojov sa našli len čepele. Početnejšie sú úštepy, často aj plošne retušované, pochádzajúce hlavne zo zberu. Výrobu nástrojov z kameňa, ktorá bola definitívne na ústupe, nahrádza výroba predmetov z kovu. V náplni kultúry Nyírség-Zatín boli takéto nálezy zatiaľ len sporadické, čo dokladá aj situácia v Čičarovciach, kde bol odkrytý len rozstrapaný medený drôt.

5. Kultúra Suciú de Sus

Kultúra Suciú de Sus je na Východoslovenskej nížine známa hlavne z pohrebísk, menej zo sídlisk. Na Veľkej Moľve v Čičarovciach boli odkryté dva objekty patriace tejto kultúre (obr. 12).

Sídliskové objekty

Objekt 2 (obr. 4: 2) - sídlisková jama nepravidelného tvaru s rozmermi 250 x 180 cm, siahajúca do hĺbky 45 cm. Vo výplni tohto objektu sa našla keramika, mazanica, predmety z kameňa a zvieracie kosti.

Objekt 33 (obr. 6: 33) - oválna sídlisková jama s rozmermi 150 x 84 cm, z ktorej bola časť zničená ryhou. Objekt bol stupňovite zapustený do podlažia do hĺbky 30 a 40 cm. Obsahoval keramiku, zvyšky hlinených závaží, štiepanú kamennú industriu, mazanicu a zvieracie kosti.

Keramika

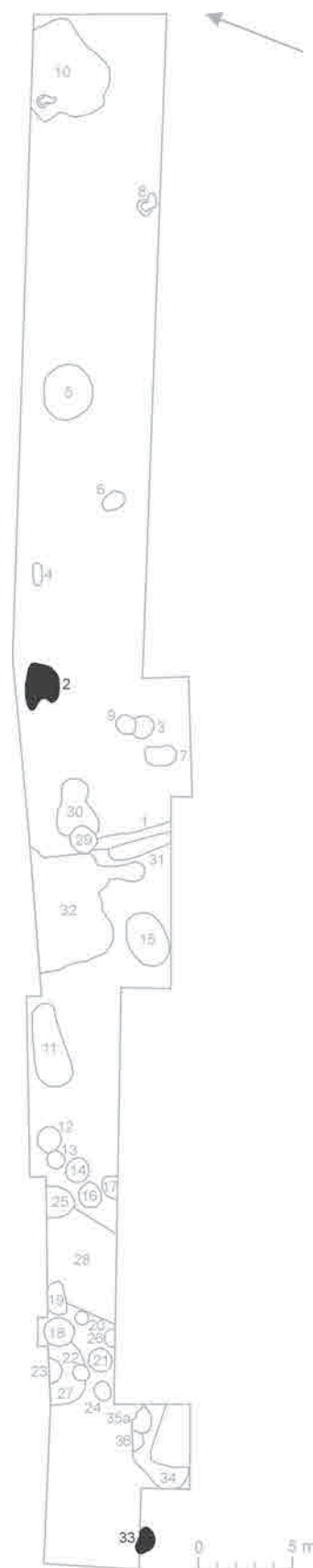
K zaradeniu keramiky ku kultúre Suciú de Sus prispela hlavne výzdoba. Pomerne tenkostenné, dobre vypracované a kvalitne vypálené črepy patrili amforám a misám. Hrubšie črepy s prímiesami kamienkov pochádzali z hrncov. Keramika sa materiálom, spôsobom spracovania i farbou odlišuje od keramiky kultúry Nyírség-Zatín.

Na tenkostennej keramike z tiel amfor sa objavil ornament zložený z dvojice rytých línií vytvárajúcich meandrovitú výzdobu (tab. XX: 1, 3, 5). Hrdlá nádob neboli zdobené (tab. XX: 4). Misy mali jednoduchý kónický tvar (tab. XX: 6) alebo boli profilované (tab. XX: 7). Patrí k nim aj fragment dutej nôžky (tab. XXI: 1). V jednom prípade sa našla nôžka zo šálky alebo džbánu (tab. XXI: 2). Črepy z hrncovitých nádob pochádzajú z tvarov s hladkým i zdrsneným povrchom. Žiadny z nich sa nepodarilo rekonštruovať.

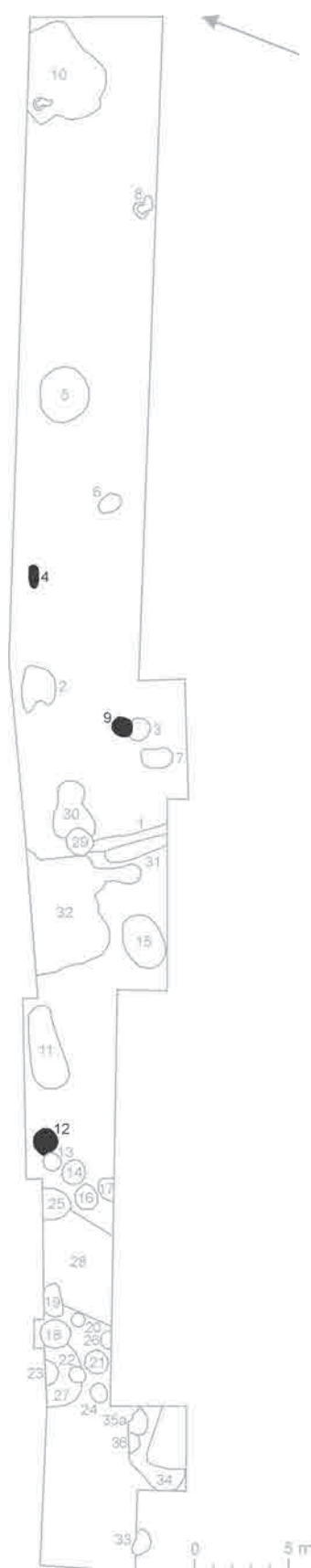
Tieto typy keramiky a ich výzdoba sú na Východoslovenskej nížine charakteristickými znakmi kultúry Suciú de Sus. V početných exemplároch sa vyskytovali na pohrebisku v Zemplínskych Kopčanoch (Demeterová 1984).

Hlinené závažia

V objekte 33 sa našli dva fragmenty hlinených závaží. Jeden predstavuje dolnú časť kužeľovitého tvaru a je ulomený nad otvorom. Druhý je z hornej zúženej a zaoblenej časti a ulomený je v mieste s otvorom. Hlinené závažia sú častými nálezmi na sídliskách tohto obdobia (Furmánek/Veličik/Vladár 1991, 162). Fragment hlineného závažia bol aj v objekte z mladšej doby bronzovej v Malých Raškovciach (Horváthová 2003, 67).

Obr. 12. Čičarovce-Veľká Moľva. Objekty kultúry Suciú de Sus.

Obr. 13. Čičarovec-Veľká Moľva. Sídliisko kultúry Gáva.

Kamenné predmety

Objekt 2 obsahoval fragment trecej podložky z andezitu a okruhliak z bazaltoidného andezitu, používaný ako drvič. Fragmenty pieskovcových brúsikov pochádzajú z oboch objektov.

Štiepaná kamenná industria tvorí nepočítaný súbor obsahujúci nepravidelnú obsidiánovú čepeľ so zvyškom kôry, dva úštepky z obsidiánu a jeden z volynského pazúrka.

Zvieracie kosti

V objektoch sa našli kosti ošípanej (*Sus scrofa*). Boli to úlomky zo sánky, zuby, rebrá, kosti končatín. Niektoré kosti niesli stopy po ohni (Rajtová 2006).

Vyhodnotenie

Nálezy kultúry Suci de Sus pochádzajú z objektov 2 a 33, ktoré predstavujú zahĺbené sídliskové jamy. Našla sa v nich hlavne charakteristická keramika zdobená dvojicami rytých línií a črepy rôznych typov misiek. Súčasťou sídliskového inventára sú aj črepy hrncov. S pestovaním obilia a jeho spracovaním súvisí fragment zrnôtierky a drviča. Nálezy kužeľovitých závaží možno spojiť s tkaním látok. Výroba kamenných nástrojov mala pre obyvateľov sídliska len okrajový význam. Chov ošípaných dokladajú nálezy zvieracích kostí.

6. Kultúra Gáva

Kultúre Gáva z mladšej doby bronzovej patrili na lokalite tri objekty (obr. 13), ktoré obsahovali predovšetkým keramiku.

Sídliskové objekty

Objekt 4 (obr. 4: 4) - sídlisková jama oválneho tvaru s rozmermi 100 x 40 cm, z ktorej bolo zachytené a preskúmané len dno v hĺbke 10 cm. Našla sa tu keramika, mazanica a štiepaná kamenná industria.

Objekt 9 (obr. 4: 9) - menšia okrúhla sídlisková jama s priemerom 82 cm a hĺbkou 40 cm, ktorá sčasti porušovala neolitický objekt 3. Objekt 9 obsahoval keramiku.

Objekt 12 (obr. 10: 12) - sídlisková jama okrúhleho tvaru s priemerom 130 cm a hĺbkou 25 cm, ktorú v juhozápadnej časti mierne porušoval objekt 13. Nálezy z objektu 12 predstavovala keramika, mazanica štiepaná kamenná industria a zvieracie kosti.

Keramika

Väčšina črepov pochádzala z nádob s hrubšími stenami. Ako prímеси v hline boli použité kamienky, drvený vápenec a pálená hlina. Niektoré misky boli tvarované z hlíny s jemnejšími prímесami a mali hladený povrch.

V tvaroch keramiky prevažovali hrncovité nádoby. Druhou najpočetnejšou skupinou boli misy, hlavne kónického tvaru so zatiahnutým okrajom (tab. XXI: 4, 5). Vyskytli sa aj črepy z ústia vázovitej amfory, ktoré mali na vnútornej strane vodorovné žliabky (tab. XXI: 7). Vázovité amfory boli oblúbeným tvarom gávskej kultúry. Často sa vyskytovali aj na lokalitách na Východoslovenskej nížine (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 157*). Ostatné črepy buď neumožňujú presnejšiu rekonštrukciu tvarov, alebo sa vyskytujú počas dlhšieho obdobia a strácajú presnejšiu chronologickú platnosť, napríklad kónické misy so zatiahnutým okrajom.

Kamenná industria

Štiepaná kamenná industria pozostáva z dvoch čepelí z volynského pazúrika (tab. VII: 15), z ktorých jedna má retuš na spodnej strane (tab. VII: 11). Dopĺňajú ich dva úštepy z obsidiánu.

Zvieracie kosti

Objekty gávskej kultúry obsahovali najmä kosti ošípanej (*Sus scrofa*), menej patrilo hovädziemu dobytku (*Bos taurus*). V oboch prípadoch pochádzali najmä z hláv a končatín. Niektoré z neurčiteľných kostí niesli stopy po ohni (*Rajtová 2006*).

V y h o d n o t e n i e

Na Veľkej Moľve boli preskúmané tri objekty patriace kultúre Gáva. Fragmenty keramiky, ktoré pochádzajú z týchto objektov, boli väčšinou z hrncovitých nádob, ale vyskytli sa aj črepy vázy s charakteristickou výzdobou vodorovnými žliabkami na vnútornej strane ústia. Inventár dopĺňali kónické misy so zatiahnutým okrajom. Kamenná industria dokladá pretrvávajúce používanie nástrojov z obsidiánu a pazúrika. Zvieracie kosti z objektov dokladajú chov ošípaných a hovädzieho dobytku.

S Čičarovcami sa spájajú nálezy bronzových depotov, nájdené v 19. stor. (*Gáčková 2004, 274, 275*). Na tomto sídlisku sa žiadne kovové predmety nevyskytli. Ďalšie pamiatky gávskej kultúry - črepy v zásype objektu C/76 - boli objavené počas výskumu mladoneolitickej lokality Čičarovce I J. *Vizdalom (1980, 83)*.

ZÁVER

Počas výskumu náleziska Veľká Moľva v Čičarovciach bola odkrytá časť polykultúrneho sídliska s pamiatkami od neolitu cez dobu bronzovú a dobu rímsku až po stredovek. Kvôli obmedzeným časovým i priestorovým možnostiam bolo možné preskúmať len malú časť z nich. Početnosť nálezov naznačuje, že lokalita poskytovala vyhovujúce podmienky pre jej opakované osídľovanie.

Počiatky osídlenia pieskovej duny siahajú do obdobia stredného neolitu. Skupine Raškovce patrili dva sídliskové objekty s keramikou s čiernym maľovaným ornamentom a so štiepanou kamennou industriou.

Na počiatkové fázy polgárskeho okruhu z katastra Čičaroviec (lokality Čičarovce I a II) nadväzuje osídlenie v priestore Veľkej Moľvy v eneolite nasledujúcou prototiszapolgárskou fázou a skupinou Tiszapolgár. Prototiszapolgárskej fáze patrili tri objekty s početným keramickými nálezmi. Keramika zdobená polguľovitými výčnelkami bola veľmi variabilná. Našli sa misky piatich typov, tanierovité nádoby, šálky, poháre, pokrievky, hrnce a zásobnice. Kamenná industria obsahovala brúsenú i štiepanú industriu. Aj keď v surovinovom zložení prevláda obsidián, badateľný je nárast volynského pazúrika. Dokladom roľníctva sú nájdené zrná pšenice dvojzrnovej a jednozrnovej, ako aj kosáková čepeľ a fragmenty trecích podložiek. V objekte 36 sa zachovali aj semenka ľanu. Z kostených predmetov sa našlo šidlo a viacero zvieracích kostí nesie stopy opracovania. Ako vyplýva z analýzy zvieracích kostí, obyvatelia osady chovali hlavne ošípané a hovädzí dobytok, menej kozy. Doplnkom potravy boli ryby (z ktorých sa našli kosti a šupiny) a vtáky. Prvé rádiokarbonové datovanie objektov prototiszapolgárskej fázy sa získalo z objektu 36 zo zvieracích kostí, a to: 5745 ± 35 BP, kalibrované 4607 ± 55 BC (VERA 2094). Je porovnateľné s datovaním iných vekovo blízkych lokalít.

Skupine Tiszapolgár patrili dva objekty. Najpočetnejším nálezovým materiálom bola keramika, vo výzdobe ktorej sa uplatnili hrotité, často prevrátené výčnelky a vtlačené jamky. V typoch nádob boli rozlíšené misky, šálky, poháre, hrnce a pokrievky. Zachoval sa aj fragment naberačky. Kamenná industria obsahuje brúsenú a štiepanú zložku. V zložení štiepanej industrie mierne prevažuje obsidián nad volynským pazúrikom. Medzi nástrojmi sa objavujú škrabadlá, čepele a driapadlá. Oproti predchádzajúcemu obdobiu boli kosti zvierat menej početné, najviac ich patrilo ošípanej, menej hovädziemu dobytku. Doložený je lov jeleňa a srnca. Doplnkom potravy boli slávky jedlé, z ktorých sa našli lastúry.

Osídlenie lokality skupinou Tiszapolgár nenadväzovalo bezprostredne na prototiszapolgársku fázu. Podľa vtlačených jamiek použitých na výzdobu keramiky patria odkryté pamiatky do mladšej fázy tiszapolgárskej skupiny.

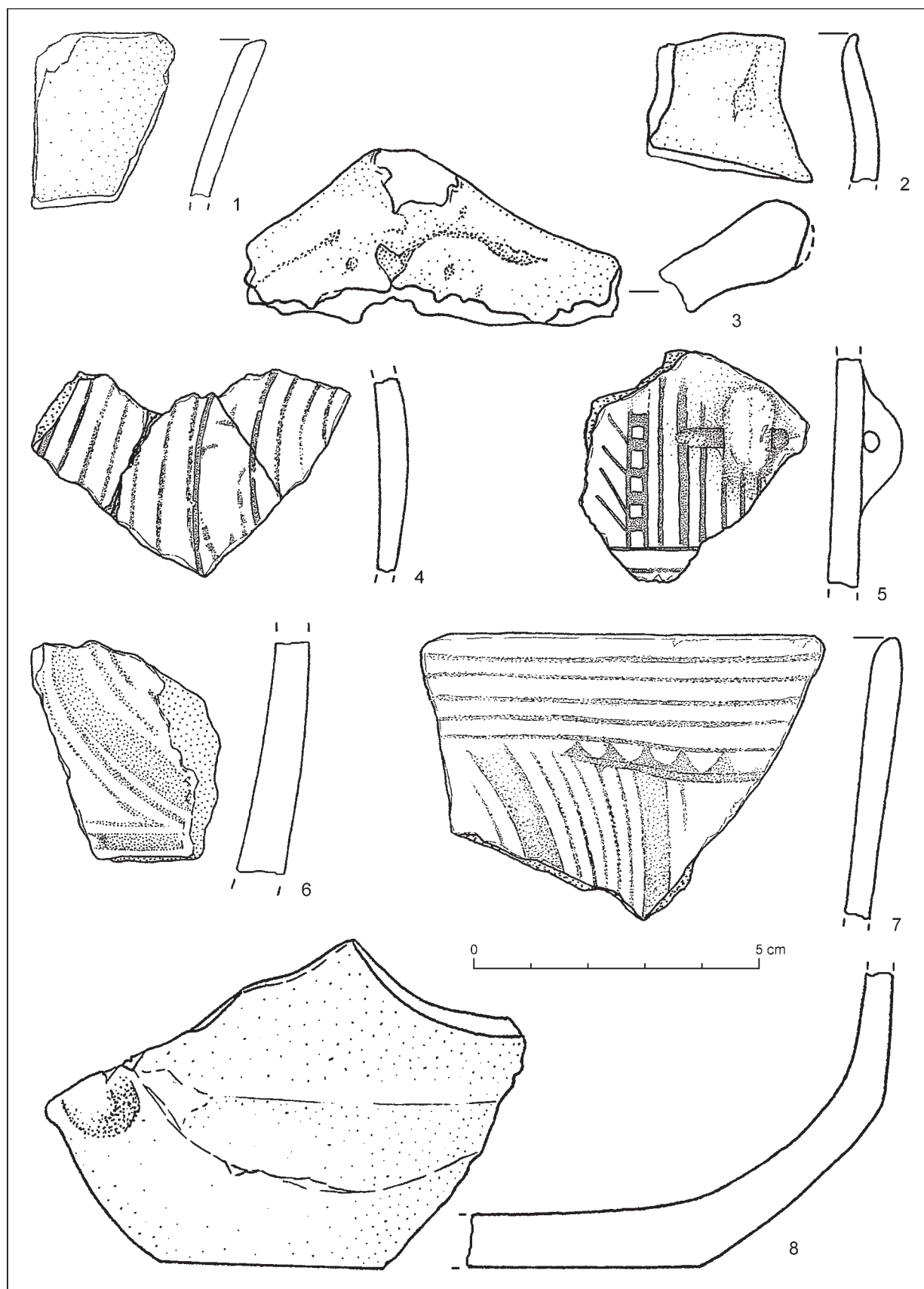
Koncom eneolitu sa v priestore pieskovej duny objavujú nositelia kultúry Nyírség-Zatín. Z tohto obdobia sa zachovalo sedem sídliskových objektov a zvyšok priekopy. Najpočetnejšie pamiatky tvorí opäť keramika. Charakteristickou pre ňu je rytá výzdoba vruborezom, jednoduchými líniami a brázdovým vpichom, pôvodne s výplňou bielou inkrustáciou. Touto technikou boli zdobené misy a džbáňky. Ďalšie tvary tvorili misy, džbáňky, šálky, amfory a hrnce. Na nich sa uplatnil kontrast hladného a slamovaného až ryhovaného povrchu, presekávané okraje, uchá, výčnelky, ryhované plastické pásky. Zvláštnymi hlinenými predmetmi, presahujúcimi azda až do sféry kultu, bola časť modelu domu a hlinené kolieska. Kovové predmety sa spravidla na lokalitách tejto kultúry nevyskytujú, v Čičarovciach sa našiel roztepaný medený drôt. Vo výrobe kamennej industrie dochádza k zreteľnému úpadku. Brúsená industria je doložená fragmentom sekerky. Štiepaná industria, vyrobená prevažne z obsidiánu, bola v prevahe úštepová. Z kostenej industrie sa našlo šidlo. Analogicky

k iným súdobým lokalitám sa zdá pravdepodobné, že obyvatelia pieskovej duny sa venovali viac pastierstvu a dobytkárstvu než roľníctvu. Chovali hlavne hovädzí dobytok, ošípané, menej ovce a kozy. Z lovených zvierat sa zachovali kosti a parožie jeleňa so stopami opracovania. Doplnkom potravy boli ryby a vtáky.

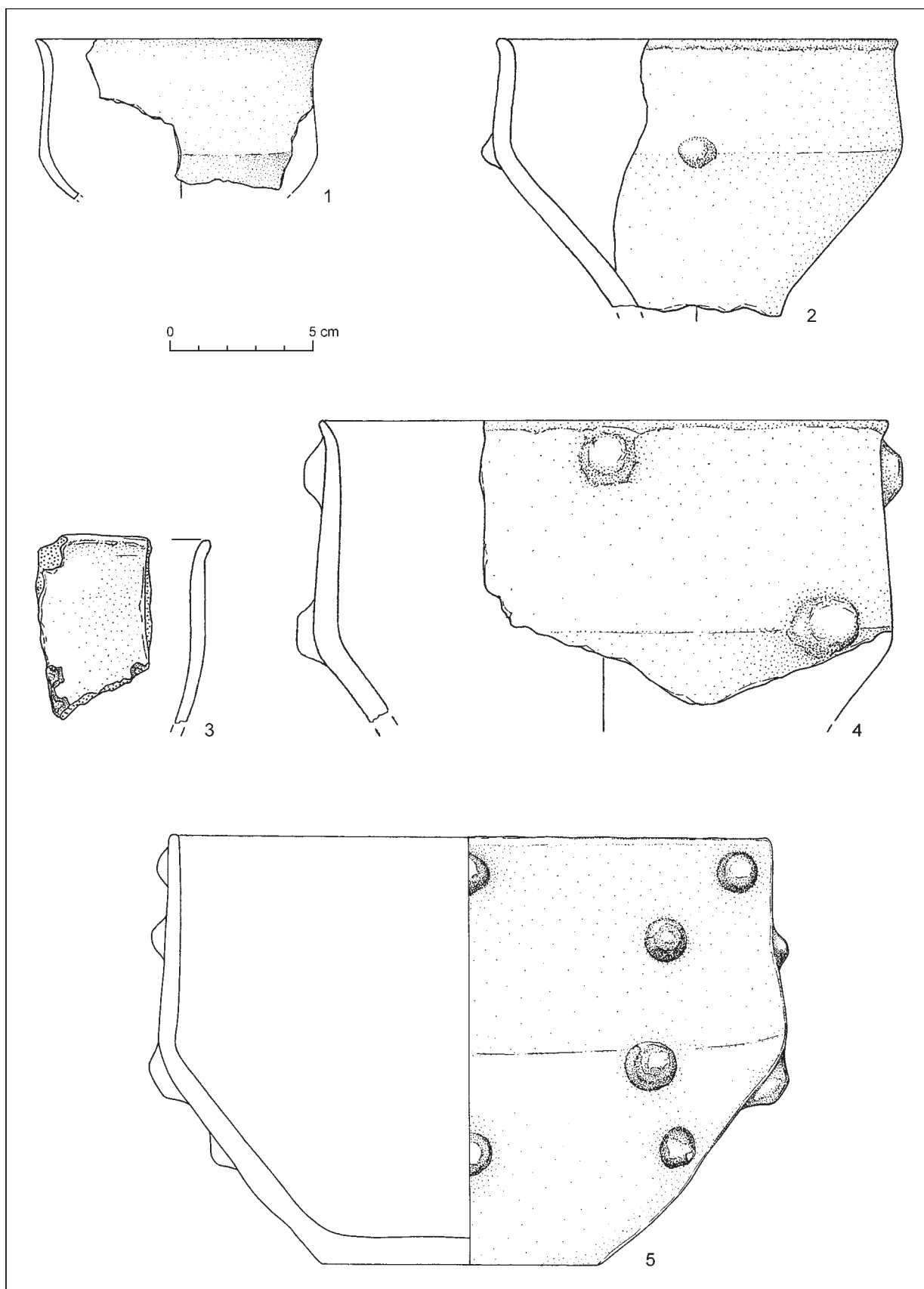
Všetky objekty kultúry Nyírség-Zatín patria do jej staršej fázy. Vo výzdobe keramiky sa nenašli prvky charakteristické pre mladšiu fázu (vpichované rady trojuholníkov, odtlačky textílií, voštinovanie). Či bolo osídlenie dlhotrvajúce, alebo len krátkodobé, ako sa predpokladá pre lokality tejto kultúry, nemožno s určitosťou povedať pre obmedzený rozsah výskumu. Existencia priekopy naznačuje azda dlhšie trvanie osady.

Z doby bronzovej sú na Veľkej Moľve pamiatky dvoch kultúr. V strednej dobe bronzovej bola osídlená ľudom kultúry Suciu de Sus a v neskorej dobe bronzovej gávskou kultúrou. Nálezový materiál v oboch prípadoch tvorí keramika, ktorá aj napriek nevelkej početnosti umožnila spoľahlivo identifikovať prítomnosť týchto dvoch kultúr.

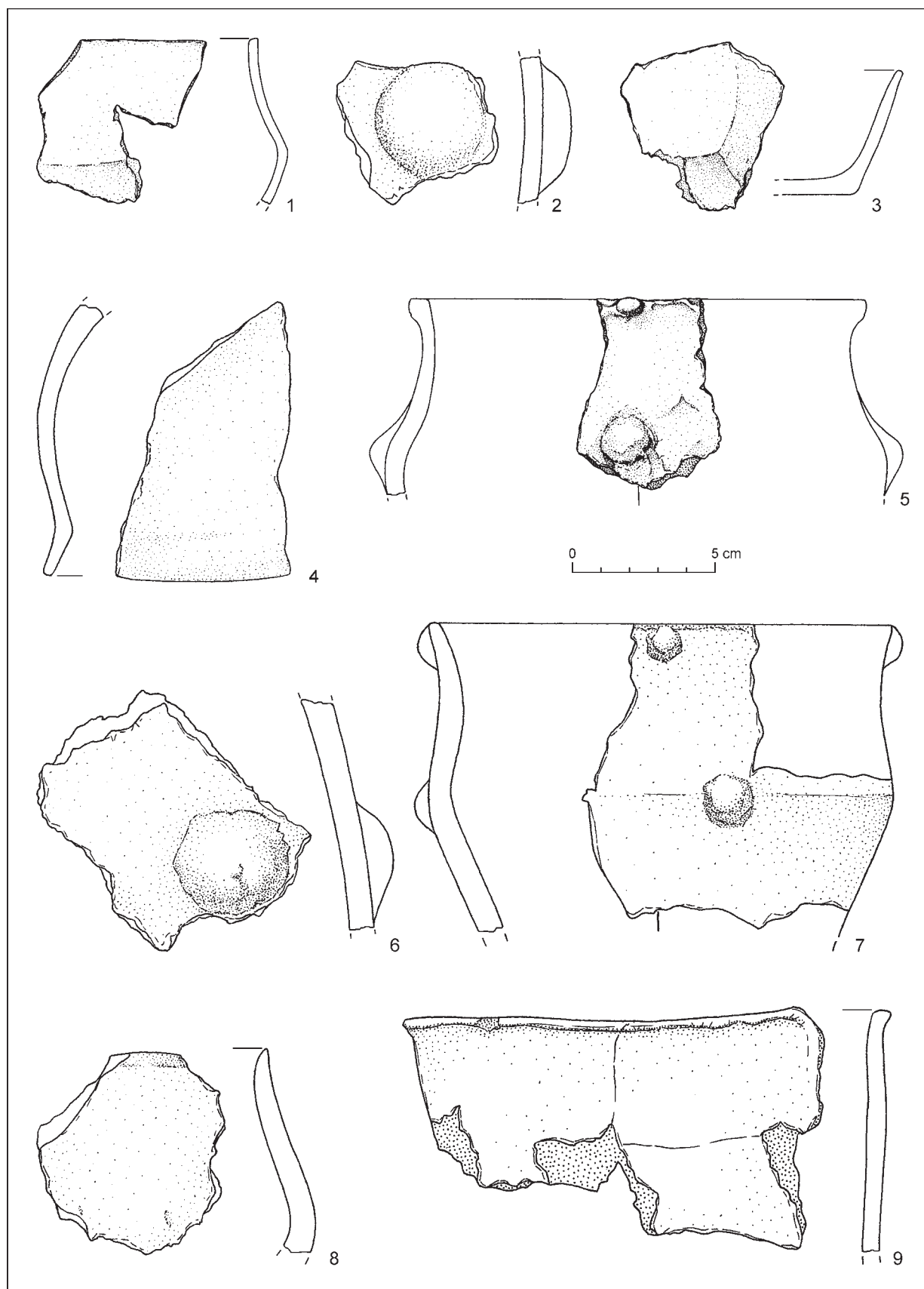
V neskorších obdobiach je osídlenie Veľkej Moľvy doložené v období keltsko-dáckeho horizontu, v mladšej dobe rímskej a vo včasnom stredoveku.

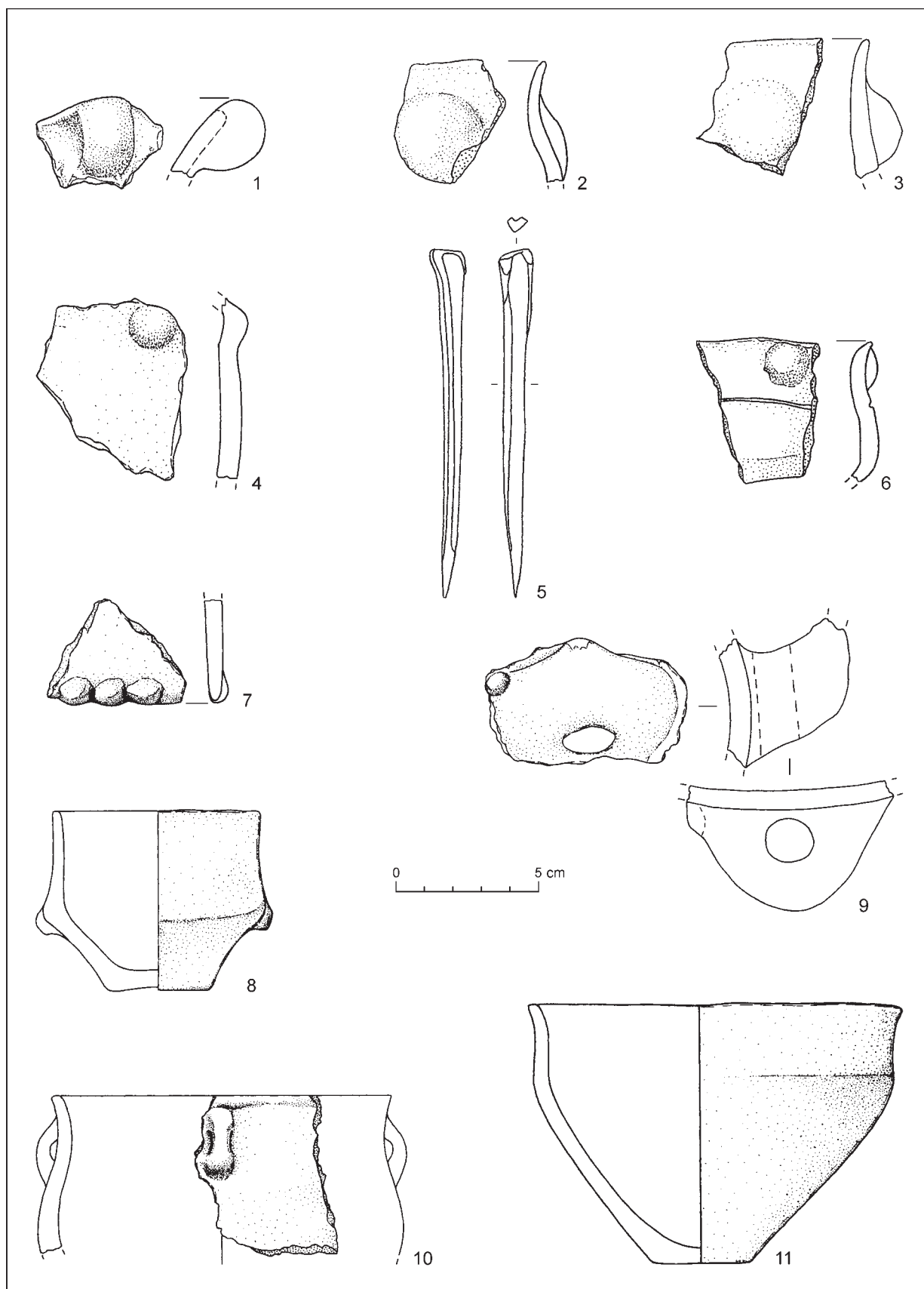
Tab. I. Čičarovce-Velká Mořva. Keramika skupiny Raškovce. 1, 4, 5, 7 - objekt 3; 2, 3, 6, 8 - zber.

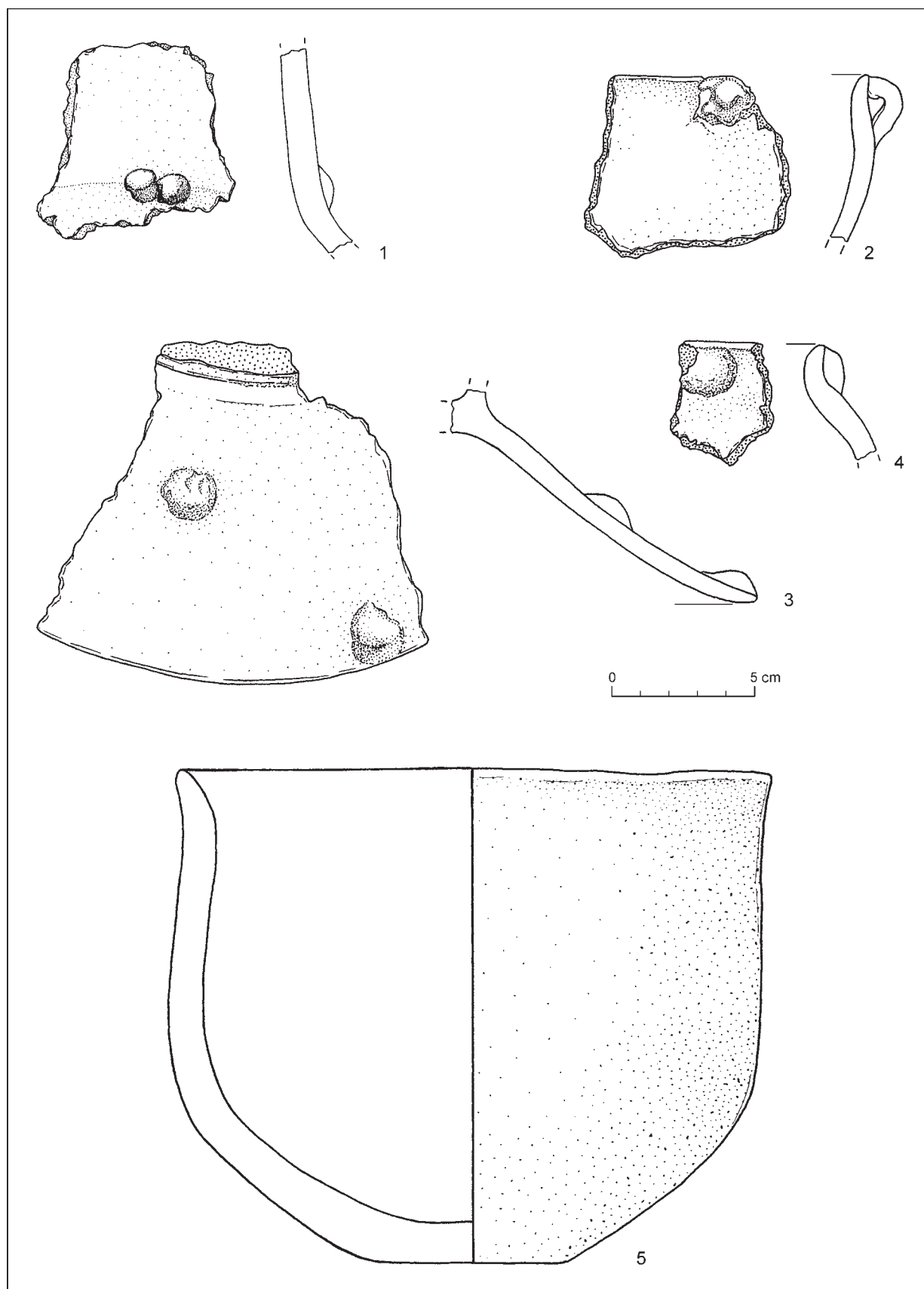
Tab. II. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika prototiszapolgárskej fázy z objektu 36.

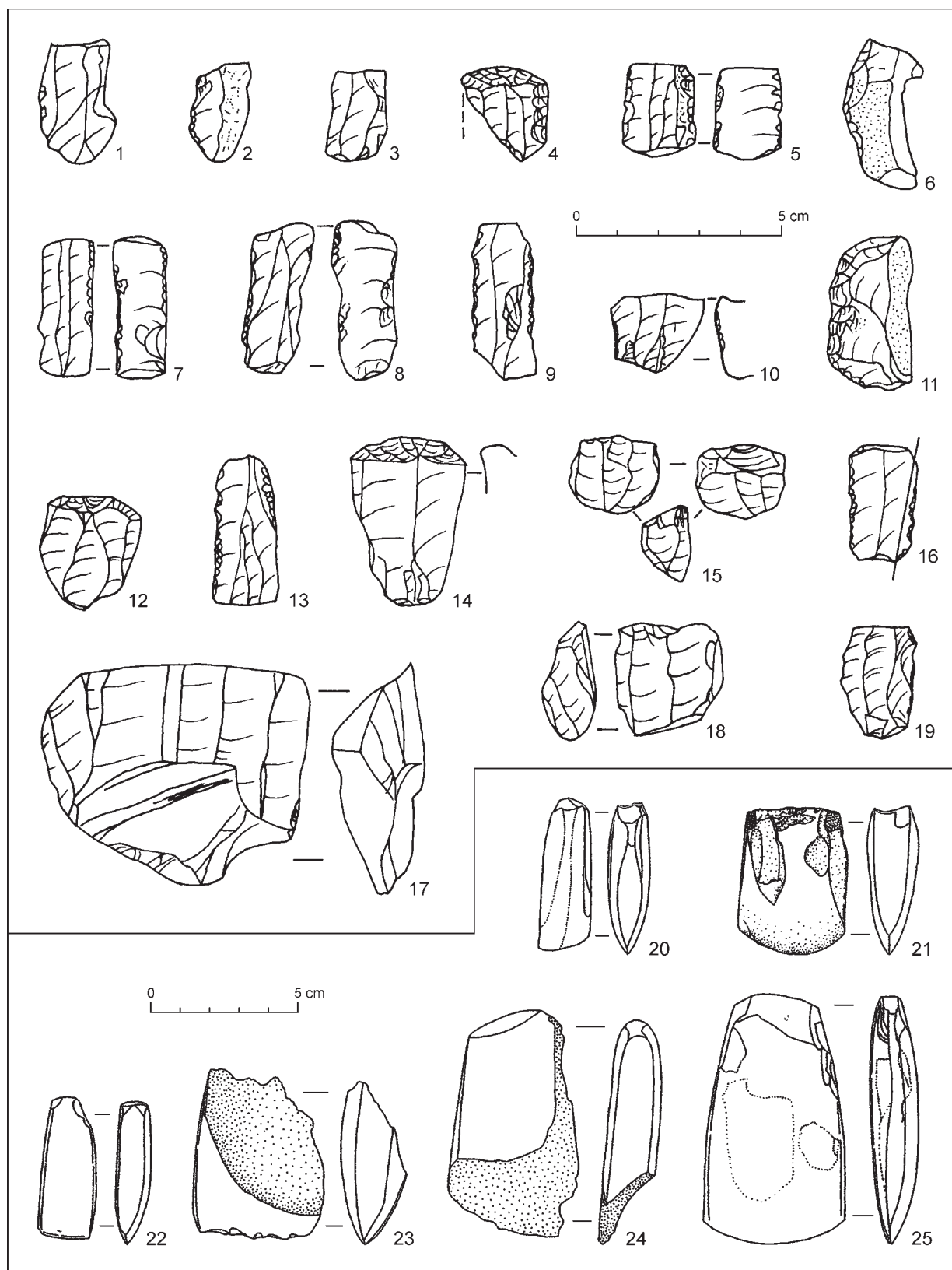
Tab. III. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika prototiszapolgárskej fázy. 1, 3, 7, 9 - objekt 36; 2, 4, 6, 8 - zber; 5 - objekt 25.

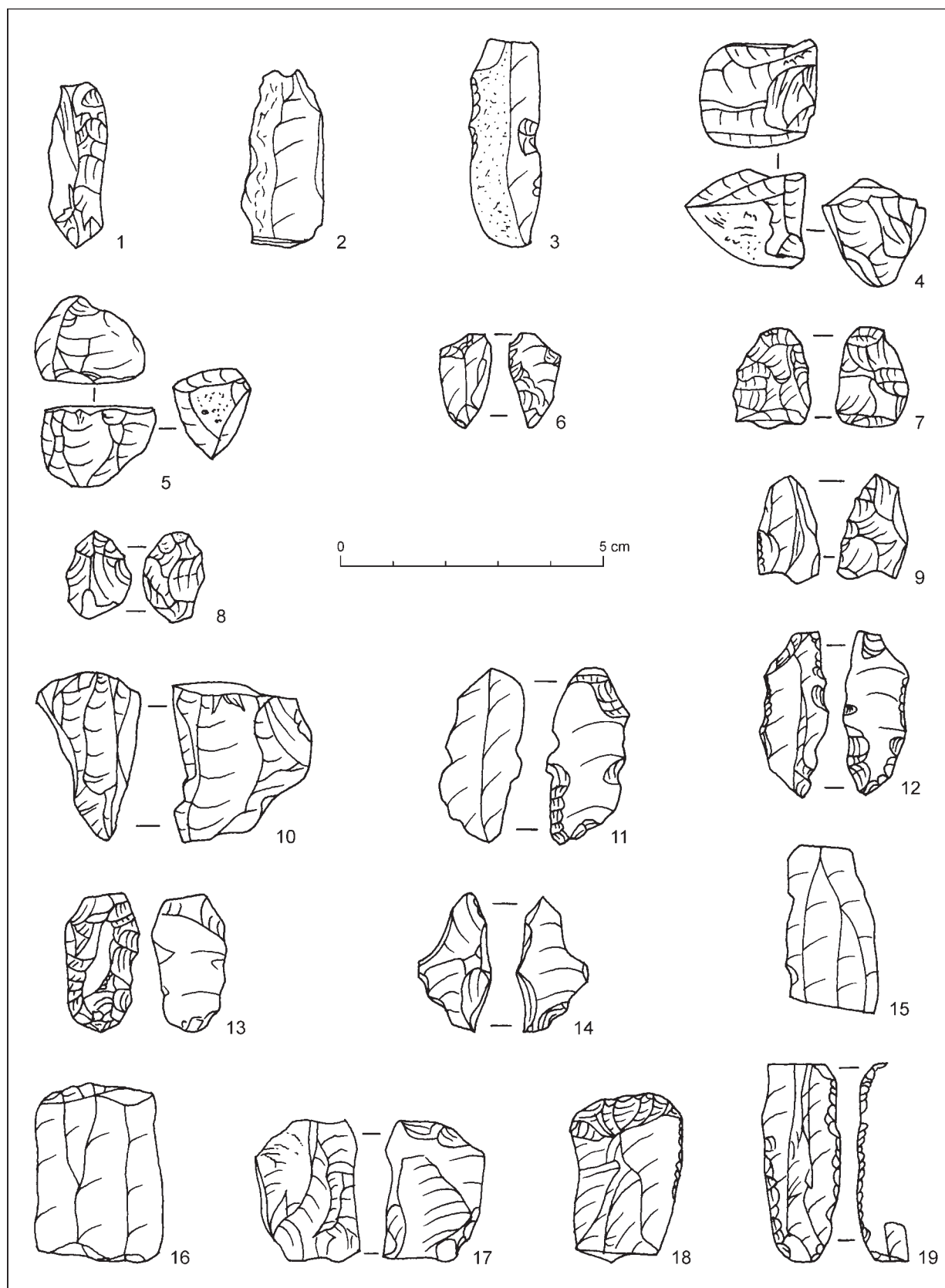
Tab. IV. Čičarovce-Veľká Moľva. 1-4, 9, 10 - keramika zo zberu; 5 - kostené šidlo z objektu 36; 6-8 - keramika z objektu 36; 11 - miska z objektu 27 (1-10 - prototiszapolgárska fáza; 11 - skupina Tiszapolgár).

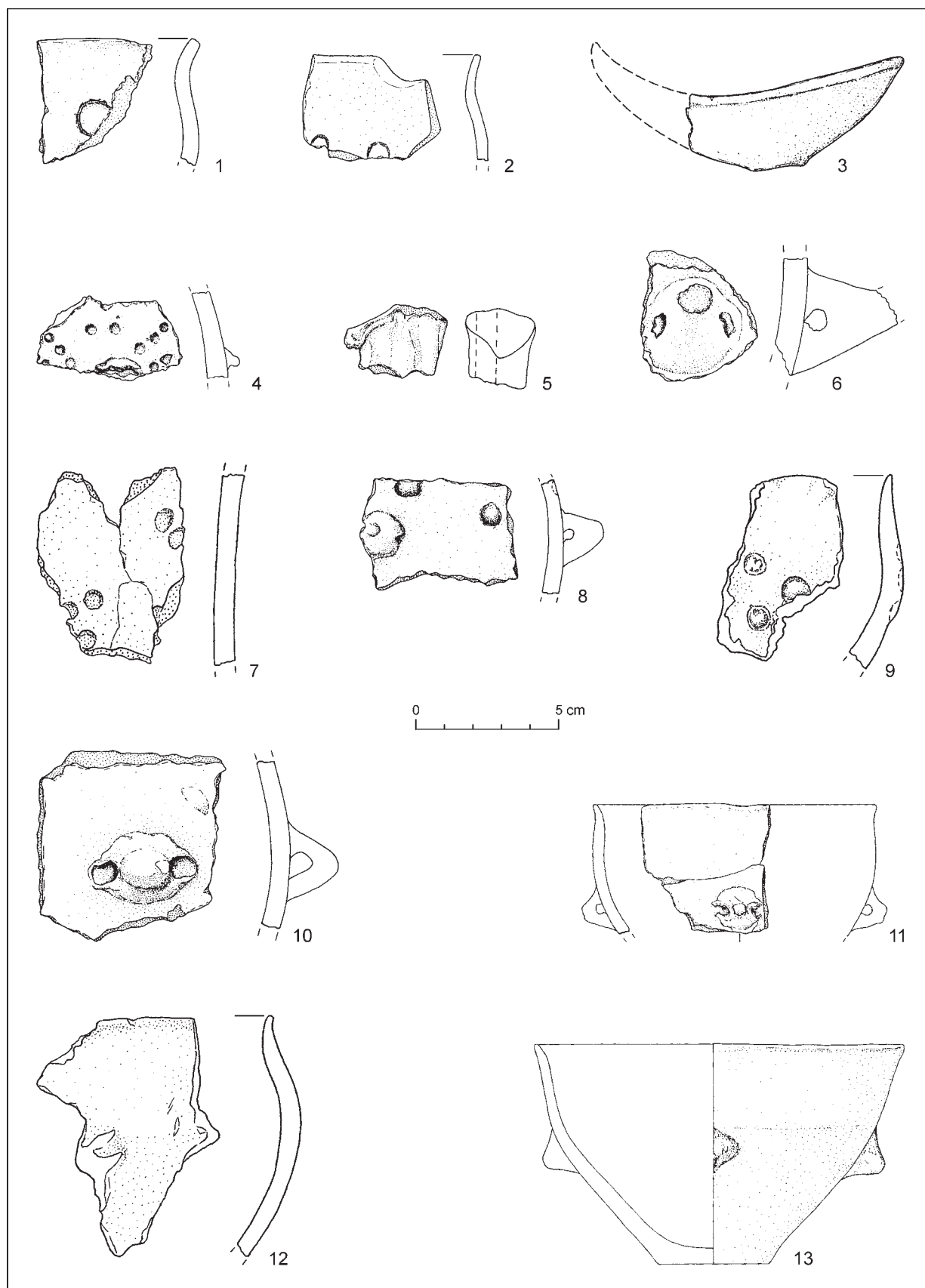
Tab. V. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika prototiszapolgárskej fázy z objektu 36.

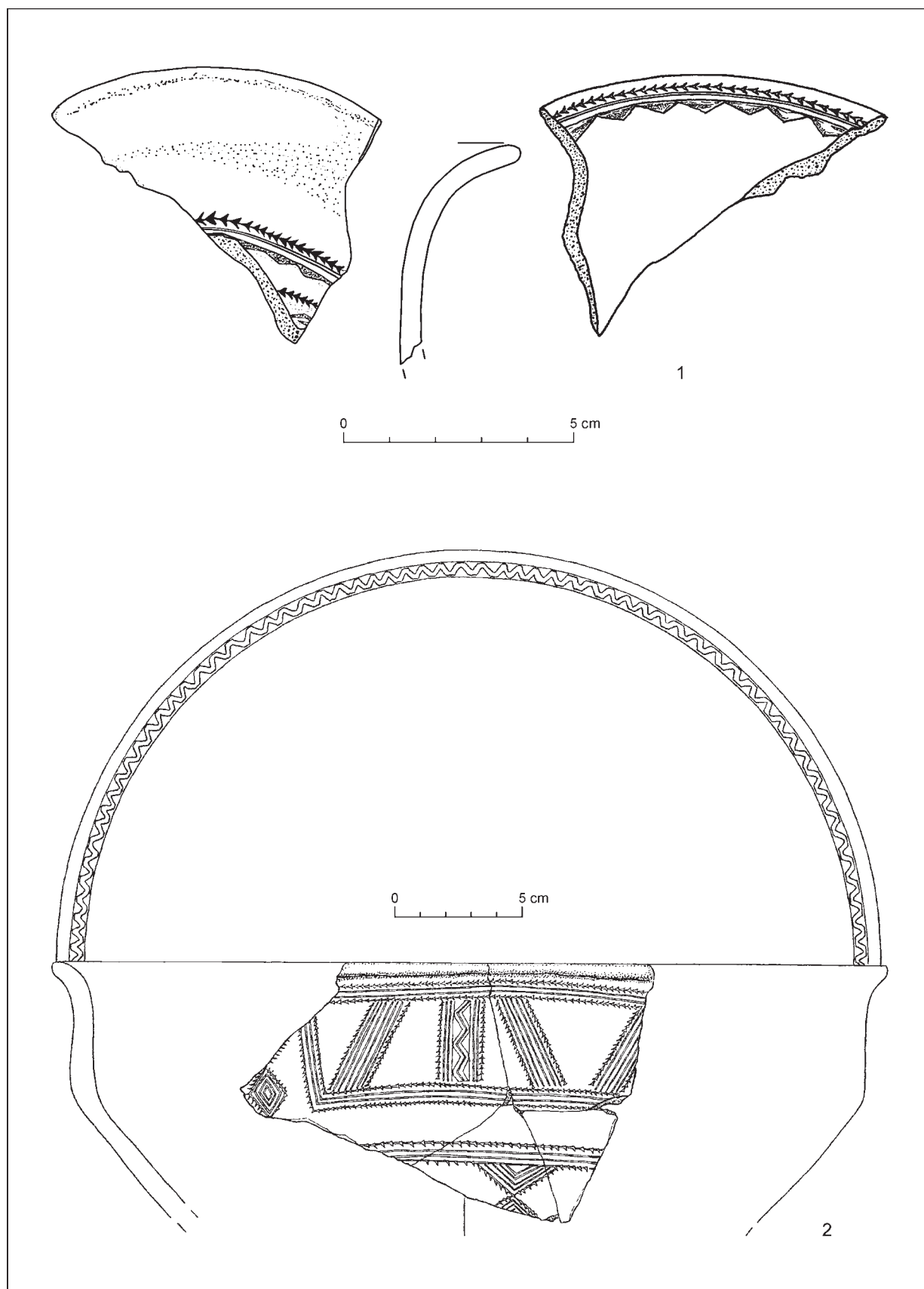
Tab. VI. Čičarovce-Veľká Moľva. 1-19 - štiepaná kamenná industria (1-3 - objekt 3, skupina Raškovce; 4-11, 17, 18 - zber; 12, 13 - objekt 27, skupina Tiszapolgár; 14-16, 19 - objekt 36, prototiszapolgárska fáza); 20-25 - brúsená kamenná industria (20 - malý klin zo zberu; 21 - sekerka z objektu 36; 22 - malý klin z objektu 27, skupina Tiszapolgár; 23 - sekerka z objektu 18, kultúra Nyírség-Zatín; 24, 25 - sekerky zo zberu, prototiszapolgárska fáza (1-3, 7-10, 13, 15, 19 - obsidián; 4-6, 11, 12, 14, 16-18 - volynský pazúrik).

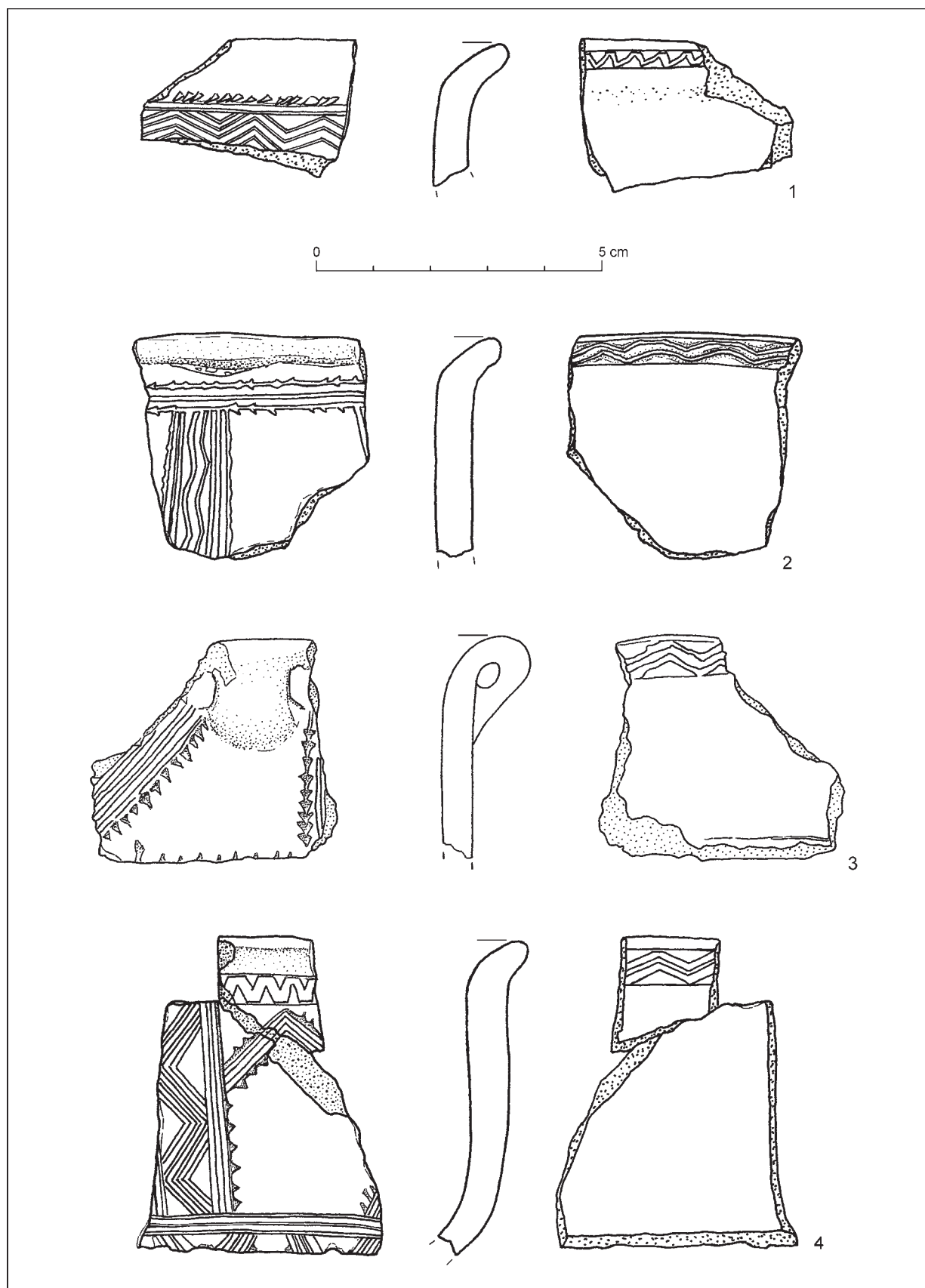
Tab. VII. Čičarovce-Veľká Moľva. Štiepaná kamenná industria. 1-4 - objekt 34; 5, 16-19 - zber, skupina Tiszapolgár; 6-10, 12-14 - zber, kultúra Nyírség-Zatín; 11 - objekt 4; 15 - objekt 12, kultúra Gáva (surovina: 1, 2, 4-10, 12-14, 17, 19 - obsidián; 3, 11, 15, 16, 18 - volynský pazúrik).

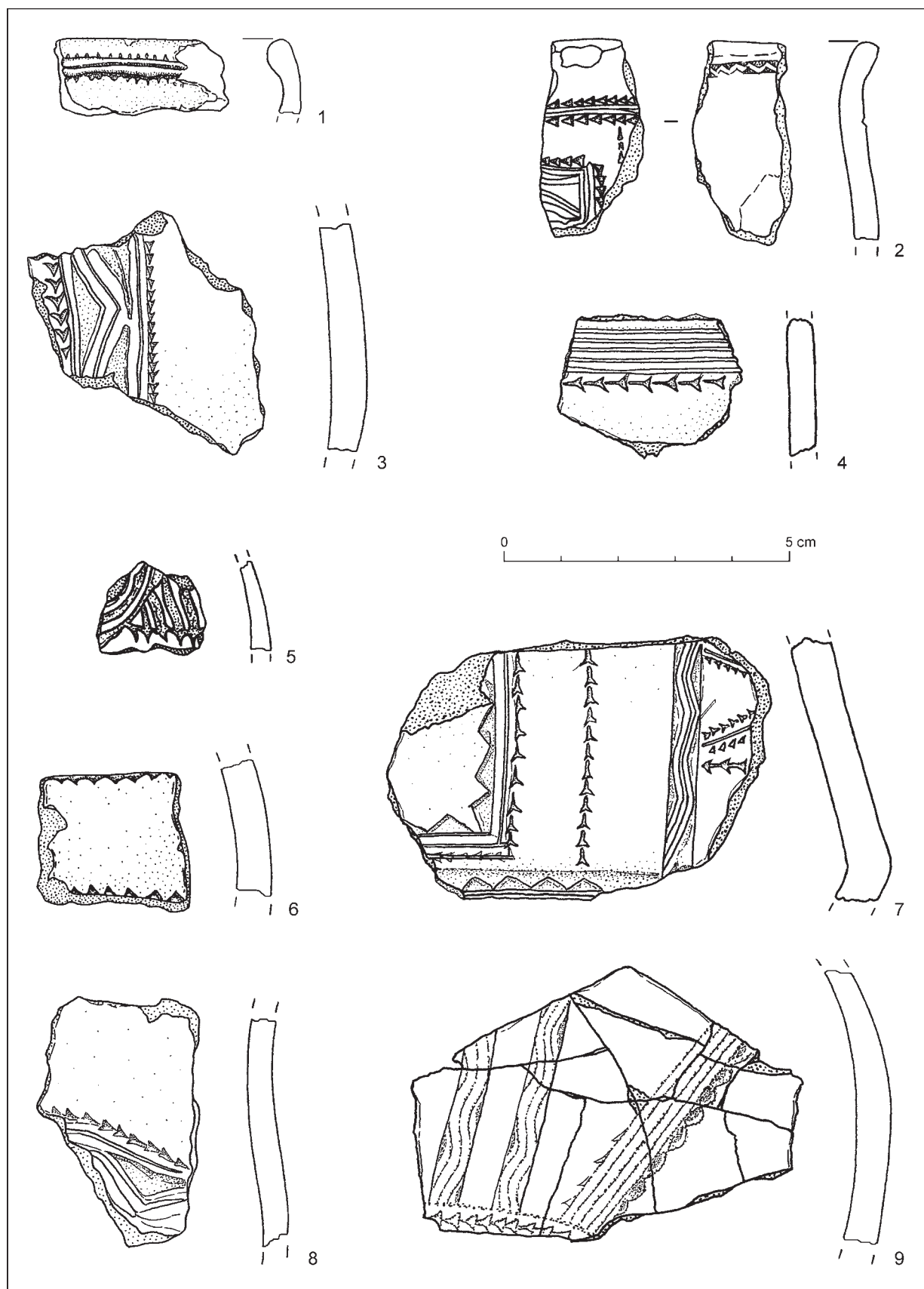
Tab. VIII. Čičarovce-Veľká Moľva. Skupina Tiszapolgár. 1, 2, 4, 6, 7 - zber; 3, 5, 8, 10, 11 - objekt 27; 9, 12, 13 - objekt 22 (1, 2, 4-13 - keramika; 3 - hlinená naberačka).

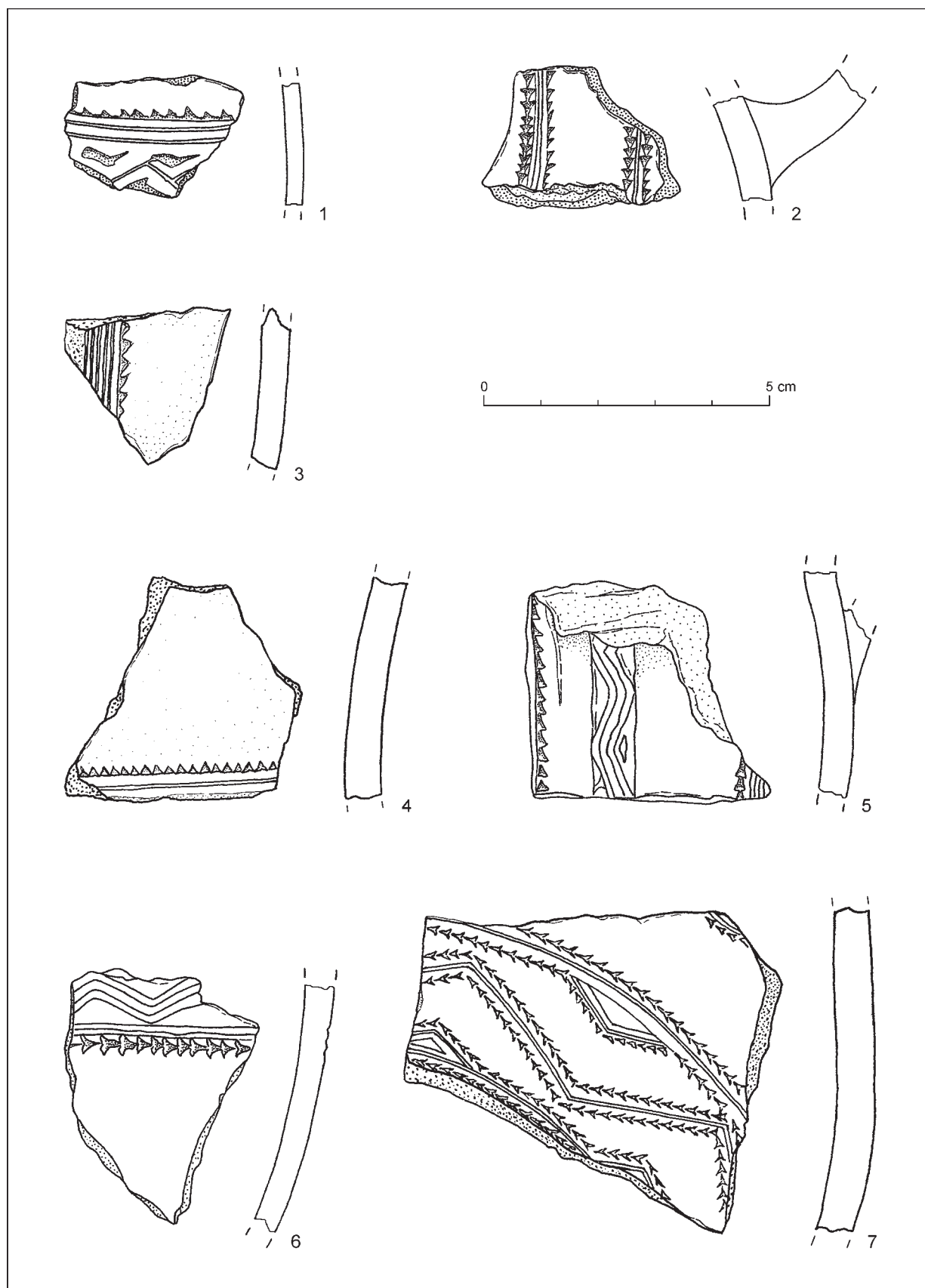
Tab. IX. Čičarovce-Veľká Moľva. Zdobená keramika kultúry Nyírség-Zatín. 1 - objekt 13; 2 - objekt 18.

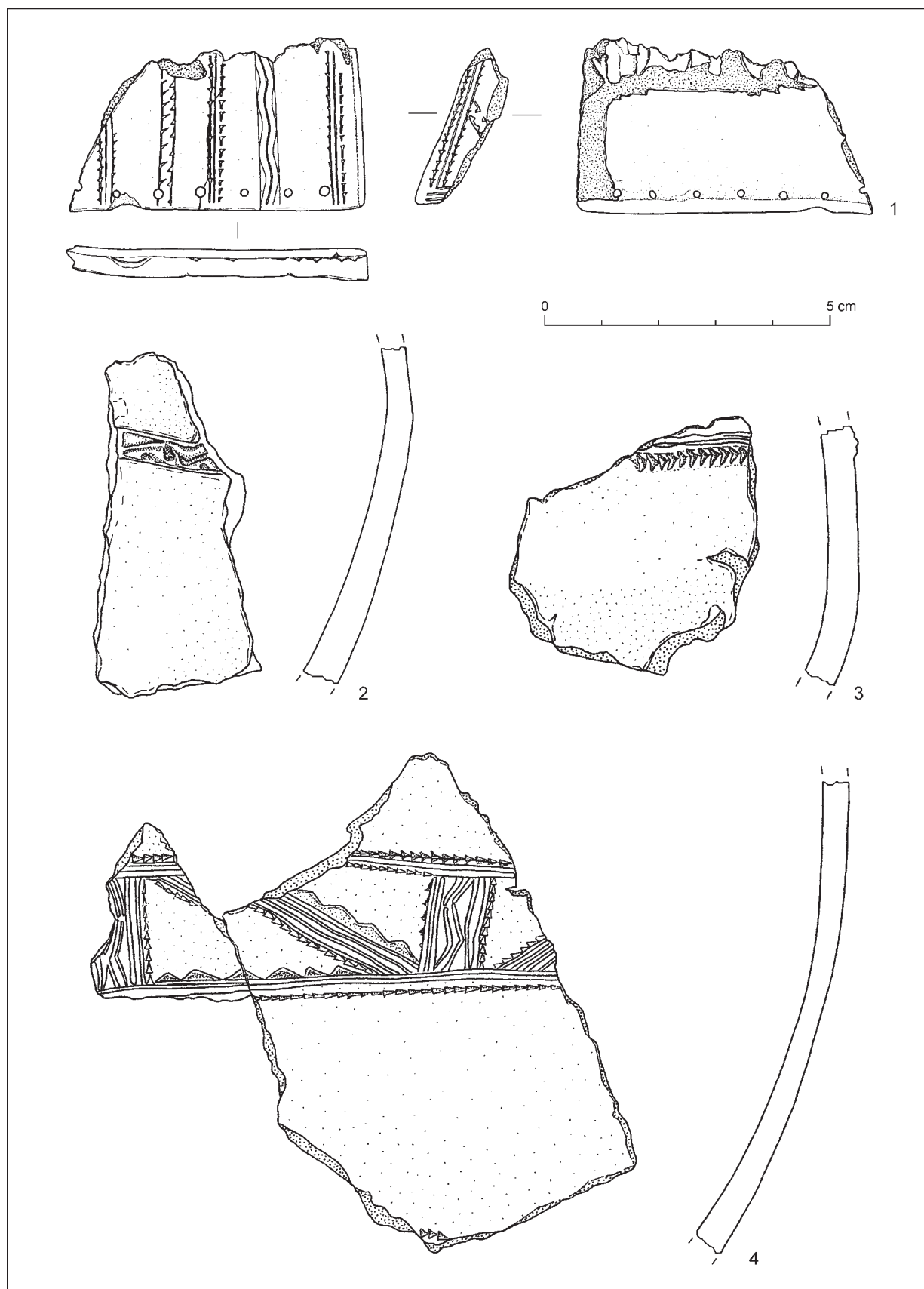
Tab. X. Čičarovce-Veľká Moľva. Zdobená keramika kultúry Nyírség-Zatín. 1, 3, 4 - zber; 2 - objekt 34.

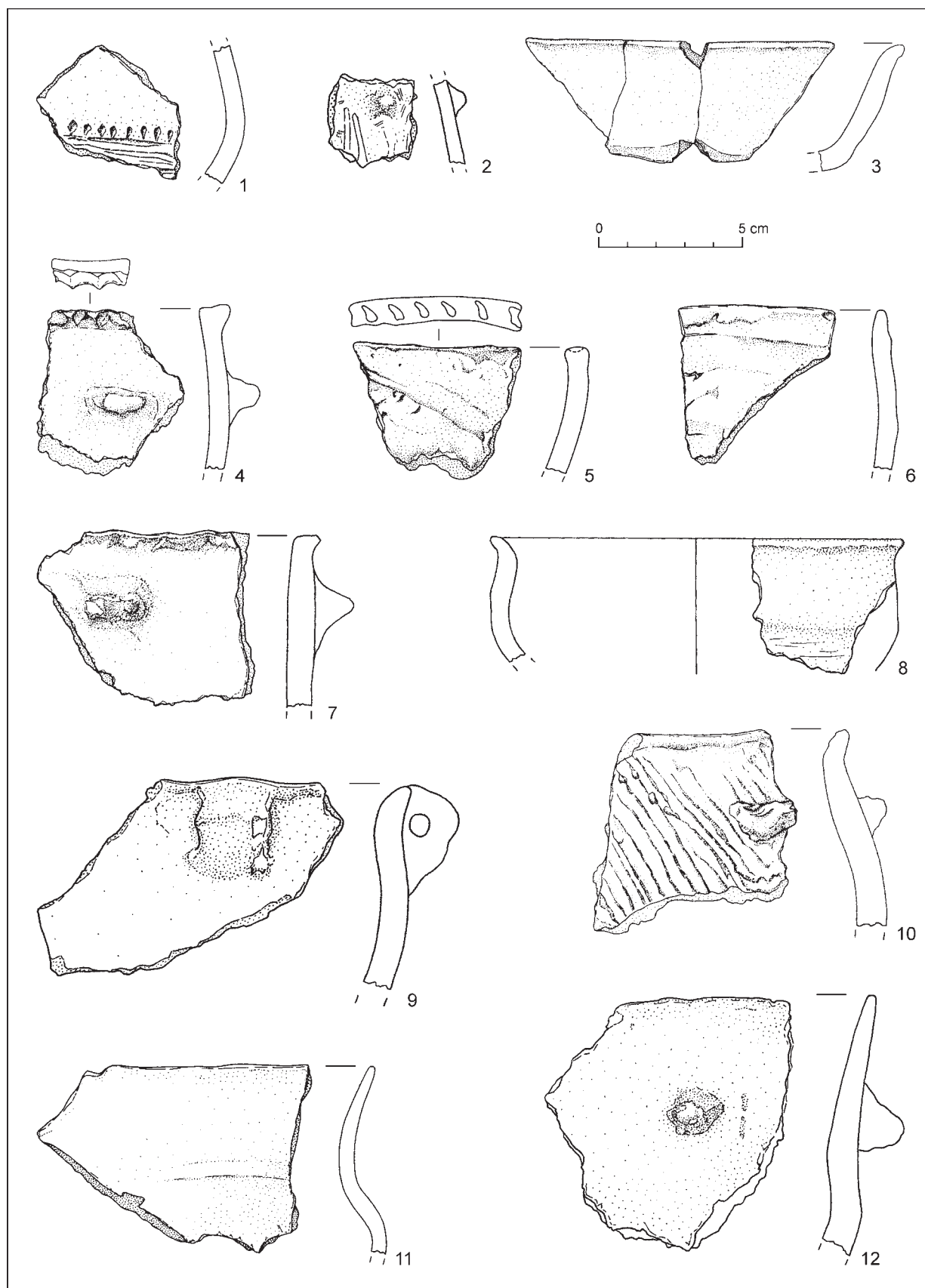
Tab. XI. Čičarovce-Veľká Moľva. Zdobená keramika kultúry Nyírség-Zatín. 1, 6, 8, 9 - zber; 2-5, 7 - objekt 34.

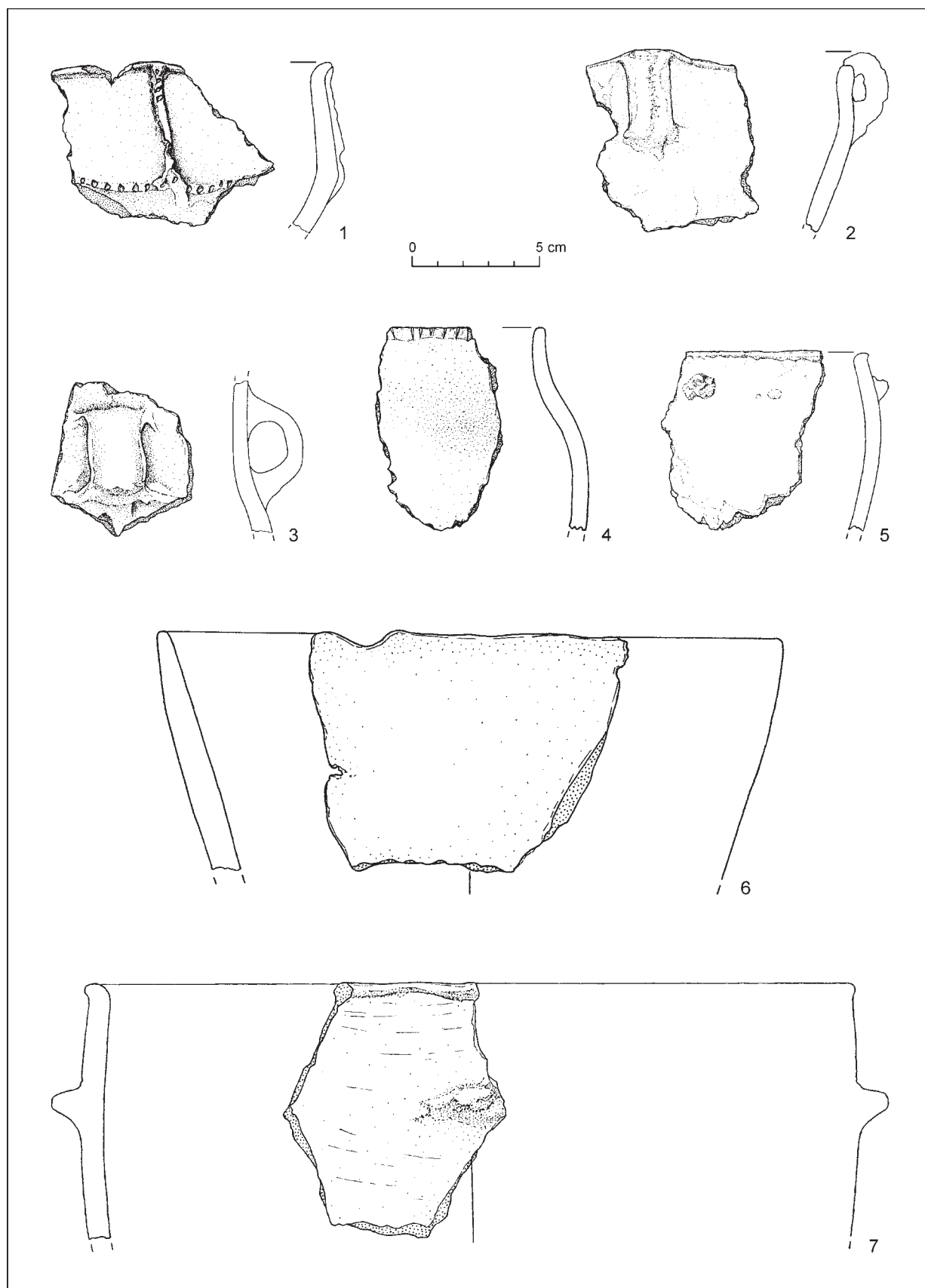
Tab. XII. Čičarovce-Veľká Moľva. Zdobená keramika kultúry Nyírség-Zatín. 1 - objekt 28; 2 - objekt 23; 3-7 - objekt 34.

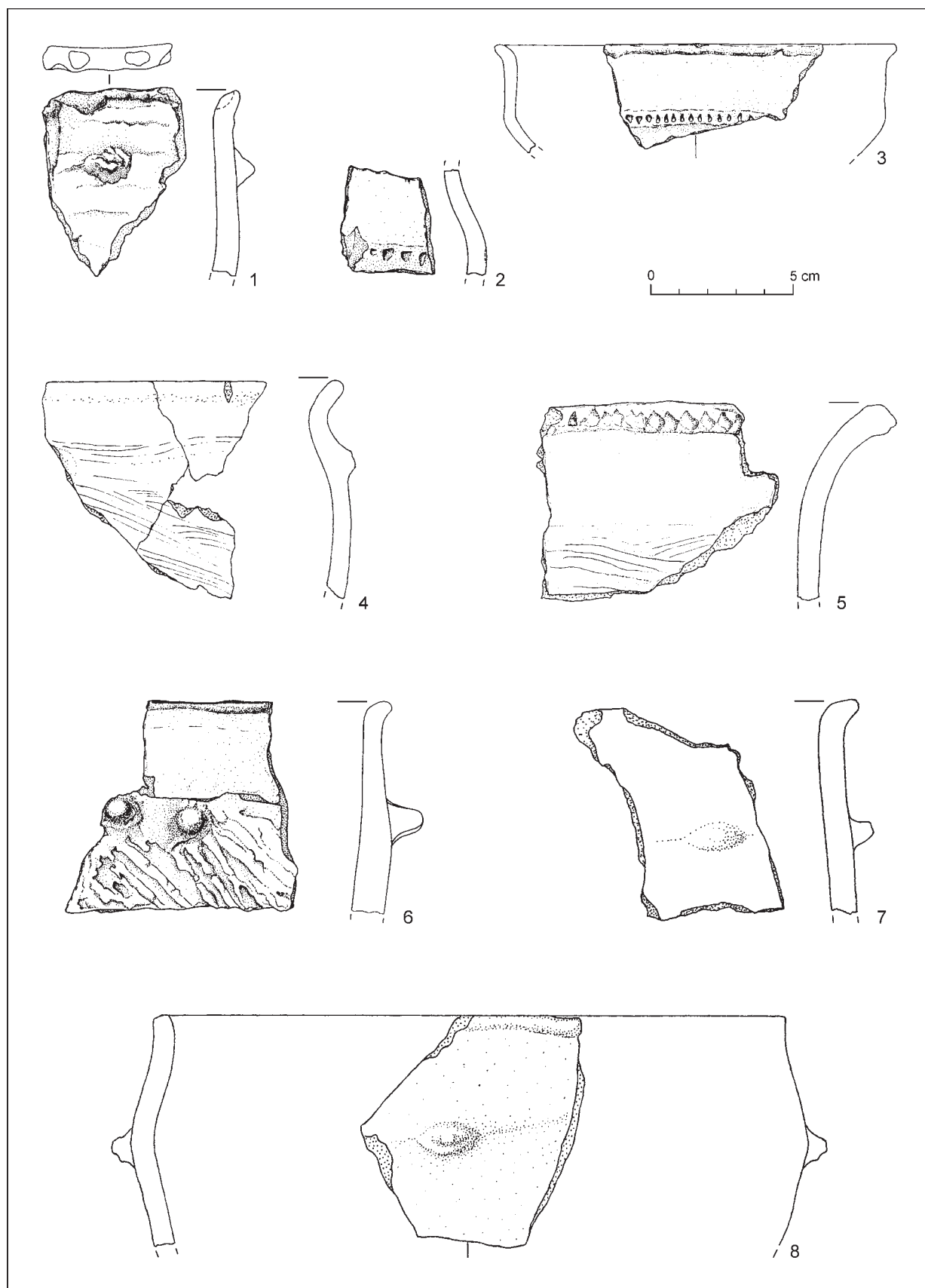
Tab. XIII. Čičarovce-Veľká Moľva. Kultúra Nyírség-Zatin. 1 - fragment hlineného modelu domu; 2-4 - črepy zdobených džbáňkov (1, 2, 4 - zber; 3 - objekt 34).

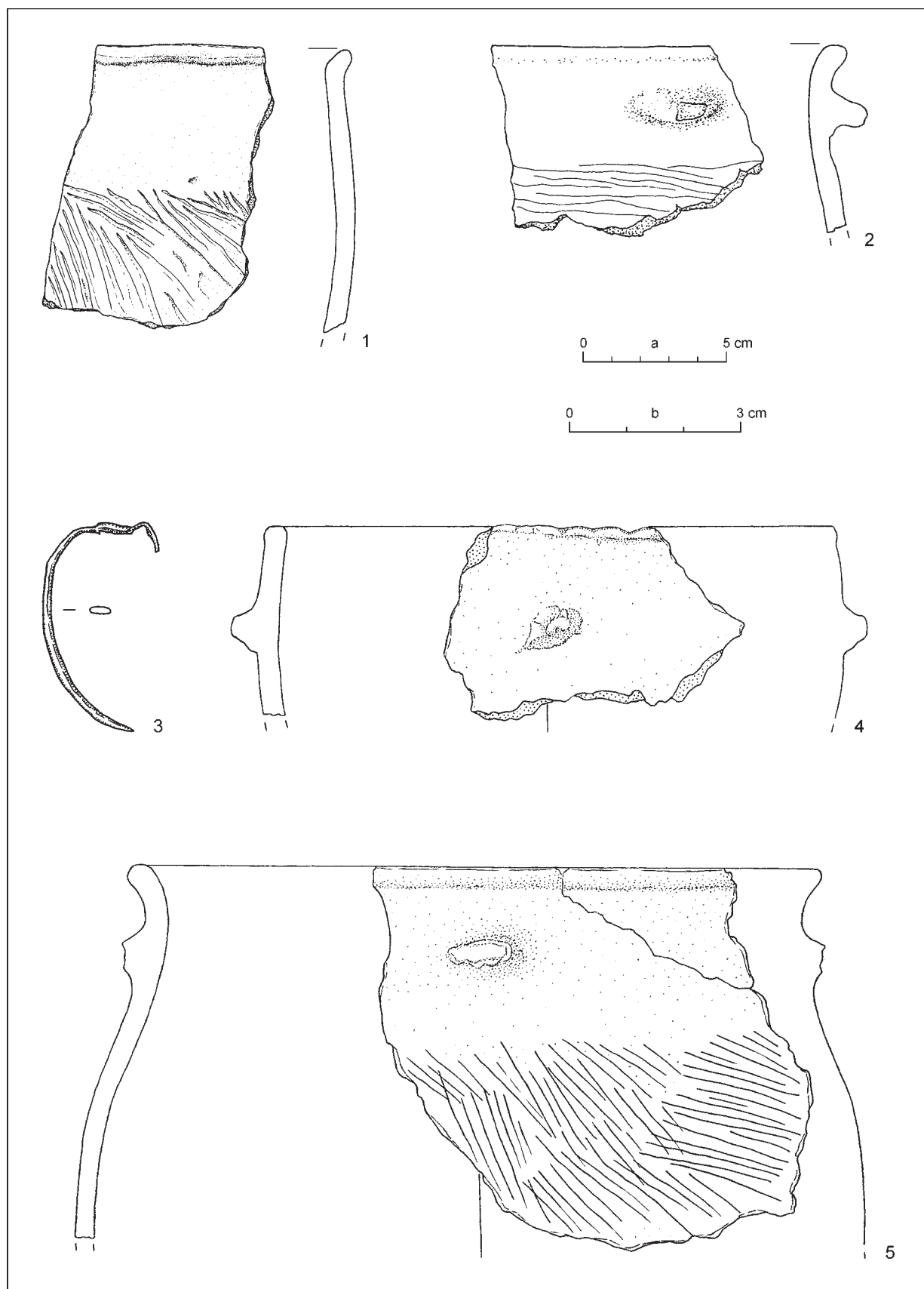
Tab. XIV. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika kultúry Nyírség-Zátin, zo zberu.

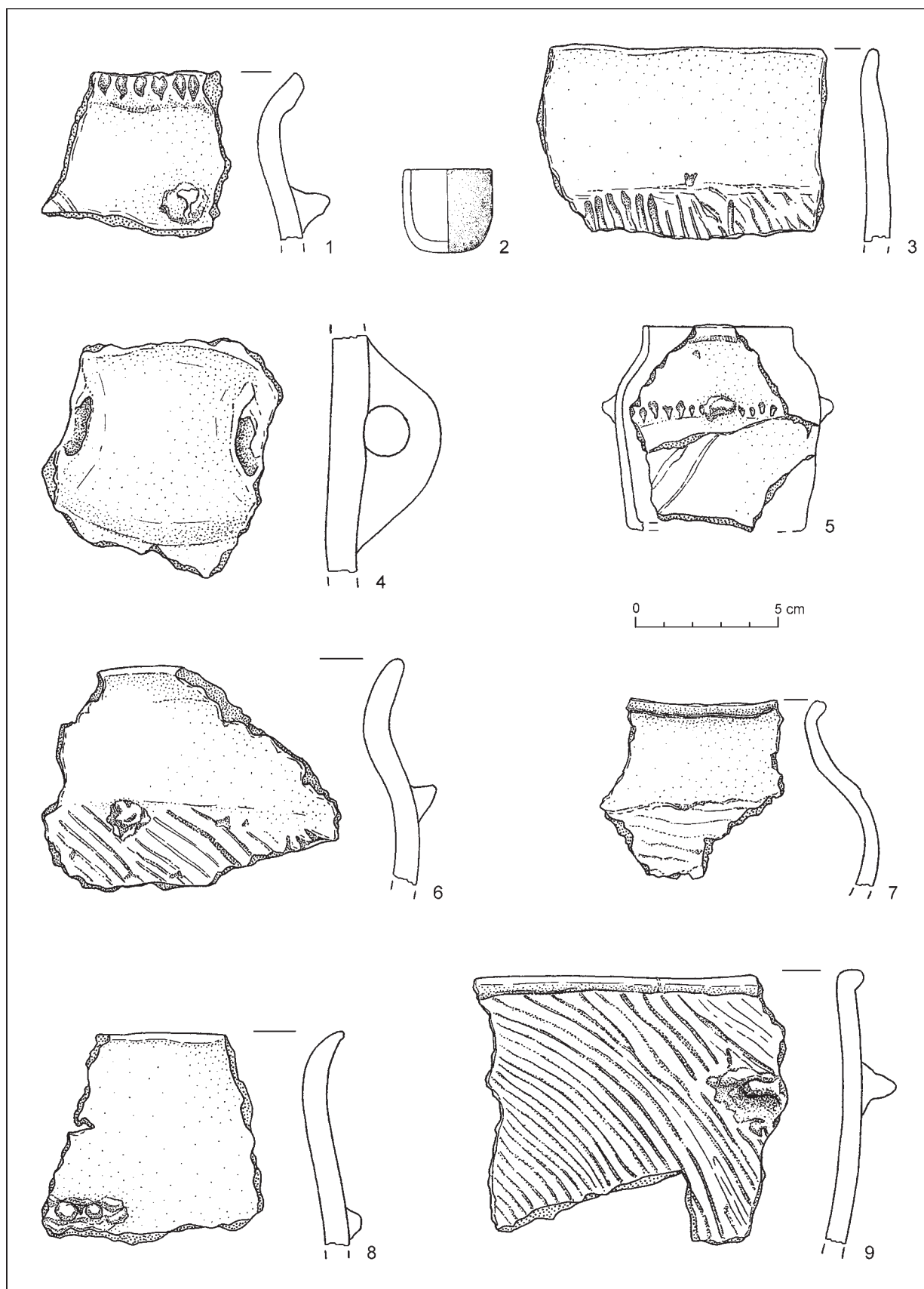
Tab. XV. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika kultúry Nyírség-Zatín z objektu 28.

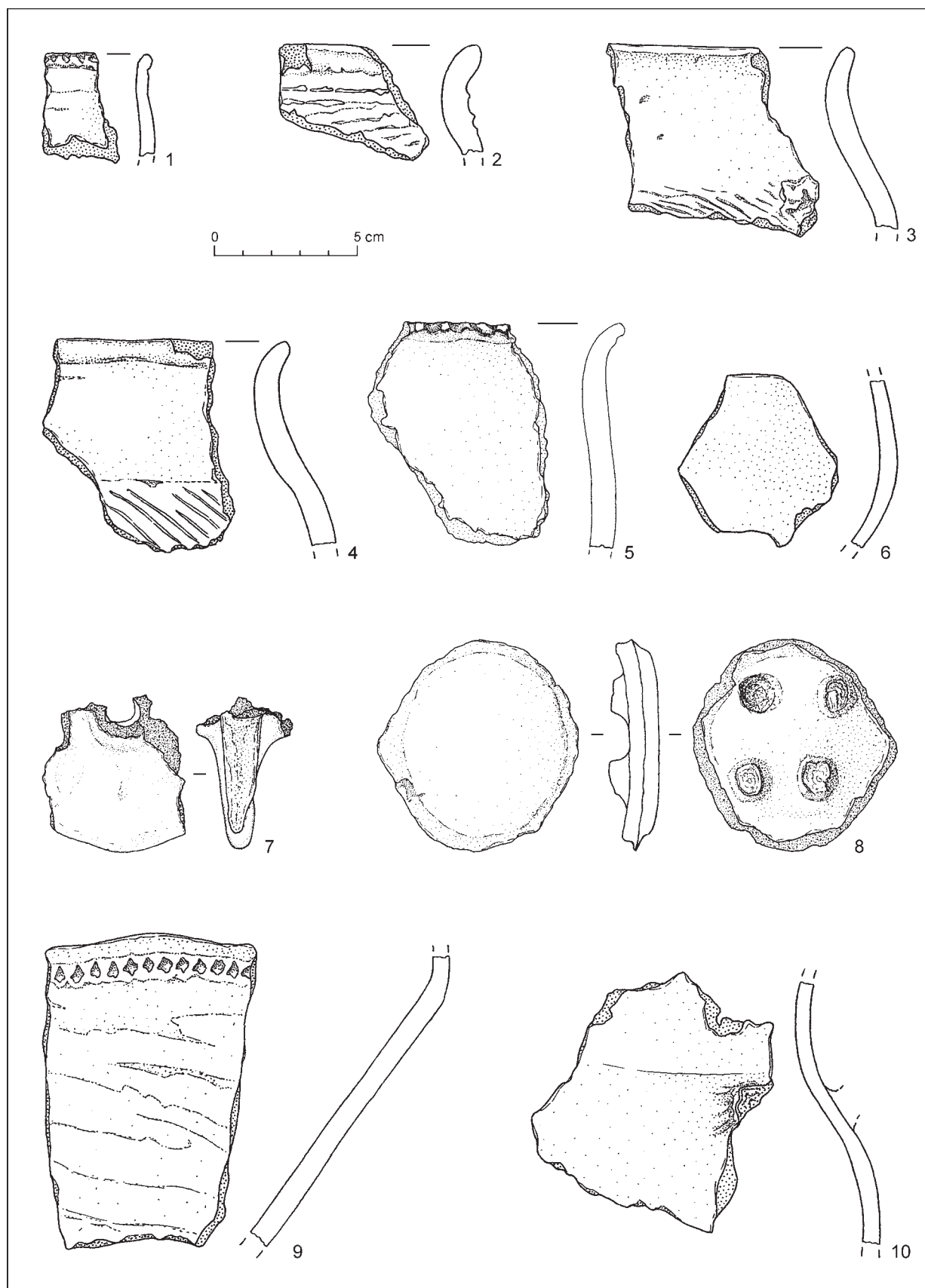
Tab. XVI. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika kultúry Nyírség-Zatín. 1-3 - zber; 4 - objekt 18; 5 - objekt 13; 6 - objekt 26; 7, 8 - objekt 17.

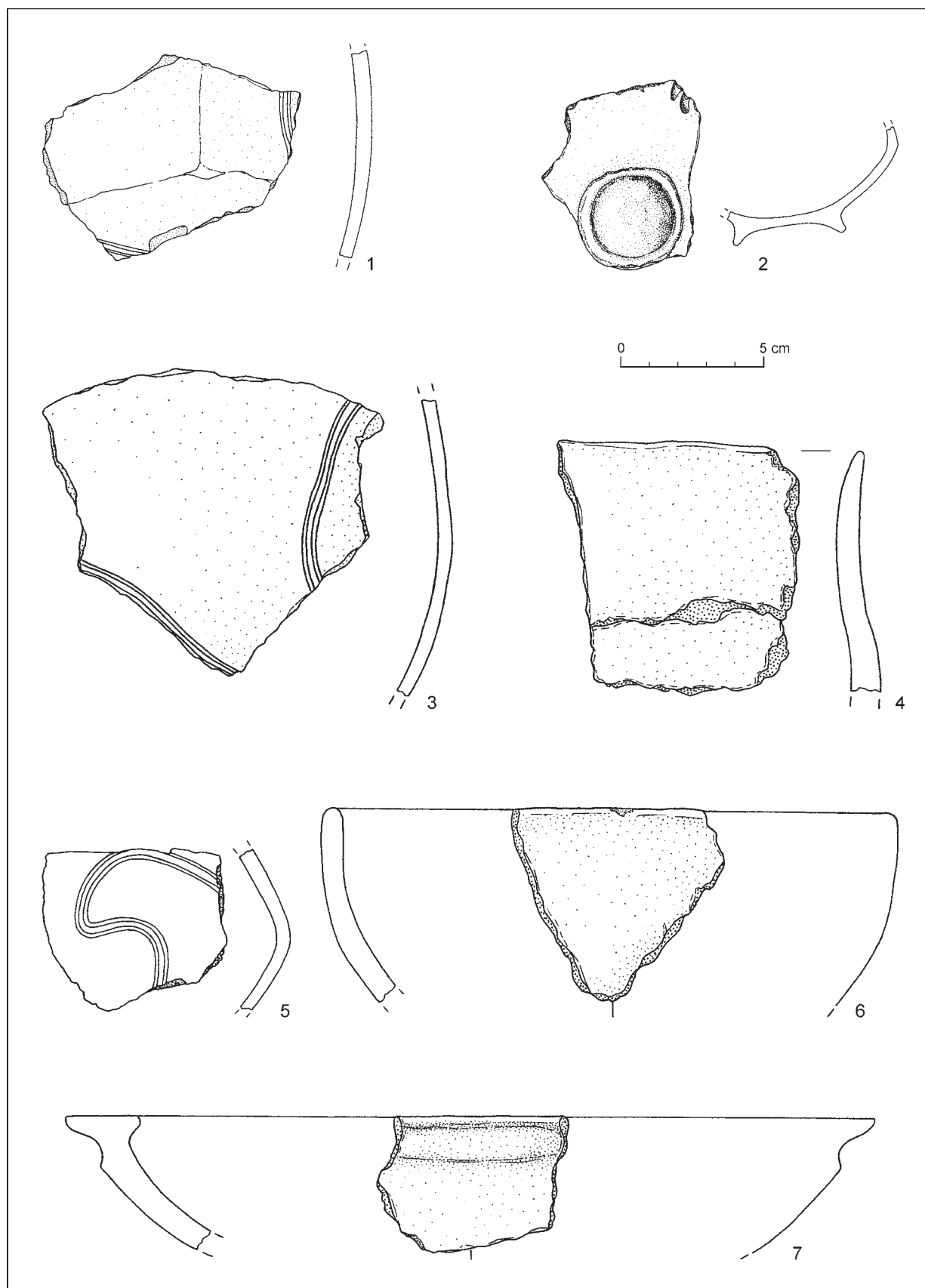
Tab. XVII. Čičarovce-Veľká Moľva. Kultúra Nyírség-Zaťín. 1 - objekt 28; 2, 4, 5 - objekt 18; 3 - objekt 17 (1, 2, 4, 5 - keramika; 3 - roztepaný medený drôt). Mierka: a - 1, 2, 4, 5; b - 3.

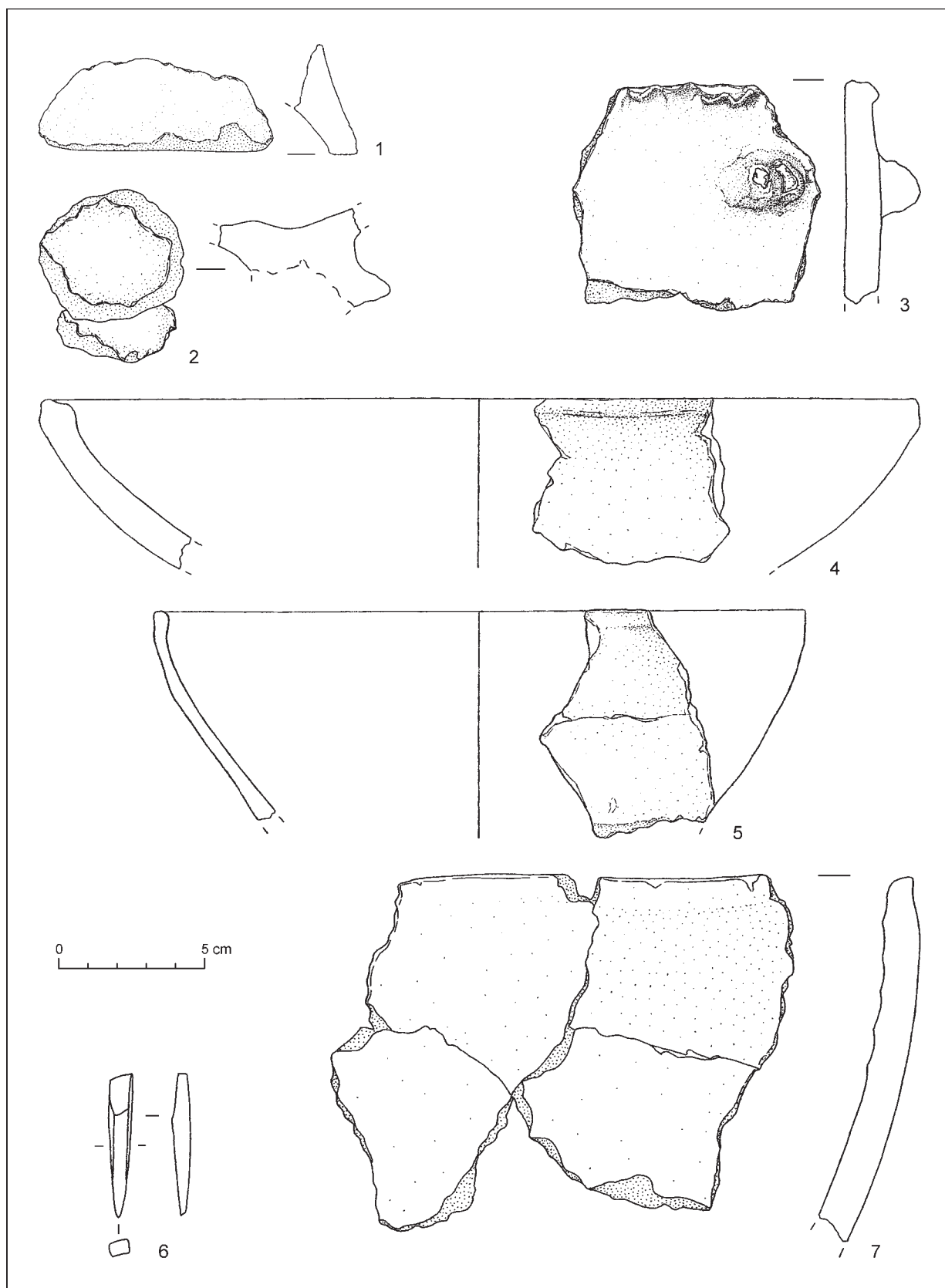
Tab. XVIII. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika kultúry Nyírség-Zatín. 1-7, 9 - objekt 34; 8 - objekt 8.

Tab. XIX. Čičarovce-Veľká Moľva. Kultúra Nyírség-Zatín. 1-6, 8-10 - keramika z objektu 34; 7 - fragment hlineného kolieska z objektu 34.

Tab. XX. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramika kultúry Suciú de Sus. 1, 3 - objekt 2; 2, 4, 6, 7 - objekt 33; 5 - zber.

Tab. XXI. Čičarovce-Veľká Moľva. 1, 3, 5, 7 - keramika zo zberu; 2 - keramika z objektu 2; 4 - keramika z objektu 9; 6 - kostené šidlo z objektu 21 (1, 2 - kultúra Suciu de Sus; 3, 6 - kultúra Nyírség-Zatín; 4, 5, 7 - kultúra Gáva).

LITERATÚRA

- Andel 1955 - K. Andel: Výsledok archeologického prieskumu na Zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953-54. In: Vlastivedný sborník 1. Košice 1955, 144-171.
- Bader 1978 - T. Bader: Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. București 1978.
- Bánesz 1977 - L. Bánesz: Štiepaná industria z prieskumu východného Slovenska v roku 1976. AVANS 1976, 1977, 29-31.
- Bátora 1982 - J. Bátora: Sociálno-ekonomický vývoj na východnom Slovensku v staršej dobe bronzovej. Slov. Arch. 30, 1982, 249-314.
- Bátora 1983 - J. Bátora: Záver eneolitu a začiatok doby bronzovej na východnom Slovensku. Hist. Carpatica 14, 1983, 169-227.
- Béres/Kaminská/Uličný 2000 - J. Béres/L. Kaminská/M. Uličný: Záchranný výskum na trase plynovodu. AVANS 1998, 2000, 33, 34.
- Bognár-Kutzián 1963 - I. Bognár-Kutzián: The copper age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Budapest 1963.
- Budinský-Krička 1967 - V. Budinský-Krička: Východoslovenské mohyly. Slov. Arch. 15, 1967, 277-388.
- Dani 1997 - J. Dani: Neue Beiträge zu den Bestattungen der Nyírség-Kultur. Nyíregyházi Jós András Múz. Évk. 37-38, 1997, 51-71.
- Dani 1999 - J. Dani: A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában. Debreceni Déri Múz. Évk. 1997-1998, 1999, 49-128.
- Demeterová 1984 - S. Demeterová: Influence de la culture de Suci de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. Slov. Arch. 32, 1984, 11-74.
- Eisner 1933 - J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- Fischl/Kiss/Kulcsár 2001 - K. Fischl/V. Kiss/G. Kulcsár: Beiträge zum Gebrauch der tragbaren Feuerherde (Pyraunoi) im Karpatenbecken II (Spätbronzezeit-Frühelisenzeit). In: C. Kacsó (Hrsg.): Der nordkarpathische Raum in der Bronzezeit. Baia Mare 2001, 125-156.
- Forenbaher 1993 - S. Forenbaher: Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age. Antiquity 67 (255), 1993, 218-256.
- Furmánek/Veláčik/Vladár 1991 - V. Furmánek/L. Veláčik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.
- Gáčková 2004 - L. Gáčková: Čičarovce. In: L. Gáčková (Zost): Archeologické dedičstvo Zemplína. Okres Michalovce. Michalovce 2004, 261-425.
- Gašaj 1981 - D. Gašaj: Mladoneolitické nálezy z Egreša. Hist. Carpatica 12, 1981, 289-314.
- Ginter/Kozłowski 1990 - B. Ginter/J. K. Kozłowski: Technika obróbki i typologia wyrobów kamiennych paleolitu i mezolitu i neolitu. Warszawa 1990.
- Hajnalová 2003 - M. Hajnalová: Nálezy pestovaných rastlín a drev z neskorého eneolitu a staršej doby železnej. Vsl. Pravek 6, 2003, 161, 162.
- Hajnalová 2006 - M. Hajnalová: Rastlinné zvyšky a dreviny z výskumu lokality Veľká Moľva v Čičarovciach v roku 1998. Nitra 2006. Nepublikované.
- Harčár 1997 - J. Harčár: The East Slovakian Lowland: General Physical and Geographical Characteristics. In: J. K. Kozłowski (Ed.): The Early Linear Pottery Culture in Eastern Slovakia. Kraków 1997, 7-14.
- Higham et al. 2007 - T. Higham/J. Chapman/V. Slavchev/B. Gaydarska/N. Honch/Y. Yordanov/B. Dimitrova: New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) - AMS dates and social implications. Antiquity 81, 2007, 640-654.
- Horváthová 2003 - E. Horváthová: Sídliisko zo staršej doby bronzovej v Malých Raškoviach. Vsl. Pravek 6, 2003, 63-76.
- Horváthová/Furmánek 2005 - E. Horváthová/V. Furmánek: Príspevok k súčasnému poznaniu badenského osídlenia na výšinnom sídlisku Dreveník. In: I. Cheben/I. Kuzma (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2004. Nitra 2005, 91-134.
- Chovanec 2004a - J. Chovanec: Tiszapolgárske sídliisko v chotári obce Novosad. AVANS 2003, 2004, 86, 87.
- Chovanec 2004b - J. Chovanec: Pohrebisko kultúry Nyírség-Zatín v Trebišove. AVANS 2003, 2004, 87.
- Iercoșan 2002 - N. Iercoșan: Cultura Tiszapolgár în vestul României. Cluj-Napoca 2002.
- Jenčová 1991 - M. Jenčová: Sídliisko kultúry s východnou lineárnou keramikou v Sečovskej Polianke. Vsl. Pravek 3, 1991, 75-86.
- Kaczanowska 1985 - M. Kaczanowska: Rohstoffe, Technik and Typologie der neolithischen Feuersteinindustrien im Nordteil des Flussgebietes der Mitteldonau. Warszawa 1985.
- Kaczanowska et al. 2003 - M. Kaczanowska/L. Kaminská/J. K. Kozłowski/M. Nowak/M. Vizdal: Ranoneolitická osada v Moravnoch, okres Michalovce. Vsl. Pravek 6, 2003, 45-62.
- Kalicz 1967 - N. Kalicz: A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában. Arch. Ért. 94, 1967, 3-19.
- Kalicz 1968 - N. Kalicz: Die Nyírség-Gruppe. In: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest 1968, 63-77.
- Kalicz 1981 - N. Kalicz: Neue Aspekte über die Chronologie der Nyírség-Gruppe. Slov. Arch. 29, 1981, 67-74.
- Kalicz 1984 - N. Kalicz: Die Nyírség-Kultur. In: Die Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan. Beograd 1984, 109-119.
- Kalicz 1994 - N. Kalicz: Wenden des Spätneolithikums im Oberen Theißgebiet. Nyíregyházi Jós András Múz. Évk. 36, 1994, 263-290.
- Kaminská 1983 - L. Kaminská: Včasnoeneolitické sídliisko v Stretavke. Štud. Zvesti AÚ SAV 20, 1983, 49-55.
- Kaminská 1987 - L. Kaminská: Príspevok k osídleniu Hrčľa v mladšej a neskorej dobe kamennej. Arch. Rozhledy 39, 1987, 481-506.
- Kaminská 1996 - L. Kaminská: Výsledky výskumu v Ižkoviach. AVANS 1994, 1996, 105.
- Kaminská 1997 - L. Kaminská: Ižkovce I. Poloha Predná hora I. In: M. Ruttkay (Ed.): Archeológia na trase plynovodu. (1993-1995). Nitra - Bratislava 1997, 9-12.
- Kaminská 2005 - L. Kaminská: Dve fázy osídlenia z doby rímskej v Čičarovciach. Vsl. Pravek 7, 2005, 57-82.
- Kaminská/Pelisiak 1991 - L. Kaminská/A. Pelisiak: Štiepaná kamenná industria skupiny Tiszapolgár-Csőszhalom-Oborin z Hrčľa. Vsl. Pravek 3, 1991, 26-38.
- Kopacz/Valde-Nowak 1987 - J. Kopacz/P. Valde-Nowak: Episznurowy przykarpacki krąg kulturowy w świetle materiałów kamiennych. Arch. Polski 32, 1987, 55-92.
- Krippel 1986 - E. Krippel: Postglaciálny vývoj vegetácie Slovenska. Bratislava 1986.
- Ložek 1980 - V. Ložek: Holocén. Slov. Arch. 28, 1980, 107-118.

- Mirošayová 2003 - E. Mirošayová: Sídľiskový objekt z eneolitu a staršej doby železnej v Ižkovciach. Vsl. Pravek 6, 2003, 145-160.
- Pátor 1978 - J. Pátor: Čaňa a Valaliky - pohrebiská zo staršej doby bronzovej. Košice 1978.
- Patay 2006 - R. Patay: Kora és középső rézkori sírok Panyolán. Nyíregyházi Jóna András Múzeum. Évk. 48, 2006, 61-88.
- Pavúk 2004 - J. Pavúk: Mladšia a neskorá doba kamenná. In: Gačková 2004, 41-54.
- Pavúk/Šiška 1980 - J. Pavúk/S. Šiška: Neolit a eneolit. Slov. Arch. 28, 1980, 137-158.
- Peške 1993 - L. Peške: Určení osteologického materiálu z Čičarovcu, okr. Trebišov. Arch. Rozhledy 45, 1993, 56.
- Přichystal 1977 - A. Přichystal: Petroarcheologická charakteristika kamenné štípané industrie. In: J. Vizdal: Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach. Košice 1977, 124-129.
- Raczky et al. 1997 - P. Raczky/A. Anders/E. Nagy/B. Kriveczyk/Zs. Hajdú/T. Szalai: Polgár-Nagy Kasziba. In: P. Raczky/T. Kovács/A. Anders (Ed.): Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Budapest 1997, 47-50.
- Raczky et al. 2002 - P. Raczky/W. Meier-Arendt/A. Anders/Zs. Hajdú/E. Nagy/K. Kurucz/L. Domboróczki/K. Sebők/P. Sümegi/E. Magyari/Z. Szántó/S. Gulyás/K. Dobó/E. Bácskay/K. T. Biró/Ch. Schwartz: Polgár-Csőszhalom (1989-2000): Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. In: A. Rűsten et al. (Ed.): Mauerschau. 2 [Festschr. Manfred Korfmann]. Remshalden-Grunbach 2002, 833-860.
- Rajtová 2006 - V. Rajtová: Určenie zvieracích kostí z výskumu Čičarovce, okr. Michalovce, poloha Veľká Moľva v roku 1998. Košice 2006. Nepublikované.
- Romsauer 2003 - P. Romsauer: πύραυλοι (Pyraunoi) Prenosné piecky a podstavce z doby bronzovej a doby železnej. Nitra 2003.
- Stadler et al. 2000 - P. Stadler/S. Draxler/H. Friesinger/W. Kutschera/A. Priller/W. Rom/P. Steiner/E. Wild: Status of the Austrian Science Funds Project P 12353-PHY „Absolute Chronology for Early Civilisations in Austria and Central Europe using ¹⁴C dating with Accelerator Mass Spectrometry“. Wien 2000. Nepublikované.
- Szathmári 1999 - I. Szathmári: Beiträge zur frühbronzezeitlichen Geschichte von Nordostungarn Siedlungsspuren der Makó- und Nyírség-Kultur in Tiszalúc-Sarkad (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). Nyíregyházi Jóna András Múzeum. Évk. 41, 1999, 59-99.
- Šiška 1962 - S. Šiška: Nové nálezy na východnom Slovensku. Arch. Rozhledy 14, 1962, 765-775, 802.
- Šiška 1964 - S. Šiška: Zpráva o zisťovaní výskume v Oboríne, okr. Trebišov. Nález. správa 2146/64, AÚ SAV Nitra. Nitra 1964. Nepublikované.
- Šiška 1968 - S. Šiška: Tiszapolgárska kultúra na Slovensku. Slov. Arch. 16, 1968, 61-154.
- Šiška 1970 - S. Šiška: Kultúry polgárskeho okruhu v eneolite. In: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 160-181.
- Šiška 1986a - S. Šiška: Anfänge der Polgár-Kultur in der Slowakei. In: Internationales Symposium über der Lengyel-Kultur. Nitra - Wien 1986, 251-256.
- Šiška 1986b - S. Šiška: Grabung auf der neolithischen und äneolithischen Siedlung in Šarišské Michaľany. Slov. Arch. 34, 1986, 439-454.
- Šiška 1989 - S. Šiška: Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. Bratislava 1989.
- Valde-Nowak 1986 - P. Valde-Nowak: Inventare des Orawa-Typus und ihre Bedeutung in der Bezeichnung der Besiedlung aus der Frühbronzezeit in den Karpaten. In: Urzeitliche und Frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra 1986, 115-123.
- Vizdal, J. 1962 - J. Vizdal: Neolitické hroby z Oborína na Slovensku. Arch. Rozhledy 14, 1962, 605-609, 637, 638.
- Vizdal, J. 1970 - J. Vizdal: Neskoroneolitické nálezy z Oborína. Slov. Arch. 18, 1970, 217-314.
- Vizdal, J. 1973 - J. Vizdal: Zemplín v mladšej dobe kamennej. Košice 1973.
- Vizdal, J. 1977 - J. Vizdal: Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach. Košice 1977.
- Vizdal, J. 1980 - J. Vizdal: Potiská kultúra na východnom Slovensku. Košice 1980.
- Vizdal, J. 1986 - J. Vizdal: Ďalšie sídliskové objekty a kostrový hrob s vypichovanou keramikou vo Veľkých Raškovciach, okr. Trebišov. Arch. Rozhledy 38, 1986, 609-622.
- Vizdal, M. 1986 - M. Vizdal: Výskumy a nálezy Zemplínskeho múzea v Michalovciach. AVANS 1985, 1986, 237-252.
- Vizdal, M. 1987 - M. Vizdal: Výskumná činnosť Zemplínskeho múzea v Michalovciach. AVANS 1986, 1987, 109-112.
- Vizdal, M. 1988a - M. Vizdal: Prieskum a záchranný výskum v Malých Raškovciach. AVANS 1987, 1988, 140, 141.
- Vizdal, M. 1988b - M. Vizdal: Hrob skupiny Nyírség-Zatín v Ižkovciach, okres Trebišov. Arch. Rozhledy 50, 1988, 322-324.
- Vizdal, M. 1991 - M. Vizdal: Nález prenosnej piecky z mladšej fázy skupiny Nyírség-Zatín v Ižkovciach, okr. Trebišov. Arch. Rozhledy 43, 1991, 511-519.
- Vizdal, M. 1993 - M. Vizdal: Príspevok k osídľeniu Východoslovenskej nížiny v dobe potiskej kultúry. Arch. Rozhledy 45, 1993, 26-55.
- Vladár 1970 - J. Vladár: Skupina Nyírség-Zatín. In: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 224-229.
- Vladár 1979 - J. Vladár: Praveká plastika. Bratislava 1979.

Rukopis prijatý 28. 11. 2007

Abstract translated by Ludmila Vaňková
Zusammenfassung übersetzt von Eva Pietová

PhDr. Lubomíra Kaminská, CSc.
Archeologický ústav SAV
Výskumné pracovné stredisko
Hrnčiarska 13
SK-040 01 Košice
kaminska@saske.sk

Vorgeschichtliche Ansiedlung der Sanddüne Veľká Moľva in Čičarovce

L u b o m í r a K a m i n s k á

ZUSAMMENFASSUNG

Die Gasleitungslinie Užhorod - Vojany führte im Jahr 1998 durch die polykulturelle Siedlung der Sanddüne Veľká Moľva im Katastergebiet der Gemeinde Čičarovce (Abb. 1). Der 50 m lange und 10 m breite Rohrgraben hat 36 meistens vorgeschichtliche Objekte geschnitten (*Béres/Kaminská/Uličný 2000*). Aus der kelto-dakischen Stufe und jüngerer Römerzeit stammende Funde wurden getrennt veröffentlicht (*Kaminská 2005*).

Die Raškovce-Gruppe

Das Fundmaterial stammt aus dem Objekt 3 (Abb. 4: 3), aus dem Objekt 7 (Abb. 4: 7) und von den Streufunden. Beide Objekte stellen einfache Siedlungsgruben, die Keramik, Spaltindustrie, Tierknochen und Lehmewurf enthielten, dar.

Die Keramikfragmente gehörten den dünnwandigen konischen (Taf. I: 7) oder abgerundeten Schüsseln (Taf. I: 4). Schwarzfarbiger auf den Schüsseln aufgemalter Linearornament (Taf. I: 4-7) bestand aus dünneren Linien wie auch breiteren Streifen, bez. aus dem Gittermuster. Die unverzierten Schüsseln trugen einen geraden (Taf. I: 1) oder S-profilierten Rand (Taf. I: 2). Auch Scherben von einer Fußschüssel mit quadratischem Rand mit den Aufsätzen (Taf. I: 3) und Topfscherben sind zum Vorschein gekommen. Die Spaltindustrie besteht aus drei Obsidianklingen (Taf. VI: 1, 2) und einer aus Radiolarit (Taf. VI: 3), aus drei Obsidian- und einem Limnokvarcit-Abschlag.

Die Prototiszapolgár-Phase

Zu der Prototiszapolgár-Phase gehört das Objekt 23 (Abb. 6: 23), das Objekt 25 (Abb. 6: 25) und das Objekt 36 (Abb. 7: 36), die eingetiefte Siedlungsgruben darstellen. Die Keramik wurde aus gut verarbeitetem Ton modelliert und ausführlich ausgebrannt. Die Verzierung der Oberfläche hat sich auf die Applizierung von halbkugelförmigen Aufsätzen verschiedener Größe beschränkt. Manchmal wurde sie auch mit einer geritzten horizontalen Rille ergänzt. Die Verarbeitungsart der Keramik und ihre Formen bestätigten die Verbindung mit den Produkten aus dem Anfang der Polgár-Kultur (Čičarovce I und II, Oborín, Hrčeľ, Egreš).

Von den Keramikformen waren die Schüsseln am häufigsten. Sie gehörten zu folgenden Typen:

- Einfache konische Formen mit offenen Wänden. Sie waren meistens unverziert, selten mit zungenförmig auslaufender Mündung (Taf. IV: 1).
 - Schüssel mit konischem Unterteil, zylinderförmigem Hals und leicht auslaufendem Rand waren entweder unverziert (Taf. V: 5), oder mit einem (Taf. II: 2) oder mehreren Reihen von halbkugelförmigen Ausläufern (Taf. II: 4, 5).
 - Zweikonische Schüssel mit zylinderförmigem Hals. Sie waren unverziert und trugen zwei Reihen von halbkugelförmigen Ausläufern (Taf. III: 5, 7), Tunnelhenkel (Taf. V: 2) oder horizontale Rille (Taf. IV: 6).
 - S-förmige Schüssel, manchmal mit Tunnelhenkel (Taf. IV: 10).
 - Fußschüssel (Taf. III: 4). Tellerförmige Gefäße wie auch die Becher sind nur selten vorgekommen (Taf. III: 3). Zahlreicher waren konische Schalen mit zylinderförmigem Hals und leicht auslaufendem Rand, unverziert (Taf. II: 1; III: 1), bzw. mit halbkugelförmigen Buckeln über dem Boden (Taf. IV: 8). Konische Deckel waren entweder unverziert, oder mit halbkugelförmigen Buckeln (Taf. V: 3) oder Perlmuster am Rand (Taf. IV: 6). Bei den Funden überwiegen Scherben von Töpfen mit hohem zylinderförmigem Hals und bauchigem Unterteil, viele sind mit halbkugelförmigen Buckeln versehen (Taf. III: 2, 6; V: 1). Ein senkrecht durchgebohrter schnabelförmiger Henkel stammt von einem Vorratsgefäß (Taf. IV: 8).
- Im Objekt 36 wurde geschliffene wie auch Spaltindustrie und zwei Fragmente von Reibplatten gefunden. Kleine Axt aus einem Tonschiefer hat auf beiden Seiten ausgeschliffene bogenförmige Schneide, die Seiten verjüngen sich leicht zum beschädigten Nacken (Taf. VI: 21). Zugegliedert zu ihr wurde die teilweise erhaltene Axt von den Streufunden, die eine abgeschlagene Schneide und verjüngter Nacken hat (Taf. VI: 24), wie auch Fragmente von zwei weiteren aus dem gleichen Material hergestellten Äxten. Spaltindustrie war aus Obsidian (8 St.) und aus Volyner Feuerstein (5 St.). Vom Obsidian wurde der Kern (Taf. VI: 15), drei Klingen mit der Gebrauchsretusche (Taf. VI: 19) und vier Abschlagen entdeckt. Aus dem Volyner Feuerstein war ein Kratzer (Taf. VI: 14), eine sichelförmige Klinge (Taf. VI: 16) und drei Abschlagen gefertigt.
- Von der Knochenindustrie wurde ein aus dem Vogelknochen hergestellter Pfriem (Taf. IV: 5) gefunden. Skelettüberreste von Tieren aus den Objekten belegen, dass sich die Ansiedlungsbewohner außer der Feldarbeit auch der Schweine-, Vieh- und Ziegenzucht widmeten. Eine Zusatzbeschäftigung war die Vogeljagd. Die Vieh-

knochen mit Bearbeitungsspuren ermöglichen die Herstellung von weiteren Gegenstandsarten vorauszusetzen. Eine bedeutende Rolle bei der Ernährung spielte auch der Fischfang.

Aufgrund der geschlammten Proben aus dem Objekt 36 hat M. Hajnalová (2006) die Anwesenheit vom Emmer (*Triticum dicoccum*), Einkornweizen (*Triticum monococcum*) und Flachs (*Linum asitativum*) festgestellt. Bei den Holzarten überwiegt stark die Eiche (*Quercus sp.*), in kleineren Maßen ist die Esche (*Fraxinus sp.*), Weißbuche (*Carpinus betulus*), Ulme (*Ulmus sp.*), Ahorn (*Acer sp.*) und Kernobsthölzer (*Pomoidae*) belegt. Die Gemeinschaft der Holzarten spiegelt gut den Aufschwung von gemischten Eichenwäldern, die für den Atlantik charakteristisch sind, wider (Krippel 1986, 143).

Die Datierung der Tierknochen aus dem Objekt 36, mit der Zeitbestimmung 5745 ± 35 BP, kalibriert 4607 ± 55 BC (VERA 2094), ist die erste der Polgár-Kultur in der Ostslowakei. Sie knüpft auf das Spektrum der kalibrierten Daten von älteren Denkmälern an und ist auch mit den Daten aus anderen, zeitlich näheren Fundstellen vergleichbar.

Die Tiszapolgár-Gruppe

Die Siedlungsobjekte der Tiszapolgár-Gruppe brachten kleinere Menge von Fundmaterial, dass durch die Streufunde ergänzt wurde. Objekte enthielten vor allem Keramik, Steinindustrie, Tierknochen und Muschelschalen.

Aus dem Objekt 22 (Abb. 4: 22), wie auch aus dem Objekt 27 (Abb. 6: 27) stammt ein äquivalentes Scherbenmaterial. Keramik ist gut ausgearbeitet und ausgebrannt, die Oberfläche von den meisten Gefäßen war ursprünglich geglättet bis poliert. Bei der Keramik sind vor allem die Gefäßhauptypen der Tiszapolgár-Gruppe vertreten. Die Grundverzierungselemente sind plastische Spitzbuckeln und eingepresste Grübchen. Die Zahlreichste Form war die Schüssel mit konischem Unterteil, der mit einem zylinderförmigen Hals mit leicht ausladendem Rand endet (Taf. III: 11). Sie waren oft mit Spitzbuckeln verziert (Taf. VIII: 13). Auf dem Schüsseltyp mit kurzem Hals (Taf. VIII: 12) ist außer den Spitzbuckeln (Taf. VIII: 11) auch Verzierung in Form von eingepressten Grübchen (Taf. VIII: 1, 2, 9), manchmal in der Kombination von beiden Verzierungselementen, zu erkennen (Taf. VIII: 4, 8). Der Grübchendekor war auch auf dem Schüsselfuß (Taf. VIII: 7). Manche Scherben stammen aus dünnwandigen Tassen mit kurzem Hals und konischem Körper. Man fand auch ein Fragment von durchgebohrtem Fuß von einem Vierfußbecher (Taf. VIII: 5). Zahlreiche dickwandige Scherben gehörten zu den Töpfen, mehrere von ihnen waren mit horizontal durchgebohrten Spitzbuckeln geschmückt (Taf. VIII: 6). Auch Deckelfragmente sind zum Vorschein gekommen. Eine seltene Form stellt ein Fragment von halbkugelförmigen Tonschöpfel dar (Taf. VIII: 3).

Scherben von Keramik, die mit den gestempelten (eingedrückten) Grübchen verziert war, sind in beiden Objekten zutage gekommen. Auf mehreren Fundstellen der Tiszapolgár-Gruppe (Kultur) in Ungarn und Rumä-

nien ist solche Verzierungsart in ihrer jüngeren Phase vertreten. Der Fundkomplex, zu dem auch der Tonlöfel gehört, ist auch aus derselben Zeitstufe. Auf dem Gräberfeld in Tibava gehörten sie zu den Grabzugaben aus der jüngeren Phase der Bestattungsstelle. Es ist möglich anzunehmen, dass auch die Funde aus Čičarovce in die jüngere Phase der Tiszapolgár-Gruppe eingegliedert werden könnten.

Geschliffene Steinindustrie enthält die Formen von kleineren Keilen (Taf. VI: 22 - Objekt 27; Taf. VI: 20 - Streufunde) und ein trapezförmiges Axt (Taf. VI: 25) aus Tonschiefer.

Bei der Spaltindustrie überwiegt der Obsidian über dem Volonyer Feuerstein. Von den Objekten stammt ein Klingenkratzer aus dem Volonyer Feuerstein (Taf. VI: 12), teilweise retuschierte Klinge aus Obsidian (Taf. VI: 13) und zwei Obsidianabschläge. Von den Streufunden waren zu ihnen 38 Artefakten - aus Obsidian (21), aus Volonyer Feuerstein (15) und aus Menilit-Flint (2) zugegliedert. Sie bestehen aus einem Obsidiankern (Taf. VII: 5) und zwei aus Volonyer Feuerstein (Taf. VI: 17, 18). Von den Werkzeugen sind drei Kratzer (Taf. VI: 4) und drei Schaber (Taf. VI: 6, 11) aus Volonyer Feuerstein zum Vorschein gekommen. Die Klingen waren entweder nicht retuschiert (Taf. VI: 7, 9) oder mit Partiellretusche versehen (Taf. VI: 6, 8, 10; VII: 19).

Die Tierknochen waren nicht sehr zahlreich. Sie stammen von Schweinen und Vieh, von den gejagten Tieren aus Hirsch und Reh. Zur Ernährungsergänzung der Bevölkerung dienten die Flussweichtiere.

Nyírség-Zatín-Kultur

Aus der Ansiedlung von Veľká Moľva in Čičarovce, die mit der Nyírség-Zatín-Kultur verbunden ist, wurden folgende Objekte nachgeprüft: Objekt 13 (Abb. 10: 13), Objekt 17 (Abb. 10: 17), Objekt 18 (Abb. 6: 18), Objekt 19 (Abb. 10: 19; 11: 19), Objekt 21 (Abb. 10: 21), Objekt 26 (Abb. 6: 26), Objekt 34 (Abb. 7: 34). Außer dem Graben, das heißt dem Objekt 28 (Abb. 11), handelt es sich um Siedlungsgruben in der Regel von ovaler Form. Der Graben hatte eine unregelmäßig vertiefte spitze Form.

Von den Objekten wie auch der Landbegehung stammt ein reiches Fundmaterial von gleichem Charakter und es entspricht der Phase der Fundstelleansiedlung, die nach der Gliederung von T. Bader (1978, 134) in die ältere Phase der Nyírség-Zatín-Kultur gehört. Die gesamte Oberfläche der Fundstelle wurde nicht bestimmt, da bloß ihr kleiner Teil entlang dem Graben untersucht werden konnte. Aus diesem Grund konnte der Umfang wie auch der Verlauf des erfassten Grabens nicht bestimmt werden. Wesentlicher Teil der Funde aus Čičarovce besteht aus Keramik, aus eigenartigen Formen (Model eines Hauses und Rades), ferner aus Stein- und Knochenindustrie, Kupferdraht, Tierknochen, Muscheln und Holzresten.

Die Keramik ist gut ausgearbeitet und ausgebrannt. Vertreten sind die dünn- wie auch dickwandige Formen. Von den ersten sind es vor allem die Schüssel (Taf. IX: 2; X; XI: 1, 2, 4, 5, 7, 9; XII: 1) und Krüge (Taf. IX: 1; XI: 3, 6, 8; XII: 2-7; XIII: 2-4), auf deren Oberfläche sich geritzte Verzierung, die aus Kerbstich, einfachen Linien wie auch

Furchenstich besteht, befindet. Das geritzte Ornament war ursprünglich weis inkrustiert. Schüssel ohne geritzte Verzierung hatten in der Regel glatten Oberteil und im Besenstrichtechnik verzierten Unterteil (Taf. XIV: 8). Manche von ihnen hatten unter dem Rand tunellartige Henkel (Taf. XIV: 9; XV: 2). Auf der Grenzfläche des Henkels und des Körpers war manchmal ein horizontaler Streifen von Rillen beobachtet (Taf. XIV: 1; XVI: 3). Ein weiterer Verzierungsmotiv war ein senkrechter und horizontaler plastischer Streifen mit kurzen schiefen Rillen (Taf. XV: 1). Krugscherben ohne Verzierung hatten eine glatte Oberfläche (Taf. XIX: 6, 10). Schalenscherben gehörten auch zu der dünnwandigen Keramik (Taf. XV: 4, 6). Vorgekommen ist auch eine mit kleinen zungenförmigen Buckeln und einer Reihe von Einschnitten verzierte Schale (Taf. XVIII: 5). Zu den Amphoren können Scherben von großen Gefäßen zugegliedert werden. Der Hals und der Oberteil war glatt, unter der maximalen Wölbung trugen manche von ihnen eine wenig deutliche mit rhomboiden Einstichen verzierte plastische Leiste (Taf. XIX: 9). Von den Amphoren wurden Bandhenkel, die auf der Grenzfläche vom Hals und Henkel platziert waren (Taf. XV: 3) und ein tunellartiger Henkel, erhalten (Taf. XVIII: 4).

Die meisten Scherben stammten von mehreren Topftypen. Töpfe mit S-Profil hatten entweder glatten, schwach verdickten Rand, oder diese trugen die trapezförmige Einstiche (Taf. XVI: 5; XVIII: 1; XIX: 1). Der Hals war glatt, der Körper hatte die Besenstrichoberfläche (Taf. XVII: 1; XVIII: 7; XIX: 3, 4), die manchmal bis zum Rand ragte (Taf. XIV: 10; XVI: 4). Auf dem Hals (Taf. XVII: 2, 5) oder auf der Grenzfläche vom Hals und Körper (Taf. XIV: 2; XVI: 6; XVIII: 6, 8) sind kurze ovale Buckeln gewesen. Ein Teil der Scherben gehörte den faßförmigen Töpfen. Die hatten einen glatten, ein wenig verdickten Rand mit Einstichen und auf dem Hals lagen die Buckeln (Taf. XIV: 5-7; XV: 5, 7; XVI: 7; XVII: 1; XVIII: 4). Der Besenstrich reichte manchmal bis zu dem Gefäßrand (Taf. XVIII: 9). Auch Töpfe mit glatten Wänden, beziehungsweise mit leicht geöffneter Mündung sind zum Vorschein gekommen. Festgestellt wurden auch vier Buckeln auf innerer Seite des Topfbodens (Taf. XIX: 8). Für die jüngere Phase der Nyírség-Zátin-Kultur charakteristische Elemente, wie triangelförmige Einstiche, Textilienabdrücke und Ornament in Form einer Bienenwabe, wurden in Čičarovce nicht festgestellt.

Zwischen den Funden aus Čičarove ist auch Tonmodell eines Hauses (Taf. XIII) und Tonräder (Taf. XIX: 7) aufgetreten. Von den Knochengegenständen wurde ein Pfriem belegt (Taf. XXI: 6).

Die Steinindustrie ist nicht sehr zahlreich gewesen. Von den Typen der geschliffenen Industrie ist nur ein Axt erhalten worden (Taf. VI: 23). Die Spaltindustrie ist ausdrucksschwach, meistens aus Obsidian, weniger aus Volonyer und Krakauer-Jura Feuerstein wie auch aus Limnokvarcit. Von den Werkzeugen sind nur die Klingen gefunden worden (Taf. VII: 1-4). Zahlreicher sind die Abschlüge, oft auch flach retuschiert, die meistens von der Geländebegehung stammen (Taf. VII: 6-9, 13, 14, 17). Der Abschlagsteil der Industrie weist Zeichen, die für die Industrie des Orawa-Typs aus den polnischen Fundstellen

der Frühbronzezeit, aus (Valde-Nowak 1986). Die Herstellung der Steinwerkzeuge, die endgültig am Rückzug war, wird durch Metallgegenstände ersetzt. In der Nyírség-Zátin-Kultur sind sie nur sporadisch vertreten, was auch die Situation in Čičarovce, wo nur ein getriebener Kupferdraht freigelegt wurde, belegt (Taf. XVII: 3).

Kleine Anzahl der Objekte auf den Fundstellen der Nyírség-Kultur in Ungarn hängt nach N. Kalicz (1984, 81) mit den Hauptbeschäftigungen der Ansiedlungsbewohner, wie Viehwirtschaft und Schäferei, die oft Umziehen voraussetzen, zusammen. Die Zeitstufe des Epialtanti-kums war für die Ausbreitung vom Wäldern wie auch pflanzlicher Vegetation in der Nähe der Wasserströme, also der für als Weide geeigneten Flächen, vorteilhaft. Nach der Auswertung der Holzresten wuchsen in der Umgebung der Düne gemischte Eichenwälder. Die Tierknochenreste von den Objekten in Čičarovce weisen darauf hin, das der Anteil der Fleischnahrung in dem Lebensunterhalt hoch war. Die meist gezüchtete Tiere waren das Vieh und Schweine, weniger Schafe und Ziegen. Pferdeknochen sind im keinen der Objekte vorgekommen. Von den Jagdtieren sind nur die Hirsche vertreten. Fast auf jedem Stück des Geweihs sind Schnittspuren zu erkennen. Verschiedene Gegenstände wurden von den Schweine- und Viehknochen hergestellt, weil auch diese Bearbeitungsspuren ausweisen.

Suciu de Sus-Kultur

Funde der Suciu de Sus-Kultur stammen aus dem Objekt 2 (Abb. 4: 2) und aus dem Objekt 33 (Abb. 6: 33), die die eingetiefte Siedlungsgruben darstellen. Sie bestehen hauptsächlich aus Keramik, die mit doppelten Ritzlinien verziert ist (Taf. XX: 1, 3, 5), Scherben von verschiedenen Schüsseltypen (Taf. XX: 6, 7), Fragment eine Fußschale oder Kruges mit einem Ständer (Taf. XXI: 2). Bestandteil des Siedlungsinventars sind auch die Topfscherben. Mit dem Getreideanbau hängt auch Fragment einer Reibplatte und eines Reibsteins zusammen. Mit der Textilherstellung können die kegelförmigen Gewichte verbindet werden. Die Herstellung von Steinwerkzeugen hatte für die Bewohner der Siedlung nur eine Randbedeutung. Die Schweinezucht belegen die gefundenen Tierknochen.

Gáva-Kultur

In Veľká Moľva wurden drei Objekte der Gáva-Kultur untersucht - Objekt 4 (Abb. 4: 4), Objekt 9 (Abb. 4: 9) und Objekt 12 (Abb. 10: 12). Aus ihnen stammende Keramik gehörte meistens zu topfförmigen Gefäßen, aber auch zu den Vasen mit charakteristischer Verzierung mit horizontalen Rillen auf der inneren Mündungsseite (Taf. XXI: 7). Das Inventar ergänzten konische Schüsseln mit eingezogenem Rand (Taf. XXI: 4, 5). Die Steinindustrie belegt die dauernde Benutzung der Werkzeuge aus Obsidian und Feuerstein (Taf. VII: 11, 15). Durch die Tierknochenfunde konnte die Schweine- und Viehzucht belegt werden. Die spätere Besiedlung von Veľká Moľva ist während der kelto-dakischen Stufe, in der jüngeren Römerzeit wie auch im frühen Mittelalter nachgewiesen.

- Abb. 1. Čičarovce, Lage Veľká Moľva. Situierung der Fundstelle im Terrain.
- Abb. 2. Čičarovce-Veľká Moľva. Gesamtplan der Grabung.
- Abb. 3. Čičarovce-Veľká Moľva. Siedlungsobjekte der Raškovce-Gruppe.
- Abb. 4. Čičarovce-Veľká Moľva. Grundrisse und Profile der Objekte 2-4, 7, 9, 22.
- Abb. 5. Čičarovce-Veľká Moľva. Siedlungsobjekte der Prototiszapolgár-Phase.
- Abb. 6. Čičarovce-Veľká Moľva. Grundrisse und Profile der Objekte 18, 22, 23, 25-27, 33.
- Abb. 7. Čičarovce-Veľká Moľva. Grundrisse und Profile der Objekte 34, 35, 35a, 36. Legende: a - Lehmewurf-Gruppierungen; b - Aschenschicht; c - Fischschuppen.
- Abb. 8. Čičarovce-Veľká Moľva. Siedlungsobjekte der Tiszapolgár-Gruppe.
- Abb. 9. Čičarovce-Veľká Moľva. Siedlungsobjekte der Nyírség-Zatín-Kultur.
- Abb. 10. Čičarovce-Veľká Moľva. Grundrisse und Profile der Objekte 12, 13, 17, 19, 21.
- Abb. 11. Čičarovce-Veľká Moľva. Grundrisse und Profile der Objekte 19, 25, 28. Legende: a - braune Schicht; b - hellbraune Schicht; c - gelber Ton; d - mosaikähnlich-gefärbte braungelbe Schicht; e - Lehmewurf; f - Holzkohle; g - Scherben.
- Abb. 12. Čičarovce-Veľká Moľva. Siedlungsobjekte der Suci de Sus-Kultur.
- Abb. 13. Čičarovce-Veľká Moľva. Siedlungsobjekte der Gáva-Kultur.
- Taf. I. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Raškovce-Gruppe. 1, 4, 5, 7 - Objekt 3; 2, 3, 6, 8 - Streufunde.
- Taf. II. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Prototiszapolgár-Phase aus dem Objekt 36.
- Taf. III. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Prototiszapolgár-Phase. 1, 3, 7, 9 - Objekt 36; 2, 4, 6, 8 - Streufunde; 5 - Objekt 25.
- Taf. IV. Čičarovce-Veľká Moľva. 1-4, 9, 10 - Keramik - Streufunde; 5 - Knochenpfriem aus dem Objekt 36; 6-8 - Keramik aus dem Objekt 36; 11 - Schüssel aus dem Objekt 27 (1-10 - Prototiszapolgár-Phase; 11 - Tiszapolgár-Gruppe).
- Taf. V. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Prototiszapolgár-Phase aus dem Objekt 36.
- Taf. VI. Čičarovce-Veľká Moľva. 1-19 - Spaltindustrie (1-3 - Objekt 3, Raškovce-Gruppe; 4-11, 17, 18 - Streufunde; 12, 13 - Objekt 27, Tiszapolgár-Gruppe; 14-16, 19 - Objekt 36, Prototiszapolgár-Phase); 20-25 - geschliffene Steinindustrie (20 - kleiner Keil, Lesefund; 21 - Axt aus dem Objekt 36; 22 - kleiner Keil aus dem Objekt 27, Tiszapolgár-Gruppe; 23 - Axt aus dem Objekt 18, Nyírség-Zatín-Kultur; 24, 25 - Äxte - Streufunde, Prototiszapolgár-Phase (Rohstoff: 1-3, 7-10, 13, 15, 19 - Obsidian; 4-6, 11, 12, 14, 16-18 - Volyner Feuerstein).
- Taf. VII. Čičarovce-Veľká Moľva. Steinindustrie. 1-4 - Objekt 34; 5, 16-19 - Streufunde, Prototiszapolgár-Gruppe; 6-10, 12-14 - Streufunde, Nyírség-Zatín-Kultur; 11 - Objekt 4; 15 - Objekt 12, Gáva-Kultur (Rohstoff: 1, 2, 4-10, 12-14, 17, 19 - Obsidian; 3, 11, 15, 16, 18 - Volyner Feuerstein).
- Taf. VIII. Čičarovce-Veľká Moľva. Tiszapolgár-Gruppe. 1, 2, 4, 6, 7 - Streufunde; 3, 5, 8, 10, 11 - Objekt 27; 9, 12, 13 - Objekt 22 (1-2, 4-13 - Keramik; 3 - Tonschöpfelöffel).
- Taf. IX. Čičarovce-Veľká Moľva. Verzierte Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur. 1 - Objekt 13; 2 - Objekt 18.
- Taf. X. Čičarovce-Veľká Moľva. Verzierte Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur. 1, 3, 4 - Streufunde; 2 - Objekt 34.
- Taf. XI. Čičarovce-Veľká Moľva. Verzierte Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur. 1, 6, 8, 9 - Streufunde; 2-5, 7 - Objekt 34.
- Taf. XII. Čičarovce-Veľká Moľva. Verzierte Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur. 1 - Objekt 28; 2 - Objekt 23; 3-7 - Objekt 34.
- Taf. XIII. Čičarovce-Veľká Moľva. Nyírség-Zatín-Kultur. 1 - Tonmodels eines Hauses, Fragment; 2-4 - Scherben von verzierten Krügen (1, 2, 4 - Streufunde; 3 - Objekt 34).
- Taf. XIV. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur, Streufunde.
- Taf. XV. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur aus dem Objekt 28.
- Taf. XVI. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur. 1-3 - Streufunde; 4 - Objekt 18; 5 - Objekt 13; 6 - Objekt 26; 7, 8 - Objekt 17.
- Taf. XVII. Čičarovce-Veľká Moľva. Nyírség-Zatín-Kultur. 1 - Objekt 28; 2, 4, 5 - Objekt 18; 3 - Objekt 17 (1, 2, 4, 5 - Keramik; 3 - getriebener Kupferdraht aus dem Objekt). Maßstab: a - 1, 2, 4, 5; b - 3.
- Taf. XVIII. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Nyírség-Zatín-Kultur. 1-7, 9 - Objekt 34; 8 - Objekt 8.
- Taf. XIX. Čičarovce-Veľká Moľva. Nyírség-Zatín-Kultur. 1-6, 8-10 - Keramik aus dem Objekt 34; 7 - Fragment eines Tonrades aus dem Objekt 34.
- Taf. XX. Čičarovce-Veľká Moľva. Keramik der Suci de Sus-Kultur. 1, 3 - Objekt 2; 2, 4, 6, 7 - Objekt 33; 5 - Streufunde.
- Taf. XXI. Čičarovce-Veľká Moľva. 1, 3, 5, 7 - Keramik - Streufunde; 2 - Keramik aus dem Objekt 2; 4 - Keramik aus dem Objekt 9; 6 - Knochenpfriem aus dem Objekt 21 (1, 2 - Suci de Sus-Kultur; 3, 6 - Nyírség-Zatín-Kultur; 4, 5, 7 - Gáva-Kultur).

POZNÁMKY K NESKORÉMU NEOLITU NA VÝCHODOSLOVENSKEJ NÍŽINE VO SVETLE VÝSLEDKOV VÝSKUMU V POLGÁRI-CSŐSZHALOME

JURAJ PAVÚK

*Venované pamiatke Karola Andela (1897-1977),
ktorý významne obohatil bádanie o neolite a eneolite na Zemplíne.*

Some remarks on the Late Neolithic of the East Slovakian Plain in the light of excavation results at Polgár-Csőszhalom.

Results of excavations on the flat settlement site and the tell at Polgár-Csőszhalom have complemented the knowledge of the Late Neolithic within the East Slovakian Plain substantially. The pottery from Zemplín in association with black-painted pottery represents a special group in the northern Tisa region. Its genesis as well as historical and chronological positions is still unclear, but it is not a part of the Csőszhalom-Čičarovce group, it is older. The author discusses the development after the Bükk culture extinction. On its former area in the northern Tisa region and in the upper Vistula region after the sudden extinction of the Linear Pottery culture as well, cultural integration had appeared which resulted in formation of an independent syncretic cultural unit represented mostly by pottery from finding places at Polgár-Csőszhalom (the flat settlement), Ižkovce, Veľké Raškovce and from settlement sites of the Samborzec-Opatów group. This was an independent cultural entity along with the Tisa culture, Herpály group and the Lengyel culture as well. It lasted probably only within the Lengyel IB stage. Then the completely different group of Polgár-Csőszhalom replaced it without any obvious continuity.

Key words: northern Tisa region, Little Poland, Late Neolithic, chronology, genesis.

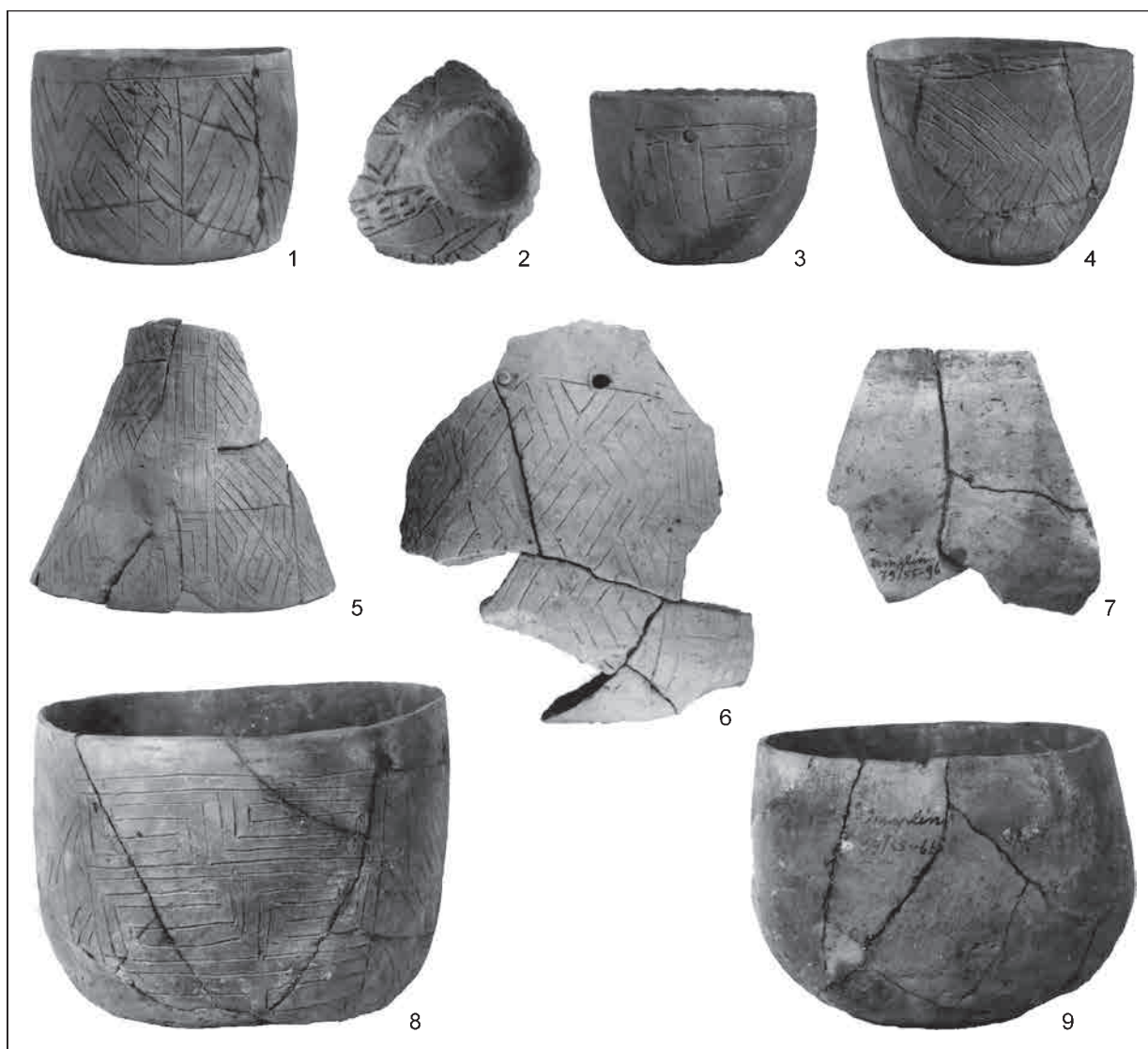
Za nový začiatok krátkych dejín bádania o neskorom neolite na východnom Slovensku možno oprávnenne považovať objav *Karola Andela* (1955, 147) v polohe Rétrejáro v Zemplíne. V rámci systematického prieskumu na Východoslovenskej nížine získal na tejto lokalite početnú keramiku, ktorú pripísal potiskej kultúre. Ďalšie nálezy takejto keramiky uvádza z lokalít Križany, Krčava, Kucany, Čičarovce a Tibava. Žiaľ, nálezy tejto dôležitej kolekcie z povrchových zberov doposiaľ neboli podrobnejšie spracované. S. Šiška sa bezvýsledne pokúšal identifikovať práve toto nálezisko v Zemplíne. Podľa rozprávania K. Andela išlo o početné nálezy z rozľahlejšej jamy, čo by množstvo i zachovalosť keramického materiálu a ďalších nálezov potvrdzovalo. Z technických dôvodov nálezy nie sú dostupné. V archíve Archeologického ústavu SAV sa nachádzajú fotografie prevažne rytím zdobenej keramiky a niekoľko väčších keramických fragmentov. Podľa fotografií vybratých nálezov, zväčša zdobených, možno čiastočne opísať keramiku potiského rázu zo Zemplína.

Medzi zdobenými keramickými nálezmi sú zastúpené: 1 - nádoby cylindrického až súdkovitého tvaru, pravdepodobne s dvoma protiľahlými dierkami pod okrajom (obr. 1: 1, 6, 8); 2 - misovité nádoby s mierne vydutou stenou (obr. 1: 4), jedna

s pretláčaným okrajom a opäť asi s dvoma dierkami pod okrajom (obr. 1: 3); 3 - misa neznámeho tvaru na vysokej kónickej dutej nohe (obr. 1: 5); 4 - fragment s rukoväťou by mohol patriť pokrievke alebo nádobe s nízkou dutou nôžkou (obr. 1: 2). Štyri fragmenty s okrajom nemožno podľa fotografií priradiť k niektorej z opísaných foriem (obr. 2: 2, 4, 8, 10).

Z nezdobených keramických nálezov je rekonštruovaná takmer polguľovitá tenkostenná nádoba (obr. 1: 9), ktorá má dobré analógie v keramike z hrobu v Kenézlő (*Kiss* 1939, tab. I: 1-4, 8), ako aj v Kisköre (*Korek* 1989, tab. 3: 2, 4). Tieto formy však chýbajú tak v Ižkovciach a vo Veľkých Raškovciach, ako aj na plochom sídlisku Polgár-Csőszhalom, čo môže byť dôležité pre posudzovanie kultúrno-chronologických súvislostí.

Na rekonštruovaných nádobách je vodorovne koncipovaný meandrový vzor (obr. 1: 8), v poliach je vertikálne orientovaný meander (obr. 1: 1, 5, 6) a častejšie kombinácia vertikálne a šikmo orientovaných meandrov (obr. 2: 7). Obežná ryha pod okrajom ohraničuje meandrové vzory. Nejde asi o samostatný výzdobný prvok. Raz je pod okrajom doložená nepravidelná ryha kombinovaná s dvoma radmi krátkych rýh (obr. 1: 4). Ryhy v tvare písmena V sa zo štyroch strán hviezdicovito zbiehajú do stredu polí oddelených metopou (obr. 2: 4). Na jednom fragmente pod dvoma obežnými ryhami

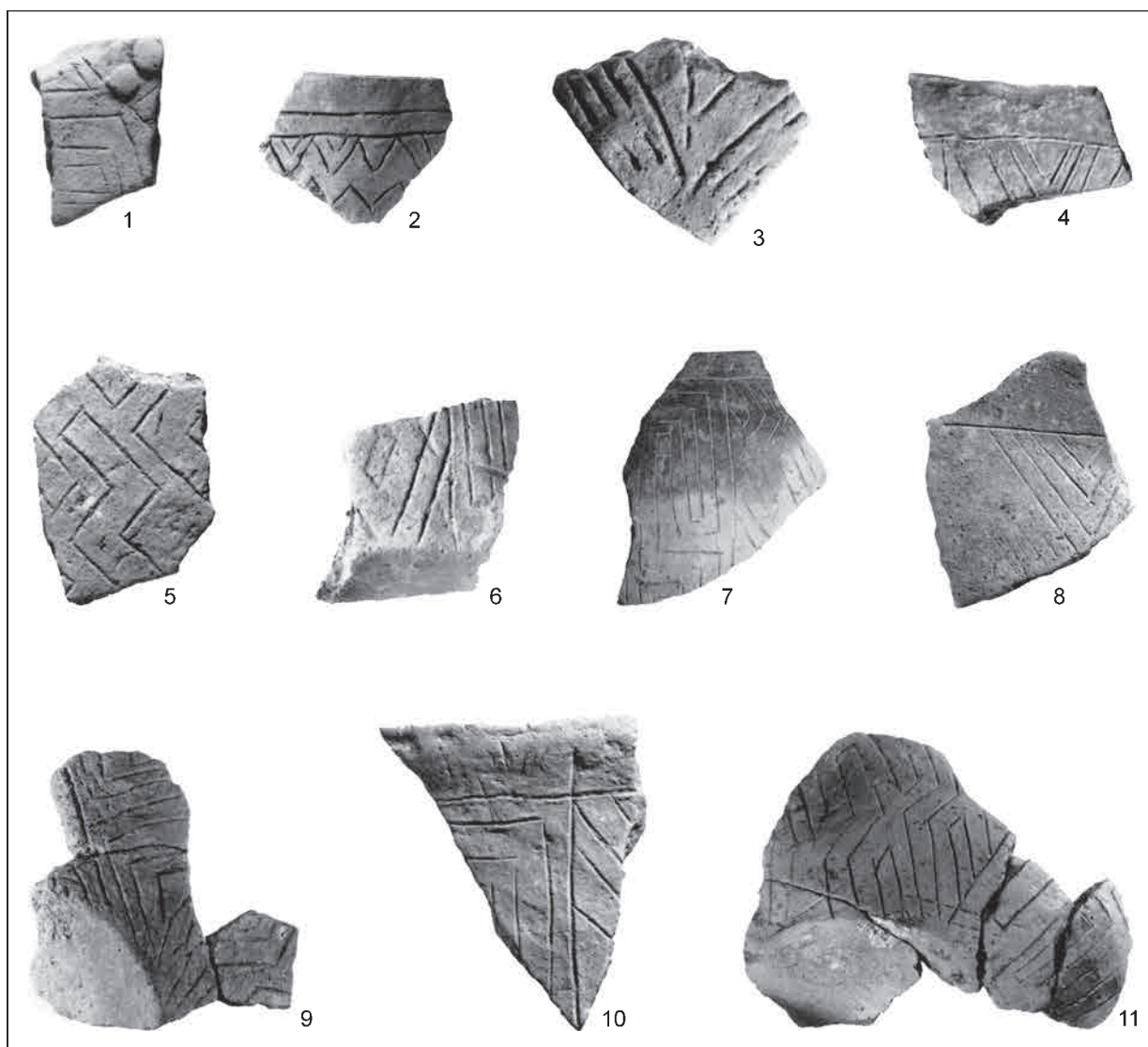
Obr. 1. Zemplín. Keramika typu Zemplín. Bez mierky.

je krokvicový vzor (obr. 2: 2). Na fragmente z pokrievky alebo misky na dutej nôžke (obr. 1: 2), ako i na ďalšom črepe je meandrový vzor kombinovaný s pásikom vyplneným vpichmi (obr. 2: 3).

Vyskytuje sa aj dvojica malých pupčiek, typických pre staršiu keramiku potiskej kultúry (obr. 2: 1). Na jednom fragmente polguľovitej nádoby je na fotografii vidieť pomerne široký tmavo maľovaný špirálový vzor (obr. 1: 7).

Keramika potiského rázu zo Zemplína sa dlho považovala za takmer jediný príznačný fenomén neskorého neolitu na východnom Slovensku (Lichardus 1970, 107-110, tab. XXXIII; Novotný 1958, 22, tab. XV: 3-5, 7-9; Pavúk/Šiška 1980, 139; Točík/Lichardus 1966) a takmer tradične bola klasifikovaná na úrovni staršej potiskej kultúry v južnom Potisí a Lengyelu I na západe Karpatskej kotliny.

Roku 1980 bola publikovaná podobná keramika potiského rázu z Čičaroviec, kde sa nachádzala spolu s bielo maľovanou keramikou skupiny Csőszhalom-Čičarovce (Vizdal 1980). Takmer identickú keramiku zrejme z toho istého náleziska, označeného ako Čičarovce II, v podobnom typologickom kontexte publikoval M. Vizdal (1993), ktorý po prvýkrát keramiku z lokality Zemplín-Rétrejáro priradil do horizontu bielo maľovanej keramiky z Čičaroviec. Podobné chronologické zaradenie keramiky zo Zemplína predpokladal práve podľa nálezov z Čičaroviec aj autor tohto textu (Pavúk 2004, obr. 5). Maďarskí bádatelia bielo maľovanú keramiku z Čičaroviec na základe zhôd tvarov a maľovania rámcovo považovali za súčasnú s fázou Csőszhalom potiskej kultúry (Kalicz/Raczky 1987, 26, 30), ale keramike typu Zemplín nevenovali

Obr. 2. Zemplín. Zdobená keramika typu Zemplín. Bez mierky.

pozornosť. N. Kalicz (1994, 265) zaradil keramiku zo Zemplína spolu s nálezmi z nálezísk Szerencs, Paszab, Bodrogkeresztúr a Kenézlő na začiatok ranej klasickej fázy potiskej kultúry. Na sever Potisia sa mala dostať expanziou neznámeho charakteru z južného Potisia. V južnom Potisi sa však podobná keramika asi nikdy nevyskytovala, lebo tam na báze skupiny Szakálhát vznikla klasická potiská keramika iného typu. V tej istej štúdii N. Kalicz (1994, 266, obr. 1) považoval keramiku zdobenú rytím v potiskom štýle, pochádzajúcu z Čičaroviec z výskumu J. Vizdala, za kontaminovanú v objektoch s bielo maľovanou keramikou a domnieval sa, že na nálezisku by mohlo byť samostatné sídlisko potiskej kultúry, staršie ako je typ Csőszhalom. J. Lichardus so spoluautormi pripisoval keramiku zo Zemplína ranej potiskej kultúre a dokladal jej

vznik z kultúry Tiszadob, ktorá mala pretrvávať na Východoslovenskej nížine počas bukovo-horskej kultúry (Lichardus/Lichardus-Itten 1995-1996, 160, 161, 166; Točík/Lichardus 1966). Skupina Tiszadob však na nížinatej časti severného Potisia nikdy nebola prítomná. Paralelne s ňou sa tam vyvíjala skupina Raškovce, s keramikou maľovanou pred vypálením. Práve tak sídliská a hroby bukovo-horskej kultúry s mnohopočetnou a typickou keramikou v tejto časti severného Potisia (Šiška 1979) takýto genetický vzťah nepotvrdzujú, ale naopak, vylučujú ho. V hrobách i v sídliskových objektoch v Zemplínskych Kopčanoch sa bukovo-horská keramika vyskytuje ešte spolu s typickou maľovanou keramikou skupiny Raškovce, avšak v Čiernom Poli sa medzi početnou bukovo-horskou keramikou žiadna keramika skupiny Raškovce nenašla (Šiška 1979, tab. I-IV;

X: 4, 7; XI: 3, 5, 6; XII: 7), čo jednoznačne dokladá prítomnosť a smer vývoja bukovoohorskej kultúry na Východoslovenskej nížine. Vznik potiskej keramiky na báze alföldskej lineárnej keramiky alebo bukovoohorskej kultúry vylučuje aj N. Kalicz (1994, 264). Pokiaľ sa nespracujú všetky nálezy z lokality Zemplín-Rétrejváró bude asi lepšie otázku klasifikácie keramiky potiského rázu považovať za otvorenú. Nevieme totiž, či sa v Zemplíne spolu s keramikou zdobenou rytými meandrami vyskytuje aj bielo maľovaná keramika, aká pochádza z obidvoch súborov nálezov z Čičaroviec. Bielo maľovaná keramika skupiny Csőszhalom-Čičarovce z tejto lokality ponúka totiž jednu z možností stanovenia chronologickej pozície keramiky zdobenej v potiskom štýle zo Zemplína, a to do uvedenej skupiny. Overiť treba aj vlastnosti a typologické prvky hrubej, resp. polohrubej keramiky bez rytého ornamentu. V prospech takého riešenia svedčia aj nálezy z iných lokalít na Východoslovenskej nížine, ako aj významné objavy na známej lokalite Polgár-Csőszhalom (Raczky et al. 2002), ktoré menia a upresňujú interpretáciu vývoja neskoroneolitických kultúr v severnom Potisí.

Na plochom sídlisku v Csőszhalome sa keramika typu Zemplín nevyskytuje a naopak, tamojšie nádoby zdobené v štýle potiskej kultúry (Raczky et al. 2002, obr. 4; 6; 8: 1-7) chýbajú tak v Zemplíne, ako aj v Čičarovciach. To by znamenalo, že keramika typu Zemplín nemôže chronologicky ani kultúrne patriť do periódy reprezentovanej týmto plochým sídliskom. Potvrdzuje to aj situácia na sídlisku s hrobmi lengyelskej kultúry v Aszóde, ktoré bolo s plochým sídliskom v Csőszhalome súčasné, kde popri početnej keramike potiského rázu (Kalicz 1985, obr. 68, 69) nálezy zemplínskeho typu taktiež chýbajú. Vzhľadom na to, že keramika zemplínskeho typu nie je ani v Ižkovciach ani vo Veľkých Raškovciach, ktoré sú s osídlením na plochom sídlisku v Csőszhalome súčasné, možno usudzovať, že ani na Zemplíne nemôže patriť do tohto úseku neskorého neolitu.

Prezentovaný súbor keramiky zo Zemplína bez analýzy autentických nálezov umožňuje len parciálne doplnenie doterajších názorov k tejto téme. Možno potvrdiť názor, že identická keramika pochádza zo spomínaných nálezísk Paszab, Bodrogkeresztúr a Kenézlő (Kiss 1939; Tompa 1929; 1937). N. Kalicz zdôraznil existenciu osobitnej potiskej kultúry v severnom Potisí. Pri hodnotení sídlisk v Kisköre, Szerencsi a Tiszalúci J. Korek (1989, 61-63) ešte viac zdôraznil existenciu regionálnej potiskej kultúry severne od rieky Körös, na území, kde už nebola rozšírená skupina Szakálhát, ktorá tvorila primárnu bázu potiskej kultúry. Podľa neho mali neskôr toto územie zaujať skupiny Herpály a Csőszhalom.

V nálezoch zo Zemplína videl dokonca dve vývojové fázy, a to na úrovni lokality Kisköre (Korek 1989, 65). Keramika zo Zemplína však najviac inklinuje k dávno publikovanej keramike z lokalít Paszab a Kenézlő (Kiss 1939, tab. II: 2, 4, 9; III: 1-18; Tompa 1929, tab. XLII; XLIII). Snáď k nim možno priradiť aj keramiku z Tiszalúca (Korek 1989, 38, tab. 19; 20). Nepočtené publikované nálezy zo Szerencsa (Korek 1989, 35-37, tab. 16-18) sa od keramiky typu Zemplín podstatne odlišujú hlavne absenciou keramiky zdobenej typickými meandrovými vzormi. Kisköre asi bezprostredne nepatrí k vymenovaným náleziskám s keramikou typu Zemplín. Nie je zatiaľ jasné, či patrí do iného (mladšieho?) chronologického úseku, alebo odráža regionálne diferencovaný vývoj so silnejším vzťahom k územiu na juh od rieky Körös.

Novozistený výskyt čierneho maľovania na keramike v Zemplíne (obr. 1: 7) prispieva ku kultúrnemu a chronologickému zaradeniu keramického súboru. Čierne maľované lineárne vzory sú v sprievode keramiky typu Zemplín známe z lokalít Paszab (Tompa 1929, tab. XLIII: 1a-c) a Kenézlő (Kiss 1939, tab. II: 1) a početné doklady širokých čierne maľovaných slabo čitateľných vzorov publikuje J. Korek (1989, 28, 32, 64) zo Szerencsa, Tiszalúca a z Kisköra. Špirálový vzor zo Zemplína odpovedá najlepšie práve maľovaniu na keramike z týchto troch lokalít. Z Východoslovenskej nížiny je čierne maľovaný lineárny vzor známy z Čičaroviec (Vizdal 1993, obr. 4: 2b, 3b); o ňom bude zmienka v inej súvislosti.

Významný prelom v bádani o neskorom neolite na Východoslovenskej nížine znamenali ďalšie objavy J. Vizdala. Najprv sa vo Veľkých Raškovciach zistil evidentný zásah z Malopoľska v podobe prezencie vypichovanej keramiky typu Samborzec-Opatów (Vizdal 1973, tab. LI; LVIII-LXI) v kontakte s miestnou keramikou, ktorá je červeným maľovaním blízka skôr keramike skupiny Herpály než keramike nejakej ranej potiskej kultúry. Skupina Herpály, na primárnom území spätá s tellovými sídliskami na stredných tokoch rieky Körös, na Východoslovenskú nížinu však asi nikdy neprenikla. Červeno maľovaná keramika, červeno maľované misy na vysokých kónických dutých nohách, ako aj ďalšie spolu s nimi sa vyskytujúce tvary nádob (Vizdal 1973, 50, 51, tab. LII: 2; LIV-LVII) sú asi produktom miestneho vývoja v období po zániku bukovoohorskej kultúry v severnom Potisí.

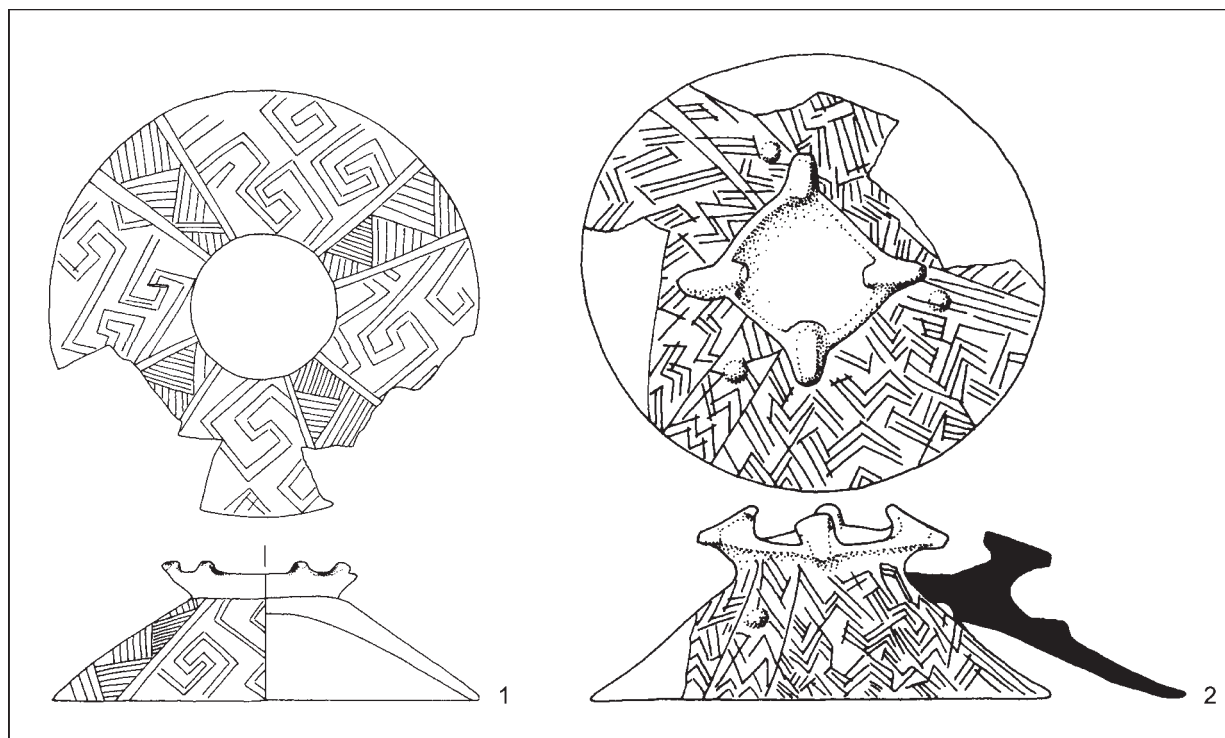
Prekvapenie spôsobili aj nálezy keramiky s rytým ornamentom lengyelského typu (Lengyel IB) v kontexte s vypichovanou keramikou z Malopoľska, ako aj keramiky potiského rázu z Ižkoviec (Vizdal 1986a). Aj pre tieto nálezy sa dodnes hľadá primeraná genetická, kultúrna a chronologická interpretácia. Šírenie lengyelskej kultúry z pri-

márneho centra na východ do severného Potisia sa musí naďalej skúmať. Jednoznačne jasná je len prítomnosť epilengyelskej skupiny Ludanice na lokalite Füzesabony (Kállay 1988; 1990) v blízkosti areálu osídlenia skupinami Tiszapolgár a Bodrogeresztúr. Príslušnosť nálezov a nálezísk v hornom Potisí k raným stupňom lengyelskej kultúry nie je jasná. Keramika z Ižkoviec sa do tejto kultúry nedá bezprostredne zaradiť - poháre z Ižkoviec, zdobené jemnou trojlineárnou špirálou (Vizdal 1986a, obr. 1: 1, 2; 2: 3, 7, 8; 4: 2), sa tvarmi podstatne líšia od pohárov ranej lengyelskej kultúry. Aj keď rytá špirálová výzdoba veľmi pripomína ornament na pohároch staršej lengyelskej kultúry (Lengyel IB), tvar samotných pohárov je rozdielny. Zdá sa, že lengyeloidný ornament na keramike v Ižkovciach bol aplikovaný na miestny potiský variant pohárov s baňatou spodnou časťou a maximálnym vydutím v spodnej tretine. Poháre lengyelskej kultúry majú podstatne inú profiláciu - buď sú esovito profilované, alebo trojdielne členené, s lomom vždy v strede maximálneho vydutia (Kalicz 1998, obr. 45: 2-8; 46: 1, 2, 4, 7-12; Pavúk 1981, obr. 5: 1-3, 6). Nemalo by teda ísť o priamy zásah lengyelskej kultúry z oblasti Aszódu, Svodína či Kolár, ako sa na prvý pohľad zdá a ako to predpokladal aj autor (Pavúk 1996, 120, 121; Pavúk/Bátora 1995, 132). Okrem lengyeloidného rytého ornamentu sa iné znaky typické pre keramiku lengyelskej kultúry v Ižkovciach nevyskytujú. Na plochom sídlisku v Csőszhalome patrí pohár s vydutím v dolnej tretine (aj s trojuholníkovitým a elipsoidným dnom) k frekventovaným nádobám, avšak bez rytého ornamentu, aký bol na pohároch z Ižkoviec (Raczky et al. 1997, 168, kat. č. 4, 9, obr. 27; 2002, obr. 6: 1, 2). Naproti tomu z plochého sídliska v Csőszhalome sú zatiaľ známe len dva fragmenty typických lengyelských pohárov, ktoré sú tam, na rozdiel od pohárov z Ižkoviec, určite importom (Raczky et al. 2002, obr. 5: 4, 6). Za importy treba zrejme považovať aj lengyelské poháre z Pleszówa v Malopoľsku (Kaczanowska/Kamieńska/Kozłowski 1986, obr. 2: 2, 3), ktoré sa od pohárov zdobených v štýle ornamentu na keramike lengyelskej keramiky z Ižkoviec podstatne odlišujú svojou formou i aplikáciou pupčiekov. Sú vlastne identické s pohármi lengyelskej kultúry na jej materskom území, čo o pohároch z Ižkoviec nemožno povedať. Poháre, aké sa vyskytli v Ižkovciach a Csőszhalome, stáli v Potisí na začiatku vývoja tejto formy s maximálnym vydutím v dolnej tretine a udržiavali sa tam až do konca skupiny Tiszapolgár (Bognár-Kutzián 1972, tab. XXII: 2, 6; XXIII: 1; XXIV: 4, 10; Šiška 1968, obr. 3: 3; Vizdal 1980, tab. XXIV: 1, 4; XXXIV: 1; XXXVII: 1-3; LIII; LIX: 2; 1993, obr. 8: 4, 5, 8). Teda poháre v Potisí a v západnej časti Karpatskej kotliny sa vyvíjali paralelne, ale nezávisle od seba. Nálezisko

v Ižkovciach so svojou mnohorakou keramikou by malo byť súčasťou samostatnej kultúrnej jednotky v severnom Potisí, ktorú bude treba ešte podrobne dokumentovať, definovať a vhodne pomenovať v kontexte s poznatkami o plochom sídlisku v Polgári-Csőszhalome. To isté platí aj o nálezovom súbore z Veľkých Raškoviec.

Bez problémov nie je ani skupina Raškovce-Lengyel, ktorú definoval N. Kalicz (1994, 268-270). Vo Veľkých Raškovciach totiž chýba keramika lengyelského rázu, za akú ju z nálezísk Gönc a Zalkod považoval N. Kalicz (1994, 269, obr. 6: 1, 14, 17, 19; 7; 8; 10: 1). Naproti tomu z Veľkých Raškoviec je viac nádob zvláštneho tvaru s prstencovitým vydutím na hrdle (obrázok 4: 3; Vizdal 1986b, obr. 6: 2), ktoré sú považované za typické pre skupinu Samborzec-Opatów (obrázok 2: 4; Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, obr. 37: 9, 13) a tie by mali byť staršie ako keramika z lokalít Gönc a Zalkod. Medzi nálezmi z týchto lokalít sa vyskytuje aj bielo maľovaná keramika typu Csőszhalom-Čičarovce, ako aj tvary nádob charakteristické pre tento typ (Kalicz 1994, obr. 6: 19; 9: 1, 8; 10: 1). Keramika z týchto lokalít, najmä zo Zalkodu, bude pravdepodobnejšie dokladom neskoršieho vývoja v severnom Potisí a bude asi zaujímať skôr pozíciu v rámci skupiny Csőszhalom-Čičarovce, než by bola priamou súčasťou lengyelskej kultúry. V hornom Potisí treba ešte očakávať aj pamiatky súčasné s fázou Santovka. Odpovedajúce nálezy sa nachádzajú pravdepodobne v časti keramiky z Čičaroviec (Pavúk 1994, 204, obr. 2; 1996, 125-127; Vizdal 1980). Takáto perióda by mala byť zastúpená tiež v nejakom ranom sídliskovom horizonte na tellovom sídlisku v Polgári-Csőszhalome. V najnovšej prezentácii stratigrafie a kultúrnej klasifikácie na telle v Polgári-Csőszhalome sa to aj potvrdilo. V 7. stavebnom horizonte tellového sídliska sa vyskytuje keramika chronologicky odpovedajúca fáze Santovka lengyelskej kultúry (Raczky et al. 2007, 61-64, obr. 10).

Práve v tejto súvislosti sú dôležité výsledky výskumu rozsiahleho plochého sídliska s hrobmi v Polgári-Csőszhalome, v miestach známeho tellu s viacerými priekopami po obvode. Už dávno známy tell Csőszhalom sa nachádza v západnej časti staršieho plochého sídliska s rozlohou okolo 28 hektárov (Raczky et al. 2002). Na preskúmanej ploche s rozlohou 4 ha sa našlo okrem mnohých jám 62 pôdorysov kolových stavieb a 116 kostrových hrobov. Predstavu o svojbytnom keramickom spektre v jednom momente vývoja tohto sídliska poskytujú nádoby z jednej studne (Raczky et al. 1997, 42, obr. 27; 28). Je očividné, že ide o sortiment vymykajúci sa z rámca keramiky dobre známej klasickej potiskej kultúry, pochádzajúcej z Kőkénydombu, Öcsödu, Szegváru a z ďalších nálezísk južne od rieky Körös. Napriek početnej

Obr. 3 . Pokrievky nádob so štylizovaným zoomorfným držadlom. 1 - Ižkovce; 2 - Polgár-Csőszhalom.
Podľa: Vizdal 1986a, Raczky et al. 2002. Rôzne mierky.

čierne maľovanej keramike nie je možné považovať toto rozsiahle sídlisko ani za súčasť skupiny Herpály. Keramika z plochého sídliska v Csőszhalome, hoci zatiaľ len veľmi výberovo publikovaná, umožňuje spresniť klasifikáciu niektorých typov nádob a ich ornamentu z Východoslovenskej nížiny. Tak napríklad nádoba z Ižkoviec, publikovaná ako misa na štyroch krátkych nôžkach (Vizdal 1986a, obr. 3: 1), má presnú analógiu na plochom sídlisku v Polgári (Raczky et al. 2002, obr. 9: 6), ale podľa tamjších početných nálezov ide však o pokrievku (obr. 3) a nie o kónickú misu. Nálezové kontexty oboch nálezísk spája aj výskyt malopoľskej vypichovanej keramiky typu Samborzec-Opatów, ako aj pred vypaľovaním čierne a červeno maľovanej keramiky typu Herpály (Raczky et al. 2002, obr. 5: 3; 7: 1, 3, 4; Vizdal 1986a, obr. 1: 9-11; 4: 1-3, 7, 8). Početnosť tejto malopoľskej vypichovanej keramiky však nie je na žiadnom z nálezísk zatiaľ známa, práve tak ako kvantitatívne pomery jednotlivých keramik rôznej proveniencie.

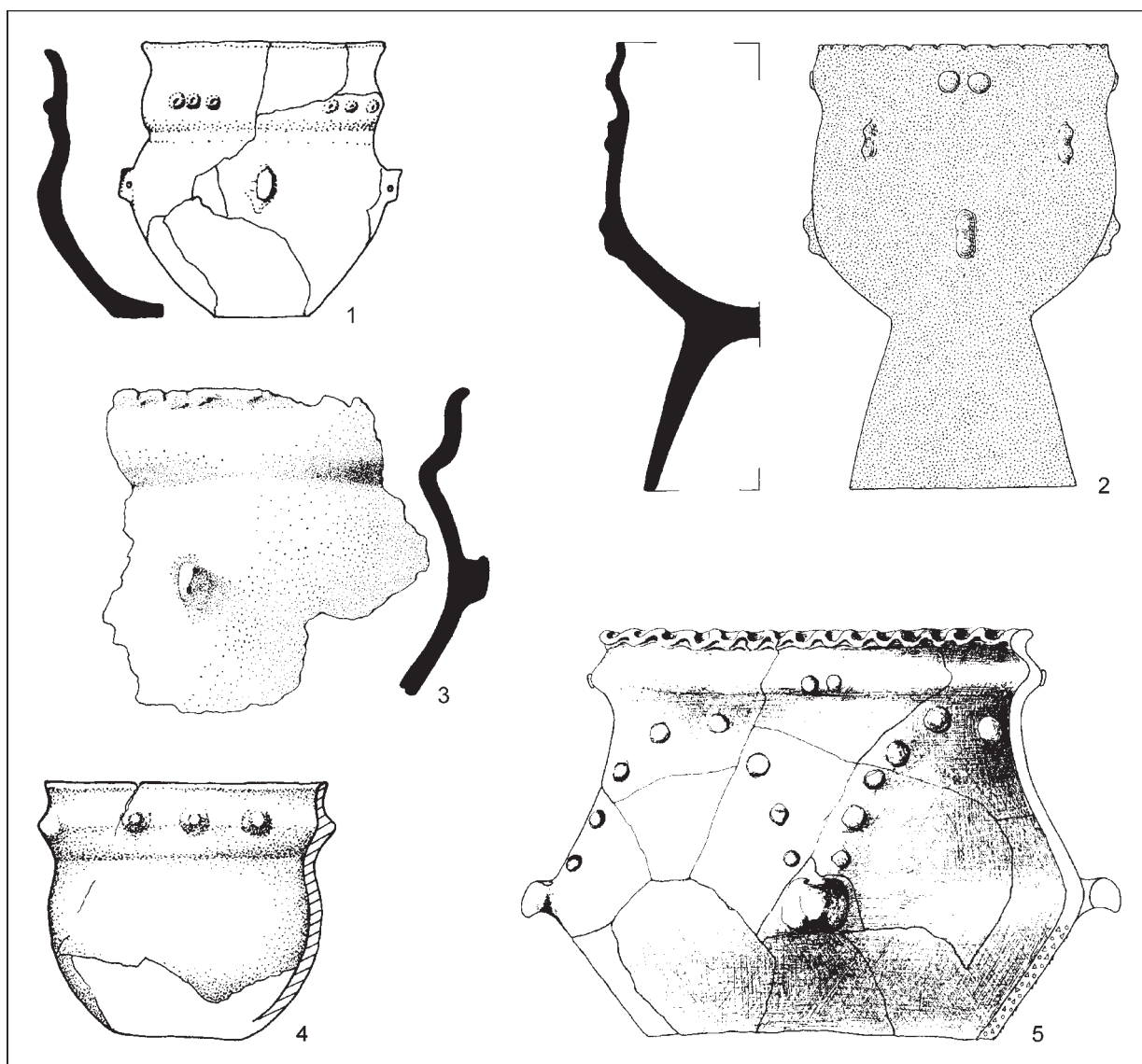
Najnápadnejšie prepojenie oboch porovnávateľných nálezísk poskytujú nálezy z Veľkých Raškoviec, kde sa našla vypichovaná keramika typu Samborzec-Opatów spolu s nádobami miestnej proveniencie, za aké možno pokladať väčšie plytké kónické misy na vysokej dutej nôžke kónického tvaru, ako aj širšie i štíhlejšie kónické misy zdobené jemne rytým meandrovitým vzorom, medzi ktorými sa vynímajú kónic-

ké misy zdobené úzkymi ryžkami usporiadanými do meandrov (Raczky et al. 2002, obr. 5: 2; 6: 6; Tompa 1937, tab. 12: 1, 3; Vizdal 1973, tab. LVI; LVII; XLIX). Ide o iné formy a odlišné technické vyhotovenie výzdoby ako na keramike zo Zemplína alebo z Čičaroviec, kde sa ako typické javia skôr nádoby cylindrického a súdkovitého tvaru (obr. 1: 1, 6, 8) a chýbajú poháre s vyhnutým ústím, typické v Csőszhalome (Raczky et al. 2002, obr. 6: 6, 8) alebo v Aszóde (Kalicz 1985, obr. 68: 1, 7, 9; 69: 1, 2, 7).

Podľa toho by aj nálezy z lokality Kenézlő, kde sa vyskytujú obidva druhy rytého ornamentu (Tompa 1937, tab. 12: 1-9, 11-14), mali byť kontaminované, a teda nesúčasné.

Polohrubá nádoba etážovitého typu s prstencovitou vydutinou v hornej časti (obr. 4) je výrazným spojovacím článkom týchto kultúrnych jednotiek:

- Lengyel I (obr. 4: 2);
- Kultúra s vypichovanou keramikou, fáza IVb (obr. 4: 5; Zápotocká 2004, obr. 9: 1);
- Skupina Samborzec-Opatów (obr. 4: 4; Kaczanowska/Kamieńska/Kozłowski 1986, obr. 2: 4);
- Kultúra reprezentovaná nálezmi z Veľkých Raškoviec (obr. 4: 3; Vizdal 1986b, obr. 6: 2);
- Kultúra reprezentovaná nálezmi z plochého sídliska Polgár-Csőszhalom (obr. 4: 1; Raczky et al. 2002, obr. 6: 3).

Obr. 4. Nádoby s prstencovitou vydutinou pod okrajom, z rôznych kultúrnych prostredí. 1 - Polgár-Csőszhalom; 2 - Svodín, hrob 112/80 (výskum V. Němejcovéj-Pavúkovej); 3 - Velké Raškovce; 4 - Mogiła; 5 - Chrudim. Podľa: Raczky et al. 2002; Vizdal 1986b; Kaczanowska/Kamieńska/Kozłowski 1986; Zápotocká 2004. Rôzne mierky.

Okrem Svodína sa vyskytli takéto nádoby aj na sídlisku lengyelskej kultúry v Aszóde (Kalicz 1994, 269, 270). Predpokladá sa, že k typickým tvarom patrí táto nádoba asi primárne skupine Samborzec, kde sa vyskytuje častejšie a pripisuje sa jej diagnostický význam (Kaczanowska/Kamieńska/Kozłowski 1986, 100). Bude treba skúmať, či jej sporadický výskyt v uvedených kultúrach možno považovať za importy, alebo išlo o miestne výrobky vlastné každej z týchto kultúrnych jednotiek. Celá nádoba toho typu zo Svodína (obr. 4: 2) je totiž na stredne vysokej dutej nohe, keďže však zo skupiny Samborzec takýto tvar zatiaľ nie je známy, sotva bude asi importom z Malopoľska. Nie je známa ani početnosť takýchto nádob v Polgári-Csőszhalome, čo bude pre

posudzovanie ich pôvodu mimo oblasti skupiny Samborzec-Opatów smerodajné, lebo vo Veľkých Raškovciach sa pri malom záchrannom výskume našlo najmenej 5 exemplárov (Zemplínske múzeum v Michalovciach). V každom prípade nádoby toho typu indikujú nielen kontakty na veľké vzdialenosti, ale popri iných elementoch na keramike aj určitú mieru kultúrnej integrácie na územiach po obidvoch stranách Karpát. Podobný, ak nie väčší význam majú misy na vysokých dutých nohách, zdobené čiernym a červeným maľovaním, aké sa našli v Csőszhalome (Raczky et al. 2002, obr. 7: 3, 4), vo Veľkých Raškovciach (Vizdal 1973, tab. LVI-LVII), ako i v skupine Samborzec-Opatów (Kaczanowska/Kozłowski 2006, obr. 2: 13, 15, 16; 3; Kowalewska-Marszałek 2004,

obr. 5: 2-4; foto 1). Podľa súčasných poznatkov o neskoroneolitických náleziskách na Východoslovenskej nížine a podľa doterajších informácií o plochom sídlisku v Polgári-Csőszhalome sa zdá, že toto sídlisko trvalo tak počas stupňa reprezentovaného keramikou z Ižkoviec, ako aj počas stupňa doloženého pamiatkami z Veľkých Raškoviec.

Dosiaľ zverejnené údaje o plochom sídlisku v Polgári-Csőszhalome a o nálezoch z neho zásadne obohacujú vedomosti o situácii v neskorom neolite v hornom Potisí. Priekopnícke objavy solitérnych nálezísk K. Andela v Zemplíne, J. Vizdala vo Veľkých Raškovciach, Ižkovciach, Oboríne a v Čičarovciach, ako aj M. Vizdala v Čičarovciach a v Malých Raškovciach sa vo svetle nových poznatkov dostávajú aj do nových súvislostí a prispievajú k poznaniu neskorého neolitu v nížinatej časti severného Potisia. Už dávno je známe, že bukovohorská kultúra, najlepšie známa v neolite celého horného Potisia, skončila - povedané slovami E. a J. Neustupných - „v slepej uličke“. S. Šiška (1995) sa pokúšal vysvetliť jej zánik exodom jej nositeľov do ekologicky priaznivejšieho prostredia, ale na žiadnom z okolitých území nevzniklo súvislejšie osídlenie bukovohorskej kultúry. Výšinné sídlisko železovskej skupiny na lokalite Szecseny (Soós 1982) s veľkým množstvom bukovohorskej keramiky nemožno považovať za doklad exodu ľudu bukovohorskej kultúry na západ. Ide skôr o doklad bezprostredného kontaktu dvoch susedných etnokultúrnych jednotiek. Ani doteraz známe najstaršie pamiatky z neskorého neolitu v severnom Potisí medzi lokalitou Polgár-Csőszhalom na juhu a lokalitami Ižkovce a Veľké Raškovce na severe neposkytujú žiadnu oporu na ich genetické prepojenie so stredoneolitickou bukovohorskou kultúrou. Vynikajúca keramika bukovohorskej kultúry indikuje aj osobitnú vyspelosť či až výnimočnosť tejto kultúry, rozšírenej aj na území zdrojov obsidiánu, s ktorým nám zvlášť asocjuje. O to viac prekvapuje, že bez stopy a priameho pokračovania v nasledujúcej kultúre zanikla. Do oblasti Slovenského krasu so známymi osídľovanými jaskyňami sa život vrátil až po troch tisícročiach, v Šariši a v Košickej kotline až v období skupiny Lažňany-Hunyadi halom, ale v oblasti východne a čiastočne aj južne od Prešovsko-Tokajského pohoria sa podľa dnešných poznatkov po hiate neznámeho trvania objavilo nové osídlenie možno o sto rokov (asi na chronologickej úrovni zodpovedajúcej Protolengyelu) potom, čo toto územie vyprázdnil ľud bukovohorskej kultúry. Chýbajú tam totiž doklady osídlenia, ktoré by zodpovedalo obdobiu Protolengyelu v západnej časti Karpatskej kotliny a zatiaľ aj akékoľvek archeologické doklady kontaktov s predchádzajúcou bukovohorskou kultúrou.

Náhly zánik bukovohorskej kultúry však nebol asi izolovaným javom. Doposiaľ unikalo pozornosti, že podobne a v tom istom čase zaniklo aj osídlenie kultúry s lineárnou keramikou na Spiši (Soják 2000, 249). A nielen to. Poľskí bádatelia tiež konštatovali, že v rovnakom čase skončilo osídlenie týchto kultúrnych jednotiek aj v Malopoľsku, ktoré tam z genetického hľadiska bez zjavného podielu na nasledujúcom vývoji bez stopy zanikli, podobne ako osídlenie bukovohorskej kultúry v severnom Potisí (Kozłowski 2004, 11). V Malopoľsku na hornej Visle kultúru s mladou lineárnou keramikou v neznámej intenzite vystriedala železovská skupina. Ani jedna z nich však neparticipovala na nasledujúcom neskoroneolitickom vývoji tak, ako mladá lineárna keramika v Čechách, v Hornom Sliezsku a na Morave transformáciou šáreckého typu do kultúry s vypichovanou keramikou, resp. ako železovská skupina podľa typológie a výzdoby keramiky vyústila do lengyelskej kultúry. Skupina Samborzec-Opatów ako synkretická kultúrna jednotka síce rámcovo nasledovala po kultúre s mladou lineárnou keramikou, resp. po železovskej skupine, ale geneticky sa v nich nedá ukotviť. Palynologické analýzy v oblasti Krakova naznačujú, že ukončenie osídlenia kultúry s mladou lineárnou keramikou a železovskej skupiny mohlo súvisieť s nástupom suchej periódy na hornej Visle aj na Spiši (Godłowska et al. 1987). Asi nie náhodou na tomto území chýba neskorá lineárna keramika, ale aj typická keramika vyznievajúcej železovskej skupiny, ktorá by odpovedala šáreckému typu v Čechách a neskej železovskej keramike na Slovensku a v Maďarsku.

Zdá sa, že až po určitom hiate v Malopoľsku sa objavila skupina Samborzec-Opatów so zjavnou kultúrno-genetickou väzbou na vývoj na Zemplíne (Veľké Raškovce a Ižkovce), ale bez doložitelných genetických kontaktov s predchádzajúcim vývojom na hornej Visle. Išlo teda o analogickú situáciu ako v prípade neskoroneolitického vývoja v hornom Potisí, kde bukovohorská kultúra zanikla bez genetického prepojenia na nasledujúci vývoj. Tento problém sa zatiaľ neskúmal, ale zasluhuje špeciálnu pozornosť.

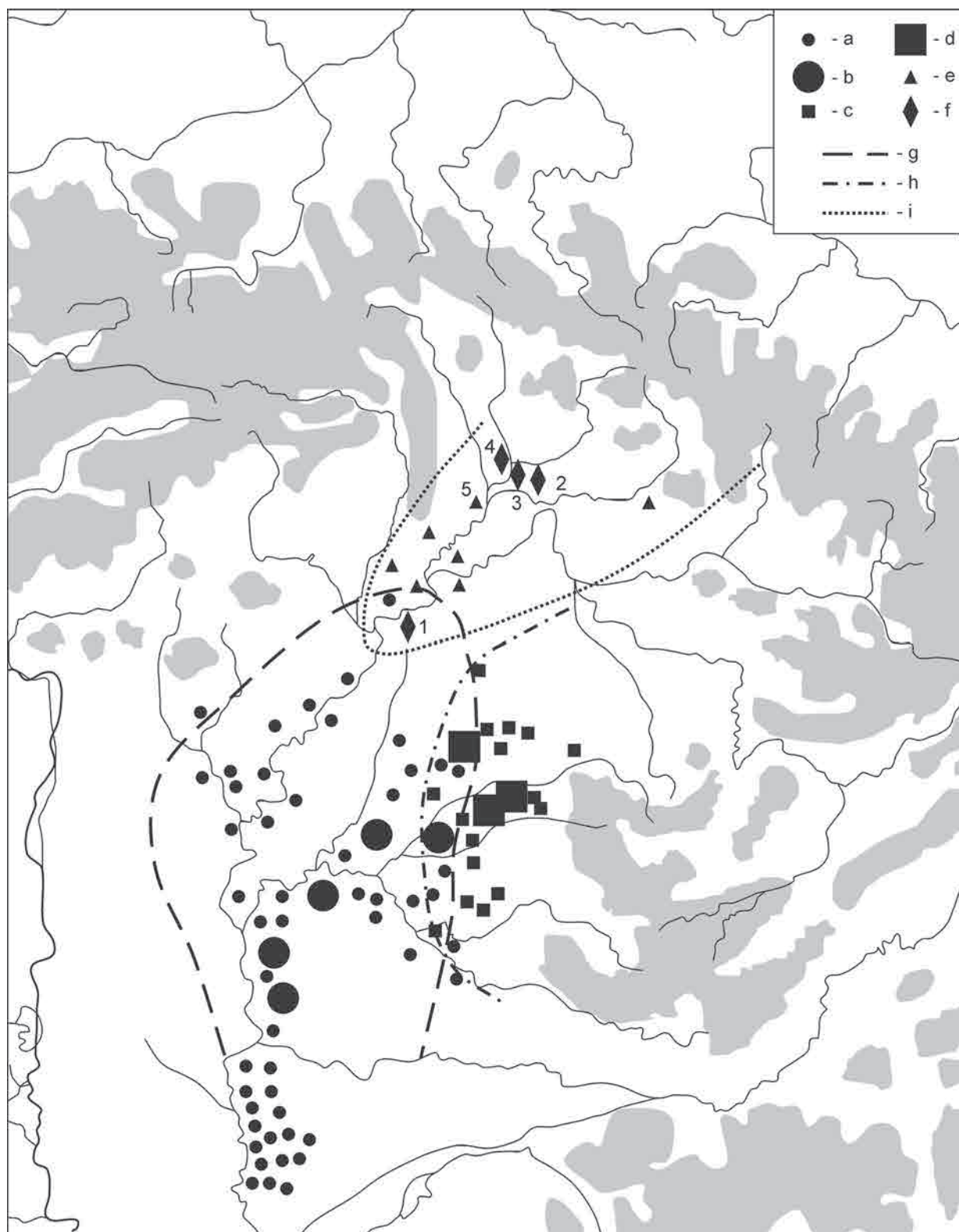
Poľské bádanie sa v dostatočnej miere venovalo genéze skupiny Samborzec-Opatów. Novšie sa upresňuje charakteristika jednotlivých komponentov tejto skupiny v jej keramike. Pôvodne uvažovaný podiel lengyelskej kultúry na Morave sa na vzniku tejto skupiny oslabuje lepšie doloženými vplyvmi z Potisia (Kaczanowska/Kozłowski 2006, 33, 34; Kozłowski 2004, 11-14). Vzhľadom na to, že v Malopoľsku sa doposiaľ nedoložilo autentické osídlenie kultúry s vypichovanou keramikou a podľa citovaných autorov sú elementy zviazané s touto kultúrou, majú tam alochtonný charakter. Prenikali tam z Moravy

(a asi viacej z Čiech) cez Horné Sliezsko, pričom je zaujímavé, že odtiaľ sa preberala vlastne len technika výzdoby nádob, ale meandrové motívy skôr replikovali ryté vzory na keramike potiskej kultúry než na vtedy vzdialenej keramike lengyelskej kultúry. Treba však poznamenať, že zásah lengyelskej kultúry do Malopoľska sa v skutočnosti odohral až počas stupňa Lengyel III (Moravany-Brodzany), keď tam vznikala skupina Pleszów, ktorú možno priradiť do lengyelskej kultúry (Pavúk 2007, 19, 20, obr. 7). Tá tam vznikla až po kultúre Malice, ktorá je už teraz doložená aj v Hornom Sliezsku (Kurgan-Przybylska 2004), teda podstatne neskôr po sformovaní skupiny Samborzec-Opatów. Naproti tomu vidia poľskí autori dôležitý vplyv pri vzniku skupiny Samborzec-Opatów, najmä vo svetle výskumov v Polgári-Csőszhalome, z potiskej a herpályskej kultúry v poriečí Tisy (Kaczanowska/Kozłowski 2006, 34). Odtiaľ mala do Malopoľska preniknúť aj lengyelská kultúra. Pokiaľ ide o lengyelskú kultúru v Malopoľsku v čase skupiny Samborzec-Opatów, zatiaľ sa tam dajú identifikovať len typické poháre s rytou výzdobou (Kaczanowska/Kozłowski 2006, obr. 2: 7, 12), ktoré sú asi importy. Ďalšie doklady prítomnosti lengyelskej kultúry (Lengyel I) nie sú známe, takže s jej existenciou tam asi nemožno počítať. V tom čase tam dominovala skupina Samborzec-Opatów s tesnou väzbou na súveký vývoj v severnom Potisí.

Novšie poznatky o neskoroneolitických kultúrach v nížinatej časti horného Potisia jednoznačne potvrdzujú, že na bývalom území bukovohorskej kultúry severne od povodia rieky Körös prebiehal odlišný etnokultúrny vývoj ako na území južne od tejto rieky, kde na báze skupiny Szakálhát vznikla plynulou transformáciou klasická potiská kultúra (obr. 5). Na území severne od rieky Körös po určitom časovom odstupe vznikla osobitná kultúrna jednotka so synkretickými znakmi, reprezentovaná rôznorodými pamiatkami z nálezísk, ako sú Veľké Raškovce, Ižkovce, Čičarovce, Polgár-Csőszhalom, alebo z niektorých dávnejšie známych nálezísk. Tá si nadhlo zachovala svojráznosť. Starší úsek reprezentujú náleziská dokladajúce stretnutie južných a severných komponentov, mladší predstavuje už stabilizovaná miestna kultúrna jednotka, archeologicky doložená typickou bielo maľovanou keramikou na červenom podklade, najlepšie zastúpená na tellovom sídlisku v Polgári-Csőszhalome a v Čičarovciach. Je iste pozoruhodné, že ide o rozlohou malé teritórium - ak by sme opísali polkruh z Polgára, tak žiadne nálezisko nebude vzdialené viac ako 100 km od najjužnejšieho sídliska Csőszhalom. Nebola to asi výnimka, lebo územie vlastnej skupiny Herpály s tellovými sídliskami bolo približne rovnako veľké. Keď sa akceptuje téza, že prítomnosť kultúry Samborzec-Opatów

v Potisí možno považovať za výsledok príchodu etnickej skupiny z Malopoľska, treba tiež priznať, že v Malopoľsku je tamojšej skupine Samborzec-Opatów tak isto cudzorodá keramika červeno a čierne maľovaná pred vypálením, ktorá sa vyskytuje možno tak často, ako sa vyskytuje vypichovaná keramika na Východoslovenskej nížine. Podľa toho by mohlo ísť o vzájomné a protismerné prenikanie etnických skupín, čo sa javí ako dosť komplikované, ale išlo asi o rovnocenné procesy. V každom prípade to bol asi nejaký druh obojsmernej komunikácie, t. j. prvej výnimočnej krátkodobej etnokultúrnej integrácie regiónov po obidvoch stranách Východných Beskýd v sústave Karpatského oblúka. Po zániku kultúrnej jednotky reprezentovanej nálezovými kontextami na plochom sídlisku Csőszhalom, vo Veľkých Raškovciach či v Ižkovciach a skupinou Samborzec-Opatów počas skupiny Csőszhalom-Čičarovce v Malopoľsku prebiehal vývoj celkom odlišnou cestou. Vyznačená bola tamojšou kultúrou Malice, ktorá len niektorými elementmi na keramike bola naďalej spätá s vývojom v severnom Potisí, avšak v nižšej kvalite a intenzite ako v predchádzajúcom horizonte neskorého neolitu (Pavúk 1996, 125, 126). O prítomnosti kultúry Malice na východnom Slovensku v takej intenzite, ako bola zastúpená skupina Samborzec-Opatów, podľa terajších prameňov možno oprávnenne pochybovať.

Existencia miestneho kultúrneho prostredia na Východoslovenskej nížine, doložená čierne maľovanou keramikou a keramikou s dvomi druhmi rytého ornamentu blízkeho výzdobe keramiky potiskej kultúry, je menej zrejmalá. Kultúrna jednotka reprezentovaná plochým sídliskom Polgár-Csőszhalom sa totiž diametrálne líši tak od potiskej kultúry, ako aj od skupiny Herpály a napriek mnohým spoločným vlastnostiam a znakom toto sídlisko reprezentuje tretiu samostatnú kultúrnu entitu s evidentným zásahom nielen na Východoslovenskú nížinu, ale aj na územie hornej Visly. Nesporne predstavuje autonómny etnokultúrny jav, ktorého genéza sa stáva aktuálnym problémom budúceho skúmania. Ide vlastne o to isté územie, kde na počiatku neolitu severne od skupiny Körös vznikla s ňou súčasná a príbuzná skupina Méhtelek, ktorá stála na začiatku vývoja kultúry s alföldskou lineárnou keramikou. Po nej nasledovala vlastná alföldská keramika reprezentovaná skupinou Szatmar II-Kopčany. Novorozpoznanú severopotiskú kultúrnu jednotku z obdobia neskorého neolitu bude potrebné podrobnejšie skúmať a po dôkladnej analýze zhodnotiť a taxonomicky definovať. Asi by nebolo vhodné pri jej taxonomii operovať pojmami odvodenými od potiskej kultúry a skupiny Herpály, lebo majú rovnocenný kultúrny prejav. Napriek

Obr. 5. Mapa rozšírenia neskoroneolitických kultúrnych skupín v Potiší. 1 - Polgár-Csőszhalom; 2 - Čičarovce; 3 - Ižkovce; 4 - Veľké Raškovce; 5 - Zemplín. Legenda: a - nálezisko potiskej kultúry; b - tri a viac nálezísk potiskej kultúry v jednom katastri; c - nálezisko skupiny Herpály; d - tri a viac nálezísk skupiny Herpály; e - nálezisko keramiky typu Zemplín; f - nálezisko severopotiských skupín neskorého neolitu; g - hranice potiskej kultúry; h - hranice skupiny Herpály; i - hranice severopotiských skupín neskorého neolitu. Upravené a doplnené podľa: Kalicz/Raczky 1987, 9.

zjavnej diskontinuite tejto synkretickej kultúrnej jednotky v severnom Potisí s bukovohorskou kultúrou sa ukazuje, že v neskorom neolite pokračuje vývoj nových kultúr v Potisí v tých istých teritoriálnych celkoch ako počas stredného neolitu. Južne od rieky Körös na území skupiny Szakalhát nasledovala klasická potiská kultúra, v povodí troch tokov rieky Körös na území skupiny Erpárt vznikla skupina Herpály a severne od nich na nížinatom území bukovohorskej kultúry kultúrna jednotka reprezentovaná plochým sídliskom v Polgári-Csőszhalome a sídliskami Ižkovce a Veľké Raškovce, so zjavným zásahom do Malopoľska s tamojšou skupinou Samborzec-Opatów. Je to starší úsek neskorého neolitu v severnom Potisí a v Malopoľsku. Mladší úsek predstavuje podľa keramického inventára diametrálne odlišná skupina Csőszhalom-Čičarovce, voči predchádzajúcemu vývoju podstatne homogénnejšia. Územie Malopoľska sa v tomto mladšom úseku od vývoja v Potisí odklonilo. Uberalo sa odlišnou cestou, s orientáciou smerom na západ a neskôr, po zániku kultúry Malice, sa dostalo do sféry lengyelskej kultúry, ktorá tam z Podunajska prenikla cez Moravu.

Ani novšie výskumy neposkytli presvedčivý doklad datovania keramiky potiského rázu zo Zemplína. Pri obhliadke nálezov z Čičaroviec z výskumu M. Vizdala (1993) sme si spolu s N. Kaliczom a P. Raczky popri typickej bielo maľovanej keramike zvlášť všimli aj pohár na dutej nôžke so starobyľým rytým ornamentom a červeným maľovaním v pásikoch medzi ryhami, ktorý sa vymyká z rámca tamojšej bielo maľovanej keramiky, a to isté platí aj o fragmentoch maľovaných čiernou farbou pred vypálením (Vizdal 1993, obr. 2; 4: 2b, 3b). Tieto dva druhy keramiky by mohli byť súčasné a sú určite staršie ako tu prevládajúca bielo maľovaná keramika skupiny Csőszhalom-Čičarovce. Nedá sa vylúčiť ani možnosť, že keramika potiského rázu typu Zemplín sa vyskytovala práve spolu s touto staršou keramikou a nie s charakteristickou keramikou s bielym pastóznym maľovaním na červenom podklade. Zistenie čierneho maľovanej keramiky v keramickom súbore zo Zemplína by podporovalo takúto klasifikáciu. Na podobný spoločný výskyt, pravda, s ohľadom na neznámy nálezový kontext keramiky zemplínskeho typu s rytým ornamentom a čierneho maľovanej keramiky možno usudzovať aj v prípade nálezov z Paszabu (Tompa 1929, tab. XLII: 1, 2, 4, 5, 7, 8; XLIII: 1-6). Kontamináciu nálezov nepriamo potvrdzuje jednak opis zložitej stratigrafie, jednak pohľad na plán objektu 1/1986, ktorý bol skúmaný ako jeden uzavretý celok. Vidno tu viacero jám cylindrického tvaru, zahĺbených do staršej rozľahlej jamy. Podľa koncentrácie nálezov

v jednotlivých hĺbkach aj M. Vizdal (1993, 26, obr. 1) uvažoval o dvoch sídliskových horizontoch, ktoré sa nedali rozlíšiť, a riešenie problému očakával od ďalších výskumov. Mladšie sú asi jamy s bielo maľovanou keramikou, ktoré boli vykopané do výplne staršej jamy. Pravdepodobne v týchto mladších jamách sa našla aj keramika cudzej proveniencie, ktorú P. Raczky a N. Kalicz pri obhliadke nálezov v Zemplínskom múzeu identifikovali ako import z kultúry Petrești (Vizdal 1993, obr. 6: 8). Samozrejme, je otázne, s čím bola kontaminovaná keramika potiského rázu typu Zemplín na nálezisku v Čičarovciach, skúmanom J. Vizdalom v roku 1976, ako to predpokladá N. Kalicz (1994, 266), ktorý tiež poukázal na to, že na tellovom sídlisku v Herpály vo vrstvách odpovedajúcich bielo maľovanej keramike z Čičaroviec sa keramika klasickej potiskej kultúry vyskytuje v minimálnom množstve (Kalicz/Raczky 1984, obr. 41: 9, 11-16). Treba však poznamenať, že na lokalite Herpály ide aj o iný typ rytého ornamentu na keramike potiskej kultúry ako na keramike z Čičaroviec alebo Zemplína. Avšak v Polgári-Csőszhalome sa podobná keramika nenašla pravdepodobne ani na plochom sídlisku, ani na telle, aspoň doposiaľ nebola publikovaná. Potiská keramika typu Zemplín zo Zemplína a z Čičaroviec sa líši aj od ranej potiskej keramiky z lokality Kisköre (Korek 1989) južne od Polgára-Csőszhalomu, pričom na slovenských náleziskách na Zemplíne chýba pre potiskú kultúru tejto fázy charakteristická hrubostenná keramika. V prípade, že keramika zdobená v štýle ornamentu potiskej kultúry v Čičarovciach nie je súčasná s tamojšou bielo maľovanou keramikou, bolo by potrebné identifikovať nezdobenú polohrubú a hrubostennú keramiku, ktorá by sprevádzala keramiku potiského rázu. Za takýchto okolností by v Čičarovciach boli dve nesúčasné sídliská - staršie s keramikou potiského rázu typu Zemplín a mladšie s bielo maľovanou keramikou skupiny Csőszhalom-Čičarovce. Aj v prípade, ak by sme pripustili, že keramika typu Zemplín s charakteristickým ornamentom v štýle keramiky potiskej kultúry by bola súčasná s uvedenou nádobou na dutej nohe so starobyľým rytým a maľovaným ornamentom, ako aj s fragmentom s čiernym maľovaním pred vypálením (Vizdal 1993, obr. 2; 4: 2b, 3b), tak nenachádzame pre ňu adekvátne miesto vo vývoji neskorého neolitu v severnom Potisí.

Ukazuje sa totiž, že na území severne od rieky Körös, počínajúc náleziskom Kisköre a končiac Zemplínom, sa vyskytovala s potiskou kultúrou úzko spätá regionálna skupina charakteristická rytým ornamentom typu Zemplín. Táto skupina, podobne ako skupina reprezentovaná plochým sídliskom v Polgári-Csőszhalome a sídliskami Veľké Raškovce a Ižkovce včítane skupiny Sambotzec-

Opatów, sa však nedá na svojom území geneticky ukotviť. Podľa typológie a ornamentu túto keramiku nemožno považovať za genetické pokračovanie bukovohorskej kultúry a žiadna zo skupín alföldskej lineárnej keramiky, ktorá jej mohla vývojovo predchádzať, sa popri bukovohorskej kultúre na území rozšírenia keramiky typu Zemplín už v tom čase nemohla vyskytovať. V žiadnom prípade tam neexistovala skupina Szakálhát ako bezprostredný predchodca klasickej potiskej kultúry. Vznik skupiny s keramikou typu Zemplín podľa terajšieho stavu výskumu treba spájať so vznikom a vývojom potiskej kultúry vôbec, nie však s jej expanziou na sever.

Aktuálny je problém chronologickej pozície skupiny s keramikou typu Zemplín. Totiž, tak ako nemá žiadnu genetickú väzbu s predchádzajúcou bukovohorskou kultúrou, tak chýba aj jej genetické prepojenie na kultúrnu jednotku reprezentovanú plochým sídliskom v Csőszhalome, lokalitami Ižkovce a Veľké Raškovce. Podľa stratigrafie v Csőszhalome je len jasné, že skupina Csőszhalom-Čičarovce, zastúpená na telle, je mladšia ako synkretic-

ká kultúrna jednotka typu Csőszhalom, Raškovce a Samborzec-Opatów. Ide o to, či keramika typu Zemplín patrí ešte pred skupinu reprezentovanú keramikou z Ižkoviec a Veľkých Raškoviec, alebo po nich, teda pred skupinu reprezentovanú keramikou maľovanou bielou farbou na červenom podklade, aká je z Čičaroviec. V týchto súboroch nálezov totiž nenachádzame nijakú oporu pre sledovanie genetických vzťahov na základe typológie tvarov nádob a ich ornamentu jedným alebo druhým smerom. Výskyt čierne maľovanej keramiky v sprievode keramiky typu Zemplín indikuje, že táto keramika v Čičarovciach sa so všetkou pravdepodobnosťou nevyskytovala spolu s bielo maľovanou keramikou skupiny Csőszhalom-Čičarovce, ale že pochádza zo staršieho stratigraficky nerozlíšeného osídlenia. Problém datovania a kultúrnej príslušnosti keramiky z lokality Zemplín-Rétrejáró, ale takej istej tiež z Čičaroviec, ostáva teda aj po celom polstoročí od jej objavenia K. Andelom v Zemplíne napriek všeobecnému pokroku v bádani o neolite v severnom Potisi v mnohých smeroch naďalej otvorený.

LITERATÚRA

- Andel 1955 - K. Andel: Výsledok archeologického prieskumu na Zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953-1954. Vlastivedný zborník 1. Košice 1955, 144-171.
- Bognár-Kutzián 1972 - I. Bognár-Kutzián: The Early Cooper Age Tiszapolgár Culture in the Carpatian Basin. Budapest 1972.
- Godłowska et al. 1987 - M. Godłowska/J. K. Kozłowski/L. Starkel/K. Wasylkowa: Neolithic settlement at Pleszów and changes in natural environment in the Wistula Valley. *Przegląd Arch.* 34, 1987, 133-159.
- Kaczanowska/Kamieńska/Kozłowski 1986 - M. Kaczanowska/J. Kamieńska/J. K. Kozłowski: Kontakte zwischen der Lengyel-Kultur und der Kultur mit Stichandkeramik in Südpolen. In: V. Němejcová-Pavúková (Ed.): *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nitra - Wien 1986, 95-120.
- Kaczanowska/Kozłowski 2006 - M. Kaczanowska/J. K. Kozłowski: Grupa samborzecko-opatowska. In: M. Kaczanowska (Ed.): *Dziedzictwo cywilizacji nadunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*. I. Kraków 2006.
- Kalicz 1985 - N. Kalicz: Kőkori falu Aszódon. Aszód 1985.
- Kalicz 1998 - N. Kalicz: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archaeolingua. Ser. Minor* 10. Budapest 1998.
- Kalicz 1994 - N. Kalicz: Wenden des Spätneolithikums im Oberen Theißgebiet. *Nyíregyházi Jós András Muz. Évk.* 36, 1994, 263-290.
- Kalicz/Raczky 1984 - N. Kalicz/P. Raczky: Preliminary Report on the 1977-1982 excavations at Berettyóújfalú-Herpály. *Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae* 36, 1984, 85-136.
- Kalicz/Raczky 1987 - N. Kalicz/P. Raczky: The Late Neolithic of the Tisza Region. In: L. Tálás/P. Raczky (Ed.): *The Late Neolithic in Tisza Region*. Budapest - Szolnok 1987, 8-30.
- Kállay 1988 - Á. Kállay: Rézkori áldozati leletgyűjtés Füzesabony határában. *Agria* 24, 1988, 21-50.
- Kállay 1990 - Á. Kállay: Die kupferzeitliche Ringanlage von Füzesabony. *Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch.* 73, 1990, 125-130.
- Kiss 1939 - L. Kiss: Fialalabb kőkori telep és sírok Kenézlőn. *Folia Arch.* 1-2, 1939, 7-12.
- Korek 1989 - J. Korek: Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgebiet. *Inventaria Praehist. Hungariae* 3. Budapest 1989.
- Kowalewska-Marszałek 2004 - H. Kowalewska-Marszałek: Wczesna faza kultury lendzielskiej na Wyżynie San domierskiej. *Mat. Arch. Nowej Huty* 24, 2004, 35-48.
- Kozłowski 2004 - J. K. Kozłowski: Problem kontynuacji rozwoju pomiędzy wczesnym i środkowym neolitem oraz genezy „cyklu lendzielsko-polgarskiego” w basenie górnej Wisły. *Mat. Arch. Nowej Huty* 24, 2004, 14-18.
- Kulczycka-Leciejewiczowa 1979 - A. Kulczycka-Leciejewiczowa: Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. *Kultury kręgu nadunajskiego*. In: W. Hensel/T. Wiślański: *Prahistoria Ziemi Polskich*. II. Neolit. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1979, 19-164.

- Kurgan-Przybylska 2004* - M. Kurgan-Przybylska: Przyzrynek do poznania kultury malickiej w rejonie Raciborza, woj. śląskie. *Mat. Arch. Nowej Huty* 24, 2004, 103-120.
- Lichardus 1970* - J. Lichardus: Potiská kultúra. In: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 107-110.
- Lichardus/Lichardus-Itten 1995-1996* - J. Lichardus/M. Lichardus-Itten: Spätneolithische Funde von Čičarovce (Ostslowakei) und das obere Theißgebiet an der Schwelle zur Kupferzeit. *SASTUMA* 4-5, 1995-1996, 143-249.
- Novotný 1958* - B. Novotný: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1958.
- Pavúk 1981* - J. Pavúk: Súčasný stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku. *Pam. Arch.* 72, 1981, 255-299.
- Pavúk 1994* - J. Pavúk: Zur Synchronisierung der Lengyel- und der Theiß-Kultur. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur 1888-1988, Znojmo - Kravsko - Těšetice 3.-7. 10. 1988. Brno - Łódź 1994, 200-207.
- Pavúk 1996* - J. Pavúk: Poznámky k vzťahu malickej a lengyelskej kultúry. In: J. K. Kozłowski (Ed.): *Kultura malicka*. Kraków 1996, 119-135.
- Pavúk 2004* - J. Pavúk: Kommentar zu einem Rückblick nach vierzig Jahren auf die Gliederung der Lengyel-Kultur. *Slov. Arch.* 52, 2004, 139-160.
- Pavúk 2007* - J. Pavúk: Die Entstehung und Verbreitung der Lengyel-Kultur. In: J. K. Kozłowski/P. Raczky (Ed.): *Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic*. Kraków 2007, 11-28.
- Pavúk/Bátora 1995* - J. Pavúk/J. Bátora: Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra 1995.
- Pavúk/Šiška 1980* - J. Pavúk/S. Šiška: Neolit a eneolit. *Slov. Arch.* 28, 1980, 137-158.
- Raczky et al. 1997* - P. Raczky/A. Anders/E. Nagy/K. Kurucz/Zs. Hajdú/W. Meier-Arendt: Polgár-Csőszhalom-dűlő. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Budapest 1997, 34-43.
- Raczky et al. 2002* - P. Raczky/W. Meier-Arendt/A. Anders/Z. Hajdú/E. Nagy/K. Kurucz/L. Domboróczki/K. Sebők/P. Sümegi/E. Magiari/Z. Szántó/S. Gulyás/K. Dobó/E. Bácskay/K. Bíró/C. Schwartz: Polgár-Csőszhalom (1989-2000). Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. In: A. Rüsten et al. (Ed.): *Mauer-schau*. 2 [Festschr. Manfred Korfmann]. Remshalden - Grundbach 2002, 833-860.
- Raczky et al. 2007* - P. Raczky/P. Domboróczki/Z. Hajdú: The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: J. K. Kozłowski/P. Raczky (Ed.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 49-70.
- Soják 2000* - M. Soják: Neolitické osídlenie Spiša. *Slov. Arch.* 48, 2000, 158-308.
- Soós 1982* - V. Soós: Előzetes jelentés a Szecseny-ültetési zselizi telep feltárásáról. *Nógrád Megyei Múz. Évk.* 8, 1982, 7-46.
- Šiška 1968* - S. Šiška: Tiszapolgárska kultúra na Slovensku. *Slov. Arch.* 16, 1968, 61-175.
- Šiška 1979* - S. Šiška: Die Bükker Kultur in der Ostslowakischen Tiefebene. *Slov. Arch.* 27, 1979, 245-290.
- Šiška 1995* - S. Šiška: Zur Problematik des Untergangs der Bükker Kultur. *Slov. Arch.* 43, 1995, 5-26.
- Točík/Lichardus 1966* - A. Točík/J. Lichardus: Staršia fáza slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku. *Pam. Arch.* 57, 1966, 1-90.
- Tompa 1929* - F. Tompa: Die Bandkeramik in Ungarn. Budapest 1929.
- Tompa 1937* - F. Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. *Ber. RGK* 24-25, 1937, 27-127.
- Vizdal 1973* - J. Vizdal: Zemplín v mladšej dobe kamennej. Košice 1973.
- Vizdal 1980* - J. Vizdal: Potiská kultúra na východnom Slovensku. Košice 1980.
- Vizdal 1986a* - J. Vizdal: Rettungsgrabung in Ižkovce. In: V. Němejcová-Pavúková (Ed.): *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nitra - Wien 1986, 305-312.
- Vizdal 1986b* - J. Vizdal: Ďalšie sídliskové objekty a kostrový hrob s vypichanou keramikou vo Veľkých Raškovciach, okr. Trebišov. *Arch. Rozhledy* 38, 1986, 609-622.
- Vizdal 1993* - M. Vizdal: Príspevok k osídleniu Východoslovenskej nížiny v dobe potiskej kultúry. *Arch. Rozhledy* 45, 1993, 26-55.
- Zápotocká 2004* - M. Zápotocká: Chrudim. Příspěvek ke vztahu české skupiny s vypichanou keramikou k małopolské skupině Samborzec-Opatów. *Arch. Rozhledy* 56, 2004, 3-55.

Rukopis prijatý 7. 12. 2007

Translated by Jana Kličová, Ludmila Vaňková

Doc. PhDr. Juraj Pavúk, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
juraj.pavuk@savba.sk

Some remarks on the Late Neolithic of the East Slovakian Plain in the light of excavation results at Polgár-Csőszhalom

J u r a j P a v ú k

SUMMARY

The author discusses the new excavation results from the Late Neolithic Period of the East Slovakian Plain, with special regard to the latest data on the excavations at Polgár-Csőszhalom and the publishes more photographs of pottery from Zemplín (Fig. 1; 2).

The pottery finds from Zemplín-Rétrejárom assigned originally to the Tisa culture are still not precisely dated yet, even 50 years after being discovered. The genetic interconnection of this Tisa pottery with that one of the Tiszadob group must be excluded, since in fact it has never ever occurred on this lowland territory of Zemplín. At that time the Raškovce group existed there, which was later on, together with the Tiszadob group, replaced by the Bükk culture. Also the dating of the similar pottery from Čičarovce must be re-considered, in accordance with N. Kalicz (1994, 266), as it does not have to be contemporary with the local white painted pottery. Surveying the M. Vizdal's finds from Čičarovce, we (together with N. Kalicz and P. Raczky) came to conclusion that the beaker type on hollow foot with archaic engraved ornament and red painting between the lines (Vizdal 1993, Fig. 2) must be older than the local white painted pottery. The same also applies to pottery painted with black colour before firing (Vizdal 1993, Fig. 4: 2b, 3b). On the other hand, the last two mentioned kinds of pottery could be contemporary. The newly found occurrence of black painted pottery from Zemplín (Fig. 1: 7) supports the assumption that the Tisa culture-like pottery of the Zemplín type in Čičarovce occurred just in association with this older pottery, and not with the white painted on red background type. The possible contamination of finds is in fact documented by author's description of stratigraphy of the feature 1/1986 and its plan on which one can see several cylindrical pits sunken into an older larger pit (Vizdal 1993, Fig. 1). The pits containing white painted pottery are probably younger. It is likewise questionable, which material would contaminate the pottery of the Zemplín type from graves and pits excavated in Čičarovce by J. Vizdal (1980, Fig. 27: 2-4, 7; 36; 44: 5-7) as supposed by N. Kalicz (1994, 266). The pottery of the Zemplín type has no exact analogies in the ceramic of the classical Tisa culture that emerged from the Szakálhát group south of the Körös River, it is not contemporary therewith and also its share in further development in northern Tisa region is not known. It seems like it would be a Zemplín facies of the Tisa culture in the northern Tisa region, which is formed together with identical pottery from Paszab, Kenézlő and Bodrogkeresztúr. However, it differs from the pottery from Kisköre, Szerencs and Tiszalúc (Körek 1989). Relation of this facies to the group represented by the flat settlement site in Csőszhalom and by finds from Ižkovce and Veľké Raškovce as well as to the Csőszhalom-

Čičarovce group is problematic. It is vindicated, however, that the Zemplín-type pottery was not simultaneous with the Csőszhalom-Čičarovce group.

An important breakthrough in research of the Late Neolithic on the East Slovakian Plain represented the discoveries in Veľké Raškovce (Vizdal 1973) with demonstrable presence of stroked pottery of the Samborzec-Opatów group and its contact with local red painted pottery. The red painted pottery is very close to the ceramic of the Herpály group which, however, seems never to have penetrated into the East Slovakian Plain. Red painted pottery and bowls on high conical hollow feet and another associated pottery forms are probably products of local development in the period after the decline of the Bükk culture in the northern Tisa region. Astonishing are also the pottery finds with engraved ornament of the Lengyel type (Lengyel IB) in context with stroked pottery from Little Poland as well as with the pottery close to that one of the Tisa culture from Ižkovce (Vizdal 1986a). When looking at the finds from Veľké Raškovce and Ižkovce, one should bear in mind the excavation results from the flat settlement at Polgár-Csőszhalom. The pottery vessels from a well excavated on the site give a good idea about the range of shapes in use at one point of time in the settlement (Raczky et al. 1997, Fig. 27; 28). It is an assemblage quite dissimilar to anything what we know about pottery of the classical Tisa culture from the sites south of the Körös River and from the territory north of Tisa as well. But this settlement is neither part of the Herpály culture, despite the numerous black painted pottery.

Nevertheless, the pottery from the flat settlement in Csőszhalom enables us to improve the classification of some the vessel types and their ornament from the East Slovakian Plain. For example the vessel from Ižkovce published as a bowl on four feet (Vizdal 1986a, Fig. 3: 1) has an exact parallel in Polgár (Raczky et al. 2002, Fig. 9: 6), despite the fact that it is not a conical bowl but a lid (Fig. 3). Neither the thin-walled beakers from Ižkovce decorated by fine spiral of three lines (Vizdal 1986a, Fig. 1: 1, 2; 2: 3, 7, 8; 4: 2) are a direct product of the Lengyel culture but it rather seems that the Lengyel-like ornament on the pottery from Ižkovce was applied to a local variant of beakers with belly-shaped lower part and maximal circumference in the lower third of the body, as known also at Polgár-Csőszhalom (Raczky et al. 1997, 168, cat. No. 4, 9, Fig. 27; 2002, Fig. 6: 1, 2). Thus, it should not be a direct penetration of the Lengyel culture from the territory of Aszód and Svodín, since there are no other typical Lengyel features occurring on the Ižkovce pottery, besides the known Lengyel-like engraved ornaments. On the contrary, the flat settlement at Csőszhalom yielded so far only two typical

Lengyel beakers, but those are certainly imports, unlike the beakers in Ižkovce (*Raczky et al. 2002*, Fig. 5: 4, 6). The find contexts of both sites are interrelated also through the presence of Little Polish stroked pottery of the Samborzec-Opatów type, as well as the presence of the Herpály type pottery painted with black colour before firing (*Raczky et al. 2002*, Fig. 5: 3; 7: 1, 3, 4; *Vizdal 1986a*, Fig. 1: 9-11; 4: 1-3, 7, 8). Unfortunately, the relative frequency of this Little Polish pottery is not known from any of the mentioned settlements, just as there is no quantitative information about other types of possibly imported pottery.

A distinct link between the following four cultural units: Lengyel I (Fig. 4: 2), Stroked Pottery culture, IV b phase (Fig. 4: 5), Szamborzec-Opatów group (Fig. 4: 4) and finally the culture represented by the finds from Veľké Raškovce (Fig. 4: 3) as well as from the flat settlement at Polgár-Csőszhalom (Fig. 4: 1) is a semi-coarse "double-decker" vessel with a ring-shaped bulge in the upper part. It is to be investigated whether these vessels are always imports from Little Poland or are just imitations and therefore local products of the respective cultures.

The so far discovered data from the flat settlement at Polgár-Csőszhalom demonstrably enrich also our knowledge of the situation in the Late Neolithic in Slovakian part of the upper Tisa region. It has been known for some time already, that the Bükk culture ended in a "dead-end street", since the oldest finds from the Late Neolithic in the upper Tisa region do not offer any support for their being a follow-up of the Bükk culture. Similar discontinuity between settlements of the Middle and Late Neolithic was found in Little Poland as well. The local Young Linear Pottery culture and Želiezovce group culture ended just so suddenly like the Bükk culture did. Genesis of the first Late-Neolithic group of Samborzec-Opatów in Little Poland cannot be derived from the preceding Linear Pottery culture. Concerning palynologic analyses in the upper Vistula, just in that time a dry period began, what could cause extinction of the settlement and consequent cultural and genetic hiatus.

Moreover, the recent research unequivocally confirms, that on the Bükk culture territory north of the Körös River, a totally different ethno-cultural development came to exist, unrelated to the territory south of this river. While south of the Körös River the classical Tisa culture emerged from the Szakálhát group, north of this river, after a certain time, a separate cultural unit arose, with syncretic signs

represented by various finds from sites like Veľké Raškovce, Ižkovce, Zemplín, Čičarovce and Polgár-Csőszhalom. The older stage is represented by sites documenting the encounter of southern and northern components, while the later one by a stabilized local cultural unit documented archaeologically by typical white painted pottery on red background coming above all from the tell settlement at Polgár-Csőszhalom and from Čičarovce. While the presence of the Samborzec-Opatów group can be possibly connected to some actual ethnic movement out of Little Poland, the existence of local cultural environment documented by black and red painted pottery and the pottery with two kinds of engraved ornament resembling the decoration of the Tisa culture is less convincing. The cultural unit represented by the flat settlement at Polgár-Csőszhalom differs not only from both the Tisa culture and the Herpály group, but can even be considered a third separate cultural entity with an evident encroachment to the East Slovakian Plain, despite the numerous common characteristics with the two. It is undoubtedly an autonomous ethno-cultural phenomenon, the genesis and development of which becomes a topic for a future research. When it comes to a possible denomination for this culture group, it is advisable to abandon any names composed by terms like Tisa, Herpály or Lengyel culture. This cultural unit may have been contemporary with the aforementioned cultures but it is sufficiently differentiated and autonomous (Fig. 5).

Despite the obvious discontinuity of this syncretic cultural unit in the upper Tisa region with the previous Bükk culture, it turns out that the Late Neolithic development of new cultures in the upper Tisa region continues along the same territorial units borders just like previously during the Middle Neolithic. South of the Körös River on the territory of the Szakálhát group followed the Tisa culture, in the river basin of three Körös streams on the territory of the Érpárt group emerged the Herpály group and north of them, in a lowland region of the Bükk culture, a new cultural unit arose, represented by the flat settlements at Polgár-Csőszhalom, Ižkovce, Veľké Raškovce and later on by the tell settlement of Csőszhalom, as well as the settlement and cemetery in Čičarovce (Fig. 5). Along with them, the group supported with finding places with the Zemplín-type pottery of unclear genesis, whose cultural and chronological position towards the named groups is still unknown, takes a special place.

Fig. 1. Zemplín. The Zemplín type pottery. Without the scale.

Fig. 2. Zemplín. Decorated pottery of the Zemplín type. Without the scale.

Fig. 3. Lids of vessels with stylised zoomorphic handle. 1 - Ižkovce; 2 - Polgár-Csőszhalom. After: *Vizdal 1986a*; *Raczky et al. 2002*. Different scales.

Fig. 4. Vessels with a ring-shaped bulge in the upper part, different cultures. 1 - Polgár-Csőszhalom; 2 - Svodín, grave 112/80 (excavation of V. Němejcová-Pavúková); 3 - Veľké Raškovce; 4 - Mogiła; 5 - Chrudim. After: *Raczky et al. 2002*; *Vizdal 1986b*; *Kaczanowska/Kamieńska/Kozłowski 1986*; *Zápotocká 2004*. Different scales.

Fig. 5. Map of the Late Neolithic cultural groups in the Tisa River region. 1 - Polgár-Csőszhalom; 2 - Čičarovce; 3 - Ižkovce; 4 - Veľké Raškovce; 5 - Zemplín. Legend: a - the Tisa culture finding place; b - three and more finding places of the Tisa culture in one cadastre; c - the Herpály group finding place; d - three and more finding places of the Herpály group; e - finding place of the Zemplín type pottery; f - finding place of the Late Neolithic northern Tisa groups; g - borders of the Tisa culture; h - borders of the Herpály group; i - borders of the Late Neolithic northern Tisa groups. Arranged and complemented after: *Kalicz/Raczky 1987*, 9.

GRUNDKENNZIFFERN DER PALÄODEMOGRAPHIE DER FRÜHBROZEZEITLICHER GRÄBERFELDER VON JELŠOVCE

JÚLIUS JAKAB

Basic parameters of palaeodemography of the Early Bronze Age graveyards in Jelšovce. Relevant palaeodemographic data (synoptic data on age, or sex and life expectancy) from the multicultural archaeological site in Jelšovce (south-western Slovakia), where 616 graves of the Early Bronze Age were excavated. The graves included skeletal remains of 660 individuals in total. Among them, 213 individuals were of the Nitra culture, 126 individuals of the Únětice culture and 321 individuals of the Maďarovce culture. The burial site was actively continuously used in the Early Bronze Age and is dated approximately to the period between 2200 up to 1500 BC. Presented results of the palaeodemographic analysis are summed up in three tables and six diagrams. Despite remarkable differences in numbers of buried individuals, the population average age (31-32 years) seems to be stable during the almost seven centuries of burying at the site. In all three groups the average age of men was higher than that of women. If assuming the stationary population, numbers of burying groups could represent almost 24-25 inhabitants of the Nitra culture, 22 inhabitants of the Únětice culture and 55 inhabitants of the Maďarovce culture.

Key words: south-west Slovakia, Paleodemography, early Bronze Age.

EINLEITUNG

Während der frühen europäischen Bronzezeit fand sich das Territorium der Slowakei, dank seiner geographischen Lage, im Zentrum der kulturellen Entwicklung unseres Kontinents und deswegen sind die archäologischen Befunde dieser Region für die Erkenntnis der Entwicklung der frühen europäischen Zivilisation von großer Bedeutung. Die archäologischen Grabungen der letzten Jahre lieferten von diesem Territorium unter anderem auch reiches anthropologisches Material aus den frühbronzezeitlichen Gräberfeldern (Jelšovce: 616 Gräber, Rumanová: ca. 87 Gräber, Mýtna Nová Ves: fast 600 Gräber, Pata: ca. 225 Gräber, Seňa: bisher 16 Gräber und Nižná Myšľa, die Grabung dauert: bisher fast 800 Gräber). Die anthropologische Analyse dieser Skelettreste spielt nicht nur eine bedeutende Rolle für das Erkennen ihrer somatischen Merkmale, sondern durch die Rekonstruktion der damaligen Bevölkerungsstruktur leistet sie auch einen wichtigen Beitrag zum Verständnis der gesellschaftlichen Entwicklung.

Jede Rekonstruktion der Bevölkerungsstruktur der frühgeschichtlichen Population auf Grund der paläodemographischen Analyse der Skelettreste trägt das Risiko der unvollständigen Berücksichtigung bestimmter Faktoren und dadurch auch das Risiko einer inadäquaten Interpretation der ehemaligen Realität. Es ist klar, dass die komplexe

Beurteilung und Interpretation der paläodemographischen Parameter eine enge Zusammenarbeit des Anthropologen mit dem Archäologen voraussetzt, wobei die Grundinformationen ausgetauscht und ergänzt und die komplexe Beurteilung, bzw. Interpretation gemeinsam durchgeführt werden sollten.

MATERIAL UND METHODEN

Die Diskussion über den Sinn und den Wert der paläodemographischen Analysen auf Grund der menschlicher Skelettfunde ist bis heute aktuell und über ihre Bedeutung und Ergebnisse existieren verschiedene Ansichten. Ungeachtet dessen, dass die ursprünglichen, aus den 60-er und 70-er Jahren der vergangenen Jahrzehnten stammenden die Resultate der paläodemographischen Analysen (*Drenhaus 1979; Kurth 1976; Nemeskéri 1970*) betreffenden optimistischen Ansichten in den nachfolgenden 90-er Jahren durch einen Skeptizismus ersetzt wurden (*Bocquet-Appel/Masset 1996*), bleibt die Tatsache unbestreitbar, dass bei der anthropologischen Analyse der zur Verfügung stehenden Skelettserien eine kritische Zurückhaltung notwendig ist (*Kurth 1976*) und der Beurteilung der Qualität der zur Analyse stehenden Daten eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet werden muss (*Alesan/Malgosa/Somó 1999*). Es gilt ebenfalls,

Tabelle 1. Jelšovce-JRD, Nitra-Kultur. Frequenzen der Verstorbenen (N, %) und Lebenserwartung (e_x) in den definierten Altersklassen mit N-Werten.

Altersklassen (Jahre)	Zusammen			Männer			Frauen		
	N	%	e_x	N	%	e_x	N	%	e_x
0-5	22,0	10,3	31,2	–	–	–	–	–	–
6-13	33,0	15,5	28,4	–	–	–	–	–	–
14-19	20,0	9,4	25,5	–	–	–	–	–	–
20-29	19,9	9,3	22,8	8,5	4,0	25,6	6,5	3,1	18,0
30-39	38,4	18,0	15,8	10,0	4,7	18,7	23,0	10,8	11,1
40-49	35,9	16,9	11,0	17,0	8,0	11,7	10,5	4,9	9,6
50-59	39,9	18,7	5,9	26,5	12,4	5,7	4,5	2,1	7,5
60-x	3,9	1,8	5,0	2,0	0,9	5,0	1,5	0,7	5,0
	213,0	100,0		64,0	30,0		46,0	21,6	

Tabelle 2. Jelšovce-JRD, Aunjetitzer Kultur. Frequenzen der Verstorbenen (N, %) und Lebenserwartung (e_x) in den definierten Altersklassen mit N-Werten.

Altersklassen (Jahre)	Zusammen			Männer			Frauen		
	N	%	e_x	N	%	e_x	N	%	e_x
0-5	15,0	11,9	32,0	–	–	–	–	–	–
6-13	14,0	11,1	29,9	–	–	–	–	–	–
14-19	12,0	9,5	25,6	–	–	–	–	–	–
20-29	15,0	11,9	22,8	4,5	3,6	23,1	7,5	6,0	21,6
30-39	21,0	16,7	16,6	8,5	6,7	15,8	9,5	7,5	16,1
40-49	20,0	15,9	11,6	11,0	8,7	10,0	8,0	6,3	11,9
50-59	25,5	20,2	6,2	11,0	8,7	5,0	7,5	6,0	7,5
60-x	3,5	2,8	5,0	–	–	–	2,5	2,0	5,0
	126,0	100,0		35,0	27,8		35,0	27,8	

Tabelle 3. Jelšovce-JRD, Maďarovce-Kultur. Frequenzen der Verstorbenen (N, %) und Lebenserwartung (e_x) in den definierten Altersklassen mit N-Werten.

Altersklassen (Jahre)	Zusammen			Männer			Frauen		
	N	%	e_x	N	%	e_x	N	%	e_x
0-5	29,0	9,0	31,2	–	–	–	–	–	–
6-13	34,5	10,7	28,0	–	–	–	–	–	–
14-19	42,0	13,1	23,2	–	–	–	–	–	–
20-29	49,9	15,5	21,1	14,5	4,5	22,4	26,5	8,3	20,0
30-39	56,4	17,6	16,0	22,5	7,0	16,3	26,5	8,3	15,3
40-49	45,9	14,3	11,7	14,0	4,4	12,3	24,5	7,6	10,8
50-59	53,9	16,8	6,5	26,0	8,1	5,9	20,5	6,4	6,6
60-x	9,4	2,9	5,0	2,5	0,8	5,0	4,0	1,2	5,0
	321,0	100,0		79,5	24,8		102,0	31,8	

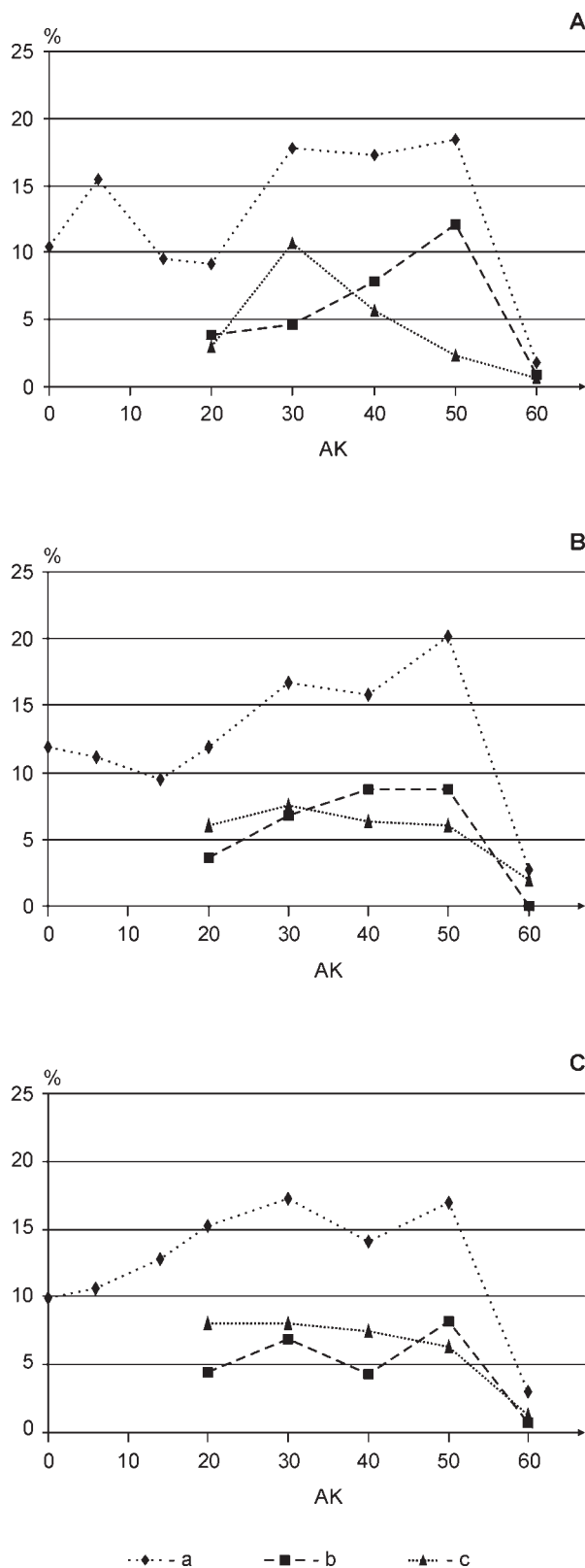

Abb. 1. Jelšovce-JRD. Die Darstellung der prozentualen Frequenzen der Verstorbenen in den einzelnen Altersklassen der Verstorbenen (A - Nitra-Kultur, B - Aunjetitzer Kultur, C - Maďarovce-Kultur). AK - Altersklasse. Legende: a - zusammen; b - Männer; c - Frauen.

dass das Informationspaket, den die Skelettserien beinhalten, nicht ignoriert werden kann. Als Hauptproblem wurde meist das Kleinkinderdefizit und die Mangelhaftigkeit der Methoden für die Altersbestimmung der Erwachsenen betrachtet (Alesan/Malgosa/Somó 1999; Kölbl 2004; Kurth 1976; Meindl/Russel 1998). Der größte Einfluss auf den Aussagewert jeder paläodemographischen Analyse hat vor allem die Qualität der Eintrittsdaten, d.h. der Repräsentationsgrad der analysierten Serie, mit anderen Worten die Frage, in wieweit die Resultate der statistischen Auswertungen für die untersuchte Bevölkerung repräsentativ sind. Die gleiche Frage stellt sich bei dem Entscheid über die adäquaten Verfahren für Alters- und Geschlechtsbestimmung. Die Tatsache, dass die Grundforderung der vollständigen Freilegung des Bereiches des ehemaligen Gräberfeldes nur selten erfüllt ist, belastet noch ausgeprägter das Problem des Repräsentationsgrades. Einen anderen Aspekt in diesem Zusammenhange stellt die relative Chronologie der Gräber dar und eine eventuelle soziale Schichtung der Beerdigten. Wegen der Mängel in Zusammenhang mit dem Repräsentationsgrad werden verschiedene Verfahren der Repräsentativitätsprüfung und eventuell der Korrektur verwendet, vor allem was die altersmäßige Zusammensetzung der Absterbeordnung betrifft (Kurth 1976; Meindl/Russel 1998; Rösing 1997). Bei der vorgestellten Analyse wurde auf solche Prüfungs-, und Korrekturverfahren absichtlich verzichtet.

Die Auswertung der morphometrischen Merkmale wurde mit Hilfe des ANTRIS-Programms durchgeführt (Jakab/Poláčik 1990). Der Index des Sexualisationsgrades (DS) ist ein wichtiger Teil dieses Programms, damit auch die Geschlechtsbestimmung eines juvenilen und erwachsenen Individuums. Bei der Altersbestimmung wird mehreren Autoren gefolgt. Die Sterbealterbestimmung bei den Kindern und Juvenilen wurde vor allem unter Verwendung der Zahneruption und Zahnmineralisation (Ubelaker 1978) und des Schließens der Epiphysen (Ferembach/Schwidetzky/Stloukal 1979) durchgeführt. Die Altersdiagnose bei Erwachsenen wurde vor allem anhand der kombinierten Methode von Gy. Acsádi und J. Nemeskéri (1970) vorgenommen. Es wurden aber noch weitere Merkmale benutzt: die endocraniale Nahtobliteration, das Relief der Facies symphysialis des Schambeines (Nemeskéri/Harsányi/Acsádi 1960), die Tabellen von T. Sjøvold (1975), die Zahnabration nach A. E. W. Miles (1963) und C. O. Lovejoy (1985) und die degenerativen Veränderungen an den Wirbelkörpern nach M. Stloukal, L. Vyhnánek und F. W. Rösing (1970). Die paläodemographische

Analyse stützt sich auf die Sterbetafeln (Acsádi/Nemeskéri 1970).

Im Beitrag werden neben der Alters- und Geschlechtszusammensetzung auch die Lebenserwartungswerte der frühbronzezeitlichen Begräbnisstätten in Jelšovce (Bezirk Nitra, Südwestslowakei) erwähnt. Auf der polykulturellen Lokalität dieser Region wurden in den Jahren 1982 bis 1987 in der JRD insgesamt 642 Gräber freigelegt, wovon 616 als frühbronzezeitlich betrachtet wurden (Bátora 2000). In diesen Gräbern fanden sich die Skelettreste von 660 Individuen. Anhand der archäologischen Zuweisung der Gräber einzelnen Kulturen, bzw. den frühbronzezeitlichen Unterphasen, wurden drei Skelettgruppen zusammengestellt. 213 Individuen davon gehören zu der ältesten Phase der Frühbronzezeit dieser Lokalität, zu der Nitra-Kultur (ca. 2200-1900 v. u. Z.), 126 zu der mittleren Phase, der Aunjetitzer Kultur (ca. 1900-1700 v. u. Z.) und 321 Individuen zu der jüngsten Phase, der Maďarovce-Kultur (ca. 1700-1500 v. u. Z.).

RESULTATE

Obwohl die hohe Anzahl der analysierten Individuen des Gräberfeldes von Jelšovce eine solide Basis für die paläodemographische Beurteilung lieferte, stellt die Unvollständigkeit der Serie einen wichtigen Nachteil dar. Wie man aus der Verteilung der Gräber im Bereich des ehemaligen Gräberfeldes (Bátora 2000) entnehmen kann, stellen die Gräber der Aunjetitzer Kultur die kompakteste Gruppierung dar. Ebenso ist der Skizze zu entnehmen, dass von dieser Zeitphase fast alle Skelette der Bestatteten freigelegt wurden (der groben Schätzung nach fehlen etwa 20 Gräber). Dies ist der Grund dafür, dass diese Gruppe für die paläodemographische Analyse die repräsentativste Aussagekraft hatte. Mit gewissem Vorbehalt kann man auch die Resultate akzeptieren, welche die Analyse der Gruppe der Maďarovce-Kultur lieferte, auch wenn diese infolge des Fehlens der Individuen aus den nicht untersuchten an Gräbern der Periferie des Gräberfeldes nicht genügend repräsentativ ist. Aus der Skizze kann man ebenso entnehmen, dass die überwiegende Zahl der Gräber der Nitra-Kultur nicht untersucht wurde, so dass die paläodemographische Analyse dieser Gruppe nur eine ergänzende Bedeutung haben kann.

In den Tabellen 1-3 findet man eine Zusammenfassung der absoluten (N) und prozentualen (%) Anteile sowie die Werte der durchschnittlichen Lebenserwartung (e_x) der einzelnen Alterskatego-

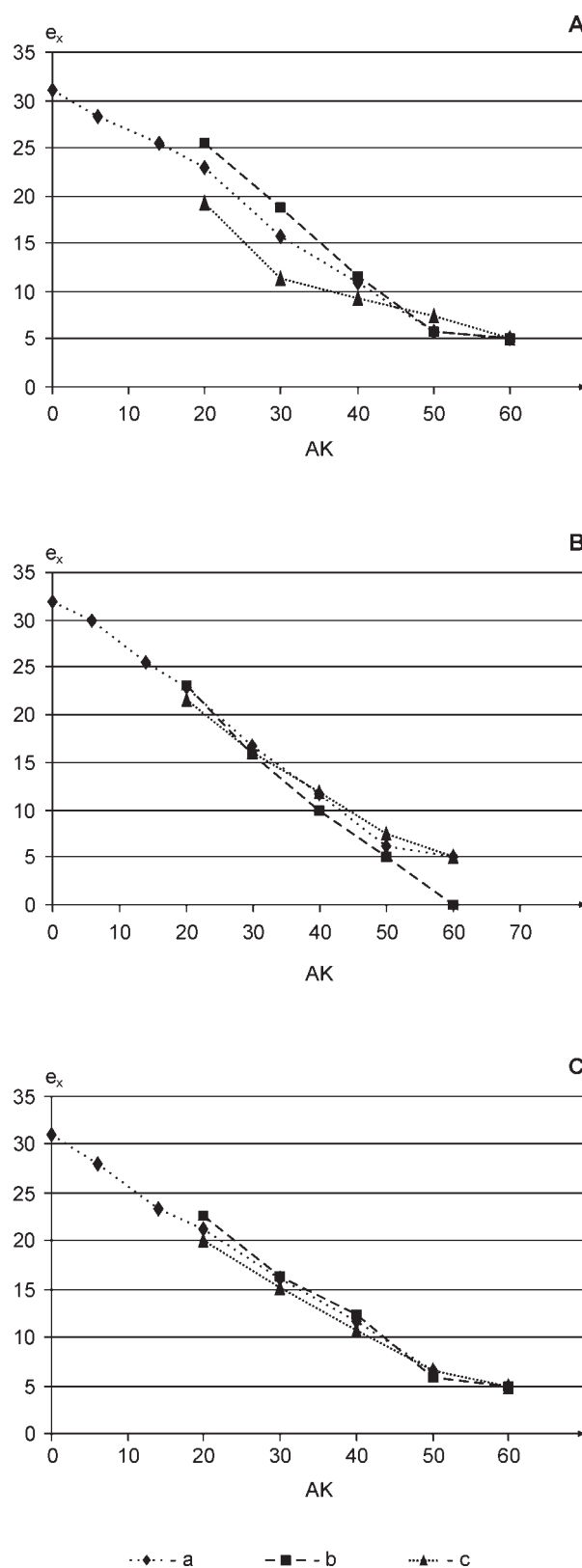

Abb. 2. Jelšovce-JRD. Die Lebenserwartung (e_x) in drei chronologischen Untergruppen (A - Nitra-Kultur, B - Aunjetitzer Kultur, C - Maďarovce-Kultur). AK - Alterklasse. Legende: a - zusammen; b - Männer; c - Frauen.

rien aller analysierten Individuen zusammen und der erwachsenen Männer und Frauen separat. Die graphische Darstellung der in den Tabellen angegebenen Daten (Abb. 1: %; Abb. 2: e_x) ermöglicht eine schnelle Erfassung der analysierten Gruppen. Den Tabellen kann vor allem die Proportionalität der Größe der Gruppe, das Verhältnis der beiden Geschlechter, als auch das durchschnittliche Alter der Population in einzelnen Zeitphasen entnommen werden. Am zahlreichsten ist die Gruppe der Maďarovce-Kultur. Die Gruppe der Nitra-Kultur ist etwa um ein Drittel kleiner und die Gruppe der Aunjetitzer Kultur entspricht etwa einem Drittel der Gruppe der Maďarovce-Kultur. Es ist wichtig, beim Betrachten der Tabellen diese Größenunterschiede der einzelnen Gruppen zu berücksichtigen. Trotz der erheblichen Anzahldifferenz der Gruppen und der damit verbundenen Aussagekraft für die Paläodemographie scheint es, dass das Durchschnittsalter der gesamten Population während der etwa 700-jährigen Dauer der besiedelten Lokalität stabil (31 bis 32 Jahre) war, wobei das Durchschnittsalter der gestorbenen Männer in allen drei Gruppen höher war, als dasjenige der Frauen. Die größte Differenz war mit 7,6 Jahren in der unvollständigsten Gruppe der Nitra-Kultur feststellbar, die kleinste (mit 1,5 Jahren) in der Gruppe der Aunjetitzer Kultur. Die größte durchschnittliche Lebenserwartung mit etwa 46 Jahren hatten wieder die Männer der Nitra-Kultur und die Frauen mit etwa 42 Jahren in der Aunjetitzer Kultur. Neben diesen Altersangaben sind der Tabelle auch andere Fakten zu entnehmen, z. B. der Maskulinitätsindex. Nur in der Gruppe der Skelette der Maďarovce-Kultur ist die Anzahl der Frauen größer als diejenige der Männer (MI = 784,3), in der Gruppe Nitra- und Aunjetitzer Kultur sind hingegen die Indizes 1391,3 und 1000,0, d. h. das die Anzahl der Männer größer, bzw. gleich ist, wie diejenige der Frauen. Ähnliche Unterschiede der Maskulinitätsindex-Werte sind auch bei anderen Gräberfeldern der Epoche bekannt (Berner 1997; Teschler-Nikola/Prossinger 1997). Eine der häufigsten Ursachen dieser Indexungleichheit ist die Unvollständigkeit der Freilegung des ehemaligen Gräberfeldes und damit eine inadäquate Vertretung der ursprünglich beerdigten. Dort wo diese Ursache als Grund der Verzerrung der Resultate nicht in Frage kommt, werden vor allem diverse gesellschaftliche Ursachen als Möglichkeit in Betracht gezogen, seltener verschiedene biologischen Faktoren vermutet.

Aus den Tabellen 1 bis 3 ist auch der kleine Anteil der Subadultensterblichkeit ersichtlich (Nitra-Kultur: 35,2%; Aunjetitzer Kultur: 32,5%;

Maďarovce-Kultur: 32,7%), was auch aus dem Verhältnisanteil der nichterwachsenen zu erwachsenen Individuen hervorgeht (Nitra-Kultur: 1 : 1,8; Aunjetitzer Kultur: 1 : 2,1; Maďarovce-Kultur: 1 : 2). Die Frage des Kleinkinderdefizits bildet eine spezifische Problematik der Demographie urzeitlicher Gräberfelder (Wittwer-Backofen 1997, hier auch weitere Literatur; Kölbl 2004) überhaupt und ist auch in der Serie von Jelšovce aktuell. Für ihre Lösung wird die Wahl einer geeigneten Methode notwendig sein und somit auch die Korrektur der zur Verfügung stehenden Zahlenangaben für weitere Berechnungen. Aus den Kurven der prozentuellen Angaben (Abb. 1) ist auf den ersten Blick die niedrige Sterblichkeit der Kinder bis 6 Jahren ersichtlich, ebenso die niedrige Zahl der Nichterwachsenen und eine ausgeprägte zahlenmäßige Überlegenheit der Toten in der Kategorie Maturus in den Gruppen Nitra-Kultur und Aunjetitzer Kultur (in der Gruppe Maďarovce-Kultur überwiegt die Kategorie Adultus, aber nur um 2%). Interessant ist auch die Feststellung, dass in allen drei Gruppen der Erwachsenen höhere Alterskategorien überwiegen. Deswegen sind auch die höheren Lebenserwartungswerte (e_x^0) keine Überraschung. Bei der graphischen Darstellung der Lebenserwartungswerte (Abb. 2) sind die Alters- und Geschlechtsdifferenzen beim ersten Blick klar.

SCHLUSSFOLGERUNG

Wie schon am Anfang erwähnt, wurde vom Archäologen die aktive, kontinuierliche Benützung des Gräberfeldes mit den Jahren ca. 2200 v. u. Z. bis ca. 1500 v. u. Z. festgelegt. Was die innere Chronologie betrifft, wurden drei kulturell unterschiedliche Phasen festgestellt. Unter Annahme einer stationären Population könnten nach der allgemein gebrauchten Formel nach Gy. Acsádi und J. Nemeskéri (1970) folgende Gruppengrößen der Beerdigenden berechnet werden: ca. 24 bis 25 in der Phase der Nitra-Kultur, ungefähr 22 bei der und Aunjetitzer Kultur und etwa 55 bei der Maďarovce-Kultur.

Auch wenn die Resultate der paläodemographischen Analysen im Einzelnen mit Vorsicht zu betrachten sind, stellen sie insgesamt eine Vertiefung unserer Kenntnisse der kulturellen und gesellschaftlichen Entwicklung der vorgeschichtlichen Populationen dar. Aus diesem Grund gehören sie als organischer Bestandteil zu einer gründlichen anthropologischen Analyse einer größeren Skelettserie.

LITERATUR

- Acsádi/Nemeskéri 1970* - Gy. Acsádi/J. Nemeskéri: History of Human Life Span and Mortality. Budapest 1970.
- Alesan/Malgosa/Somó 1999* - A. Alesan/A. Malgosa/C. Somó: Looking Into the Demography of an Iron Age Population in the Western Mediterranean. I. Mortality. *Am. Journal Physic. Anthr.* 110, 1999, 285-301.
- Bátora 2000* - J. Bátora: Das Gräberfeld von Jelšovce/Slovakia. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. *Prähist. Arch. Südosteuropa* 16. Teil 1. Kiel 2000.
- Berner 1997* - M. Berner: Demographie des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes Franzhausen I, Niederösterreich. In: *Rittershofer 1997*, 35-42.
- Bocquet-Appel/Masset 1996* - J. P. Bocquet-Appel/C. Masset: Expectancy and False Hope. *Am. Journal Physic. Anthr.* 99, 1996, 571-583.
- Drenhaus 1979* - U. Drenhaus: Zur demographischen Rekonstruktion nicht-stationärer vor- und frühgeschichtlicher Populationen. *Homo* 30, 1979, 73-94.
- Ferembach/Schwidetzky/Stloukal 1979* - D. Ferembach/I. Schwidetzky/M. Stloukal: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30, 1979, 1-32.
- Jakab/Poláčik 1990* - J. Jakab/Š. Poláčik: Anthropological Information System at the Archaeological Institute of the SAS in Nitra. *Slov. Arch.* 38, 1990, 193-208.
- Kölbl 2004* - S. Kölbl: Das Kinderdefizit im frühen Mittelalter - Realität oder Hypothese? Zur Deutung demographischer Strukturen in Gräberfeldern. Tübingen 2004.
- Kurth 1976* - G. Kurth: Paläodemographische Kriterien zur Beurteilung des Aussagewertes vor- und frühgeschichtlicher Skelettserien. *Homo* 27, 1976, 128-131.
- Lovejoy 1985* - C. O. Lovejoy: Dental Wear in the Libben Population: Its Pattern and Rolle in the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *Am. Journal Physic. Anthr.* 68/1, 1985, 47-56.
- Meindl/Russell 1998* - R. S. Meindl/K. F. Russell: Recent Advances in Method and Theory in Paleodemography. *Annu. Rev. Anthr.* 27, 1998, 375-399.
- Miles 1963* - A. E. W. Miles: The dentition in the assessment of individual age in skeletal material. In: D. R. Brothwell (Ed): *Dental Anthropology*. New York, Pergamon 1963, 191-209.
- Nemeskéri 1970* - J. Nemeskéri: Die paläodemographischen Probleme des Mittel-Donau-Beckens in der Bronzezeit. *Homo* 21, 1970, 80-85.
- Nemeskéri/Harsányi/Acsádi 1960* - J. Nemeskéri/L. Harsányi/Gy. Acsádi: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthr. Anz.* 24, 1960, 70-95.
- Rittershofer 1997* - K. F. Rittershofer (Hrsg.): Demographie der Bronzezeit. Paläodemographie - Möglichkeiten und Grenzen. *Internat. Arch.* 36. Espelkamp 1997.
- Rösing 1997* - F. W. Rösing: Zur Normalitätsprüfung paläodemographischer Sterbedaten. In: *Rittershofer 1997*, 25.
- Sjøvold 1975* - T. Sjøvold: Tables of the combined method for determination of age at death given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. *Anthr. Közl.* 19, 1975, 9-22.
- Stloukal/Vyhnánek/Rösing 1970* - M. Stloukal/L. Vyhnánek/F. W. Rösing: Spondylosehäufigkeit bei mittelalterlichen Populationen. *Homo* 21, 1970, 46-53.
- Teschler-Nicola/Prossinger 1997* - M. Teschler-Nicola/H. Prossinger: Aspekte der Paläodemographie anhand der frühbronzezeitlichen Friedhöfe des Unteren Traisental (Franzhausen I, Franzhausen II, Gemeinlebarn F und Pottenbrunn-Ratzersdorf). In: *Rittershofer 1997*, 43-57.
- Ubelaker 1978* - D. H. Ubelaker: Human skeletal remains. Excavations, Analysis, Interpretation. Chicago 1978.
- Wittwer-Backofen 1997* - U. Wittwer-Backofen: Zur Anwendung von Bevölkerungsmodellen in der Paläodemographie am Beispiel des Frühbronzezeitlichen Gräberfeldes İkittepe (Türkei). In: *Rittershofer 1997*, 65-73.

Manuskript angenommen am 12. 12. 2007

Abstract translated by Ludmila Vaňková
Text übersetzt von Verfasser

RNDr. Július Jakab, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
julius.jakab@savba.sk

Základné parametre paleodemografie pohrebísk zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach

Július Jakab

SÚHRN

V praveku tvorilo územie Slovenska, zrejme vďaka geografickej polohe, centrum kultúrneho vývoja európskeho kontinentu. Pre poznanie vývoja pravekej európskej civilizácie majú preto archeologické nálezy z tohto regiónu nezastupiteľný význam. V posledných rokoch poskytli archeologické výskumy na Slovensku aj pomerne rozsiahly kostrový antropologický materiál z pohrebísk zo staršej doby bronzovej (Jelšovce: 616 hrobov; Rumanová: cca 87 hrobov; Mýtňa Nová Ves: cca 600 hrobov; Pata: cca 225 hrobov; Seňa: doteraz 16 hrobov; Nižná Myšľa: zatiaľ takmer 800 hrobov a výskum pokračuje).

V dejinách Európy predstavuje staršia doba bronzová etapu, keď v Karpatskej kotline kulminovali vplyvy mediteránnej a euroázijskej oblasti. Antropologická analýza populácií zo staršej doby bronzovej má preto význam nielen pre poznanie telesného vzhľadu a zdravotného stavu obyvateľstva, ale aj pre spresnenie štruktúry jeho veku a pohlavia i pre lepšie pochopenie spoločenského vývoja.

V príspevku sú podchytené a stručne komentované okrem vekovej a pohlavnej štruktúry aj základné hodnoty očakávanej dĺžky života (e_x) pre zvolené vekové kategórie na pohrebiskách zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach (okres Nitra) na juhozápadnom Slovensku. Na polykultúrnej lokalite sa tu v polohe JRD odkrylo počas rokov 1982 až 1987 dovedna 642 hrobov (Bátora 2000). Do obdobia staršej doby bronzovej zaradil vedúci výskumu J. Bátora 616 hrobov. Najstaršiu fázu pochovávaní reprezentujú hroby nitrianskej kultúry (roky 2200-1900 pred n. l.; 213 jedincov), strednú fázu hroby únětickkej kultúry (roky 1900-1700 pred n. l.; 126 jedincov)

a najmladšiu fázu hroby maďarovskej kultúry (roky 1700-1500 pred n. l.; 321 jedincov). Dovedna tu bolo teda pochovaných 660 jedincov.

Absolútne (N) a percentuálne (%) početnosti podľa veku a pohlavia, ako aj hodnoty priemerného veku dožitia (e_x) pre vymedzené vekové kategórie všetkých analyzovaných jedincov a dospelých mužov i žien sú zhrnuté v tabuľkách 1-3. Problém úmrtnosti malých detí je aktuálny aj v sériách z Jelšoviec. Jeho riešenie bude vyžadovať ďalšie analýzy.

Najpočetnejší súbor predstavujú jedinci maďarovskej kultúry. Asi o tretinu menej jedincov je v skupine nitrianskej kultúry a približne o dve tretiny menej v súbore jedincov únětickkej kultúry. Napriek uvedeným početným rozdielom sa zdá, že priemerný vek bol počas celého sedemstoročného trvania osídlenia lokality stabilný (31 až 32 rokov). Vo všetkých troch skupinách bol priemerný vek mužov vyšší ako u žien. Grafické znázornenia hodnôt z tabuliek (obr. 1 - percentuálne početnosti; obr. 2 - priemerný vek dožitia) umožňujú jednoduché porovnanie analyzovaných súborov. Kontinuálne používanie pohrebísk v Jelšovciach vymedzil archeológ zhruba od roku cca 2200 pred n. l. do roku cca 1500 pred n. l. V rámci chronologického členenia rozlíšil tri uvedené kultúrne fázy. Ak by bola populácia z Jelšoviec stacionárna, potom by sme podľa jednoduchého, všeobecne prijatého vzorca autorov Gy. Acsádiho a J. Nemeskériho (1970) na odhad veľkosti pochovávajúcej skupiny dostali nasledovné hodnoty: v období nitrianskej kultúry by tvorilo osadu v priemere 24-25 obyvateľov, v období únětickkej kultúry približne 22 obyvateľov a v období trvania maďarovskej kultúry by mala asi 55 obyvateľov.

UNTERSUCHUNGEN ZUM GEWICHT SKYTHISCHER PFEILSPITZEN AUS DER HALLSTATTZEITLICHEN SIEDLUNG VON SMOLENICE-MOLPÍR

ANJA HELLMUTH

Researches on the weight of Scythian arrowheads from the Hallstatt hillfort in Smolenice-Molpír. Researches on the weight of bronze arrowheads of the so-called Scythian type from the hillfort in Smolenice-Molpír (southwestern Slovakia) in the year 2006 brought to light some new interesting facts.

The hillfort was excavated in the late 1960s and 1970s S. and M. Dušek. They found nearly 400 bronze arrowheads of the Scythian type with two or three wings or of three-edged shape. Researches led by the author of this article showed that these arrowheads belong to different tribes of riding nomads, which destroyed the settlement in the late 7th century BC.

Analysis of distribution of different weights of arrowheads (light: 2-3 g; middle: 3-4 g; heavy: more than 4 g) resulted in following: In some areas of the Smolenice-Molpír hillfort with stronger fortification, for example the gate III, arrowheads with a higher weight were found than in other areas with less fortification. Furthermore, no connection between the weight and the arrowhead special type has been found. This fact is very surprising and it signifies that the weight of an arrowhead depends on material, not on his shape.

Keywords: Slovakia, Scythian arrowheads, Hallstatt-Period, weight.

Eines der charakteristischen Merkmale der befestigten hallstattzeitlichen Höhensiedlung von Smolenice-Molpír in der Südwestlowakei an einem Ausläufer der Kleinen Karpaten sind die Hunderten bronzenen Pfeilspitzen skythischen Typs, die während der umfangreichen Ausgrabungen in den 60er und 70er Jahren des letzten Jahrhunderts geborgen wurden (Dušek/Dušek 1984; 1995). Ihre Neubearbeitung konnte aufzeigen, dass sie in entscheidendem Zusammenhang mit dem Untergang der Siedlung in der zweiten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. stehen (Hellmuth 2006a; 2006b; 2006c). Im Sommer 2006 ergab sich die lang geplante Realisierung einer weiteren viel versprechenden Untersuchung an den Pfeilspitzen im Museum Trnava, die aus Zeitgründen im Jahr 2002 nicht möglich gewesen war¹. Gut 360 Pfeilspitzen konnten im Museum Trnava in den wenigen zur Verfügung stehenden Tagen gewogen werden, andere befanden sich in verschiedenen Ausstellungen und waren daher leider nicht zugänglich. Im Folgenden sollen die Ergebnisse der Auswertung der gesammelten Daten präsentiert werden.

Die Topographie am Molpír ist sehr unterschiedlich, neben unzugänglichen steil abfallenden Felshängen im Nordwesten und Südwesten, die so eine natürliche Befestigung bilden, ist die Akropolis in erster Linie von drei Punkten aus zugänglich, der Südwestecke, wo sich der so genannte Wehrgang befindet, das Tor III im Südosten sowie das Tor IV im

Nordosten und der oberhalb davon gelegene Sporn (Abb. 1). Ein relativ steiles Gefälle besitzt auch die gesamte Flanke von Tor III bis zum Tor IV und auch der Bereich von Tor IV selbst ist heute sehr abschüssig, möglicherweise hat hier in den vergangenen 2500 Jahren starke Erosion einen während der Eisenzeit vorhandenen Zugangspfad zerstört. Da in den genannten Bereichen auffällige Konzentrationen an Pfeilspitzen beobachtet werden konnten (Abb. 1 oben rechts), sind es in erster Linie diese Bereiche, denen in der vorliegenden Untersuchung Aufmerksamkeit gezollt werden muss. Gemäß der Annahme, dass für die Überwindung einer größeren Distanz ein längerer und schwerer Pfeil notwendig ist, während für kleinere Distanzen ein leichter und kürzerer Pfeil benutzt werden kann (Hellmuth 2006a, 26), stellte sich bereits bei der ersten Neuaufnahme der Pfeilspitzen aus Smolenice-Molpír im Jahre 2002 die Frage, ob sich an den unterschiedlich steilen bzw. unterschiedlich gut zugänglichen Bereichen verschieden schwere Pfeilspitzen dokumentieren lassen. Um dieser Fragestellung nachzugehen, wurden Berechnungen zur prozentualen Verteilung der unterschiedlichen Gewichte der bronzenen Pfeilspitzen für fünf signifikante Bereiche durchgeführt: den Wehrgang, den Bereich der Häuser 3 bis 6 (an den Wehrgang angrenzend), das Tor III, das Tor IV und den Bereich der Häuser 46 und 47 oberhalb von Tor IV (Abb. 1). Das Gewicht der bronzenen

¹ An dieser Stelle sei S. Stegmann-Rajtár (Nitra) ganz herzlich für die Möglichkeit zur Realisierung meines Vorhabens gedankt. Ein Dankeschön geht auch an A. Šutlová (Trnava), die im Museum die Koordination inne hatte.

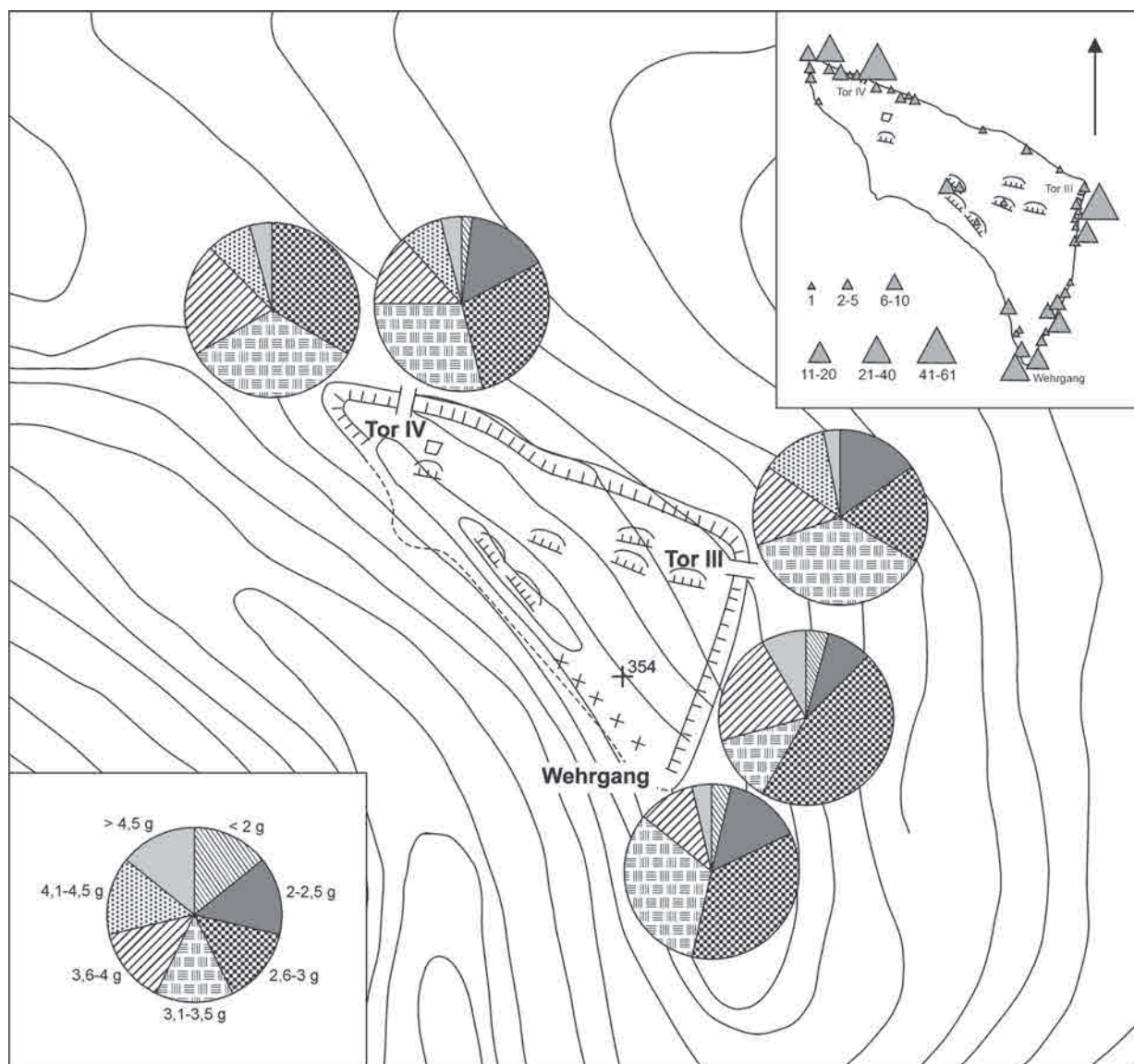

Abb. 1. Verteilung der Gewichtsklassen der Pfeilspitzen in der Siedlung von Smolenice-Molpír.

Pfeilspitzen bewegt sich im Einzelnen zwischen wenigen Stücken unter 2 g bis hoch zu wenigen Exemplaren, für die ein Gewicht über 5 g festgestellt werden konnte. Am häufigsten konnte ein Wert zwischen 2,8-3,8 g festgestellt werden. Für die folgende Betrachtung erscheint es mir am sinnvollsten die Gewichtsklassen der untersuchten Pfeilspitzen zu staffeln, wobei alle Spitzen zwischen 2-3 g als „leicht“ eingestuft werden, alle zwischen 3-4 g als „mittel“ und alle über 4 g als „schwer“. Im Detail können Spitzen unter 2 g als „sehr leicht“ beschrieben werden und solche über 4,5 g als „sehr schwer“. Das Diagramm zur Erläuterung der Signaturen in Abb. 1 links unten zeigt die genaue Einteilung der Gewichtsklassen. Für die fünf, als signifikant erachteten Bereiche zeigen die Berechnungen zum

prozentualen Anteil der jeweiligen Gewichtsklassen deutlich unterschiedliche Verteilungen (Abb. 1). So sticht besonders markant die völlige Abwesenheit von leichten Pfeilspitzen zwischen 2-2,5 g im Bereich der Häuser 46 und 47 oberhalb von Tor IV heraus sowie die Abwesenheit von schweren Pfeilspitzen zwischen 4,1-4,5 g beim Wehrgang und im Bereich der angrenzenden Häuser 3 und 6. Des Weiteren fällt auf, dass überhaupt keine sehr leichten Pfeilspitzen unter 2 g im Bereich von Tor III und den Häusern 46 und 47 dokumentiert sind. Einzelne sehr schwere Pfeilspitzen über 4,5 g konnten in allen fünf Bereichen festgestellt werden. Deutliche Unterschiede zeigen sich in der Verteilung zwischen leichten und mittleren Gewichtsklassen. Im südwestlichen Teil der Akropolis beim Wehrgang und

den Häusern 3 bis 6 dominieren² insgesamt leichte (und sehr leichte) Pfeilspitzen zwischen 2-3 g (sie machen hier 53 bzw. 58% aus), während beim Tor III Pfeilspitzen mit einer mittleren Gewichtsklasse zwischen 3-4 g den mit insgesamt 52% stärksten Anteil einnehmen. Leichte Pfeilspitzen zwischen 2-3 g sind im Bereich von Tor III deutlich seltener vertreten, sie machen hier nur 33% aus. Wie bei Tor III dominieren auch in der Nordostecke bei Haus 46 und 47 mit insgesamt 54% Pfeilspitzen einer mittleren Gewichtsklasse zwischen 3-4 g. Ein relativ ausgewogenes Verhältnis zwischen Pfeilspitzen leichter und mittlerer Gewichtsklasse zeigt sich im Bereich von Tor IV, hier nehmen die Spitzen zwischen 2-3 g 44% ein, die zwischen 3-4 g 42%. Insgesamt ist festzustellen, dass in erster Linie Pfeilspitzen leichten und mittleren Gewichts zwischen 2-3 g bzw. 3-4 g in den fünf signifikanten Bereichen der Siedlung aufgefunden wurden. Dabei erscheint es mir durchaus bemerkenswert, dass hierbei unterschiedliche Gewichtungen in den einzelnen Bereichen festzustellen sind. So ist es sicher kein Zufall, dass in der südwestlichen Ecke vom Wehrgang bis zum Haus 6 mit einem dominierenden Anteil leichte Pfeilspitzen dokumentiert sind, während am Tor III Spitzen mittleren Gewichts über 50% ausmachen. Vielleicht verlangte der Beschuss der Toranlage tatsächlich Pfeile mit einer größeren Reichweite, während in der Südwestecke der Akropolis die Befestigung nicht ganz so stark war. Allerdings muss bei einem derartigen Erklärungsmodell auch die Situation für Tor IV im nordöstlichen Bereich der Akropolis angesprochen werden. Wie weiter oben angemerkt, ist hier das Gelände heutzutage recht steil abfallend und es wäre demnach ein dominierender Anteil von Pfeilspitzen mit höherem Gewicht - also Geschosse zur Überwindung einer größeren Distanz - zu erwarten gewesen. Jedoch haben die Berechnungen gezeigt, dass hier leichte und mittelschwere Pfeilspitzen annähernd den gleichen prozentualen Anteil einnehmen und auch der Anteil von schweren bis sehr schweren Spitzen hier nicht höher als in anderen Bereichen ist. Eine Situation, wie sie eher zu erwarten gewesen wäre, findet sich aber in dem oberhalb von Tor IV gelegenen Bereich auf Höhe der Häuser 46 und 47 - hier konnte, wie bereits weiter oben geschildert, keine Pfeilspitze unter 2,5 g dokumentiert werden und es überwiegen insgesamt Spitzen mittleren und schweren Gewichts

über 3 g. Möglicherweise war die Gelände- und Bebauungssituation in diesem Bereich zum Bestehen der Siedlung deutlich unterschiedlich zu heute, wodurch sich das Verteilungsmuster heute nicht mehr ohne weiteres nachvollziehen lässt.

Neben der Fragestellung bezüglich der Verteilung der unterschiedlichen Gewichtsklassen der skythischen Pfeilspitzen im Bereich der Akropolis von Smolenice-Molpír war Ziel der neuerlichen Durchsicht die Verbindung zwischen Gewicht und Typ der Spitzen. 2002 wurde von N. Boroffka das Gewicht von 37 Pfeilspitzen aus einem siebenbürgischen Grabfund bei Batoş veröffentlicht (*Boroffka 2002*). Meines Wissens nach, handelt es sich dabei um die einzige Veröffentlichung, welche das Gewicht von Pfeilspitzen skythischen Typs berücksichtigt. Das Gewicht der Pfeilspitzen aus Batoş, unter denen sich zweiflügelige, dreiflügelige und dreikantige Stücke fanden³, bewegt sich zwischen 1,7-3,5 g (*Boroffka 2002*, 240). Für die dreiflügeligen Spitzen mit innerer Schäftungstülle konnte eine größere Zahl an Gewichten zwischen 2,5-3,2 g festgestellt werden. Das Gewicht der Pfeilspitze aus Batoş bewegt sich damit von wenigen Ausnahmen abgesehen im Rahmen der „leichten“ Spitzen aus Smolenice-Molpír, wobei die Spitzen aus Batoş aber einem späteren chronologischen Abschnitt angehören als das Material aus Smolenice. Zu den Werten aus Batoş vergleichbar sind die Resultate, die ich beim Wiegen einiger Pfeilspitzen aus der slowakischen Nekropole von Chotín erfassen konnte⁴. Vergleichbar sind die Ergebnisse auch aus dem Grund, da es sich bei den Pfeilspitzen aus Batoş und Chotín über mehrheitlich übereinstimmende Typen von Spitzen mit innerer Schäftungstülle handelt. Wie die Korrelation von Größe und Gewicht der Pfeilspitzen aus Chotín in Abb. 2 zeigt, liegen alle Werte zwischen einem minimalen Gewicht von 2,1 g und einem maximalen Gewicht von 3,6 g bei einer minimalen Größe von 23 mm und einer maximalen Größe von 28 mm. Am deutlich häufigsten rangiert die Größe der Pfeilspitzen zwischen 24-25 mm bei einem Gewicht von 2,1-2,9 g die Ergebnisse sind also durchaus mit denen aus Batoş gleichwertig.

Nach den Ausführungen H. Eckhardts (1996, 47-49; mit Bezug auf Korfmann 1972, 28-39) zur Rekonstruktion der Länge und des Gewichts prähistorischer Pfeile zu urteilen, dürfte es sich bei den skythischen Pfeilen um vergleichsweise leichte

² Das heißt sie machen über 50% aus.

³ Zu den zweiflügeligen Spitzen sind mir keine Parallelen bekannt. Bei den dreiflügeligen und dreikantigen Spitzen handelt es sich um Typen mit innerer Schäftungstülle (vergl. Hellmuth 2006a, 86).

⁴ Für die Möglichkeit zum Wiegen, Zeichnen und vermessen der Pfeilspitzen aus Chotín im Museum von Komárno danke ich sehr herzlich S. Stegmann-Rajtár und J. Rajtár (Nitra).

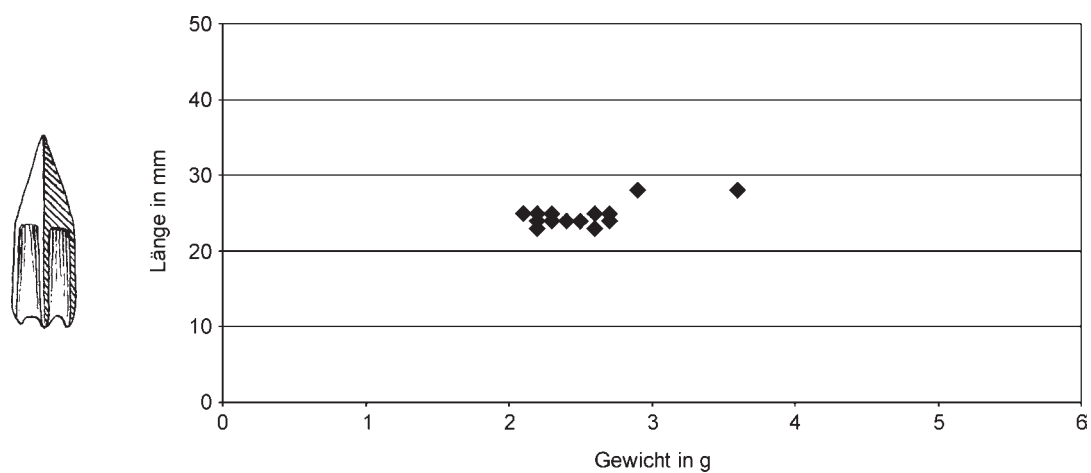

Abb. 2. Korrelation von Größe und Gewicht von Pfeilspitzen aus der Nekropole von Chotín.

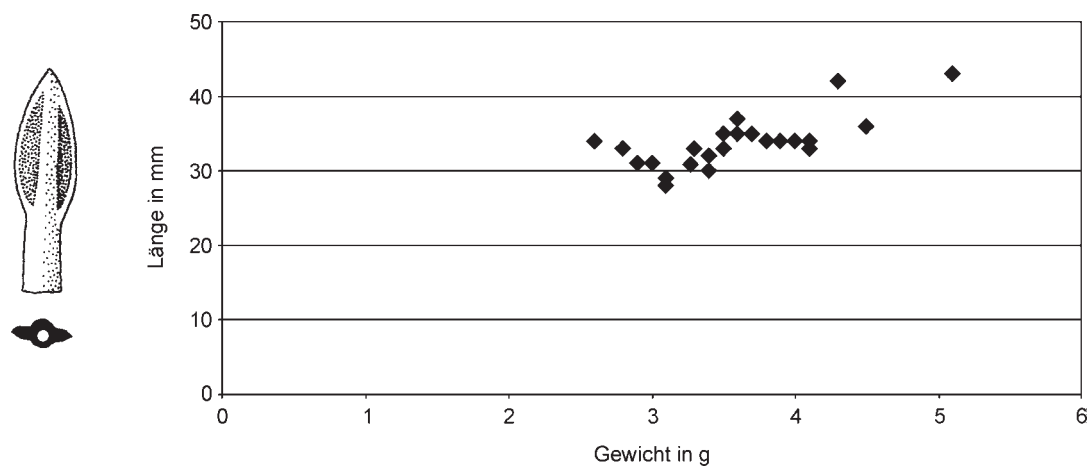

Abb. 3. Korrelation von Größe und Gewicht der zweiflügeligen Pfeilspitzen aus Smolenice-Molpír.

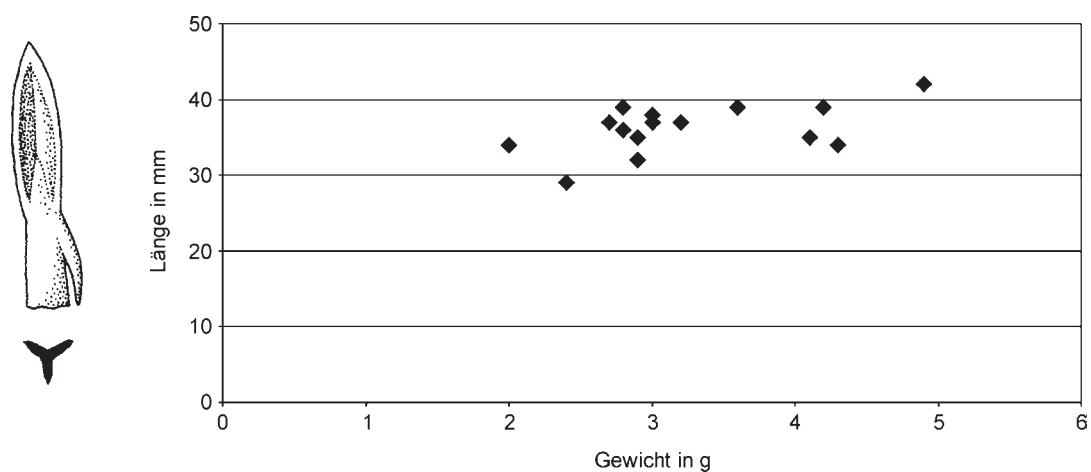

Abb. 4. Korrelation von Größe und Gewicht der dreiflügeligen Pfeilspitzen der Gruppe II A aus Smolenice-Molpír.

Pfeile gehandelt haben⁵. In einem auf der Krim entdeckten skythischen Kriegergrab haben sich in einem Goryt aus Eichenholz die aus Birkenholz gefertigten Pfeilschäfte erhalten, welche eine Länge zwischen 45-50 cm aufwiesen (Andruch 1988, 164, 167, Abb. 4). Sie waren also im Ausblick auf die Berechnungen bezüglich der Länge prähistorischer Pfeile⁶ vergleichsweise kurz (vergl. Eckhardt 1996, 48, 49). Ebenfalls im Durchschnitt nur 50 cm lang waren die Schäfte der Pfeile aus dem Kurgan 2 von Aržan (Čugunov/Parzinger/Nagler 2006, 123). Hinweise auf die Länge der Pfeile bieten auch die immer wieder in skythischen Kurganen des Nordschwarzmeergebiets entdeckten Überreste von Köchern und Goryten. So wies die Eisenverstärkung des Goryt aus dem Kurgan 13 von Lichačevka im Mittleren Dneprgebiet (Zakharov 1932, 76-79, Abb. 15) eine Länge von 35 cm auf, auch hier dürften die Pfeile entsprechend kurz gewesen sein. Auch die Lage der *in situ* angetroffenen bronzenen Pfeilspitzen und knöchernen Bestandteile eines Köcher oder Goryt aus Grab 8 in Kurgan 7 von Novoaleksandrovka im Mündungsgebiet des Don (Korenjak/Lukjaško 1982, 154, Abb. 5) machen eine Rekonstruktion einer Pfeillänge von ca. 40 cm möglich. H. Eckhardt (1991, 145) sieht eine Pfeillänge von 45 cm als für den kleinen Reflexbogen der Skythen angepasst an.

Sehr wahrscheinlich dürfte das Gesamtgewicht der skythischen Pfeile nicht nur vom Gewicht der bronzenen Spitze abhängig gewesen sein, sondern auch vom Material der Pfeilschäfte. Neben den Schäften aus Birkenholz aus dem Kriegergrab von Višnevka (Andruch 1988) auf der Krim oder in Kurgan 13 von Lichačevka (Zakharov 1932), wurden auch Pfeilschäfte gefunden, die aus Eichen-, Weiden- (Zakharov 1932, 74-76), Birken-, Linden-, Eschen-, Pappel- (Eckhardt 1991, 145) oder Haselnussholz (Sulimirski 1936, 173; Hellmuth 2007, 465) gefertigt waren. Auch Schilfrohr fand bei der Herstellung der Pfeilschäfte Verwendung (Eckhardt 1991, 145). Besonders bei der Verwendung von z. B. schwererem Eichen- und leichterem Weidenholz dürften unterschiedliche Pfeilgewichte erzielt worden sein. Die Erkennung der unterschiedlich schweren Pfeile im Köcher des Schützen dürfte über verschieden farbige Markierungen der Pfeilschäfte erreicht worden sein⁷. Hellrote Bemalungen fanden

sich an den Birkenholzschäften aus Kurgan 13 von Lichačevka (Zakharov 1932, 78), rote und schwarze Bemalungen an Pfeilschäften in Kurgan 3 von Pazyryk im Altai (Eckhardt 1991, 145, Abb. 5), rötliche und dunkelblaue bis schwarze Bänder in Aržan 2 (Čugunov/Parzinger/Nagler 2006, 123) und auch im Kriegergrab von Višnevka (Andruch 1988, 167) konnten Spuren von hellroter, schwarzer, dunkelblauer und hellblauer Farbe festgestellt werden. Der Schaft eines der Pfeile aus Višnevka war sogar fünffarbig bemalt mit Streifen von schwarzer, dunkelroter, schwarzer, gelber, roter und dunkelbrauner Farbe.

Es stellt sich nun im Ausblick auf die unterschiedlich schweren Pfeilspitzen aus Smolence-Molpír die Frage, ob das Gewicht einer Spitze in Bezug zu ihrem Typ steht. Wie meine Untersuchungen (Hellmuth 2006a) gezeigt haben, streuen die einzelnen Typen an bronzenen skythischen Pfeilspitzen über den gesamten Bereich der Akropolis. Allerdings könnten einige zu beobachtende Konzentrationen bestimmter markanter Stücke durchaus darauf hindeuten, dass sie aus ein und demselben Köcher stammen. So stammen beispielsweise alle der sehr seltenen zweiflügeligen Pfeilspitzen mit asymmetrischem Blatt (Gruppe I Y) aus dem gleichen Bereich der Siedlung beim Tor III bzw. dem angrenzenden Haus 20 (Hellmuth 2006a, 53). Eine Häufung von „hexagonal“ gekanteten dreiflügeligen Pfeilspitzen (Gruppe II C) ließ sich vor allem im nordöstlichen Bereich der Akropolis beim Tor IV ausmachen und für die dreiflügeligen Pfeilspitzen mit dreikantiger Spitze (Gruppe II E) liegt eine frappante Konzentration im Bereich des Tor III vor (Hellmuth 2006a, 109). Bemerkenswert ist auch, dass fast alle Pfeilspitzen mit eingeritzten Zeichen auf dem Blatt aus ein und demselben Bereich stammen, nämlich dem Wehrgang am Ende der III. Mauer in der südwestlichen Ecke, wobei sogar eine dieser Spitzen noch direkt in den Fugen zwischen den Steinen an der Außenseite der Mauer steckend geborgen wurde (Hellmuth 2006a, 135, 136).

Die Korrelation von Typ, Größe und Gewicht für die in Smolence entdeckten Pfeilspitzen erbrachte ein nicht unbedingt erwartetes Ergebnis⁸. In den Diagrammen in Abb. 3 bis 10 sind die Korrelationen von Größe und Gewicht der zweiflügeligen Pfeilspitzen, der dreiflügeligen Pfeilspitzen unterteilt nach den Gruppen II A, II B, II C, II D, II E und II F

⁵ Dies wiederum mag es möglich machen Rückschlüsse auf die angewendete Kampftaktik zu ziehen, da die Verwendung kurzer leichter Pfeile vermutlich eine größere Annäherung auf das zu beschießende Ziel erforderte.

⁶ In der Regel 61-71 cm (vergl. Eckhardt 1996, 48). Für einen schweren englischen Langbogen wird sogar eine Pfeillänge von bis zu 95 cm angenommen.

⁷ Diskutiert wird freilich auch, ob es sich bei den farbigen Bemalungen um Herstellermarken handelt (siehe Eckhardt 1991, 145).

⁸ Bewertet wurden nur vollständig erhaltene Pfeilspitzen. Typen von denen nur 1-2 Exemplare in der Siedlung gefunden wurden, habe ich nicht miteinbezogen.

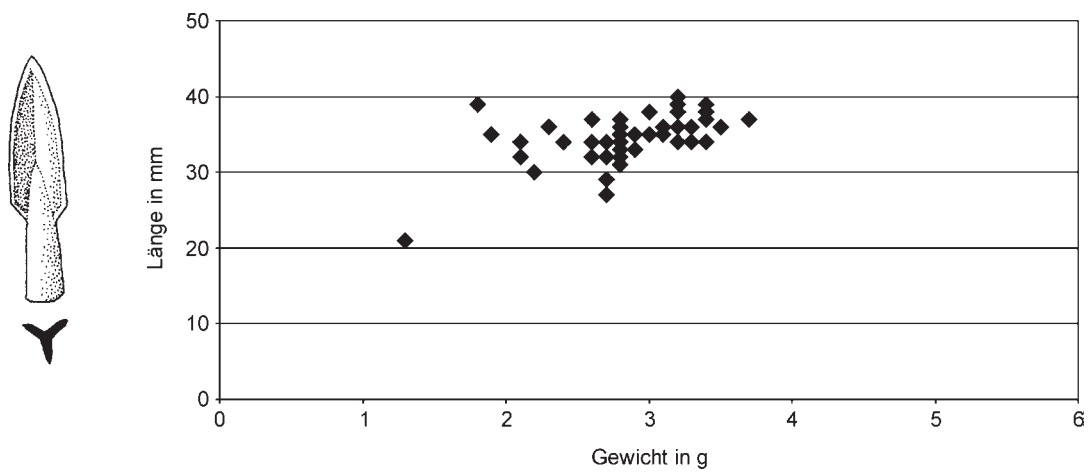

Abb. 5. Korrelation von Größe und Gewicht der dreiflügeligen Pfeilspitzen der Gruppe II B aus Smolenice-Molpír.

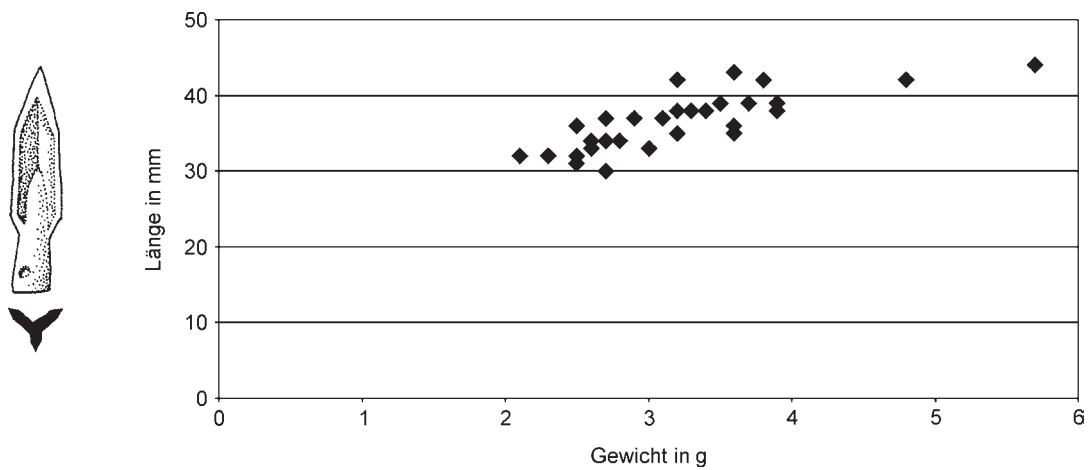

Abb. 6. Korrelation von Größe und Gewicht der dreiflügeligen Pfeilspitzen der Gruppe II C aus Smolenice-Molpír.

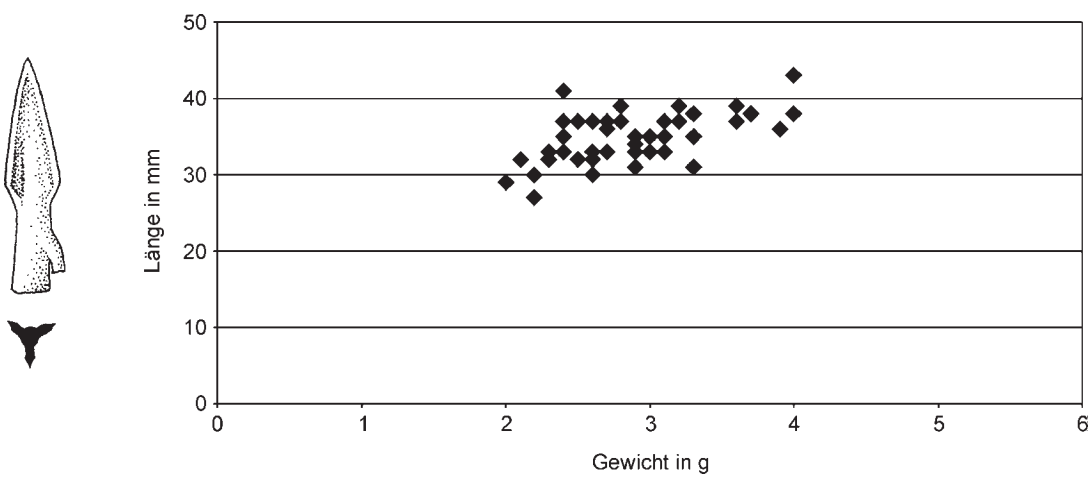

Abb. 7. Korrelation von Größe und Gewicht der dreiflügeligen Pfeilspitzen der Gruppe II D aus Smolenice-Molpír.

sowie der dreikantigen Pfeilspitzen dargestellt⁹. Deutlich zu erkennen sind die erheblichen Abweichungen zwischen Größe und Gewicht unter allen Pfeilspitzen einer jeden Typengruppe. Generell nehmen zwar die größten Exemplare unter den jeweiligen Typen meist auch das größte Gewicht ein, welches bis zu 5,7 g betragen kann, doch insgesamt kommt es bei Stücken identischer Größe häufig zu stark differierendem Gewicht und umgekehrt. So kann bspw. das Gewicht von 3,4 cm großen dreiflügeligen Pfeilspitzen mit spitzbogenförmigem Blatt (Gruppe II B; Abb. 5) von 2-4 g schwanken oder das von 37 mm großen dreiflügeligen Pfeilspitzen mit dreieckigem Blatt (Gruppe II D; Abb. 7) zwischen 2,4-3,6 g. Für die 39 mm großen Pfeilspitzen der Gruppe II B kann sogar ein minimales Gewicht von 1,8 g festgestellt werden und ein maximales Gewicht von 4,3 g bei einer identisch großen Spitze des gleichen Typs! Umgekehrt kann ein gleich hohes Gewicht bei unterschiedlich großen Pfeilspitzen festgestellt werden, wie bspw. bei den 2,8 g schweren Pfeilspitzen der Gruppe II B, die eine Größe zwischen 31 und 38 mm aufweisen können. Auch lässt sich keine Tendenz feststellen, dass bestimmte Typen eher ein höheres Gewicht aufweisen als andere. Bei fast allen gemessenen Pfeilspitzen liegt das Gewicht zwischen 2-4 g, die Größe zwischen 25-43 mm. Dies gilt auch für die dreikantigen, für die ich vormals ein tendenziell höheres Gewicht angenommen habe (vergl. *Hellmuth 2006a*, 26). Eine Tendenz zu einem insgesamt eher höheren Gewicht lässt sich höchstens für die zweiflügeligen Pfeilspitzen ausmachen (Abb. 3) sowie eine Tendenz zu größeren Maßen bezüglich der Länge bei den dreiflügeligen „hexagonal“ gekanteten Pfeilspitzen der Gruppe II C, für die eine minimale Länge von 3 cm festgestellt werden konnte (Abb. 6). Es lässt sich jedoch auch etwas markantes ausmachen und zwar handelt es sich bei der deutlich hervorstechenden kleinen, leichten Pfeilspitzen der Gruppe II B in Abb. 5 mit einem Gewicht von nur 1,3 g bei einer Größe von 21 mm um die vermutlich einzige Pfeilspitze mit innerer Schäftungstülle aus Smolenice-Molpír (*Hellmuth 2006a*, 80, Taf. 7: 15). Betrachtet man die vorab angestellten Ausführungen in Bezug auf die Pfeilspitzen aus Chotín, so ist jedoch auch das geringe Gewicht von 1,3 g für eine Pfeilspitze mit innerer Schäftungstülle ungewöhnlich gering, obgleich es sich um einen Typ handelt, der auch in der Nekropole häufig vertreten ist.

Insgesamt muss festgestellt werden, dass sich keine Abhängigkeiten zwischen Größe, Gewicht und

Typ einer Pfeilspitze fassen lassen. Vermutlich ist das Gewicht einer Spitze eher von dem jeweiligen verwendeten Bronzematerial abhängig, denn es ist anzunehmen, dass für die Produktion einer Massware wie der Pfeilspitzen in erster Linie Altmittel verwendet worden sein dürfte¹⁰.

Unklar bleibt in diesem Zusammenhang, wie dieser Befund im Ausblick auf die Schäftung der Pfeile und letztendlich ihrer unterschiedlichen Flugeigenschaften zu bewerten ist. Da sich offenbar nicht sagen lässt, dass ein bestimmter Pfeilspitzentyp eher für einen schweren Pfeil oder umgekehrt einen leichten Pfeil verwendet wurde, ist vielleicht daran zu denken, dass jeder Pfeil individuell durch eine Schäftung aus entsprechend leichterem oder schwererem Holz angepasst wurde. Dementsprechend würde erst der fertige Guss - eventuell nach genormten Gewichts-Einheiten - darüber bestimmen, für welchen Zweck (tendenziell eher weite oder kurze Distanz) der Pfeil fabriziert wird. Insgesamt würde dies meiner Meinung nach auch bedeuten, dass die Form der Pfeilspitze - wenn nicht von ihrer Funktionalität bestimmt - von dem persönlichen „Geschmack“ ihres Besitzers abhängig war. Damit wird ein bestimmter Typ einer Pfeilspitzen unzweifelhaft zu einem regionalen Marker.

IN SUMME

In der Siedlung von Smolenice-Molpír lassen sich innerhalb derjenigen Bereiche, in denen große Konzentrationen an Pfeilspitzen festgestellt werden konnten, unterschiedliche Verteilungen an Gewichtsklassen ausmachen. Zwar handelt es sich nur um sehr feine Unterschiede, dennoch können in einigen Bereichen, für die eine stärkere Befestigung angenommen werden kann wie bspw. im Tor III, eine Häufigkeit von Spitzen mittleren Gewichts ausgemacht werden, während in anderen vermutlich leichter zugänglichen Bereichen wie in der Südwestecke beim Wehrgang überwiegend leichte Pfeilspitzen festgestellt wurden. Möglicherweise kamen hier Pfeile unterschiedlicher Funktionalität, für eher weite oder eher kurze Distanzen, zum Einsatz. Überraschenderweise war aber eine solche unterschiedliche Funktionalität ganz offenbar nicht an einen speziellen Pfeilspitzentyp gebunden, sondern war möglicherweise von der Schäftung jedes einzelnen Pfeils abhängig. Als bestimmend für die Formgebung der Pfeilspitzen kann man damit einen individuell bedingten Zusammenhang postulieren.

⁹ Zu den einzelnen Typen siehe *Hellmuth 2006a*.

¹⁰ Auf anders zusammengesetzte Bronze deutet bspw. auch eine Pfeilspitze mit der Inventarnummer 9236 hin, die eine silbrige Oberflächenfarbe aufweist.

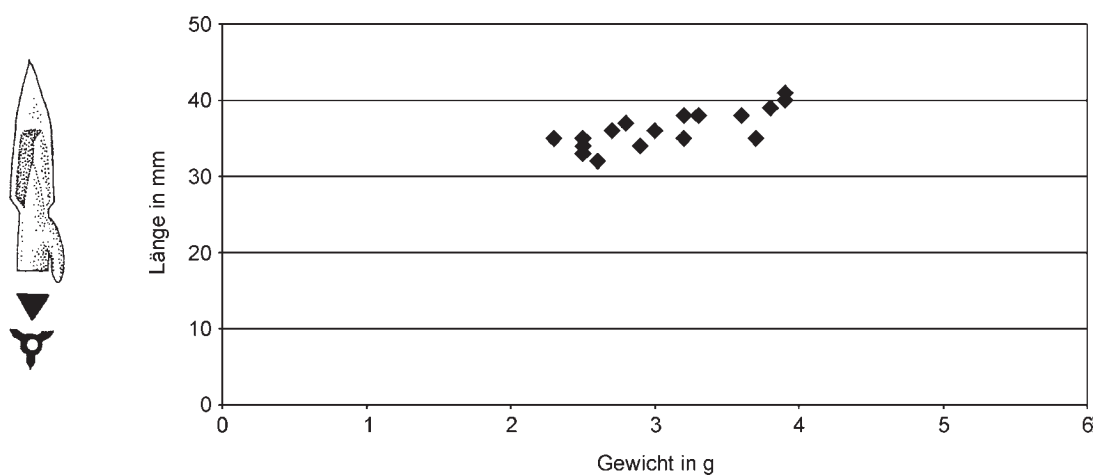

Abb. 8. Korrelation von Größe und Gewicht der dreiflügeligen Pfeilspitzen der Gruppe II E aus Smolenice-Molpír.

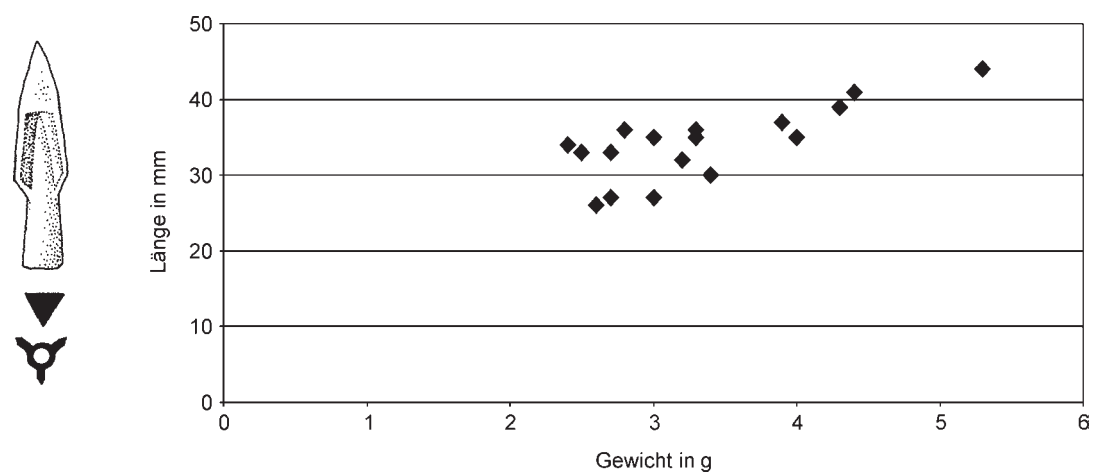

Abb. 9. Korrelation von Größe und Gewicht der dreiflügeligen Pfeilspitzen der Gruppe II F aus Smolenice-Molpír.

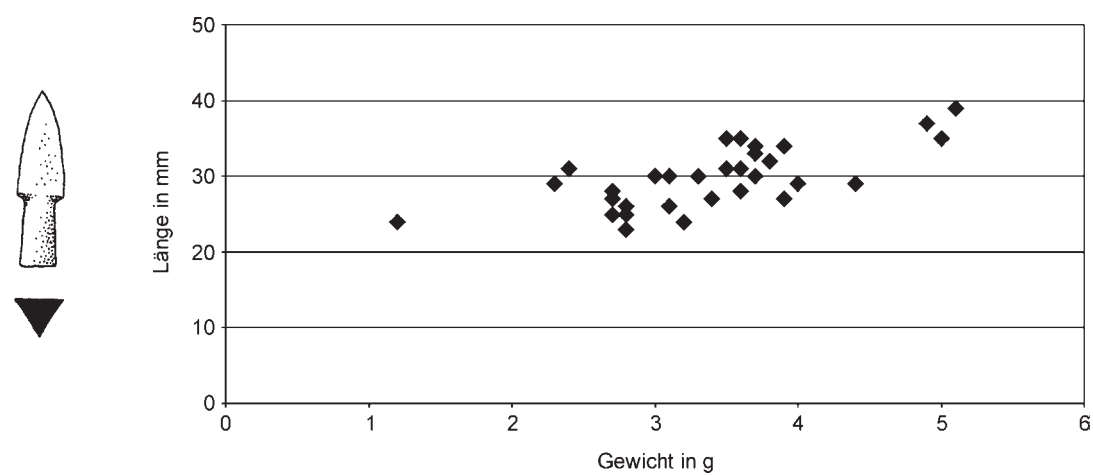

Abb. 10. Korrelation von Größe und Gewicht der dreikantigen Pfeilspitzen aus Smolenice-Molpír.

LITERATUR

- Andruch 1988* - S. I. Andruch: Pogrebenie ranneskifskogo voina v Prisivaše. Sovetskaja Arch. 1988/1, 159-170.
- Boroffka 2002* - N. Boroffka: Mormintul hallstattian de la Batoș, Jud. Mureș. Angvstia 7, 2002, 233-240.
- Čugunov/Parzinger/Nagler 2003* - V. Čugunov/H. Parzinger/A. Nagler: Der Goldschatz von Aržan. Ein Fürstengrab der skythenzeit in der südsibirischen Steppe. München 2006.
- Dušek/Dušek 1984* - M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír - Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit I. Mat. Arch. Slovaca 6. Nitra 1984.
- Dušek/Dušek 1995* - M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír - Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit II. Mat. Arch. Slovaca 13. Nitra 1995.
- Eckhardt 1991* - H. Eckhardt: Der schwirrende Tod - die Bogenwaffe der Skythen. In: R. Rolle/M. Müller-Wille/K. Schietzel (Hrsg.): Gold der Steppe - Archäologie der Ukraine. Schleswig 1991.
- Eckhardt 1996* - H. Eckhardt: Pfeil und Bogen. Eine archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelder- und hallstattzeitlichen Befunden. Espelkamp 1996.
- Hellmuth 2006a* - A. Hellmuth: Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 128. Bonn 2006.
- Hellmuth 2006b* - A. Hellmuth: Zum Untergang der hallstattzeitlichen befestigten Siedlung von Smolenice-Molpír in der Südwestslowakei. Mitt. Berliner Ges. Anthr. 27, 2006, 41-56.
- Hellmuth 2006c* - A. Hellmuth: Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. Slov. Arch. 54, 2006, 191-208.
- Hellmuth 2007* - A. Hellmuth: Neues zum „Bogenschützen-grab“ aus Libna. In: M. Blečić/M. Črešnar/B. Hänsel/A. Hellmuth/E. Kaiser/C. Metzner-Nebelsick (Hrsg.): Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan. Situla 44. Ljubljana 2007, 465-475.
- Korenjak/Lukjaško 1982* - V. A. Korenjak/S. I. Lukjaško: Novye materialy ranneskifskogo vremeni na levobereže Nižnego Dona. Sovetskaja Arch. 1982/3, 149-164.
- Korfmann 1972* - M. Korfmann: Schleuder und Bogen in Südwestasien. Antiquitas 3. Bd. 13. Bonn 1972.
- Sulimirski 1936* - T. Sulimirski: Scytowie na zachodniem Podolu. Die Skythen in Westpodolien. Lwów 1936.
- Zakharov 1932* - A. A. Zakharov: I. A. Zaretsky's Excavations in the Government of Kharkov. Eurasia Septentrionalis Ant. 7, 1932, 59-81.

Manuskript angenommen am 8. 1. 2008

Abstract translated by author
Súhrn preložila Eva Pietová

Dr. Anja Hellmuth
Cotheniusstr. 4
D-10407 Berlin
agrath@web.de

Výskum hmotnosti skýtskych hrotov šípov z halštatského sídliska Smolenice-Molpír

Anja Hellmuth

SÚHRN

Jedným z charakteristických znakov opevneného halštatského výšinného sídliska Smolenice-Molpír na výbežku Malých Karpát na juhozápadnom Slovensku je výskyt stoviek bronzových hrotov šípov skýtskeho typu, ktoré vykopal v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch minulého storočia archeológ M. Dušek. V roku 2006 sa podarilo uskutočniť dlho plánovaný zámer, teda preskúmať hmotnosti veľkej časti vykopaných hrotov šípov zo Smolenice-Molpíra, ako aj malého počtu tohto typu predmetov z pohrebiska v Chotíne.

Výskum priniesol niekoľko nových zaujímavých poznatkov. Na akropole sídliska v Smoleniciach sa v rámci jednotlivých priestorov s veľkou koncentráciou hrotov šípov podarilo zistiť, že hmotnostné kategórie ľahkých (2-3 g), stredných (3-4 g) a ťažkých (nad 4 g) hrotov šípov sú v nich rôzne rozmiestnené. Miesto výskytu rozlične ťažkých hrotov šípov veľmi pravdepodobne záviselo od konkrétnej situácie opevnenia akropoly počas doby halštatskej. V silnejšie opevnených častiach, ako je brána III, sa našli hroty šípov s väčšou hmotnosťou

ako v priestoroch, ktoré boli opevnené slabšie. Napodiv však rôzne hmotnostné kategórie nemohli byť priradené k žiadnemu konkrétnemu typu hrotov. Identické typy a rovnako veľké hroty šípov mali malú, ale aj veľmi veľkú hmotnosť. Z toho vyplýva, že hmotnosť hrotov šípov očividne závisela výlučne od použitej suroviny a nie od špeciálneho typu hrotu. Pri ich výrobe vo väčšine prípadov bol opakovane použitý starý kov. Po odliatí asi určovalo ďalšie použitie hrotu až jeho osadenie na nása-

du. Tak slúžila dlhšia, a tým ťažšia násada šípu s ťažším hrotom na prekonávanie väčších vzdialeností a kratšia, z ľahšieho dreva s ľahším hrotom zas na dolet na menšiu vzdialenosť. Podľa toho mohli byť hotové odliate hroty zatriedené podľa svojej hmotnosti a byť rozdielne osadené. Farebné označenia na koncoch hrotovej násadky, ako to možno nájsť zdokumentované v početných skýtskych mohylách, pomáhali lukostrelcovi orientovať sa vo svojom tulci pri výbere šípov podľa ich hmotnosti.

DER FRÜHLATÈNEZEITLICHE BURGWALL IN HORNÉ OREŠANY, WESTSLOWAKEI

Vorbericht

KAROL PIETA

The Early Latène Hillfort in Horné Orešany, West Slovakia. Preliminary report. This study is a preliminary report about the fortified settlement on the hill Slepý vrch (544 m) in the Little Carpathian Mountains. The double rampart ring of the hillfort with an area of 2 ha was discovered by treasure hunters with metal detectors and greatly damaged by illegal excavations. However, an important part of their finds could be reclaimed for the research purposes. On the site a surface prospection and sounding were carried out, by which a large collection of pottery and more than 1450 metal artefacts were retrieved. Except of a few pieces with the Hallstatt and Middle Latène dates the great majority of the finds belongs to the Early Latène Period (LTA), i.e. to its older and younger phases equally. These two horizons were also documented stratigraphically. From the interior area of the hillfort we have ample evidence of blacksmith activities and jewellery production such as pieces of raw stock, semiproducts and a large amount of blacksmiths' and jewellers' tools. They come from craftsmens' workshops, which were concentrated on terraces placed along the ramparts. Among the ornaments found are also 11 animal- and human-headed brooches, 10 bird-headed brooches and some dozens of box-shaped belt hooks. Iron processing was probably connected with the ancient mining of iron ore, of which there was evidence on the hill slope. Within and also outside the ramparts at least 3 hoards of iron artefacts and two deposits of bronze ornaments were found. Weapons were also found frequently. According to reliable information at least 8 swords and 60-80 spearheads were found here in the past. An explanation for the deposits and for the large amount of weapons will be the subject of forthcoming research. The finds of Horné Orešany and of the sites nearby have proved, that western Slovakia around of the Little Carpathian Mountains was an important region on the eastern fringes of Celtic settlement in its oldest expansion phase, within the second half of the 5. century BC.

Key words: West Slovakia, Hillfort, Early Latène period, Crafts, Hoards, Weapons, Mask-brooches, Animal-brooches.

EINLEITUNG

Zahlreiche Funde der letzten Jahre aus Horné Orešany in der Westslowakei, repräsentieren in verschiedener Hinsicht einen bedeutenden Beitrag zur Erkennung der Besiedlungsgeschichte des Karpatenbeckens im ausgehenden 5. Jh. v. Chr. Gleichzeitig liefern sie neue Informationen über die Entwicklung des zeitgenössischen Handwerks und die Verbreitung des Frühlatène-Stils nach Osten. Dieser Beitrag enthält die erste Informationen über den aktuellen Forschungsstand zu dieser besonders Fundstelle und über den Komplex von Funden, die von ihr bisher gewonnen wurden.

Der Burgwall Horné Orešany (Bez. Trnava), Slepý vrch (544 m) liegt auf einem Berg des in NNO-Richtung aus dem Massiv der Kleinen Karpaten auslaufenden Seitenkammes, zwischen dem Flusstal des Parná-Oberlaufs im Westen und den Gemeindekatastern von Dolné Orešany und Horné Orešany im Osten (Abb. 1). Der Berg ist durch eine tiefe Senke bis zum seichten Bergsattel und weiter nach Norden entlang dem Bergkamm relativ gut zugänglich. Etwa zwei Drittel der Burgwallfläche sind mit hochwüchsigem Buchenwald bestanden, auf dem Drittel im Nordostteil befindet sich eine Wiese,

die als Startfläche für Hängegleiter benutzt wird. Der Weg entlang dem Bergkamm ist in der Vergangenheit mit einer Planierraupe zugerichtet worden, wobei hat man die südöstliche Wallbefestigung unweit des vermuteten Burgwalleingangs geschnitten wurde. Den

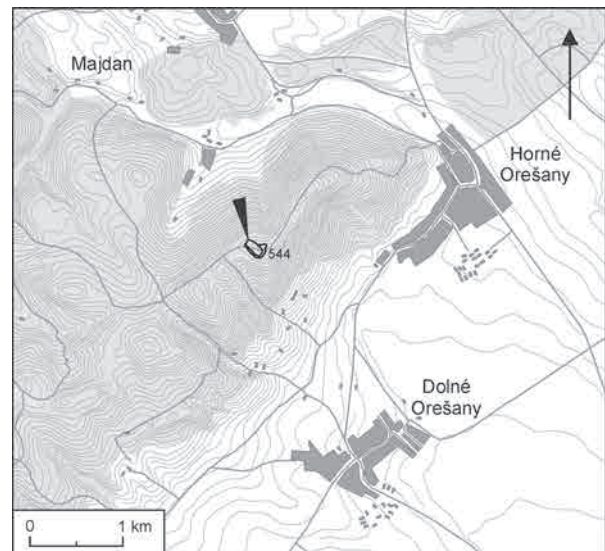

Abb. 1. Karte der Kleinen Karpaten (Ausschnitt) mit dem Burgwall in Horné Orešany.

Bergkern bilden Quarzite und Tonschiefer, gebunden an eine Linie von Sand- und Fleckenkalksteinen. Am Osthang findet man in der unteren Partie auch einen Horizont von Phylliten und Schiefern aus dem älteren Paläozoikum (*Biely 1996*).

In der älteren Literatur wird die Fundstelle nicht erwähnt. Sie blieb offenbar unerkannt, obwohl die Wallbefestigung auch aus der Ferne gut sichtbar ist. Die ersten Informationen über die Funde aus Slepý vrch erschienen im Jahre 2002, als der Fundort von Z. Farkaš besichtigt wurde. Auf die nachfolgende intensive Zerstörung dieser Fundstelle durch die Sondengeher machte Anfang 2004 ein ungenannter Sammler aufmerksam. Nach der ersten Besichtigung durch den Berichtsverfasser (zusammen mit K. Marková, welche die Information freundlicherweise übermittelte) wurden die ersten Dokumentations- und Vermessungsarbeiten durchgeführt. Gleichzeitig wurden alle zugänglichen Angaben über die Fundstelle gesammelt, ebenso alle noch erreichbaren Gegenstände, die hier durch die illegalen Sucher gefunden worden waren. Die Innenfläche des Burgwalls sowie die Terrassensiedlungen unterhalb der Wälle waren durch systematische Plünderungen stark gestört, die nach unseren Feststellungen nach mit der „Entdeckung“ des Burgwalls durch die Sucher im Jahre 1999 begonnen hatten und in den nachfolgenden Jahren ihren Höhepunkt erreichten. Die gesamte Innenfläche sowie die West- und Südhänge unterhalb des Walles waren mit Hilfe von Metalldetektoren intensiv durchsucht worden, wovon Hunderte von Grabungsspuren zeugen. Sie liefern gleichzeitig einen indirekten Beleg dafür, wie reich an Metallfunden dieser Burgwall war, bevor er geplündert wurde. Dies bezeugt übrigens auch die umfangreiche Kollektion von Gegenständen, die wir wieder zusammenbringen konnten.

In den Jahren 2004 und 2005 wurden die Befestigung und die bedeutenden Fundstellen (Depots, Konzentrationen von Artefakten) vermessen und Probeschnitte an ausgewählten Orten durchgeführt, deren Ziel es war, den Zustand und Charakter der Siedlungsschichten zu erfassen.

BEFESTIGUNG

Der Gipfel von Slepý vrch ist mit einer Wallanlage befestigt, die auf der West-, Süd- und Ostseite verdoppelt ist und eine Fläche von ungefähr zwei Hektar umfasst (Abb. 2). Die Gleichzeitigkeit beider Fortifikationslinien ist allerdings ohne Grabungen kaum zu verifizieren. Der innere Wall ist viel markanter, obwohl die relativ niedrige und stellenweise schwindende Aufschüttung wenig deutlich erscheint. Am besten sichtbar sind die beiden Befesti-

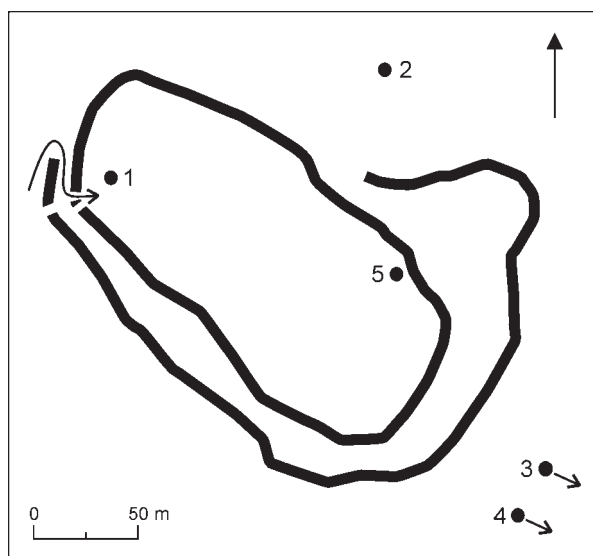

Abb. 2. Horné Orešany, Slepý vrch. Schematischer Plan des Burgwalls mit den lokalisierbaren Horten.

gungslinien im Westen, auf dem Bergkamm, wo eine Unterbrechung an der Stelle des ursprünglichen Eingangs erkennbar ist. Sie befindet sich dicht neben dem maschinell zugerichteten neuen Waldweg, der beide Wälle durchschneidet. Die doppelte Befestigung sieht man auch auf der gegenüberliegenden NO-Seite des Kammes, der bogenartig durch die Mitte des inneren Fortifikationsareals verläuft. Im Norden befand sich allem Anschein nach nur ein einfacher, im Terrain relativ schwach sichtbarer Wall. Dieser Teil der Fortifikation kehrt dann rechtwinklig zum Torraum zurück, wo die Wehrlinie offensichtlich verdoppelt war.

Die niedrigen Wälle waren nicht stark gestört, sie haben jedoch durch Hangerosion ziemlich gelitten. Am Außenrand des Innenwalls sind deutlich große Kalksteinblöcke zu sehen, die an eingestürztes Trockenmauerwerk erinnern. Zweifellos bildeten sie die Steinverkleidung einer Holz-Erde-Mauer. Die Fortifikation wurde bisher nicht erforscht.

BESIEDLUNG

Nach den Lesefunden und den Suchspuren zu schließen, war praktisch die ganze Innenfläche des Burgwalls besiedelt, wenn auch in unterschiedlicher Intensität. Entsprechend den Sondierungsergebnissen ist die Tiefe der Siedlungsschicht ziemlich wechselhaft, aber im Ganzen ist die Bodenbedeckung gering. Das ist der Grund dafür, dass eine so große Menge an Gegenständen mit Hilfe von Detektoren gefunden wurde und führte schließlich auch zu einer starken Verwüstung des Burgwalls. Die Gra-

bung hat jedoch auch einige Stellen mit einer relativ mächtigen Siedlungsschicht mit mehreren identifizierbaren Horizonten bestätigt. Dadurch besteht die Hoffnung auf einen zukünftigen Informationsgewinn aus unversehrten Schichten und auch eine gute Perspektive für eventuelle systematische Grabungen. An den Stellen mit erodierter Oberfläche ohne Grasbedeckung sieht man vorwiegend gelben und hellbraunen Waldboden. Nur stellenweise ist die Erde dunkel gefärbt. Die Funde konzentrierten sich vor allem in der waldigen Gegend nördlich des Wegs, u. z. am meisten im Nordwest-Teil der Fläche. Intensive Siedlungsspuren sind auch auf der Terrasse entlang dem südöstlichen Wall belegt. Die Wiesenpartien auf der Ostseite des Burgwalls lieferten relativ wenig an Material, das sich jedoch wiederum vor allem innerhalb der Zone entlang der Befestigung konzentrierte.

Durch Begehungen und Probegrabungen konnte nachgewiesen werden, dass auch einige Flächen außerhalb der Befestigung auf dem Süd- und Nordwesthang des Hügels besiedelt waren, wo eine terrassenartige Gestaltung des Terrains zu sehen ist. Die Unterschiede oder Übereinstimmungen zwischen den Funden innerhalb und außerhalb der Befestigung konnten aufgrund von Art und Umfang der bisherigen Ausgrabungen nicht erfasst werden.

Auf Grund der gewonnenen Funde müssen wir an der Fundstelle mit einer weniger intensiven Siedlungsaktivität bereits im Neolithikum/Äneolithikum rechnen (keilförmiges Steinbeil; Abb. 3: 1) sowie in der Spätbronzezeit rechnen, was durch einige Metallgegenstände belegt ist (z. B. Fragment einer Bronzesichel, Pfeilspitze oder tordierter Bronzehalsring, Abb. 3: 2). Der Berggipfel war auch während der Hallstattzeit genutzt, deren ältere Phase ist durch das Halbfabrikat eines eisernen Ärmchenbeils und durch den Bügel einer ziemlich abgenutzten Kahnfibel vom Typ Šmarjeta belegt (Abb. 3: 3, 4). In die ausgehende Stufe HD gehören vielleicht zwei Fragmente von bronzernen Scheibenfibeln: sie stammen allerdings nicht aus den Ausgrabungen, obwohl ihr Ursprung von dieser Fundstelle unzweifelhaft scheint (Abb. 3: 5-7). Die Existenz dieses Horizonts muss durch neue verlässliche Funde noch einwandfrei bestätigt werden.

Der nachfolgende, vielleicht anknüpfende Horizont ist die Frühlatènezeit (Stufe LTA), die Periode der bei weitem intensivsten Besiedlung des Hügels. An deren Ende ist der Burgwall offenbar gewaltsam untergegangen. Eine kontinuierlich nachfolgende Entwicklung ist bisher nicht verlässlich belegt, und es scheint möglich, dass der Burgwall eine gewisse Zeit verlassen blieb. Aus der Mittel- und Spätlatènezeit besitzen wir wesentlich weniger Gegenstände,

als das Leben auf Slepý vrch wieder in geringerem Umfang wieder aufgenommen wurde. Hierher gehören vereinzelte Bruchstücke von bronzernen gegliederten Fibeln vom Mittellatène-Schema aus der jüngeren Phase der Stufe C1, Tüllenbeile mit offener Tülle und Fragment einer eisernen Bogenfibel mit flachem Bügel (LTD1; Abb. 3: 8-11). In die Mittellatènezeit gehört auch eine vorerst vereinzelte Münze. Es ist eine gut erhaltene silberne Tetradrachme des Leier-Typs. Anscheinend, wurde der Burgwall trotz seiner günstigen Lage später nicht mehr genutzt. Das Frühmittelalter ist nur durch den Streufund einer Pfeilspitze mit Widerhaken vertreten, welcher vermutlich mit den zeitgenössischen Funden aus den nahe gelegenen Katastern von Horné Orešany (der Burgwall Rekomberek) und Dolné Orešany (Hort spätawarenzeitlicher Bronzen) zusammenhängt. Dieser Periode können wir auch einen aus drei Sichel und zwei Kurzsensen bestehenden Hortfund zuordnen. Er wurde durch Zufall im Jahre 2004 auf dem Osthang des Slepý vrch-Berges, etwa 100 m vom Außenwall der Burgwallanlage entfernt gefunden.

Beinahe das ganze Fundvolumen, das im Archäologischen Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften (mehr als 1450 Objekte), in weiteren Institutionen (vor allem im Slowakischen Nationalmuseum - Archäologisches Museum) und in mehreren Privatsammlungen aufbewahrt wird, ist mit der frühlatènezeitlichen Besiedlung des Burgwalls verknüpft.

Bei Probegrabungen und Oberflächenaufsammlungen gewannen wir zahlreiche, wenn auch relativ kleine Fragmente der vorwiegend aus Graphitton gefertigter Keramik, und einige Duzend Spinnwirtel. Außergewöhnlich hoch ist die Zahl von eisernen Kleingegenständen, deren Fragmenten, Halbfabrikaten, Produktionsabfällen und großen Eisenluppen sowie Schlackenstücken. Auch unter den Lesefunden und in den Privatsammlungen befinden sich viele Objekte, die sich oft in ganzen Serien wiederholen (Ahlen, Nieten, Messer, Splinte, Pfeilspitzen, aber auch Speere, Äxte und andere Gegenstände).

PRODUKTION

Im inneren Areal des Burgwalls verfügen wir über eine ganze Reihe von Belegen für Schmiedeproduktion und Schmuckherstellung, die bei Oberflächenbegehungen und Probegrabungen gewonnen wurden. Die Produktionsstätten konzentrierten sich auf den Terrassen entlang den Wällen wie die Objekte mit mit Eisen- und Bronzeschlacke belegen. Wir fanden auch Bronzeklumpen, unfertige Erzeugnisse, Fragmente von Bronze- und

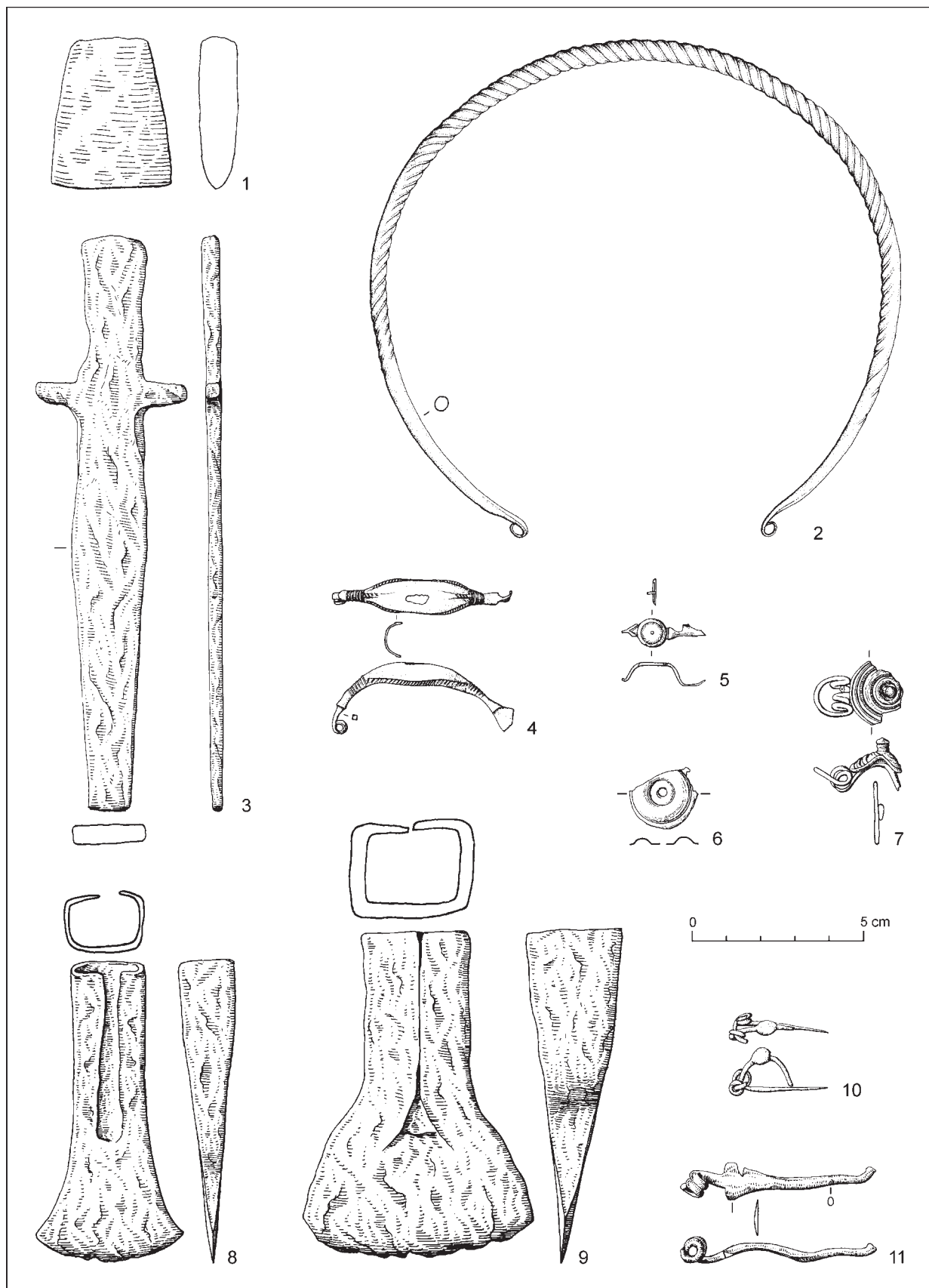

Abb. 3. Horné Orešany, Slepý vrch. Funde aus den nur vereinzelt vertretenen Siedlungshorizonten (1 - Stein; 2, 4-7, 10 - Bronze; 3, 8, 9, 11 - Eisen).

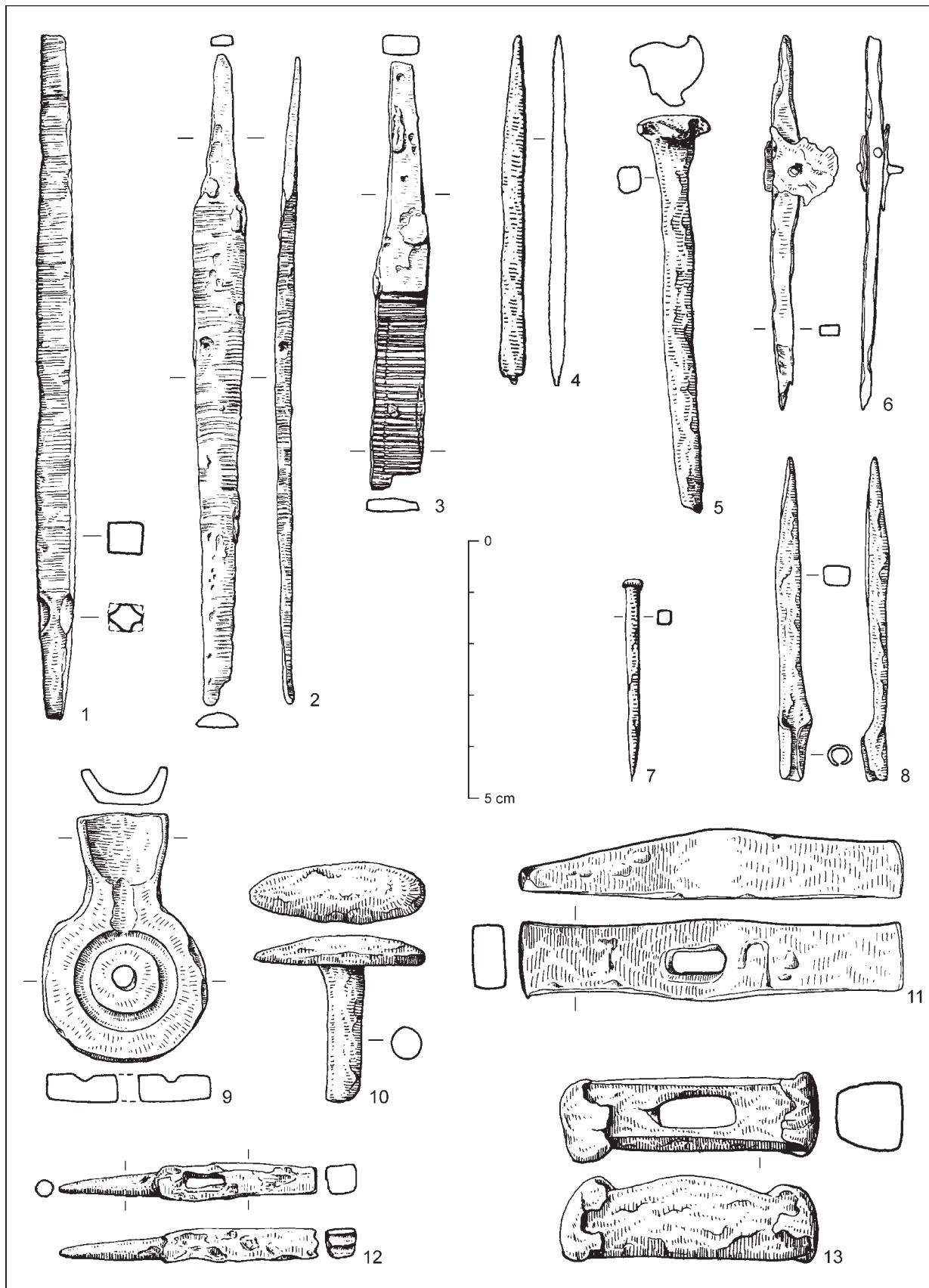

Abb. 4. Horné Orešany, Slepý vrch. Werkzeuge und Geräte aus den Frühlatène-Schichten (alles Eisen).

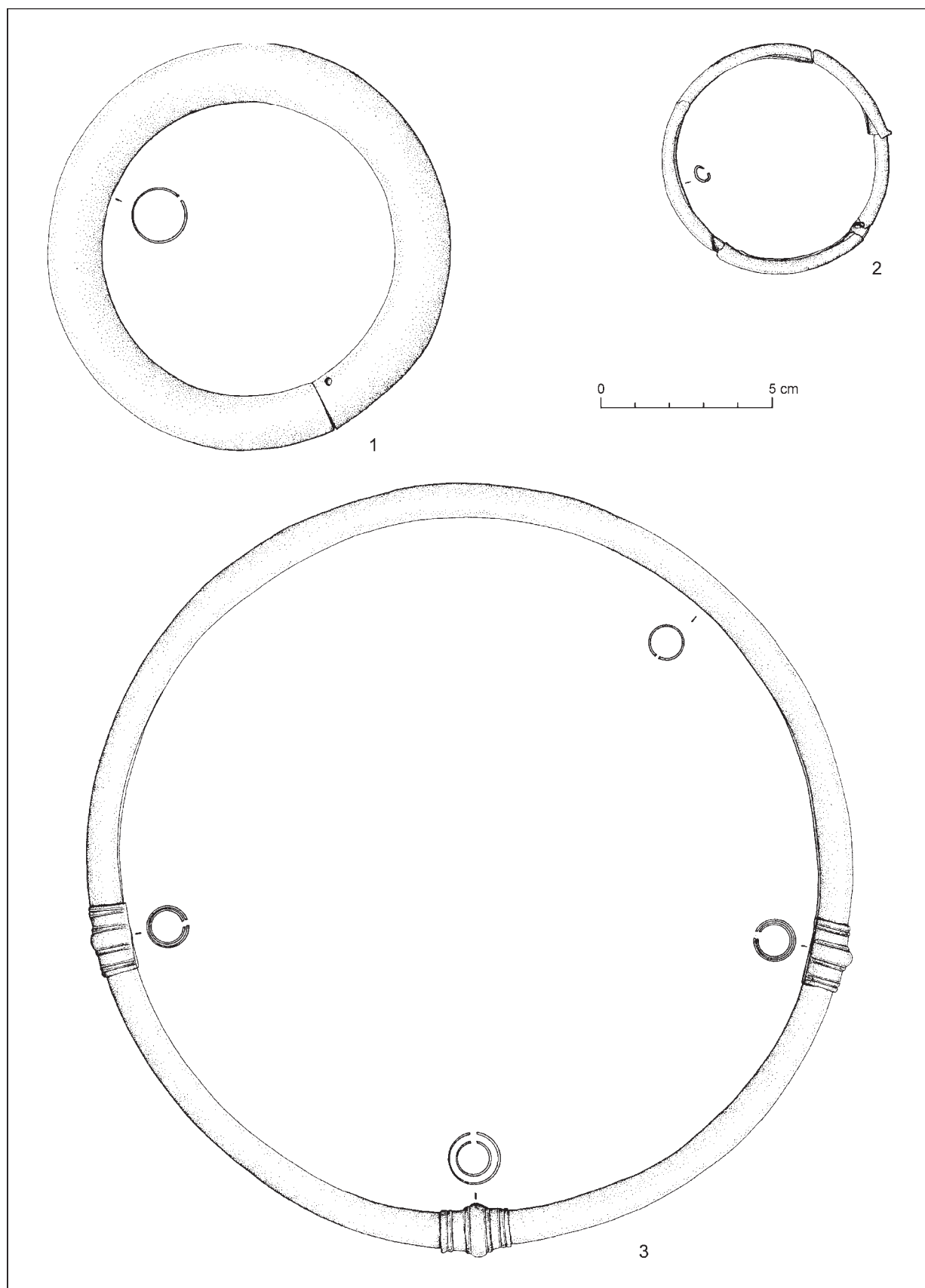

Abb. 5. Horné Orešany, Slepý vrch. Bronzehort 5. 1 - Stärke 16 mm, Dm. 120 mm; 2 - Stärke 4 mm, Dm 67 mm; 3 - Stärke 10 mm, Durchschnitt 220 mm. Bronze.

Silberdrähten und anderen Produktionsabfall, u. a. auch einen Klumpen vom Graphitrohstoff. Die Arbeit von Schmieden und Metallgießern ist auch durch Stücke von Stangenbarren, eine eiserne(!) zweiteilige Gussform für die Herstellung von Ringen (Abb. 4: 9), Bronze- und Eisenrohstoff, Werkabfälle, wie Füllungen von Gusskanälchen, Eingusstrichter sowie unfertige Erzeugnisse (Pfeilspitzen, Klammern, Messer) belegt.

Eine Sonderkategorie bilden die Schmiede-, Treib- und Ziselierwerkzeuge, die in ihrer Menge und Zusammensetzung eine einzigartige Kollektion bilden (Abb. 4). Außer Hämmern und Meißeln verschiedener Typen und Größen finden sich hier auch spezielle Schmuckmacher- und Ziselierwerkzeuge, wie Spiralbohrer, feine und gröbere Feilen, Punzstifte, verschiedene Typen von Sticheln, Meißeln und Zirkeln. Außergewöhnlich große Mengen kleiner Eisenerzeugnisse (Zierniete, Gürtelschließen, Ringe, Splinte, Nägel), konzentriert auf der kleinen Fläche der Fundstelle bezeugen die Existenz von Werkstätten und ebenso einen schlagartigen Untergang des Burgwalls in diesem Horizont.

Unter den Erzeugnissen befinden sich auch Gebrauchsgegenstände, wie Äxte, Messer, Sicheln und Sensen. Es gibt hier Duzende davon, was auf ihre örtliche Produktion hindeutet. Interessant ist auch die Kollektion von unterschiedlichen Eisenbeschlägen mit Ziernieten, meistens Wagenteilen. Andere Stücke gehören zum Pferdegeschirr.

Bei der Suche nach den Ursachen für die Entstehung eines Produktionszentrums auf Slepý vrch wird man dem Erreichum der Kleinkarpaten in unmittelbarer Nähe der Fundstelle Aufmerksamkeit schenken müssen. In dieser Hinsicht ist der Südwesthang des Berges sorgfältig zu beachten, der deutliche Spuren von Fördertätigkeit aus einer unbekannten Periode aufweist. In der Umgebung von Abbaugruben und Halden fanden wir Stücke von rotgefärbten Mineralien, vermutlich Eisenerz, die zur Analyse entnommen wurden. Das Eisenerz wurde im Mittelalter sowie in der jüngeren Vergangenheit an mehreren Orten im Kleinkarpaten-Gebiet abgebaut.

HORTFUNDE

Auf dem Berg Slepý vrch stammen auch mehrere Hortfunde, aber nur einige davon konnten dokumentiert oder wenigstens registriert werden. Alle Horte gehören in die frühlatènezeitliche Phase der Besiedlung. Im Depot 1 befanden sich zwei Sicheln vergesellschaftet mit einem großen Haumesser. Während der Grabung wurden zwei Sicheln zusammen gefunden. Im Jahre 2006 fand

man außerhalb des befestigten Areals den Hort 2, bestehend aus zwei Sensen, sieben Sicheln, einem Messer, einem unvollständigen Haumesser und einem Eisenbeschlag. In dem größten am Osthang von Schatzsuchern entdeckten Depot 3 befanden sich angeblich 28 Eisengegenstände. Das ebenso am Osthang außerhalb der Befestigung entdeckte Depot 4 soll vier dünne längs gegliederte und vier massive quer gerippte Bronzearmringe enthalten haben.

Der in einer Privatsammlung aufbewahrte Bronzehort 5 stammt aus dem Inneren des Burgwalls. Unter einem großen Stein unweit des Innenwalls in der Nähe des zentralen Bergkammes fand man zwei bronzene unverzierte Hohlarmsringe zusammen mit einem Halsreif in Form eines Dreiknotenringes (Abb. 5). Bei den beiden kleineren Stücken wurde das verjüngte Ende des aus Bronzeblech getriebenen Ringes in das Gegenende eingesteckt und durch einen Niet fixiert. Das Herstellungsverfahren des großen Ringes ist ohne Röntgenbild noch nicht ganz klar. Alle drei dreifach profilierten Knoten haben die Form einer Blechmanschette, wobei die beiden gegenüber stehenden formgleich und nur auf der Außenseite plastisch gegliedert sind. Die mittlere vollplastische Manschette überdeckt wohl den Verschluss. Daraus wäre zu schließen, dass der Ring aus einem Stück zusammengefügt wurde.

Glatte, selten auch mit Knoten verzierte Hohlringe aus Bronzeblech gehören zum typischen Schmuck der Späthallstatt- und vor allem der Frühlatènezeit. Dreiknotenringe waren zu dieser Zeit, mit dem Schwerpunkt in LTA2, im westlichen Mitteleuropa weit verbreitet, meistens als Unterarmringe aus Draht oder mit massivem Profil. Weiter nach Osten erscheinen sie nur selten (*Pieta* 2006, Abb. 2: 6), vor allem in ihren jüngeren Varianten (*Joachim* 1992, 24, Abb. 10; *Stöllner* 2002, 81, 82). Allerdings, gibt es unter den Funden aus Horné Orešany ebenfalls einen Dreiknotenring dieser Gattung (Abb. 7: 9).

Die leichteren und Metall sparenden Hohlringe dagegen kommen in diesem Zeithorizont relativ selten vor. Diese Technologie kam hauptsächlich bei den frühlatènezeitlichen Meisterwerken aus Edelmetall zur Verwendung aber ihre einfacheren Formen aus Bronze waren allgemein beliebt. Glatte Hohlringe erscheinen vereinzelt auch im Karpatenbecken (*Bučany Grab 24: Bujna/Romsauer* 1983, Taf. VIII: 1, 4). Auf den innenkarpatischen Flachgräberfeldern sind sie noch zum Ende der Stufe LTB vertreten (*Bujna* 2005, 88-90). Die Herstellung der Ringe dieser Art war technologisch höchst anspruchsvoll. Man kann vermuten, dass sie in den metallurgisch sehr erfahrenen Werkstätten erzeugt wurden (*Hundt* 1975, 623).

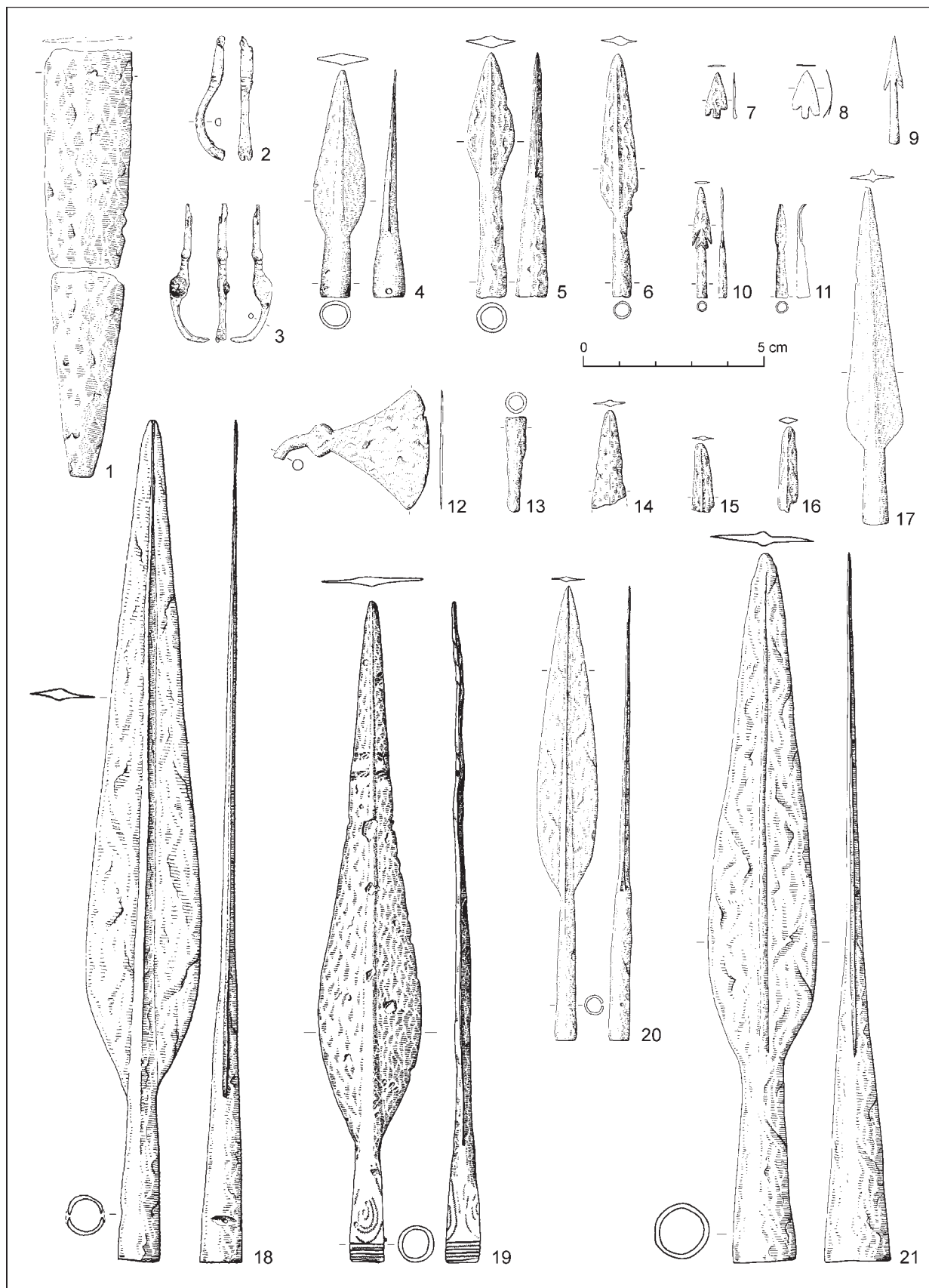

Abb. 6. Horné Orešany, Slepý vrch. Auswahl der Waffenfunde (8 - Bronze; sonst Eisen).

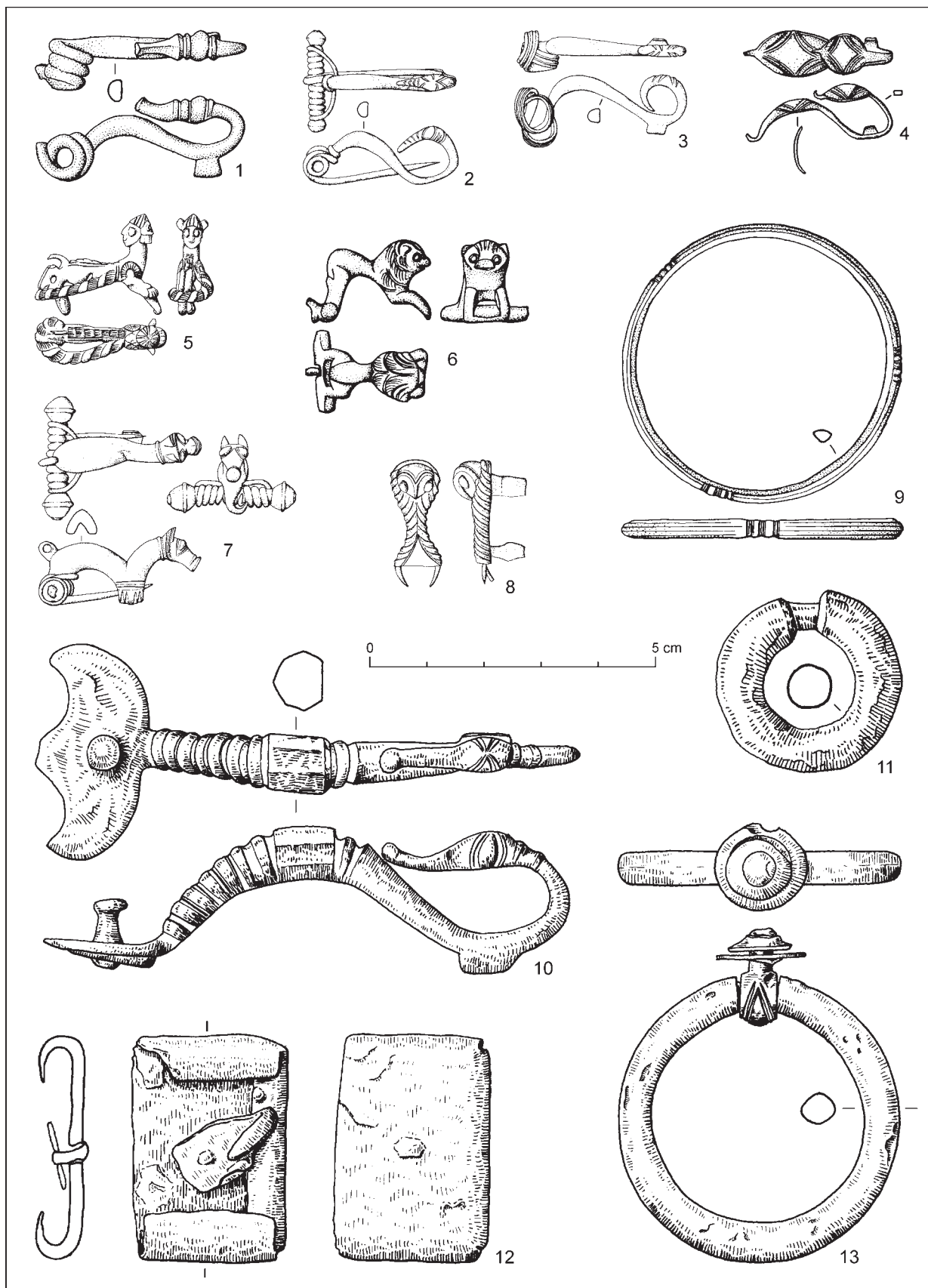

Abb. 7. Horné Orešany, Slepý vrch. Schmuck und Gürtelteile (1-9 - Bronze; 10-13 - Eisen).

Abb. 8. Horné Orešany, Slepý vrch. Tierfibel. Länge 22 mm. Bronze.

Die Hortfunde aus Horné Orešany erweitern erheblich die allgemein geringe Zahl der Depots von Siedlungen und Burgwällen der frühen Latènezeit in Europa nördlich der Alpen und besonders im Karpatenbecken (*Guggisberg 2000*, 226-230). Auch in der Slowakei sind gleichzeitige Hortfunde eher eine Ausnahme. Unter Vorbehalt können wir in diese Zeitspanne bloß zwei Depots einreihen. In Udiča (Bez. Považská Bystrica, Nordwestslowakei), wurde aus drei Äxten, einer Zange, einem Treibhammer und dem Fragment einer Sense bestehender Depotfund entdeckt (*Pieta, im Druck*, Abb. 65). Der Hort aus Istebné (Bez. Dolný Kubín, Nordslowakei), enthielt charakteristischen Bronzeschmuck der lokalen späthallstattzeitlichen Orava-Gruppe, mit bestimmten Frühlatène-Elementen (*Benediková 2004*, 103).

WAFFEN

Zu den häufig aufgefundenen Objekten innerhalb wie auch auf außerhalb des Burgwalls gehören die Waffen. Nach verschiedenen Informationen wurden hier in der Vergangenheit wenigstens acht Schwerter und Duzende von Lanzen- und Speerspitzen entdeckt. Mehrere dieser Waffen ließen sich wiederfinden, zurückerwerben oder dokumentieren, andere dagegen sind leider in heimischen oder ausländischen Privatsammlungen verschwunden. Von einigen Schwertern blieben nur schlechte Fotografien erhalten. Insgesamt handelt es sich um

eine große Menge von Gegenständen. Allein in der Sammlung des Archäologischen Instituts der SAW befinden sich 9 Schwertscheidenfragmente, zwei Bruchstücke von Schwertklingen und eine Streitaxt. Unter 14 Pfeilspitzen befinden sich auch zwei Halbfabrikate, wodurch ihre örtliche Produktion belegt ist. Besonders zahlreich sind Stangenwaffen, die durch 20 vollständige Exemplare und 14 Fragmente von Speer- und Lanzenspitzen und 5 Lanzenschuhe vertreten sind (Abb. 6). Es geht meistens um kleine Spitzen mit kurzer Tülle, etwa 15 cm lang, es sind aber auch große Lanzen mit sehr schmalen langem Blatt mit Mittelrippe und kurzer Tülle vertreten. Die in Privatsammlungen erhaltenen extremen Exemplare erreichen bis über 50 cm Länge, ein Stück ist sogar 90 cm lang.

Die meisten Waffen sind vollständig und gut erhalten, es gibt aber auch zahlreiche Fragmente. Einige Schwertklingen und Lanzenspitzen sind künstlich deformiert und tragen evidente Brandspuren, was einen Zusammenhang mit Kriegseignissen oder mit Opferhandlungen und Ritualen andeuten kann. Waffenopfer (Trophäen, Kriegsbeute) sind bei den Kelten literarisch während der gesamten Latènezeit überliefert. Archäologische Befunde dafür sind aus Heiligtümern, Siedlungen oder in Form von deponierten Massenfunden bekannt (*Haffner 1995; Jud 2006*, 93-96). Hohe Zahl an Waffen wurden auch bei manchen anderen frühlatènezeitlichen Burgwällen beobachtet (Steinsburg bei Römhild; *Spehr 2005*, 69).

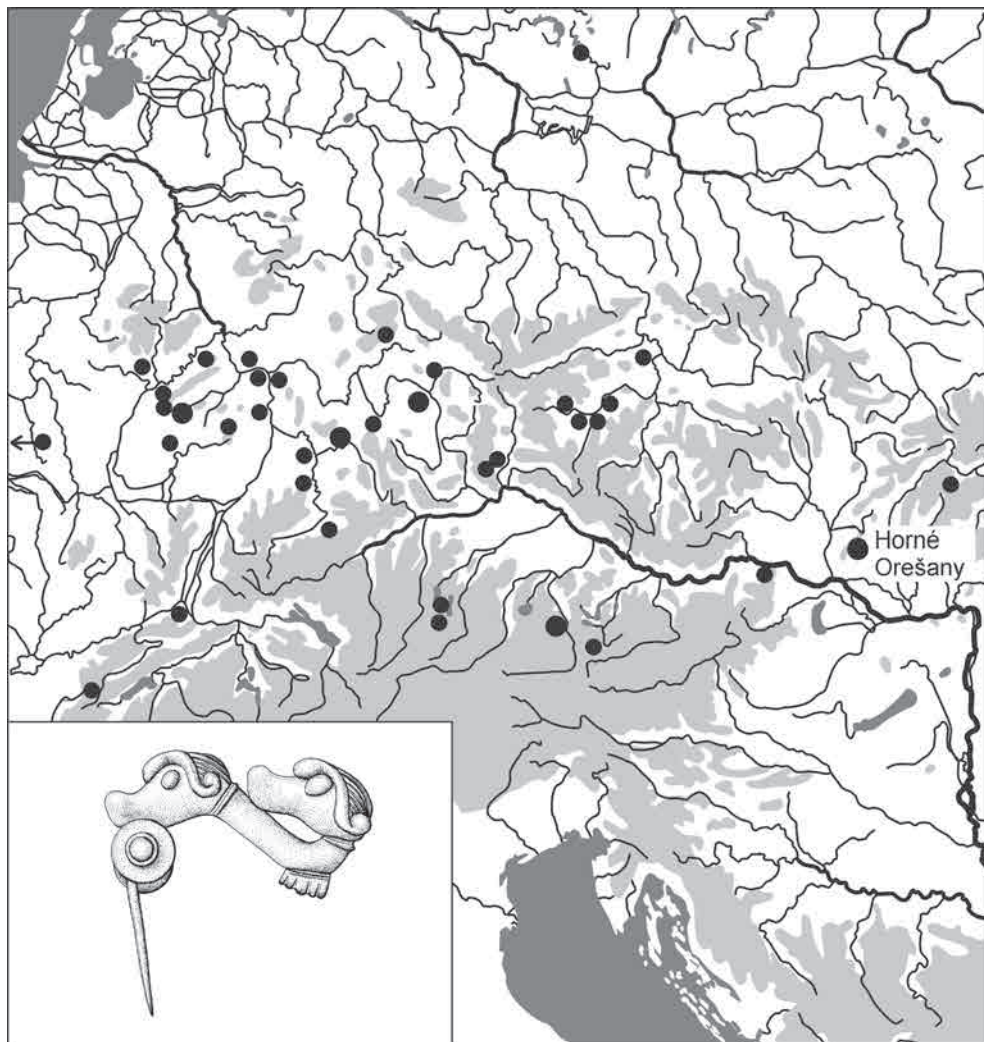

Abb. 9. Verbreitung der Maskenfibeln (nach U. Binding, ergänzt).

DATIERUNG

Für das zeitliche Einsetzen der Fundstelle erscheint am wichtigsten der Bronze- und Eisenschmuck, gefunden bei den Ausgrabungen oder dokumentiert in Museums- und Privatsammlungen. Im Fibelspektrum sind bereits Exemplare vertreten, die ganz ans Ende der Hallstattzeit gehören (Horizont 8/9 - Dürrenberg III 1a: *Parzinger 1988*). Weitere, viel häufigere Typen von Bronze- und Eisenfibeln entfallen in den Horizont 9/10 - Dürrenberg III 1b1 nach *H. Parzinger (1988)*. Beide Horizonte werden in die latènezeitliche Stufe A eingereiht. Die wichtigsten Funde sind bronzene Tierkopf- und Maskenfibeln aus der jüngeren Phase der Frühlatènezeit, die offenbar die höchste Blütezeit der Besiedlung auf dem Burgwall repräsentiert. Mehrere Exemplare davon befinden sich in Privatsammlungen. Nur zwei Bronzefibeln dieses Typs fand man während

der Ausgrabung: es ist die eine Eule darstellende Gewandspange (Abb. 7: 8) und eine Fibel mit zwei Menschenmasken (Zeichnung auf der Karte Abb. 9). Insgesamt wurden 11 Tierkopf- und Maskenfibeln und 10 Vogelfibeln gefunden und dokumentiert. Die Gesamtmenge der entdeckten Exemplare dieser Typen ist vermutlich aber etwa doppelt so groß. Es handelt sich um ausgezeichnete Beispiele frühkeltischer Kunst der Frühlatène-Stufe A, welche die besondere Bedeutung der Fundstelle sowie der ganzen westslowakischen Region im Rahmen der frühkeltischen Kolonisation des Karpatenbeckens hervorheben (Abb. 9).

Aus derselben Periode stammen auch bronzene und eiserne Vogelkopffibeln (Abb. 7: 1-3), Bogenfibeln vom Typ Marzabotto, Doppelpaukenfibeln (Abb. 7: 4), ein Gürtelhaken mit durchbrochener zoomorpher Verzierung und eine reich verzierte kleine Bronzephallere. Kürzlich wurden von dieser

Abb. 10. Verbreitung der Gürtelhaken mit Kästchenbeschlag. Punkte - aus Eisen. Quadrate - ganz oder teilweise aus Bronze. Größere Zeichen - drei oder mehr Exemplare. Offene Signaturen - von den Typen abweichende Formen (nach O.-H. Frey, ergänzt).

Fundstelle zwei weitere wichtige frühlatènezeitliche Artefakte veröffentlicht: eine bronzene Tierkopffibel und bronzene Miniaturplastik einer Sphinx, beides Objekte aus Privatsammlungen (Bazovský 2006; Čambal 2005).

In diesem Vorbericht wurden nur einige Beispiele dieser bedeutenden Funde vorgelegt. Besonders wichtig ist, dass manche von den Tierfibeln anscheinend nicht ganz fertiggestellt waren: bei dem Stück Abb. 7: 8, das sehr eindrucksvoll eine Eule darstellt, fehlt die Durchlochung des Halters für die Spiralachse. Das könnte vielleicht auch für die Fibel Abb. 7: 5 gelten, die zwar oben ein derartiges Loch hat aber nicht in dem Ausläufer im unteren Fibelteil gegenüber dem Nadelhalter, der sicher zur Befestigung der Spiraleinrichtung dienen sollte.

Widmen wir uns kurz diesem interessanten Stück etwas näher (Abb. 8). Der Bügel der Fibel wurde in

einem Stück gegossen und nachträglich ziseliert. Er stellt ein vierbeiniges Fabeltier mit dem Menschenkopf dar. Um den halb auf dem Rücken liegenden Tierkörper herum schlingt sich ein plastisch schräg geripptes Band, wahrscheinlich eine stilisiert dargestellte Schlange (bzw. ein Schlangendrachen), die das Tier in die Hinterbeine beißt. Der Menschenkopf trägt einen Helm mit charakteristischen runden Ohren. Tiere mit Menschenköpfen sind in der frühkeltischen Kunst reichlich vertreten (Frey 2002, 201). Zum behelmten Kopf finden sich mehrere analoge Varianten (Fibel aus Herzogenburg - Ossarn u.ä.). Die Komposition eines Tierkampfes dieser Art hat aber meines Wissens keine genauen Parallelen. Die Schlange gehört zu den typischen Kulttieren der keltischen Mythologie und wurde in mehreren Zeithorizonten der keltischen Kunst häufig dargestellt (Birkhan 1999, 35, 36; Bothroyd/

Botheroyd 1992, 288-290). Auf den Halsringen E1 und E2 aus dem Goldschatz von Erstfeld lassen sich Fabelwesen (Schlangendrachen) mit Raubtierkopf und eingerolltem schlangenförmigem Leib nachweisen. Beim Halsring E3 ist dieses Tier durch ein abweichendes vierbeiniges Wesen mit aufgerissenem Rachen ersetzt. Der aus dem Kopf herausragende schräg gerippte Streifen wurde als Horn interpretiert (*Guggisberg* 2000, 40, Abb. 37). Die Durchführung des Rumpfes beider Rolltiere wie auch des „Hornes“ des Fabeltieres von Halsring E3 (vielleicht einer Schlange kombiniert mit einem vierbeinigem Tier?) ist der Darstellung des Bandes bzw. Schlangenkörpers auf der Fibel von Horné Orešany sehr ähnlich.

Von unserem Fundort stammen auch einige Duzend charakteristische eiserne Gürtelhaken mit kästchenförmigem Beschlag und andere Gürtelteile, die zum Produktionssortiment der örtlichen Werkstätten gehörten (Abb. 7: 11-13). Man fand hier auch einen figürlich durchbrochenen Gürtelhaken mit zoomorphem Motiv. Für die beiden genannten Typen von Gürtelhaken ist Horné Orešany eine der östlichsten Fund- und zugleich auch Produktionsstellen (*Frey* 1996, Abb. 2: 6; *Stöllner* 2002, 96-98). Sie stehen hier aber nicht allein (Abb. 10). Die Grabinventare aus Stupava und Bučany lieferten ebensolche Gürtelhaken mit Kästchenbeschlag. Weiter nach Nordosten gibt es zwei Eisenexemplare aus den Burgwällen von Vrbové, Bez. Piešťany und Sklabinský Podzámok, Bez. Martin, Nordslowakei (*Pieta, im Druck*, Abb. 2: 7). Im Bezug auf die zunehmende Anzahl von Objekten des frühkeltischen Stils ist ihre Konzentration in der nordslowakischen Region Turiec von Interesse, wo zu den bekannten Funden des 5.-4. Jh. v. Chr. von Slovenské Pravno (Maskenfibel) und Blatnica (Vogelkopffibel, Helm des Typs Berru) jüngst noch eine bronzene Doppelpaukenfibel (Blatnica) und die gerade erwähnte Gürtelschließe von Sklabinský Podzámok hinzukamen.

Das gilt ebenso für die Tierkopf- und Maskenfibeln, die als klassische Erzeugnisse des westkeltischen Gebietes galten (*Binding* 1993). Erst die Entdeckungen der frühlatènezeitlichen Gräberfelder in Niederösterreich bewiesen das Vorkommen und zweifellos auch die Produktion kunsthandwerklicher Gegenstände im Frühlatènestil weiter im Osten (*Megaw/Megaw* 2001, 259), wenngleich ja solche Zentren schon früher vorausgesetzt wurden (*Megaw/Megaw* 1993, 224, 225). Diesen Trend bestätigen auch die Entdeckungen in Horné Orešany, unter denen wir zahlreiche genaue Analogien zu den Funden aus den Gräberfeldern im Traisental finden (Inzersdorf, Ossarn, Franzhausen, Pottenbrunn).

DIE BEDEUTUNG DER FUNDSTELLE UND IHRES HINTERLANDES

Die bisherigen Forschungen ergeben zusammen mit der umfangreichen Kollektion dokumentierter Fundgegenstände geben eine relativ klare, wenngleich vorerst nur orientierende Vorstellung von der Chronologie und dem Charakter der Besiedlung auf Slepý vrch bei Horné Orešany. Mit Ausnahme einiger Funde aus der Bronzezeit, Hallstattzeit, Mittel- und Spätlatènezeit gehören sämtliche verfügbaren Gegenstände in die Frühlatènezeit. Es war eine Periode mit intensiver Produktion und mit Spuren von einem gewaltsamen Untergang dieses Zentrums.

Der Kleinkarpaten-Raum bildete nach neueren Erkenntnissen die östlichste Konzentration keltischer Besiedlung zur Zeit der Ankunft dieses Ethnikums an der mittleren Donau, die bisher durch die Agglomeration von Fundstellen mit gewissen östlichen Elementen in der Sachkultur im Traisental in Niederösterreich repräsentiert wurde, (*Neugebauer* 1992; *Ramsl* 1998, 47, 48). Eine gewisse Parallele können wir auch in dem Burgwall Ježkovice (Černov) in Mähren sehen, mit intensiver Produktion und mit Hortfunden aus der Stufe LTA (*Čižmář* 1990). Außer dem hier beschriebenen Sitz in Horné Orešany fand man weitere vereinzelte Gegenstände aus dieser Zeit auch in Plavecké Podhradie, Prašník und Vrbové. Bei den zwei letztgenannten Fundstellen und ihrem Hinterland liegt vielleicht eine gewisse Siedlungskontinuität von der Hallstattzeit bis zum Anfang der Latènezeit vor (*Romsauer* 1981). Im weiteren Hinterland dieser Region liegen auch die beiden frühlatènezeitlichen Gräberfelder in Stupava und Bučany (*Bujna/Romsauer* 1983). Die letztgenannte Fundstelle befindet sich aber schon in einer ziemlich großen Entfernung (Luftlinie etwa 22 km) von dem neuentdeckten Kleinkarpaten-Zentrum in Horné Orešany weshalb ihr unmittelbares Siedlungshinterland einschließlich der Gräber irgendwo am östlichen Fuß der Kleinkarpaten zu suchen ist. Zum Metallinventar der Gräber aus Bučany besitzen wir jedoch eine ganze Reihe genauer Analogien im Produktionssortiment auf Slepý vrch (dünne längsprofilierte Armringe, Gürtelschließen und -ringe, Fibeln). Vereinzelt Gegenstände aus diesem Horizont finden sich auch auf nordslowakischem Gebiet (*Pieta, im Druck*, Abb. 2: 1, 4, 7). Bei der Auswahl dieses Teiles der Westslowakei als Basis der Kolonisierung des norddanubischen Teiles des Karpatenbeckens durch neue keltische Population spielte die günstige strategische Lage der Kleinkarpaten eine wichtige Rolle, denn dort gab es sowohl Lagen die für die Erbauung von Fortifikationen geeignet waren, als auch fruchtbare Böden am

östlichen Fuß des Gebirges. Nicht ohne Bedeutung waren zweifellos auch die leicht zugänglichen Rohstoffquellen, hauptsächlich von Eisenerz, aber auch Gold. Vor allem der östliche Teil repräsentierte ein altes, in der Vergangenheit intensiv genutztes Siedlungsgebiet (*Stegmann-Rajtár 2002*).

Horné Orešany hat im kleinkarpatischen Raum irgendwann gegen Ende des 5. Jahrhunderts v. Chr. die Funktion des älteren hallstattzeitlichen Zentrums und Fürstensitzes auf Molpír bei Smolenice übernommen. Eine gewisse Zeit nach dem Untergang des Burgwalls auf Slepý vrch wurde am Ende der Mittelatlènezeit wiederum das Zentrum auf Molpír wieder erneuert und erweitert und gleichzeitig entstand auf der Westseite des Gebirges ein weiteres Zentrum von oppidum-artigem Typ mit konzentrierter Schmiedeproduktion auf dem Burgwall Pohanská bei Plavecké Podhradie. Beide Fundorte gingen dann innerhalb kurzer Zeit an der Wende der Latènestufen C und D untergegangen und der Siedlungsschwerpunkt des Landes verschob sich in die breitere Umgebung von Bratislava (Bratislava, Devín, Flussgebiet von Čierna voda: *Pieta 2001; Pieta, im Druck*).

Der Burgwall in Horné Orešany ergänzt das Gesamtbild des exponierten Kleinkarpaten Gebietes. Der Fundort weist Spuren seiner Besiedlung in mehreren Perioden der älteren sowie jüngeren Vorgeschichte auf und bestätigt seine Sonderstellung während der Späteisenzeit. Die Ergebnisse der Forschung und des vorläufigen Studiums des

außergewöhnlich großen Fundgutes bezeugen einen Siedlungsschwerpunkt auf Slepý vrch in der Latène-Stufe A und zwar in deren älterer und jüngerer Phase. Eine längere Dauer der intensiven Besiedlung bestätigen auch die ersten stratigraphischen Beobachtungen bei Probegrabungen, wo sich zwei deutliche Siedlungshorizonte der Frühlatènezeit abzeichneten. Wir konnten hier ein neues Phänomen in der prähistorischen Entwicklung der Slowakei entdecken - ein Produktions- und zweifellos auch Machzentrum aus der Anfangsphase der keltischen Kolonisation des Karpatenbeckens. Es ist das bisher östlichste bekannte Zentrum dieses Typs, angelegt in einem Raum mit älterer Siedlungstradition. Sein Erkennungsmerkmal ist dabei eine intensive Handwerksproduktion (Schmiedearbeit, Schmuckherstellung, Abbau von Eisenerz(?), Töpferei(?)). Die auffällig hohe Zahl von Waffen und die Deponierung von Schmuck und Eisengegenständen führen zu Überlegungen über einen gewaltsamen Untergang des Burgwalls, bzw. die kultische Dimension dieser Funde. Die Dokumentations- und Sondierungsarbeiten am Fundort sowie die Versuche, eine weitere Zerstörung dieses wertvollen archäologischen Denkmals zu verhindern, werden fortgesetzt. Die wissenschaftliche Bearbeitung des Fundmaterials von diesem Ort, außergewöhnlich in Umfang und Qualität, wird unsere Vorstellungen von den Anfängen der Latènezeit im Mitteldonauraum grundsätzlich beeinflussen.

LITERATUR

- Bazovský 2006* - I. Bazovský: Včasnotaténska zoomorfna spona z Horných Orešian. Zbor. SNM 100. Arch. 16, 2006, 315-321.
- Benediková 2004* - L. Benediková: Koniec doby halštatskej a začiatok doby laténskej v slovenských Karpatoch (na príklade lokality Istebné-Hrádok). In: Okres lateňski i rzymski w Karpatach polskich. Materialy z konferencji. Krosno 2004, 93-122.
- Biely 1996* - A. Biely (Ed.): Geologická mapa Slovenskej republiky. Bratislava 1996.
- Binding 1993* - U. Binding: Studien zu den figürlichen Fibeln der Frühlatènezeit. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 16. Bonn 1993.
- Birkhan 1999* - H. Birkhan: Kelten. Celts. Binder ihrer Kultur. Wien 1999.
- Botheroyd/Botheroyd 1992* - S. Botheroyd/P. F. Botheroyd: Lexikon der keltischen Mythologie. München 1992.
- Bujna 2005* - J. Bujna: Kruhový šperk z laténskych ženských hrobov na Slovensku. Nitra 2005.
- Bujna/Romsauer 1983* - J. Bujna/P. Romsauer: Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slov. Arch. 31, 1983, 277-324.
- Čambal 2005* - R. Čambal: Včasnotaténska sfinga z Horných Orešian. Zbor. SNM 99. Arch. 15, 2005, 37-44.
- Čižmář 1990* - M. Čižmář: Časné laténské nálezy z hradiska „Černov“, obec Ježkovice, okres Vyškov. In: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Zborník k 80. narozeninám Jozefa Poulika. Brno 1990, 196-203.
- Frey 1996* - O.-H. Frey: Bemerkungen zu einigen Fundstücken der Frühlatènezeit aus Niederösterreich. In: Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Budapest - Wien 1996, 193-215.
- Frey 2002* - O.-H. Frey: Frühe keltische Kunst - Dämonen und Götter. In: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Stuttgart 2002, 186-205.
- Guggisberg 2000* - M. A. Guggisberg: Der Goldschatz von Erstfeld. Ein keltischer Bilderzyklus zwischen Mitteleuropa und der Mittelmeerwelt. Basel 2000.
- Haffner 1995* - A. Haffner: Allgemeine Übersicht. In: A. Haffner (Hrsg.): Heiligtümer und Opferkulte der Kelten. Stuttgart 1995, 9-42.
- Hundt 1975* - H.-J. Hundt: Beobachtungen zur Herstellung frühlatènezeitlicher Hohlarmlinge vom Dürrnberg. In: L. Pauli: Der Dürrnberg bei Hallein III. Auswertung der Grabfunde. München 1975, 619-623.
- Joachim 1992* - H.-E. Joachim: Ösen-, Drei- und Vierknotenringe der Späthallstatt- und Frühlatènezeit. Bonner Jahrb. 192, 1992, 13-60.

- Jud 2006* - P. Jud: Küche, Kinder - Kult? Die Rolle der Frauen in den Kulturen der alpinen und nordalpinen Eisenzeit: Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme. In: W.-R. Teegen/R. Cordie/O. Dörner/S. Rieckhoff/H. Steuer (Hrsg.): Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit [Festschr. Rosemarie Müller]. Reallex. Germ. Altkde. Ergbd. 53. Berlin - New York 2006, 89-113.
- Megaw/Megaw 1993* - R. Megaw/V. Megaw: Cheshire Cats, Mickey Mice, the New Europe and Ancient Celtic Art. In: Ch. Scarre/F. Healy (Ed.): Trade and Exchange in Prehistoric Europe. Proceedings of a Conference held at the University of Bristol, April 1992. Oxbow Monograph 33. Oxford 1993, 219-232.
- Megaw/Megaw 2001* - R. Megaw/V. Megaw: Celtic Art. London 2001.
- Neugebauer 1992* - J.-W. Neugebauer: Die Kelten im Osten Österreichs. St. Pölten - Wien 1992.
- Parzinger 1988* - H. Parzinger: Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save. Weinheim 1988.
- Pieta 2001* - K. Pieta: Jan Filip a neskoroláténske osídlenie Slovenska. Arch. Rozhľedy 53, 2001, 780-788.
- Pieta 2006* - K. Pieta: Ein junglatènezeitlicher Stieranhänger aus Udiča/Slowakei. In: Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit. Reallex. Germ. Altkde. Ergbd. 53. Berlin - New York 2006, 133-147.
- Pieta, im Druck* - K. Pieta: Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska. Im Druck.
- Ramsl 1998* - P. Ramsl: Inzersdorf-Walpersdorf. Studien zur Späthallstatt-/latènezeitlichen Besiedlung im Traisental, Niederösterreich. Fundber. Österreich. Materialh. A6. Wien 1998.
- Romsauer 1981* - P. Romsauer: Eneolitické a halštatsko-laténske objekty z Vrbového. AVANS 1980, 1981, 250-253.
- Spehr 2005* - R. Spehr: Rituell verbogene Waffen von der Steinsburg. Alt-Thüringen 38, 2005, 67-99.
- Stegmann-Rajtár 2002* - S. Stegmann-Rajtár: Früheisenzeitliche Fernverbindungen entlang dem Ostalpenrand. In: A. Lang/V. Salač (Hrsg.): Fernkontakte in der Eisenzeit. Praha 2002, 254-269.
- Stöllner 2002* - T. Stöllner: Die Hallstattzeit und der Beginn der Latènezeit im Inn-Salzach-Raum. Arch. Salzburg 3/I. Salzburg 2002.

Manuskript angenommen am 14. 1. 2008

Abstract translated by Eva Pietová

Text übersetzt von Verfasser

Deutschsprachige Korrektur von Hans Geisler

Doc. PhDr. Karol Pieta, DrSc.

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

SK-949 21 Nitra

karol.pieta@savba.sk

Včasnoláténske hradisko v Horných Orešanoch, západné Slovensko

Predbežná správa

K a r o l P i e t a

SÚHRN

Hradisko sa nachádza na lokalite Horné Orešany (okr. Trnava) v polohe Slepý vrch (544 m n. m.), ktorý je jedným z vrchov bočného hrebeňa Malých Karpát (obr. 1). V staršej literatúre lokalita nie je spomínaná. Prvé informácie o nálezoch zo Slepého vrchu sa objavili v roku 2002 (Z. Farkaš). Na intenzívne ničenie tohto náleziska hľadačmi pomocou detektorov kovov upozornila K. Marková. V rokoch 2004 a 2005 boli zamerané miesta významných nálezov spolu s opevnením a na vybraných plochách sa urobila sondáž.

Príspevok je prvou informáciou o súčasnom stave výskumu tejto výnimočnej lokality a o súbore nálezov, ktoré tu boli doteraz získané.

Vrchol Slepého vrchu je obohnaný dvojitém valovým opevnením, ktoré zaberá približne plochu dvoch hektárov

(obr. 2). Brána sa nachádzala na západnej strane na hrebeni kopca. Celá vnútorná plocha hradiska bola osídlená, aj keď s rôznou intenzitou. Osídlené boli aj niektoré plochy mimo opevnenia na južnom i severozápadnom svahu vrchu, kde zreteľne vidno aj terasovité členenie terénu. Výkopy potvrdili miesta s pomerne hrubou sídliskovou vrstvou s viacerými odlišiteľnými horizontmi.

Podľa získaných nálezov treba na lokalite počítať s nevýrazným osídlením už v mladšej či neskorej dobe kamennej, ako aj v neskorej dobe bronzovej. Vrchol kopca bol krátkodobovo využitý aj v priebehu doby halštatskej. Jej staršiu fázu dokladá polotovár železnej sekerky s ramienkami a loďkovitá spona typu Šmarjeta. Do záveru stupňa D azda patria dva zlomky bronzových terčovitých spôn (obr. 3).

Ďalším, azda nadväzujúcim horizontom je včasná doba laténska (stupeň A), ktorá bola obdobím najintenzívnejšieho osídlenia kopca. V jej závere hradisko možno násilne zaniklo. Nasledujúci kontinuálny vývoj nie je zatiaľ bezpečne doložený a je možné, že hradisko bolo po určitú dobu opustené. Len niekoľko predmetov patrí do strednej a neskoršej doby laténskej. Včasný stredovek je zastúpený iba náhodným nálezom - hrotom šípu približne z 9. stor., čo asi súvisí so súdobými nálezmi na neďalekých polohách v katastri Dolných i Horných Orešian. K tomuto obdobiu môžeme priradiť aj hromadný nález troch kosákov a dvoch krátkych kôš, ktorý bol náhodne objavený v roku 2004 na východnom svahu Slepého vrchu, vo vzdialenosti asi 100 m od vonkajšieho valu hradiska.

Takmer celý objem nálezov zaevidovaných v Archeologickom ústave SAV (viac ako 1450 kovových predmetov), v ďalších inštitúciách (hlavne v Archeologickom múzeu SNM) a vo viacerých súkromných zbierkach sa viaže na včasnotaténske osídlenie lokality.

Pri sondážach a povrchových zberoch sa získala aj početná, prevažne grafitová keramika a niekoľko desiatok praslenov. Stavby s dokladmi výroby sa sústreďovali na terasách pozdĺž valov. Zvláštnou kategóriou sú kováčske, kovotepecké, šperkárské a cizelárske nástroje, ktoré svojím počtom a sortimentom predstavujú unikátny súbor (obr. 4). Medzi výrobkami sú aj úžitkové predmety ako sekery, nože, kosáky a kopy. Ich počty sa rátať na desiatky, čo naznačuje ich miestnu výrobu. Zaujímavá je aj kolekcia súčastí voza a konských postrojov. Pri hľadaní príčin vzniku výrobného strediska na Slepom vrchu bude potrebné obrátiť pozornosť na rudné bohatstvo v bezprostrednom okolí náleziska. Na juhozápadnom svahu vrchu sa zistili stopy ťažobnej činnosti z neznámeho obdobia. V okolí jám a odvalov sa našli kusy železnej rudy.

Na Slepom vrchu sa našli najmenej 3 hromadné nálezy železných predmetov, v ktorých boli prevažne kosáky, kopy a veľké nože-sekáče. Ďalšie dva depoty obsahovali bronzové náramky a nákrčníky (obr. 2). Publikovaný súbor 5 z vnútornej plochy hradiska obsahoval tri duté bronzové kruhy, medzi nimi zriedkavý nákrčník s tromi uzlíkmi (obr. 5).

Nálezy z Horných Orešian významne rozširujú celkovo nie veľmi vysoké počty depotov na sídliskách a hradiskách z počiatku doby laténskej v nadalpskej Európe a predovšetkým v Karpatskej kotline (Guggisberg 2000, 226-230). Aj na Slovensku sú hromadné nálezy z tohto horizontu skôr výnimočné (Udiča, Istebné; Benediková 2004; Pieta, *im Druck*, obr. 65).

Častým nálezom na Slepom vrchu sú zbrane. Podľa rôznych informácií sa tu v minulosti podarilo nájsť najmenej 8 celých mečov a okolo 60-80 hrotov kopijí i oštepov. Len v kolekcii uložených v Archeologickom ústave SAV je 34 celých kusov i fragmentov oštepov a kopijí, 5 bodiek, 14 šípov a 11 fragmentov pošiev a čepelí mečov (obr. 6). Niektoré čepele mečov a hroty kopijí boli polámané alebo deformované a nesú evidentné stopy po ohni, čo naznačuje ich možnú súvislosť s vojnovými udalosťami alebo obetnými praktikami a rituálmi (tropheum?, obetné miesto?). Početné zbrane sa našli aj na iných hradiskách z tejto doby (Steinsburg bei Römhild; Spehr 2005, 69).

Pre časové zaradenie náleziska sú najdôležitejšie bronzové a železné ozdoby. V súbore spôn sú zastúpené už exemplá-

re patriace na samý koniec doby halštatskej (horizont 8/9 - Dürnberg III 1a; Parzinger 1988). Ďalšie, oveľa početnejšie typy bronzových i železných spôn patria podľa H. Parzingeru horizontu 9/10 - Dürnberg III 1b1. Oba tieto horizonty sú zaraďované do stupňa A doby laténskej. Najvýznamnejšími nálezmi sú zoomorfné a maskovité bronzové spony z mladšej fázy včasného laténu (obr. 7). Spolu bolo nájdených či zdokumentovaných 11 zoomorfných a maskovitých spôn a 10 vtáčích spôn. Celkový počet nájdených kusov týchto typov je ale pravdepodobne dvojnásobný. Z rovnakého obdobia sú aj bronzové a železné spony s pätkou v podobe štylizovanej vtáčej hlavičky (obr. 7: 1-3), oblúkovité spony typu Marzabotto, spony s dvojitém bubienkom (obr. 7: 4), hákovitá pásová zápona s prelamanou zoomorfnou výzdobou a bohato zdobená malá bronzová faléra. Z lokality boli publikované dva dôležité artefakty, a to bronzová zoomorfná spona a miniatúrna bronzová plastika sfingy - oba predmety zo súkromných zbierok (Bazovský 2006; Cambal 2005).

Z lokality pochádza aj niekoľko desiatok charakteristických železných krabicových pásových zápon a ďalších súčastí opaska, ktoré patria k najvýchodnejším miestam ich výskytu a zároveň aj výroby (obr. 10; Frey 1996, obr. 2, 6; Pieta, *im Druck*, obr. 2: 7; Stöllner 2002, 96-98). To rovnako platí aj o bronzových zoomorfných a maskovitých sponách, ktoré sa považovali za klasický výrobok západokeltskej oblasti (obr. 9; Binding 1993; Frey 2002, 201). Až objavy včasnotatenských pohrebísk v Dolnom Rakúsku (Megaw/Megaw 2001, 259; Neugebauer 1992; Ramsel 1998, 47, 48) a teraz v Horných Orešianoch na západnom Slovensku, v širšom priestore Malých Karpát, preukázali výskyt a bezpochyby aj výrobu umelecko-remeselných predmetov včasnotatenského štýlu ďalej na východe. Podľa niektorých náznakov (nedokončená bronzová spona zobrazujúca sovu - obr. 7: 5) boli tieto náročné výrobky zhotovované priamo na hradisku v Horných Orešianoch. Ako príklad bola v príspevku opísaná spona zobrazujúca bájne zvieratá s ľudskou hlavou, ktoré atakuje had (obr. 8).

Predmety z tohto horizontu sa koncentrujú v priestore okolo Malých Karpát na západnom Slovensku okolo Horných Orešian (Štupava, Plavecké Podhradie, Bučany, Prašník, Vrbové), ale viaceré z nich ležia až v severoslovenskej oblasti, ťažiskovo v regióne Turca (Pieta, *im Druck*, obr. 2: 1, 4, 7).

Malé Karpaty predstavovali už v dobe halštatskej intenzívne využívanú sídliskovú oblasť s centrom v Smoleniciach (Stegmann-Rajtár 2002). Jeho funkciu koncom 5. stor. prevzali Horné Orešany. Po zániku hradiska na Slepom vrchu sa po určitom čase, koncom strednej doby laténskej, opäť obnovilo a rozšírilo stredisko na Molpíre a zároveň sa na západnej strane pohoria vytvorilo ďalšie centrum s koncentrovanou kováčskou výrobou oppidálneho typu na hradisku Pohanská pri Plaveckom Podhradí. Obe lokality zanikli v krátkom intervale na rozhraní latenských stupňov C a D a ťažisko osídlenia krajiny sa prenieslo do širšieho okolia Bratislavy (Bratislava, Devín, povodie Čiernej vody; Pieta 2001; Pieta, *im Druck*).

Hradisko v Horných Orešianoch dopĺňa celkový obraz exponovanej malokarpatskej oblasti. Jeho budúci výskum a spracovanie rozsiahleho nálezového fondu z tejto lokality zásadne ovplyvní naše predstavy o počiatkoch doby laténskej v stredodunajskom priestore.

ZVLÁŠTNOSTI V UKLADANÍ MŔTVÝCH AKO SÚČASŤ DUCHOVNEJ KULTÚRY OBYVATEĽSTVA V OBDOBÍ AVARSKÉHO KAGANÁTU NA ÚZEMÍ SLOVENSKA

MARTA ĎURICOVÁ

Specificities in positions of deads as an expression of the population spiritual culture in the Avar Khaganate period on the territory of Slovakia. The article deals with results of analyses of anomalous ways in positioning the deads at chosen burial grounds from the Avar Khaganate period on the territory of Slovakia. Big diversity of registered funeral rites and anomalous ways of dead bodies positioning, which after their simplification have been divided into four types, can serve as evidence of remarkable polymorphism of ideas of life after death. Material equipment frequently found in graves, respect to their general physical condition in cases of various pathological or post-traumatic states as well as respect to apparent emotional connections in all ways of dead bodies positioning indicates reverential character of these images. This can be also proved by the fact that majority of these anomalies have their origin in the above-mentioned reverential manifestations based on individual attitude of survivors. This individual attitude was influenced by subjective images and distinctive emotions and undoubtedly potentiated by common funeral rites as well.

Spiritual conceptions indicating negative ideas were presumed in connection with some rare extreme way of positioning, with some practices and sporadically also with some deviations that had arisen as results of intentional secondary interventions. Concluding from results of analyses, particular images and incentives could be of different character. This can be said also about identical practices that often indicate opposed motivation as far as the reverence is concerned. For example, in absences of skulls or burials of separate skulls we can assume both the pious intervention that is connected with a traditional cult of the deceased and non-pious one that represents a way of punishment of the dead for his/her misdemeanour in social sphere. The paradox is that the decapitation in connection with finding situation can be evidence of the reverence when it had been used as a result of the consuetudinary law allowing ritual murders of wives after death of their husbands.

The core of extremeness noticed in connection with intentional application of some non-reverential practices both in primary burials and secondary interventions can be in the best way explained by ethnographic parallels consisting of many meanings, which point out superstitious images connected with magic or vampirism. In any case, we cannot judge interpretations of motivations that led to some specificities in dead bodies positioning as they are described in ethnographic sources to be of universal value, as numerous interventions that are interpreted as anti-vampirical were in the period under study motivated by several superstitious images of different meanings. In conclusion we can say that the found diversity of anomalous ways of dead bodies positioning and used burial practices are documenting the expression of constant confrontation of the individual and his personal conviction with existing images and principles in their local meaning. The very images, however, have to be interpreted as wider cultural manifestation of the poly-ethnic society in the Avar Khaganate period.

Key words: Slovakia, Avar Khaganate period, burial grounds, anomalies, spiritual culture.

ÚVOD

Štúdia prezentuje pokus o interpretáciu tých aspektov duchovnej kultúry, ktoré viedli pozostalých k neštandardným spôsobom ukladania mŕtvych na pohrebiskách obdobia avarského kaganátu na území Slovenska. Na začiatku treba zdôrazniť, že prezentovaná rekonštrukcia duchovných predstáv bola vypracovaná výhradne iba na základe vypovedacej schopnosti archeologického materiálu predstavovaného výskytom anomálnych spôsobov ukladania mŕtvych a príslušných pohrebných praktík. V tejto súvislosti sa spracovanie predmetnej témy opieralo prevažne o výsledky výskumu autorkinej diplomovej práce týkajúcej sa anomálií v ukladaní mŕtvych na pohrebiskách pertraktovaného obdobia (Ďuricová 2005).

Po oboznámení so spracovaným materiálom sa tak rodí množstvo otázok. Ide predovšetkým o dilemu,

aké konkrétne predstavy indikujú zistené odchýlky v ukladaní, resp. do akého rozsahu možno tieto zvláštnosti zosúladiť s predstavami a praktikami známymi z literárnej tradície. Spôsob zaobchádzania s mŕtvym sa všeobecne pokladá za indikátor duchovných predstáv. Anomálie v ukladaní v závislosti od extrémnosti preto môžu indikovať tak pietnu úctu, ako aj negatívnu výnimočnosť pochovaného. Nevýriešeným problémom však zostáva povaha tejto výnimočnosti a úvaha, či rôzne spôsoby ukladania môžu označovať rovnaké idey, alebo či istá idea mohla nájsť svoje vyjadrenie v niekoľkých odlišných spôsoboch ukladania. Anomálie v ukladaní mŕtvych tak predstavujú jeden z množstva problémov zviazaných s analýzou duchovnej kultúry. Hoci odchýlky v ukladaní mŕtvych vystupujú v univerzálnom meradle, interpretácii tohto fenoménu sa takmer tradične venuje iba minimálna pozornosť. Napriek zložitosti predmetnej témy je preto namieste aspoň

Tabela 1. Abecedný zoznam analyzovaných pohrebísk, ich skrátené názvy a základné údaje o nich.

Lokalita	Index lokality	Prevládajúca orientácia	Datovanie	Počet hrobov		Literatúra
				Všetky spolu	Anomálne hroby	
Bernolákovo, poloha Šakoň; ďalej Bernolákovo	BER	V-Z (SV-JZ)	NS I-NS III	98	21	Kraskovská 1962, 425-476
Holiare, poloha Halomdomb; ďalej Holiare	HOL	SZ-JV	7.-8. stor. (SS I-NS IV)	698	150	Točík 1968a; 1970, 29-56
Komárno, poloha Doprastav - Hadvovská cesta; ďalej Komárno I	KOM I	Z-V	750-825 (NS III-NS IV)	25	5	Čilinská 1982, 347-393; Jakab/Vondráková 1982, 395-427
Komárno, poloha Lodenice; ďalej Komárno II	KOM II	SZ-JV	SS II-NS IV (NS IVa)	153	10	Gomolčák/Jakab 1987, 345-364; Jakab 1993a, 309-338; Trugly 1987, 251-344; 1993, 191-307
Komárno, poloha Robotnícka štvrť (Akasztódomb); ďalej Komárno III	KOM III	ZSZ-VJV	600-650 (VS)	33	3	Trugly 1982, 5-48
Komárno, poloha ul. Rožná (predtým ul. J. Váradiho); ďalej Komárno IV	KOM IV	Z-V	750-825 (NS III-NS IV)	28	2	Čilinská 1982, 347-393; Jakab/Vondráková 1982, 395-427
Nové Zámky, poloha Belohorského záhrada; ďalej Nové Zámky	NZÁ	SZ-JV	SS II-NS IV	515	78	Čilinská 1966
Prša, poloha Bércz - pieskovňa B; ďalej Prša	PRŠ	SSZ-JJV	NS I-NS IV	74	20	Točík 1963, 121-198
Košice, časť Šebastovce, poloha Lapiše; ďalej Šebastovce	KOŠ	V-Z	NS II-NS IV (NS IVa)	369	52	Budinský-Krička/Točík 1991
Štúrovo, poloha Vojenské cvičisko; ďalej Štúrovo	ŠTÚ	SZ-JV	SS II-NS III	280	72	Točík 1968b; 1970, 29-56
Želovce, poloha Fingó; ďalej Želovce	ŽEL	Z-V (JZ-SV)	SS I-NS IV	869	167	Čilinská 1973; 1992
Radvaň nad Dunajom, časť Žitava, poloha Pieskovňa, Dunára düllő (predtým Žitavská Tôň); ďalej Žitavská Tôň	RDŽ	V-Z	SS II-NS III	82	9	Budinský-Krička 1956, 5-131; Čilinská 1963, 87-120
Spolu				3224	589	

Tabela 2. Základné údaje o vyčlenených typoch. * Nepomer medzi počtom anomálnych hrobov (tabela 1; diagram 1B) a počtom mŕtvych pochovaných anomálnym spôsobom bol spôsobený anomálnym uložením obidvoch jedincov v niektorých dvojhroboch.

Typ	Spôsob uloženia	Počet variantov	Počet mŕtvych pochovaných anomálnym spôsobom	Percentuálne vyjadrenie uvedeného počtu
I	Uloženie na chrbte	32	521*	88,57%
II	Uloženie na boku	6	59	10,03%
III	Uloženie na bruchu	-	9	1,53%
IV	Uloženie v sede	-	4	0,68%
Spolu			593*	100%

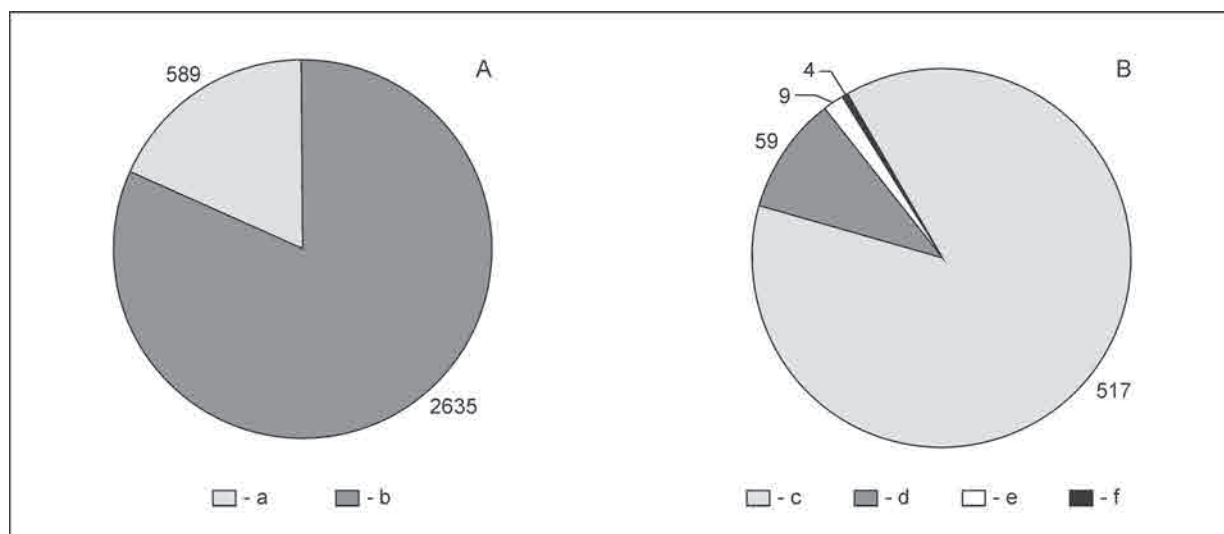

Diagram 1. Pomer počtu hrobov s anomáliami v ukladaní mŕtvych k počtu hrobov s mŕtvymi pochovanými v kanonizovanej pozícii a základné vyčlenené typy anomálneho ukladania mŕtvych. A - spolu všetky hroby; B - anomálny súbor. Legenda: a - kanonizovaný spôsob uloženia; b - anomálny spôsob uloženia; c-f - typy anomálnych spôsobov uloženia (c - typ I; d - typ II; e - typ III; f - typ IV).

sa pokúsiť o interpretáciu skúmaných javov na základe objektívneho pozorovania. Z neho je zjavné, že anomálie v ukladaní nemusia vždy predstavovať výsledok rituálnych praktík spojených s vyhranenými náboženskými predstavami. V prevažnej časti prípadov ide totiž o výsledok množstva faktorov súvisiacich s duchovnou kultúrou každodenného života v jej symbolickom význame.

Interpretácia duchovných predstáv v súvislosti s anomáliami v ukladaní bola založená na výsledkoch získaných analýzou anomálnych foriem ukladania na vybraných pohrebiskách obdobia avarskeho kaganátu na území Slovenska. Z celkového počtu 3224 hrobov bol podrobnou selekciou vyčlenený súbor 589 hrobov s jedincami uloženými anomálnym spôsobom (tabela 1; diagram 1A). V snahe o objektívne posúdenie sledovaných javov sa pozornosť v predkladanej práci sústredila na tie formy anomálneho ukladania, ktoré umožňovali identifikáciu príčin ich vzniku a následnú interpretáciu duchovných predstáv v závislosti od predpokladaných praktík či rituálov.

Súčasne boli pri spracovávaní predmetnej témy použité poznatky získané štúdiom tak dobových, ako aj neskorších písomných prameňov týkajúcich sa zmienok o pohrebných zvyklostiach a duchovnej kultúre obyvateľstva včasného stredoveku s ohľadom na naddunajských Slovanov. Uvedené poznatky spolu s obsiahlymi výsledkami bádania v tematicky korešpondujúcich fenoménoch z oblasti etnografie a antropológie boli v závere konfrontované tiež v širších kultúrno-sociálnych súvislostiach. V konečnom dôsledku tak možno konštatovať, že väčšina

známych a dostupných prostriedkov, ktoré by akýmkoľvek spôsobom mohli prispieť k obohateniu našich vedomostí v predmetnej oblasti bola použitá.

ANOMÁLIE V ULOŽENÍ POCHOVANÝCH

Anomálie v ukladaní sú prejavom individuálneho prístupu pozostalých k určitej kategórii mŕtvych, ktorý sa prejavil práve v spôsobe ich nekanonizovaného uloženia. Pod týmto termínom rozumieme teda neobvyklé, zvláštne, resp. výnimočné formy pochovávaní, nerešpektujúce tradičné pohrebné zvyklosti spojené s ukladaním mŕtvych do hrobu.

V skúmanom súbore bolo zastúpené veľké množstvo kvantitatívne aj kvalitatívne nejednotného materiálu. Na základe rozsahu, rôznorodosti a intenzity výnimočnosti boli typologickou analýzou uvedeného materiálu vyčlenené štyri základné typy (I-IV) anomálneho spôsobu ukladania mŕtvych (tabela 2; diagram 1B).

Typ I

Anomálne ukladanie na chrbte

Anomálny spôsob ukladania na chrbte sa v tejto práci spája tak s nepravidosťami v uložení končatín, ako aj s nepravidosťami v orientácii celého tela, predstavovanými hlavnými vyčlenenými variantmi IA-IC (tabela 3; diagram 2). Na základe údajov získaných analýzou variantov uvedených typov bolo možné konštatovať viaceré príčiny ich vzniku.

Tabela 3. Hlavné vyčlenené kategórie anomálnych spôsobov ukladania na chrbte, ich počet a identifikované príčiny vzniku. Vysvetlivky: HK - horné končatiny; DK - dolné končatiny.

Spôsob uloženia		Počet odchýlok	Možné príčiny vzniku
Anomálie horných končatín (typ IA)	Uloženie HK na panve	266	úzke hrobové jamy, úzke drevené konštrukcie, pochovávanie v obaloch, anomálie DK, chorobné zmeny (úrazy), vo viachrobch uloženie jedincov tesne vedľa seba
	Uloženie HK pod panvou	20	úzke hrobové jamy, úzke drevené konštrukcie, pochovávanie v obaloch
	Uloženie HK v lakt'och ohnutých	47	krátke hrobové jamy, vkladanie potravinových a hrobových príloh, anomálie DK, tlecie procesy pri dekompozícii telesných tkanív
	Uloženie HK upažených	4	nezistené
	Uloženie HK na hrudník	12	nezistené
Spolu		349	
Anomálie dolných končatín (typ IB)	Uloženie DK rozkročených	5	vkladanie potravinových a hrobových príloh medzi DK
	Uloženie DK ohnutých kolenami od seba	67	krátke drevené konštrukcie, vkladanie potravinových a hrobových príloh do oblasti DK a medzi ne, tlecie procesy pri dekompozícii telesných tkanív
	Uloženie DK v kolenách ohnutých na jednu zo strán	19	krátke hrobové jamy, vkladanie potravinových a hrobových príloh do oblasti DK, tlecie procesy pri dekompozícii telesných tkanív
	Uloženie DK ohnutých kolenami k sebe	17	vkladanie potravinových a hrobových príloh do oblasti DK, pochovávanie v obaloch, tlecie procesy pri dekompozícii telesných tkanív
	Uloženie DK prekrížených - stehenné kosti	5	pochovávanie v obaloch, zväzovanie mŕtvych
	Uloženie DK prekrížených - holenné kosti	11	nezistené; zo sekundárnych činiteľov išlo o dodatočné zásahy spojené s vykrádaním a deštrukcie drevených konštrukcií
	Uloženie DK prekrížených - priehlavkové kosti	7	pochovávanie v obaloch, zväzovanie (spútanie) DK
Spolu		131	
Anomálie celého tela (typ IC)	Odklony hornej časti kostry	8	krátke hrobové jamy
	Odklony dolnej časti kostry	18	vkladanie potravinových a hrobových príloh do oblasti DK, prekážky v podobe starších hrobových príp. sídliskových objektov
	Diagonálna orientácia kostry vzhľadom na hrobovú os	15	nezistené
Spolu		41	
Spolu všetkých			521

V prvom rade treba uviesť málopočetnú, avšak ľahko identifikovateľnú skupinu rôznych praktických, resp. fyzicky postihnuteľných príčin (tabela 3), ktoré aj napriek očakávanej prozaickosti vyvolávajúcej faktorov v niektorých prípadoch indikovali konkrétne duchovné predstavy. Identifikácia príčin vzniku väčšiny analyzovaných spôsobov ukladania však bola vďaka celkovému nevýraznému prejavu týchto hrobov nereálna. V každom prípade, vezmúc do úvahy veľkú rôznorodosť zaznamenaných anomálnych spôsobov deponovania, ich neopakovateľnú variabilitu a formálnu jednoduchosť, môžeme predpokladať viacero motívov bez výraznejšej rituálnej opodstatnenosti. Vychádzajúc z uvedeného a v súlade s názormi iných autorov môžeme preto v prevažnej časti prípadov počítať len s ďalšími nezistiteľnými praktickými príčinami, prípadne s rôznymi náhodnými faktormi a činiteľmi zaprí-

činenými pridruženými pohrebnými okolnosťami (Čilinská 1992, 42; Kraskovská 1962, 446; Točík 1963, 158; 1970, 40; Vallašek 1962, 34). Tie mohli súvisieť napríklad s nezámerným konaním pri ukladaní mŕtvych do hrobu či s predstavami descendantov o poslednej úprave mŕtvych tiel. Pritom treba rátať s individuálnym prístupom pozostalých a s ich subjektívnym pohľadom na ideálnu úpravu mŕtveho tela, v predstavách ktorých určitá úprava mohla, ale aj nemusela mať špecifický význam. Reakcia podľa všetkého závisela od hĺbky emocionálneho prežívania a od priebežne sa vyvíjajúcich subjektívnych predstáv, ktoré vylučujú účasť pôvodného zámeru na vzniku určitých odchýlok. Mnohé nálezové situácie totiž dokladajú skôr adaptabilitu pozostalých na existujúce pohrebné okolnosti, takže väčšina nepravidelností v uložení odráža skôr želaný stav vyplývajúci z emocionálnej reakcie blízkeho pozo-

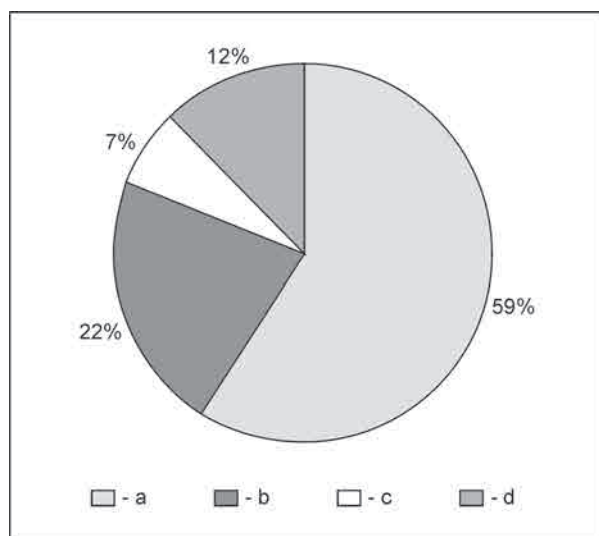

Diagram 2. Percentuálne vyjadrenie počtu anomálií typu I k počtu ostatných vyčlenených spôsobov anomálneho ukladania. Legenda: a - anomálie horných končatín (variant IA); b - anomálie dolných končatín (variant IB); c - anomálie celého tela (variant IC); d - ostatné spôsoby anomálneho ukladania.

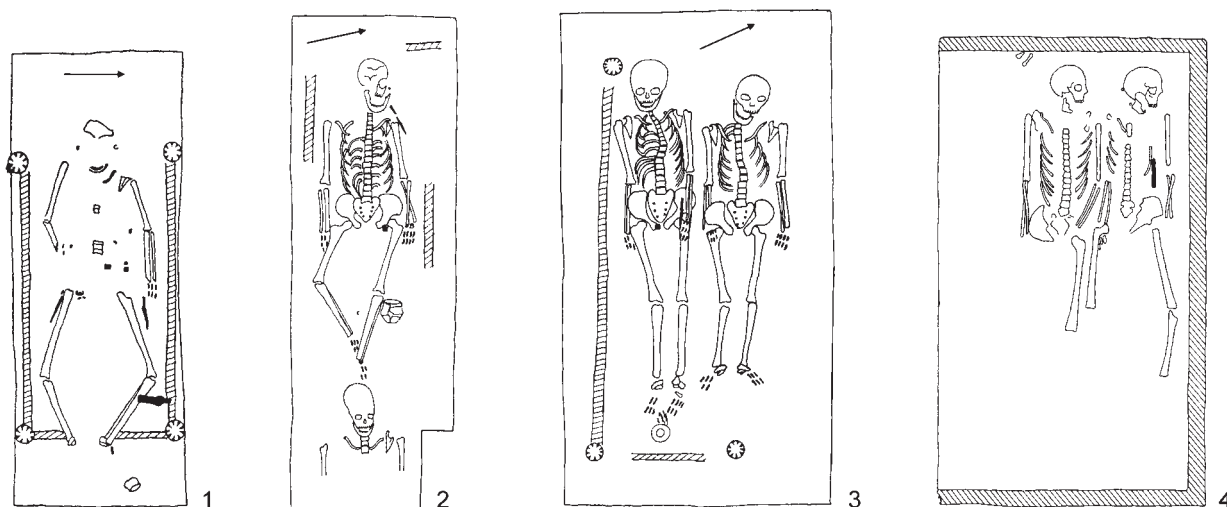
stalého na konkrétnu pohrebnú situáciu. Uvedené tvrdenie možno aplikovať napríklad na situáciu zistenú v dvojhrobe 377 na pohrebisku v Nových Zámkoch, v ktorom sa našla kostra ženy uložená s ľavou hornou končatinou na panve (Čilinská 1966, 74). Vychádzajúc z nálezu zvyškov detskej lebky, identifikovaných na ľavej strane hrudného koša zosnulej, môžeme zistenú anomáliu pokladať za eklatantný príklad pietnej formy uloženia ženy, ktorá objímala svoje dieťa.

V tomto zmysle zohrávali v istých prípadoch svoju úlohu tiež dôvody vyplývajúce z fyzických obmedzení zosnulých. Napriek predpokladanej totožnosti uvedených dôvodov sa však v takýchto hroboch veľakrát stretávame s odlišným prístupom pozostalých k úprave mŕtveho tela. Tak napríklad v hrobe 182 na pohrebisku v Holiaroch bola pochovaná žena s dieťaťom uloženým medzi jej dolnými končatinami, z ktorého sa zachoval len zlomok lebky (Točík 1968a, 39). V dôsledku prítomnosti dieťaťa v oblasti medzi dolnými končatinami bola ľavá dolná končatina mŕtvej, uloženej s ľavou hornou končatinou na hrudi, ohnutá smerom dovnútra k ľavej stene hrobovej jamy. Naproti tomu v hrobe 104 na pohrebisku v Šebastovciach, v ktorom boli v panve a medzi stehennými kosťami ženskej kostry tiež identifikované telesné pozostatky dieťaťa, sa pozostali rozhodli upraviť telo mŕtvej iba uložením jej pravej hornej končatiny na panvu (Budinský-Krička/Točík 1991, 29, obr. 9). Uvedené uloženie pravej hornej končatiny zároveň živo dokladá predstavy pozostalých, založené na emocionálnej väzbe ženy

s jej nenarodeným dieťaťom. Zaznamenaná nálezo-ová situácia v oboch vyššie spomínaných prípadoch nesporne presvedčivo dokumentuje súčasnú smrť ženy i dieťaťa, ktorá nastala buď pri pôrode, alebo krátko po ňom, a súčasne akcentuje významný podiel individuálneho prístupu pri poslednej úprave mŕtvych tiel.

Najfrekvencovanejšie kombinácie anomálií vyčlenených pri spôsobe ukladania na chrbát predstavujú predovšetkým synchronne vystupujúce odchýlky v uložení horných a dolných končatín. Veľmi často to boli práve anomálie dolných končatín, ktoré sa podieľali na vzniku anomálií horných končatín. Dôvodom nepochybne bola prirodzená reakcia na anatomickeo-priestorovú konfrontáciu jednotlivých končatín, ktorá vznikla pri stranových odchýlkach dolných končatín. Postranné ohnutie dolných končatín totiž automaticky vyvolá ohnutie horných končatín. Ide o tzv. refazovitú anomáliu, keď uloženie, resp. posunutie jednej časti tela spontánne vyvolá manipuláciu s inou jeho časťou. Refazovitá reakcia závisela pravdepodobne na intenzite ohnutia dolných končatín, ako aj na predstavách pozostalých o potrebe poslednej úpravy tela mŕtveho.

Spätnou analýzou príčin, ktoré viedli k flexiám dolných končatín a následne k odchýlkam horných končatín, sa ako najčastejšia príčina viacnásobných anomálií zistilo rozmiestnenie milodarov v hrobe. Napríklad v hrobe 498 na pohrebisku v Holiaroch sa našla kostra mŕtveho jedinca pochovaného s rozťahnutými dolnými končatinami a s ľavou hornou končatinou na panve (Točík 1968a, 79). Podľa nálezovej situácie bolo možné uvedené odchýlky v uložení zosnulého interpretovať ako výsledok pohrebných zvyklostí spojených s ukladáním potravinových príloh. Dokladal by to nález železného noža a pozostatky po mäsitej potrave v oblasti medzi kolennými kĺbmi rozťahnutých dolných končatín pochovaného. Podobná situácia bola zaznamenaná aj v ženskom hrobe 684 na pohrebisku v Želovciach (Čilinská 1973, 156). Je zrejmé, že uloženie nádoby medzi chodidlá zosnulej, rovnako ako v predchádzajúcom prípade uloženie zvieracích príloh v priestore medzi kolenami mŕtveho, spôsobilo rozťahnutie dolných končatín. Následne môžeme predpokladať - prinajmenšom v istých prípadoch - praktický význam analyzovaného spôsobu pochovávaní, ktorý mal výrazne pietny charakter. Situovanie príloh mäsitej a tekutej potravy medzi dolné končatiny evokuje totiž snahu pozostalých umiestniť potravu do bezprostredného dosahu mŕtveho, do tzv. funkčnej polohy. Zároveň živo odráža vieru v posmrtný život, spojenú s predstavami o posilnení mŕtveho pred jeho cestou na druhý svet. Priloženie noža k mäsitej prílohe v hrobe 498 v Holiaroch je toho viac ako jednoznačným dôkazom.

Obr. 1. Anomálie horných a dolných končatín, spôsobené praktickou manipuláciou s telami mŕtvych pri fyzických prekážkach a v dvojhroboch pri vzájomnej priestorovej úprave obidvoch mŕtvych tiel. 1 - Želovce, hrob 657; 2 - Želovce, hrob 708; 3 - Želovce, hrob 772; 4 - Bernolákovo, hrob 69 (1-3 - podľa: Čilinská 1973, obr. 46; 49; 50; 4 - podľa: Kraskovská 1962, obr. 14).

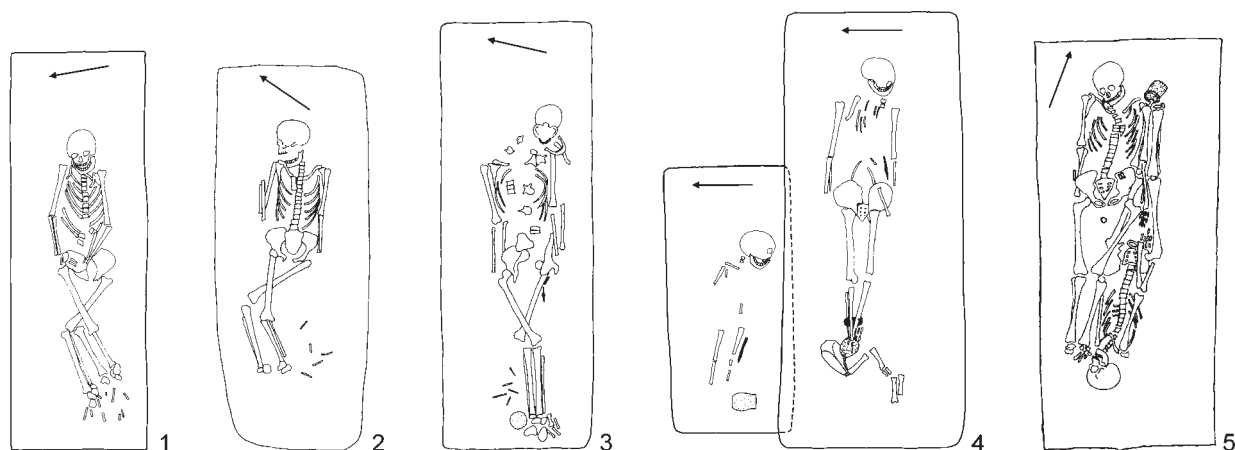
Zvyk ukladať potravinové prílohy predovšetkým do oblasti dolných končatín tak čiastočne ozrejmuje sledovaný jav, v pozadí ktorého stála starosť pozostalých o zabezpečenie mŕtveho. Rovnaký efekt mohlo zapríčiniť aj deponovanie iných predmetov organického pôvodu, ktoré sa nezachovali. V tejto súvislosti nemožno pri hľadaní príčin opomenúť ani neúmerné rozmery výdrev niektorých hrobových jám. Svedčil by o tom nález rámovej kolovej konštrukcie kratších rozmerov, evidovaný v hrobe 657 na pohrebisku v Želovciach (obr. 1: 1; Čilinská 1973, 150). Ohnutie dolných končatín mŕtveho muža v uvedenom hrobe môžeme pokladať za výsledok snahy pozostalých vtlačiť jeho telo do vyhradeného a zaisteného priestoru.

Porušenie zvyklostí spojených s ukladáním mŕtvych do hrobu tak podľa všetkého predstavovalo len sekundárny dôsledok aktu primárnej dôležitosti, ktorým bolo poskytnutie potravy zosnulému, prípadne situovanie mŕtveho do drevenej schránky. Z uvedeného vyplýva, že mierne odchýlky v uložení boli prípustné a nepredstavovali v chápaní pozostalých žiadny neželaný zásah do spoločnosťou uznávaných noriem. Dané tvrdenie môžeme pripustiť prinajmenšom v prípadoch, kedy takýto zásah do pohrebných zvyklostí v ukladaní poskytoval príležitosť k naplneniu potrieb väčšieho významu.

Kuriózna nálezová situácia bola zaznamenaná v hrobe 708 zo Želoviec. Pri jeho hĺbení bol v spodnej časti hrovej jamy porušený starší hrob 709, v ktorom tak došlo k obnaženiu lebky kostry dávnejšie pochovanej ženy (obr. 1: 2; Čilinská 1973, 160, 161). Napriek faktu, že nález kráňa v spodnej štruktúre novovyhlbeného hrobu sa nachádzal v smere osi uloženia dodatočného pohrebu, lebka nebola od-

stránená. Práve naopak. Uloženie ženy, pre ktorú bol hrob vyhlbený, pozostali prispôbili danej situácii miernym posunutím obidvoch jej dolných končatín doprava, pričom pravú dolnú končatinu ohli. Výsledkom bol akýsi lineárny dvojhrob, ku ktorému nie sú známe žiadne paralely. V každom prípade podstatné zistenie tu predstavuje skutočnosť, že lebka zo staršieho hrobu nielenže nebola odstránená, ale ani dislokovaná, čo pri porušených hroboch predstavuje zvyčajné postupy. Za daných okolností tak môžeme konštatovať netradičnú pietnu úctu k mŕtvej zo staršieho hrobu, a to i na úkor uloženia ženy z hrobu mladšieho. Je zrejmé, že zistené odchýlky v uložení dolných končatín dotýčajúcej nijako nevychádzali z rámca predstáv o prípustných formách ukladania v regulárnych situáciách.

Čo sa týka anomálií v ukladaní mŕtvych registrovaných v dvojhroboch, môžeme ako najčastejšiu príčinu ich vzniku uviesť praktickú manipuláciu pri ukladaní tiel do hrobových jám a ich vzájomnú úpravu. Následkom dispozičného prispôbenia tela jedného z pochovaných dochádzalo ku vzniku prevažne len miernych odchýlok predstavovaných poväčšine nepravidłnosťami v uložení horných končatín. Napríklad v hrobe 772 na pohrebisku v Želovciach bola ľavá horná končatina mŕtveho muža situovaná na panvu ako dôsledok snahy pozostalých vytvoriť priestor pre zamýšľané uloženie ženy (obr. 1: 3). Identická situácia bola zaznamenaná tiež v hrobe 69 v Bernolákove (obr. 1: 4) a ten istý dôvod sa dá predpokladať aj v nálezovom celku 551 v Želovciach, v ktorom bol dodatočne do staršieho hrobu asi šesťmesačného dieťaťa pochovaný dospelý muž (Čilinská 1973, 133, 172; Kraskovská 1962, 439). Uložený bol vľavo od detskej kostry, takže jeho pravá horná

Obr. 2. Anomálie v uložení, spôsobené zviazaním, spútaním alebo zavinutím mŕtvych. 1 - Šebastovce, hrob 219; 2 - Šebastovce, hrob 385; 3 - Šebastovce, hrob 392; 4 - Šebastovce, hrob 208; 5 - Holiare, hrob 90-91 (1-4 - podľa: Budinský-Krička/Točík 1991, obr. 16; 17; 28; 29; 5 - podľa: Točík 1968a, obr. 5).

končatina sa na panvu dostala pravdepodobne ako výsledok istej priestorovej konfrontácie.

V konečnom dôsledku pri identifikácii príčin anomálnych spôsobov ukladania na chrbát je v ojedinelých prípadoch opodstatnené počítať tiež s účasťou produktívno-degeneratívnych ochorení chrčtice a rôznych patologických a poúrazových stavov. Môžeme tak usudzovať na základe situácie zistenej v hrobe 213 na pohrebisku v Nových Zámkoch, v ktorom bol pochovaný jedinec mužského pohlavia s pravou hornou končatinou na panve. Je viac ako pravdepodobné, že uloženie končatiny na bedrovú kosť mŕtveho úzko súviselo s konštatovanou nereponovanou luxáciou pravej ramennej kosti (Čilinská 1966, 44; Stloukal/Hanáková 1966, 168).

Veľmi neobvyklý dôvod pravostranného ohnutia dolných končatín prichádza do úvahy v prípade neporušeného jazdeckého hrobu 24 z Komárna I. Prezентuje ho patologický defekt pozorovaný na lebke mŕtveho muža s mierne asymetrickou tvárou časťou, na pravej strane ktorej bola diagnostikovaná doprava orientovaná mandibula (Čilinská 1982, 361, obr. 4: 11; Jakab/Vondráková 1982, 405, 406). Zostáva však len v rovine dohadov, či pravostranné ohnutie dolných končatín mohlo súvisieť s výzorom zosnulého.

Pokiaľ ide o príčiny, ktoré viedli k odchýlkam v deponovaní mŕtvych na chrbát, nemožno úplne vylúčiť ani príčiny hlbšieho duchovného rázu, aj keď, vychádzajúc z nesignifikantných nálezových okolností, výraznejšie ideologické pozadie je skôr nepravdepodobné. Výnimku môžeme pripustiť snáď iba v súvislosti s niektorými praktikami, ako napríklad zväzovanie či spútanávanie mŕtvych, ktoré indikujú konkrétne vyhradené predstavy v nadvstavbovej oblasti. Uvedené praktiky evokuje predovšetkým spôsob ukladania s prekríženými

stehennými kosťami, s ktorým sme sa na pohrebisku v Šebastovciach stretli až v troch prípadoch (obr. 2: 1-3; Budinský-Krička/Točík 1991, 45, 75, 76). Všetky tri nálezové celky boli situované v južnej časti pohrebiska v nevelkej vzdialenosti od seba. Okrem faktu, že uloženie dolných končatín vo všetkých troch prípadoch charakterizovala superpozícia pravej dolnej končatiny, hroby 219 a 385 vykazovali ešte ďalšie spoločné znaky. V oboch boli pochované ženy vo veku adultus II, bez akejkoľvek hrobej výbavy. Je zrejmé, že spôsob uloženia oboch žien regulovali tie isté predstavy, resp. ho vyvolali tie isté faktory. V treťom hrobe, predstavovanom objektom 392, sa našli telesné pozostatky jedinca mužského pohlavia. Napriek dodatočnému zásahu vedenému na hornú časť kostry je zjavné, že mŕtvy bol primárne ovinutý v obale alebo silno zviazaný. Okrem tesného priloženia oboch horných končatín k viac-menej rozhádzanému hrudníku o tom svedčí aj bezprostredné situovanie holenných kostí zosnulého.

Výnimočný prípad s jasným zámerom predstavuje prekríženie dolných končatín, pozorované v ženskom hrobe 208 na tom istom pohrebisku. Nález úzkej železnej skoby v oblasti prekríženia členkov nanajvýš autenticky dokladá cielené spútanie dolných končatín zosnulej vo veku senilis (obr. 2: 4; Budinský-Krička/Točík 1991, 44). Tento ojedinelý doklad znehybnenia indikuje zákroky, ktoré sa praktizovali v prípadoch obávaných mŕtvych za účelom zabrániť im opustiť hrob. Predmetný objekt sa nachádzal v južnej časti pohrebiska v bezprostrednej blízkosti hrobov s mŕtvymi pochovanými s prekríženými stehennými kosťami. Blízkosť nálezových celkov 208 a 392 tak dovoľuje predpokladať, že muž z hrobu 392 s prekríženými stehennými kosťami bol tiež spútaný.

Analýza anomálnych spôsobov ukladania na chrbte preukázala sériu vonkajších charakteristík s prevahou rozdielnych znakov nad znakmi spoločnými. V dôsledku uvedeného, ako i následkom chýbajúcich odborných antropologických expertíz, torzovitosti či absencii iných potrebných údajov je veľmi obtiažne hľadať príčiny skúmaného fenoménu. Rôznorodosť zistených skutočností však naznačuje, že sledované anomálne spôsoby ukladania predstavujú výsledok viacerých rozdielnych príčin, prevažne zlúčiteľných s pietnou formou pohrebu. Jednotlivé prípady indikujú konkrétne predstavy pozostalých, sprevádzané individuálnym prístupom, pričom do popredia zreteľne vystupuje snaha o fyzické zabezpečenie mŕtvych a zohľadňovanie citových väzieb či chorobných stavov pred miernymi odchýlkami v kanonizovanom uložení. V tejto súvislosti je namieste úvaha, či ukladanie mŕtvych anomálnym spôsobom nepredstavuje v istých prípadoch tiež výsledok pohrebných pitiek, ktoré uvádza Teofylakt Simokattes v známom písomnom prameni zo záveru 6. stor. (Historiai, kn. VI, kap. 8, 9; cit. podľa: Ratkoš 1968, 51). Je veľmi pravdepodobné, že znížená vnímavosť, vybičované emocionálne stavy a všeobecné uvoľnenie zábran - známe pri stave opitosti, mohli mať za následok uvoľnenie, podľa všetkého nie až tak prísne dodržiavaných, pohrebných zvyklostí. Zdá sa totiž, že väčšina registrovaných anomálií nevybočovala zo spoločensky uznávaných noriem týkajúcich sa manipulácie s telesnými pozostatkami mŕtvych a súvisela skôr s aplikovaním subjektívnych predstáv pozostalých a pridruženými pohrebnými okolnosťami. Súčasne treba počítať s prirodzeným vývojom udalostí a s automatickosťou podvedomého konania pri manifestácii emocionálnych prejavov.

Typ II Anomálne ukladanie na boku

Predmetný spôsob pochovávania predstavuje uloženie zomrelého na pravom, resp. na ľavom boku, pričom os tela vykazuje vystretú, prípadne v rôznej intenzite ohnutú dispozíciu. Uloženie horných a dolných končatín sprevádza celková nejednotnosť, odrážajúca sa vo veľkej variabilite spôsobov pri súčasnom uložení jednej alebo oboch končatín. Zo skúmaného súboru bol pertraktovaný spôsob deponovania mŕtvych zachytený na 9 lokalitách celkom v 53 prípadoch. K uvedenému množstvu bolo v celkovom hodnotení zastúpenia analyzovanej formy anomálneho ukladania započítaných aj 6 objektov označených ako neidentifikované (tab. 4). Dôvodom je informačná zovšeobecnenosť, s akou autori jednotlivých publikácií, či dokonca nálezových správ pristupovali k opisom uloženia mŕtvych. Vyjadrenia typu „mierne skrčená kostra v polohe na chrbte s hornými končatinami pozdĺž tela“ totiž okrem všeobecnej informácie nemali pre ďalšie spracovanie žiadny význam. V súvislosti s rôznorodosťou foriem ukladania na boku boli v tejto práci jemnejšou klasifikáciou vyčlenené tri varianty IIA-IIC (tab. 5; diagram 3).

Variant IIA Uloženie na boku v natočenej pozícii

Ide o spôsob deponovania, ktorý nemožno jednoznačne označiť ako uloženie na boku. Mŕtvi boli iba natočení na jednu zo strán, teda uložení spôsobom viac-menej na chrbte, avšak s výraznejším sklonom na pravý alebo na ľavý bok (tab. 5a). V rámci pertraktovaného variantu uloženia je možné vyčleniť dva

Tabela 4. Neidentifikované hroby dokladajúce spôsob ukladania na boku.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobov [cm]			Úprava	Inventár	Spôsob uloženia (podľa opisu v publikovanej literatúre)	Datovanie
					d	š	h				
HOL	713	I		SZ-JV	n	n	100		E+	„skromné zvyšky kostry, pravdepodobne na boku ležiaceho skrčenca“	SS I-NS IV
KOM II	34	I	infans I	ZSZ-VJV	80	40	120		D	„mierne skrčená kostra v polohe na chrbte s HK pozdĺž tela“	NS IV
PRŠ	35	M		SV-JZ	184	n	189		D	„mierne skrčená kostra“	NS II
PRŠ	139	PN		SZ-JV	n	n	110	výdrevá	D	„strávená kostra ležala na boku“	NS IV
ŠTÚ	107	I		SZ-JV	85	37	45		E	„zachovali sa zvyšky lebky, sánka a DK, podľa ktorých uloženia sa dá uvažovať o skrčencovi“	NS II
ŠTÚ	262	I		SZ-JV	100	45	33		E	„kosta bola v pravom rohu uložená v skrčenej polohe“	NS II

spôsoby. Prvý z nich charakterizuje uloženie hornej časti kostry na chrbte a dolnej časti skeletu od panvy nižšie na boku. Druhý spôsob natočenia predstavujú opačné prípady, kedy dolné končatiny spočívali vystreté vedľa seba na dne hrobovej jamy a viac-menej na boku sa nachádzala horná časť kostry.

Spôsob natáčania mŕtvych sa uplatnil tak v hrobách singulárnych, ako aj v dvojhrobách, v ktorých výskyt pertraktovanej formy deponovania poväčšine súvisel s praktickou manipuláciou plynúcou zo spoločného uloženia dvoch jedincov. Napríklad

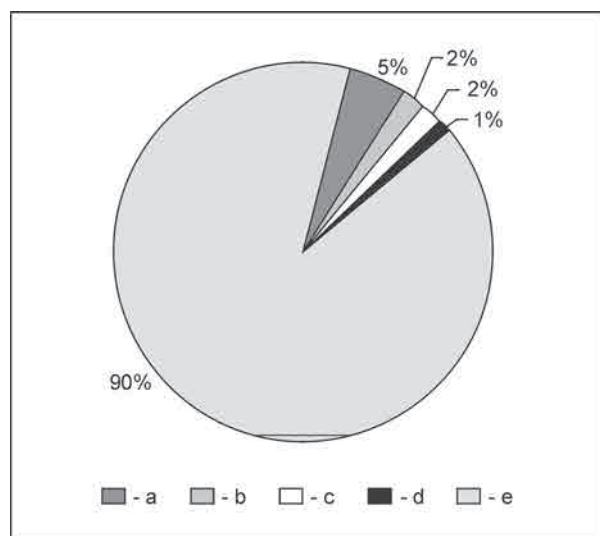

Diagram 3. Percentuálne vyjadrenie počtu anomálií typu II k počtu ostatných vyčlenených spôsobov anomálneho ukladania. Legenda: a - na boku, natočené; b - na boku, pokrčené; c - na boku, skrčené; d - neidentifikované; e - ostatné spôsoby anomálneho ukladania.

v dvojhrobe 90-91 (muž a žena) na pohrebisku v Holiaroch bolo možné ľavostranné natočenie hornej časti ženskej kostry pokladať za výsledok spoločného zavinutia obidvoch pochovaných. Dá sa tak usudzovať na základe „stiahnutosti“ obidvoch skeletov a ich vzájomného uloženia, ktoré charakterizuje tesná esovitá diagonála obidvoch tiel a čiastočná subpozícia opačne orientovanej ženskej kostry (obr. 2: 5; Točík 1968a, 24). Uvedené tvrdenie dokladá aj šírka priestoru využitého uložením obidvoch jedincov, ktorá pri celkovej šírke dna hrobovej jamy 95 cm nepresiahla rozmer 50 cm. Identický dôvod natočenia kostry bol zaznamenaný tiež v singulárnom hrobe 30 na pohrebisku v Žitavskej Tóni. V predmetnom nálezovom celku však ovinutie mŕtveho dokladá okrem úplného stiahnutia aj tmavé sfarbenie zeme, črtajúce sa tesne po obode kostry (Čilinská 1963, 95). V danom prípade tiež nemožno vylúčiť, že anomálne uloženie pochovaného nepredstavuje dôsledok snahy pozostalých vložiť telo zosnulého do príliš hlbkej (hlbka 210 cm) a relatívne úzkej (šírka 55 cm) hrobovej jamy. Praktickým nedopatrením tak mohlo dôjsť k nezámernému natočeniu tela bez možnosti jeho ďalšej úpravy.

K faktorom vyvolávajúcim nezámerné postranné natočenie môžeme zaradiť aj fyziologicko-patologické defekty, evidované napríklad v hrobe 507 na pohrebisku v Želovciach. Pravostranné natočenie tu pochovanej ženy totiž podľa antropologickej analýzy mohlo byť spôsobené i diagnostikovanou deformačnou spondylózou celej chrbtice, čo indikuje znetvorenú postavu dotýčnej minimálne v záverečnej fáze jej života (Stloukal/Hanáková 1974, 142). V tejto súvislosti nemožno vylúčiť ani predpoklad,

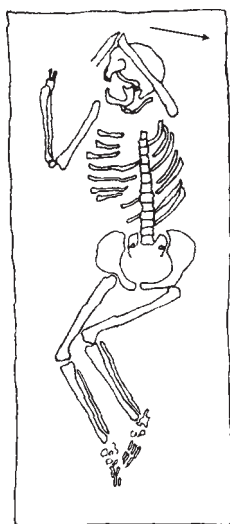
Tabela 5. Zaznamenané varianty a základné údaje o počte hrobov s doloženým spôsobom pochovávaní na boku na jednotlivých skúmaných pohrebiskách.

Varianty typu II							
Lokalita	A - na boku natočené		B - na boku pokrčené		C - na boku skrčené		Neidentifikované
	PB	ĽB	PB	ĽB	PB	ĽB	
BER		1					
HOL	4	4	2		3	1	1
KOM VIII	1			1			1
NZÁ	1	3	1	1	1		
PRŠ	1	2	1	1			2
KOŠ		1			1		
ŠTÚ	1			1	1	1	2
ŽEL	3	7	2	2		3	
RDŽ	1						
Spolu	12	18	6	6	6	5	6
Celkom	30		12		11		6
	59						

Tabela 5a. Na bok natočené telo zomrelého.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Spôsob uloženia	Datovanie
					d	š	h				
BER	63	PN		Z-V	230	100	215	výdrevá	E	ĽB	NS I
HOL	91	F		JV-SZ	215	95	90		E+	ĽB	SS I-NS IV
HOL	258	M		SZ-JV	n	n	70		D	PB	SS I-NS IV
HOL	300	I		SZ-JV	n	n	100		E+	PB	SS I-NS IV
HOL	301	PN		J-S	n	n	70		E	PB	SS I-NS IV
HOL	400	PN		SSZ-JJV	230	85	170	výdrevá	E+	ĽB	SS I-NS IV
HOL	432	PN		SSZ-JJV	n	n	55		D	PB	SS I-NS IV
HOL	503	PN		Z-V	140	50	145		E	ĽB	SS I-NS IV
HOL	700	PN		SZ-JV	200	55	120		E	ĽB	SS I-NS IV
KOM II	50	F	senilis	SZ-JV	180	80	180	výdrevá	E	PB	NS IVa
NZÁ	70	F		JJV-SSZ	250	100	180	výdrevá	C	ĽB	NS III
NZÁ	190	M	maturus I	SSZ-JJV	150	60	82		E	ĽB	NS II
NZÁ	289	M	adultus II	SZ-JV	220	135	176		D	PB	NS II
NZÁ	289	M	maturus I	SZ-JV	220	135	176		D	ĽB	NS II
PRŠ	1	F		SZ-JV	166	60-70	85-88	výdrevá	D	PB	NS IV
PRŠ	7	F		SZ-JV	175	67	80-88		D	ĽB	NS I
PRŠ	65	F		SSZ-JJV	180	68	200-210		C	ĽB	NS IV
KOŠ	338	PN		VSV-ZJZ	n	n	70		E	ĽB	NS IVa
ŠTÚ	113	PN		SZ-JV	203	60	60		E	PB	NS II
ŽEL	20	F	adultus I	SZ-JV	205	83-68	190-240		A	PB	NS II
ŽEL	82	F	adultus II	JZ-SV	265	105	155-190	S + V	A	LB	NS I
ŽEL	126	I	infans II	ZJZ-VSV	165	72	25-55		E	ĽB	NS I
ŽEL	144	I	infans II	JZ-SV	170	70	60-105		E	PB	NS I
ŽEL	345	PN		ZJZ-VSV	n	60	8-15		E	ĽB	NS I
ŽEL	415	F	maturus I	ZJZ-VSV	250	130	105-170	výdrevá	D	ĽB	NS I
ŽEL	506	F	maturus	Z-V	175	64	72-90		E+	ĽB	NS I
ŽEL	507	F	maturus II	Z-V	175	74	10-18		E	PB	NS I
ŽEL	652	I	infans II	Z-V	125	50	3-20		E+	ĽB	NS II
ŽEL	731	M	maturus I	ZSZ-VJV	235	62	40-100		C	ĽB	SS II
RDŽ	30	PN		JV-SZ	215	55	210		D	PB	NS II

že k natočeniu mŕtvej mohlo dôjsť aj jej vlastným pričinením pri pochovaní zaživa. Dané tvrdenie podporuje spôsob uloženia jej ľavej hornej končatiny, ku ktorému pri pôsobení nemenných fyzikálnych zákonitostí nemohlo dôjsť náhodne. Z uvedeného vyplýva, že k uloženiu muselo dôjsť buď pričinením pozostalých, alebo, ako sa zdá, pri obrannom geste ženy pochovávanej zaživa (obr. 3).

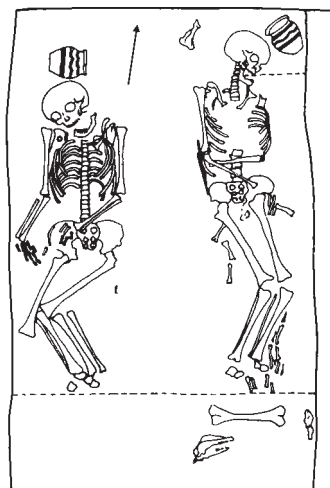

Obr. 3. Postranné natočenie kostry, spôsobené možným pochovaním zaživa. Želovce, hrob 507 (podľa: Čilinská 1973, obr. 40).

Nie vždy sú však k dispozícii také prozaické či samozrejme vysvetlenia. Predovšetkým v dvojhroboch sa totiž často stretávame s anomálnym uložením mŕtvych, ktorého charakter je skôr odrazom vzájomných vzťahov pochovávaných ešte počas ich života než iba odrazom pohrebných okolností. Ako príklad možno uviesť inak ťažko klasifikovateľnú situáciu pozorovanú v nálezovom celku 289 v Nových Zámkoch. V uvedenom objekte boli na dne hrovej jamy vo väčšej vzdialenosti od seba pochovaní dvaja rovnako orientovaní jedinci mužského pohlavia. Kostra muža v pravej polovici hrovej jamy ležala natočená na pravý bok s ľavou hornou končatinou na panve, kým mužská kostra situovaná v ľavej polovici hrobu bola natočená na ľavý bok a na panve mala pravú hornú končatinu (obr. 4; Čilinská 1966, 59). Vzájomná izolácia a natočenie obidvoch jedincov od seba na opačnú stranu predstavuje v prostredí skúmaných pohrebísk ojedinelý jav. Na základe pozorovanej situácie je tak možné predpokladať skôr konfliktný vzťah medzi obidvomi mužmi, prenesený z reálneho života do ďalšej - posmrtnéj existencie.

Nepochybne odlišné pohnútky boli príčinou anomálneho uloženia zisteného v dvojhrobe 700-701 na pohrebisku v Holiaroch. Bezprostredné vysvetlenie ľavostranného natočenia dospelého jedinca

ponúka nález detskej kostry atypicky situovanej pod dolnými končatinami mŕtveho (obr. 5: 1; Točík 1968a, 105). Vezmúc do úvahy šírku hrovej jamy (55 cm) je zrejmé, že predmetný hrob bol vyhlbený len pre jedného mŕtveho - vzhľadom na dĺžkový index môžeme predpokladať, že pre osobu dospelú. Otázne zostáva, prečo pozostali, ak aj daný objekt bol vykopaný v zámere pochovať tam dvoch jedincov, neuložili mŕtvolku dieťaťa na telo dospelého, ako to bolo zvykom pri iných pohreboch. Uvedený nálezový celok bol situovaný na severozápadnom okraji pohrebiska a nenašli sa v ňom žiadne hrobové prílohy. Následne, s prihliadnutím na celú nálezovú situáciu môžeme konštatovať nepietny spôsob zaobchádzania s telom dieťaťa v prospech nemajetného jedinca. Je zrejmé, že v tomto ojedinelom prípade máme do činenia s detskou obeťou neznámeho pohrebného rituálu.

Obr. 4. Uloženie mŕtvych, indikujúce možný konfliktný vzťah medzi obidvomi pochovanými. Nové Zámky, hrob 289 (podľa: Čilinská 1966, obr. 3).

Variant IIB

Uloženie na boku v pokrčenej pozícii

Pre daný variant uloženia na boku je určujúce zakrivenie osi trupu a stehenných kostí, ktoré navzájom zvierajú tupý uhol (tabela 5b). V súvislosti s rozmermi hrobových jám tu podstatné zistenie predstavuje skutočnosť, že pokrčenie kostí nesúviselo s dĺžkou hrobov. Okrem toho sa predmetný spôsob uloženia vyskytol v dvojhroboch, v ktorých prídavná kostra nevykazovala žiadne známky pokrčenia. Ako príklad môžeme uviesť dvojhrob 46 z Prše, v ktorom sa zároveň stretávame so zvykom spoločného pohrebu dvoch jedincov opačného pohlavia (obr. 5: 2; Točík 1963, 132, 158, 159). Je pravdepodobné, že uloženie ženy, predstavované

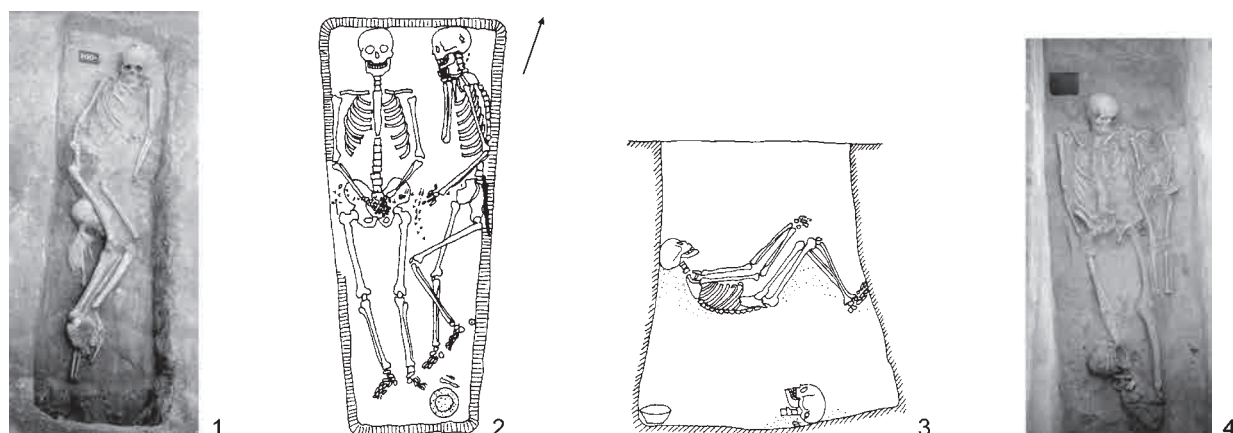
Tabela 5b. Na bok pokrčené telo zomrelého.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Spôsob uloženia	Datovanie
					d	š	h				
HOL	138	PN		JV-SZ	210	70	170		D	PB	SS I-NS IV
HOL	582	PN		SZ-JV	n	n	70		D	PB	SS I-NS IV
KOM II	146	M	juvenis	SZ-JV	205	75	130		E	ĽB	NS IV
NZÁ	183	F	adultus II	SZ-JV	215	60	70		C	ĽB	NS II
NZÁ	417	M	adultus II	SZ-JV	250	67	144	stupne	D	PB	NS III
PRŠ	46	F		SSZ-JJV	200	65-90	300	výdrevá	C	PB	NS IV
PRŠ	140	F		SSZ-JJV	190	n	135	výdrevá	D	ĽB	NS IV
ŠTÚ	21	PN		SZ-JV	215	65	100		D	ĽB	NS III
ŽEL	8	F	adultus II	SZ-JV	220	80	150		E	ĽB	NS I
ŽEL	497	PN		Z-V	n	n	57		E	PB	NS III
ŽEL	627	F	adultus II	Z-V	180	65	8-28		E	PB	SS II
ŽEL	849	F	maturus II	Z-V	175	70	50		D	ĽB	NS I

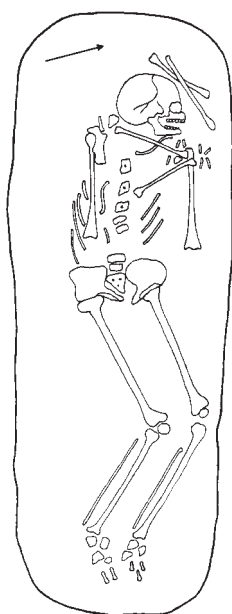
pokrčenou pozíciou na pravom boku pri frontálnom situovaní k mužskému jedincovi uloženom v pravej časti hrobovej jamy vo vystretej polohe na chrbte, priamo odráža blízke vzájomné väzby medzi obidvoma pochovanými. Okrem samotného uloženia, charakterizujúcom podriadenosť ženy, svedčí o špecifickom pomere obidvoch mŕtvych aj ich spoločné ovinutie opaskom, z ktorého sa v bedrovej časti obidvoch kostier zachovali iba kovové súčasti. Ďalší prípad, v ktorom uloženie kostier opačného pohlavia v jednom hrobe naznačuje, že mŕtvi boli navzájom spútaní, resp. ovinutí, predstavuje už vyššie spomínaný dvojhrob 90-91 z Holiar (obr. 2: 5). Umiestnenie zomrelých v tomto nálezovom celku možno považovať skôr za výsledok praktických dôvodov použitia zvláštneho spôsobu ich uloženia, avšak samotná

podstata fenoménu spoločného výskytu muža a ženy v jednom hrobe má zjavne rituálnu súvislosť.

Pri ozrejmovaní príčin výskytu predmetného spôsobu ukladania je vhodné uviesť nepochybne aj prípad pochovaného z hrobového objektu 146 z Komárna II. Predpokladá sa totiž, že dotýčný jedinec mužského pohlavia, pochovaný v pokrčenej pozícii na ľavom boku, umrel na následky smrteľného zranenia spôsobeného dvojitém zásahom ostrým predmetom do oblasti distálneho ukončenia ľavých mediálnych rebier (obr. 6; *Jakab 1993a*, 314, obr. 14: 5; *Trugly 1993*, 214). Na základe toho by sme mohli automaticky daný fakt spojiť s vraždou či s následkom ozbrojeného stretnutia. V nadväznosti na vyslovenú hypotézu by potom uloženie mŕtveho na bok korešpondovalo s etnografickými zisteniami,

Obr. 5. Hroby s anomáliami v uložení mŕtvych, dokladajúce ľudské obety. 1 - Holiar, hrob 700-701; 2 - Prša, hrob 46; 3 - Prša, hrob 48; 4 - Nové Zámky, hrob 488 (1 - podľa: *Točík 1968a*, tab. XX: 5; 2, 3 - podľa: *Točík 1963*, obr. 12; 15; 4 - podľa: *Čilinská 1966*, tab. XVIII: 6).

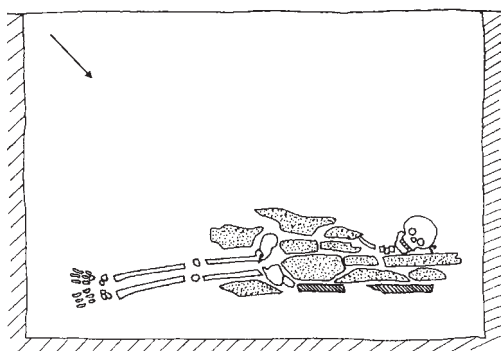
Obr. 6. Uloženie mŕtveho jedinca zomrelého predčasnou - násilnou smrťou. Komárno II, hrob 146 (podľa: Trugly 1993, obr. 42).

1

2

3

Obr. 7. Uloženie mŕtvych na boku. 1 - Nové Zámky, hrob 417; 2 - Želovce, hrob 846; 3 - Prša, hrob 140 (1 - podľa: Čilinská 1966, tab. XVI: 6; 2 - podľa: Čilinská 1973, obr. 52; 3 - podľa: Točík 1963, obr. 39).

podľa ktorých bola násilná alebo predčasná smrť konfrontovaná atypickými pozíciami takto postihnutých jedincov. Rovnako sa však nedá vylúčiť ani usmrtenie z rituálnych dôvodov, takže predpokladaná násilná smrť, resp. dôvody, ktoré k nej viedli, nemali priamy súvis s uložením tohto jedinca.

Kuriózný spôsob uloženia, ktorý nie je úplne jednoznačný pre spôsoby ukladania na boku a ktorý môžeme súčasne posudzovať i z hľadiska ukladania na brucho, bol evidovaný v mužskom hrobe 417 v Nových Zámkoch (obr. 7: 1; Čilinská 1966, 81). Ako jedno z možných vysvetlení tohto, nie celkom jednoznačného spôsobu deponovania uvádza J. Wrzesiński (2000, 186) zasypávanie hrobovej jamy v záverečnej fáze pohrebného obradu. Podľa uvedeného tak samotné zasypávanie mŕtvych uložených na boku mohlo spôsobiť nielen ich natočenie ku dnu hrobových jám, ale aj naopak, ich natočenie horeznak, čím by čisto hypoteticky bolo možné vysvetliť aj uloženie mŕtvych v natočenej pozícii.

Variant IIC

Uloženie na boku v skrčenej pozícii

Takýto spôsob uloženia charakterizuje extrémne ohnutie trupu, prípadne dolných končatín, takže os tela a stehenných kostí zvierajú pravý až ostrý uhol. Signifikantné je frontálne skrčenie oboch dolných končatín v kolenných kĺboch a ich pritiahnutie vysoko smerom k hrudníku (tab. 5c).

Odhládnuv od extrémnosti danej formy uloženia nebožtíkov vykazovali tieto hroby výrazné odchýlky predovšetkým v rozmeroch hrobových jám. Ide hlavne o dĺžkový index, ktorý vo všetkých registrovaných prípadoch bez výnimky vykazoval hodnoty v rozpätí medzi 110 až 148 cm, teda hodnoty neadekvátne výške dospelého človeka. Z uvedeného vyplýva, že ukladanie mŕtvych v skrčenej pozícii bolo spôsobené hĺbením krátkych hrobových jám. Pomerne frekventovane vystupovali aj plytké a skôr úzke hrobové jamy.

Pri pokuse o interpretáciu dôvodov, ktoré viedli k predmetnému spôsobu ukladania, možno uviesť vo viacerých prípadoch pozorované fyziologicko-patologické súvislosti. Najčastejšie sa stretávame s deformáciami chrbtice v pokročilých štádiách, neraz spôsobujúcich znetvorenie fyzického zovňajšku postihnutých. Napríklad v nálezovom celku 846 v Želovciach bola diagnostikovaná výrazná deformačná spondylóza bedrovej chrbtice na skrčenej kostre ženy uloženej takmer v pozícii na bruchu (obr. 7: 2; Čilinská 1973, 183; Stloukal/Hanáková 1974, 148). Vychádzajúc z celkového charakteru uloženia mŕtvej a patologického nálezu sa nedá celkom vylúčiť určitá súvislosť medzi jej pokrivenou postavou a uložením v hrobe. Dôvodov mohlo byť niekoľko.

Tabela 5c. Na bok skrčené telo zomrelého.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Spôsob uloženia	Datovanie
					d	š	h				
HOL	342	F		SZ-JV	n	n	75		D	PB	SS I-NS IV
HOL	706	PN		JV-SZ	n	n	75		E	LB	SS I-NS IV
HOL	722	PN		SZ-JV	n	n	50		C	PB	SS I-NS IV
HOL	731	PN		JZ-SV	n	n	90		E	PB	SS I-NS IV
NZÁ	198	PN		SSZ-JJV	110	50	30		E	PB	NS II
KOŠ	334	PN		VSV-ZJZ	n	n	n		E+	PB	NS IVa
ŠTÚ	24	F		SZ-JV	148	50-60	80		D	LB	NS III
ŠTÚ	144	I		ZSZ-VJV	n	n	10		E	PB	NS I
ŽEL	555	F	adultus II	ZSZ-VJV	120	54	8-30		E	LB	NS I
ŽEL	558	F	adultus II	Z-V	145	47	15-35		E	LB	NS I
ŽEL	846	F	maturus II	Z-V	n	n	150		E	LB	NS I

Okrem všeobecne prijímaného názoru pochovať výnimočného jedinca výnimočným spôsobom chápaným ako nevyhnutným a pre danú spoločnosť bezpečným to mohol byť napríklad aj prejav pietnosti. Ak totiž vo vtedajšej spoločnosti svet mŕtvych skutočne predstavoval odraz sveta živých, potom sa snaha pozostalých uložiť mŕtve telo spôsobom, ktorý je prihliadnuc na jeho fyzické obmedzenia normálny, nedá inak interpretovať.

S výnimkou sporadických nálezov bol analyzovaný spôsob ukladania sprevádzaný absenciou akéhokoľvek hrobového inventára. Vzhľadom na ojedinelosť hrobových príloh v prípade predmetnej formy pochovávaní tak ešte markantnejšie vystupuje neobvyčajná lokalizácia dvojitej striebistej perly z hrobu 334 v Šebastovciach. Spomenutý nález sa totiž našiel vo výplni sánky dospelého jedinca pochovaného v skrčenej pozícii na pravom boku a tvoril zároveň jedinú hrobovú prílohu mŕtveho (*Budinský-Krička/Točík 1991, 67, tab. XLV*). Vloženie perly do úst zosnulého, t. j. do nefunkčnej polohy, pripúšťa kultový charakter tohto predmetu, ktorý na podklade etnografických pozorovaní môžeme považovať za doklad magických praktík. Ak si súčasne uvedomíme, že kategória „skrčencov“ bola v skúmanom súbore doménou jedincov výlučne ženského pohlavia, ktoré sa predovšetkým s nečistou mágiou spájali častejšie ako muži, daný fakt by nás nemal veľmi prekvapovať. Aj keď pohlavie tohto jedinca nie je známe, dá sa usudzovať, že tak ako skrčenie tela, aj vloženie perly do úst mŕtveho malo špecifický význam priamoúmerne zodpovedajúci potrebám preventívnej magickej ochrany. Zaznamenané extrémne prejavy totiž musíme pokladať najskôr za dôsledok predstáv súvisiacich s ochranou spoločnosti regulovanej magicko-religióznym chápaním sveta.

U všetkých troch vyčlenených variantov ukladania mŕtvych na bok bola zhodne zaznamenaná výrazná prevaha takto pochovaných žien nad sporadickými prípadmi takéhoto uloženia mužských či detských jedincov. Orientácia hrobových jám, až na individuálne prípady opačne orientovaných hrobov, nevykazovala v rámci jednotlivých pohrebísk odchýlky od priemeru. Považovať opačnú orientáciu hrobov alebo mŕtvych v plytkých hrobových jamách za zvláštnosť je v prípade ukladania na boku, vzhľadom na ojedinelosť takýchto javov v rámci vyčlenených variantov, neopodstatnené. Je možné, že v určitých prípadoch opačná orientácia uloženia či menšia hĺbka jamy súviseli s výnimočnosťou pochovaných. Určite v takýchto prípadoch musíme rátať aspoň so zvýšenými tendenciami výskytu tohto javu, avšak takáto možnosť nepredstavuje pravidlo (*Kovrig 1963, 80*). Odchýlky v orientácii sa totiž vyskytujú aj medzi hrobmi s mŕtvymi uloženými v kanonizovanej pozícii, kde vystupujú podstatne častejšie. To isté sa týka rozmerov hrobových jám, pri ktorých sa nezistili žiadne výraznejšie odchýlky. Výnimku tvoria iba hroby „skrčencov“, pre ktoré sú typické malé rozmery hrobových jám, predovšetkým sú kratšie. Uvedený variant sa od ostatných líši aj inventárom. Kým hroby s jedincami pochovanými v natočenej a pokrčenej pozícii vykazujú zanedbateľnú prevahu veľmi chudobnej výbavy nad žiadnou, hroby „skrčencov“ charakterizuje takmer úplná prevaha hrobov bez inventára nad veľmi chudobnou výbavou. Tento variant je zároveň jediný, v ktorom sa nezistila úprava hrobových jám drevenými konštrukciami. Zastúpenie spôsobu uloženia na pravom a ľavom boku môžeme klasifikovať ako vyrovnané, závislosť ukladania na špecifickej strane od známych faktorov sa nezistila.

Vo všetkých vyčlenených variantoch však prevláda ukladanie žien na ľavom boku. Častejšie uloženie žien na ľavom boku udáva z pohrebiska v Alattyáni aj I. Kovrigová (1963, 79).

Berúc do úvahy významné znaky jednotlivých vyčlenených variantov možno vyvodiť niekoľko záverov. V prípadoch natočenia a pokrčenia kostier sa krátke hrobové jamy, ktoré by eventuálne mohli byť dôvodom k pokrčeniu, nezistili. Výnimku tvorí iba hrob 190 z Nových Zámkov, v ktorom bol v hrobovej jamy s dĺžkou 150 cm uložený vľavo natočený jedinec mužského pohlavia (Čilinská 1966, 40). Ide o ojedinelý prípad, ktorý mohol byť výsledkom azda zlého odhadu dĺžky hrobovej jamy pre zomrelého, takže pozostatelia prispôbili uloženie tela zosnulého danej situácii. Podobne uvažuje aj A. Točík (1970, 39), podľa ktorého kratšie hrobové jamy nie vždy musia svedčiť o intencionálnom uložení zomrelého v pokrčenej pozícii. Príčinou pokrčenia mohla byť napríklad nedbanlivosť aj pri pochovávaní v normálne veľkom hrobe. Isté vysvetlenie ponúka tiež alternatíva pochovania jedinca bezprostredne po smrti ešte v stave posmrtného stuhnutia (Kovrig 1963, 79, 80). V niektorých prípadoch, ktoré viedli k natočeniu či pokrčeniu mŕtvych, je treba počítať aj s praktickými dôvodmi, resp. s kombináciou praktických a náhodných činiteľov. Týka sa to predovšetkým dvojhrobov, pri ktorých je možné spojiť vznik anomálnych foriem ukladania s obaľovaním mŕtvych, ich vkladáním do hrobu a s poslednou úpravou mŕtvych tiel. Do úvahy pripadajú aj ďalšie náhodné činitele, ako sú deštrukcie drevených konštrukcií alebo dôvody fyziologicko-patologického rázu, najčastejšie predstavované deformačnými zmenami na chrbtici.

Na základe výsledkov analýz je možné rátať tiež s konkrétnymi duchovnými predstavami. Uvedené tvrdenie sa vzťahuje opäť predovšetkým na situácie pozorované v niektorých dvojhroboch, kde uloženie obidvoch jedincov indikuje vzájomné vzťahy medzi pochovanými. Ide hlavne o spoločné hroby mužov a žien, prípadne dospelých jedincov a detí, v súvislosti s ktorými môžeme predpokladať rituálne obete. Na druhej strane nemožno vylúčiť ani vyhranené predstavy súvisiace s násilnou či náhlou smrťou. Prejavy oboch variantov, predstavovaných ukladáním mŕtvych v natočenej a pokrčenej pozícii, sú viac-menej zhodné, v niektorých prípadoch dokonca ťažko rozlíšiteľné. Vychádzajúc z daného zistenia môžeme preto predpokladať, že ideológia predmetných spôsobov ukladania sa veľmi nelíšila, teda aj dôvody, ktoré k nim viedli, museli byť aspoň podobné, ak už nie tie isté.

Ďalej môžeme konštatovať, že jedinci uložení v natočenej a pokrčenej pozícii boli často pochovávaní v priestanných a hlbokých hrobových

jamách upravených stupňami či drevenými konštrukciami a s relatívne plnohodnotnou výbavou, často aj s potravinovými prílohami, čo poukazuje na pietnu formu ich pohrebu. Všeobecne nepietna manipulácia s ľudskými pozostatkami bola dokumentovaná iba výnimočne. Celkovo je evidentná skôr primárna snaha pozostalých vykonať potrebné úkony súvisiace s pohrebnými obradmi, a to i na úkor kanonizovaného uloženia tela. Hľadať príčiny ukladania mŕtvych v natočenej a pokrčenej pozícii v uvoľnenom chápaní striktne dodržiavať všeobecne prijaté pravidlá vtedajšej spoločnosti v pohrebnom ríte má reálne opodstatnenie. Zdá sa totiž, že väčšina registrovaných anomálií nevybočovala zo spoločensky uznávaných noriem týkajúcich sa manipulácie s telesnými pozostatkami mŕtvych. Na základe uvedeného možno uzavrieť, že pochovávanie jedincov v natočenej a pokrčenej pozícii neodráža nevyhnutne negatívny vzťah k mŕtvym, ale konkrétne presvedčenie vyjadrené subjektívnym spôsobom.

Spôsob ukladania skrčených kostier bol podľa zisteného diametrálne odlišný. Na rozdiel od predchádzajúcich variantov mŕtvi bývajú zámerne skrčení v úmyselne krátkych hrobových jamách. Lahostajnosť, evidentná v predchádzajúcich variantoch, ustupuje v prípade skrčencov koncentrovanému záujmu a zvýšenej pozornosti, ktorú dokladajú práve spoločné znaky týchto hrobov. Ide predovšetkým o krátke hrobové jamy pomerne plytko zahĺbené, ktoré sa kopali pre jedincov ženského pohlavia, pochovávaných prevažne vo veku adultus. Typická je úplná absencia hrobovej výbavy a koncentrácia takýchto hrobov na okrajoch pohrebísk, v rámci ktorých vystupujú len vo veľmi obmedzenom počte. Podobné závery konštatovali i mnohí bádatelia v rámci jednotlivých skúmaných pohrebísk (Čilinská 1968, 53; Kovrig 1963, 79; Točík 1970, 38, 39).

Spôsob ukladania mŕtvych na boku v skrčenej pozícii predstavuje jeden z najproblematickejších interpretovateľných fenoménov kostrového pohrebného rítu. Samotné dôvody, ktoré viedli k anomálnemu zaobchádzaniu s týmito jedincami síce nepoznáme, avšak vzhľadom na zaznamenané extrémnosti môžeme predpokladať, že vo svojom pôvodnom prostredí mali špecifické asociácie. Aj keď nemôžeme úplne vylúčiť pietne pohnútky - prinajmenšom v niektorých prípadoch, je zrejmé, že pri ukladaní v skrčenej pozícii máme do činenia skôr s vyostreným vzťahom pozostalých k týmto jedincom, odrážajúcim konkrétne negatívne presvedčenie. Zdá sa, že týmto spôsobom pochovaní jedinci zaujímali v rámci komunity zvláštne postavenie, takže ich výnimočnosť sa nevyhnutne musela prejaviť tiež v pohrebnom obrade. Vezmúc do úvahy neopakovateľnú variabilitu evidovaných spôsobov

Tabela 6. Uloženie na bruchu.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Datovanie
					d	š	h			
BER	68	PN		SZ-JV	n	n	55?		E	NS III
HOL	618	PN		SZ-JV	n	n	90		E	SS I-NS IV
HOL	665	PN		SZ-JV	205	90	160		E+	SS I-NS IV
HOL	666	F		SZ-JV	185	65	170		A	650-725
HOL	690**	PN		ZSZ-VJV	250	140	175		B	NS I
KOM II	57	F	maturus II	JV-SZ	180	60	140		E+	NS IVa
KOM II	83	I	infans I	JV-SZ	70	33	100		D	NS IV
ŠTÚ	1	M		Z-V	220	80	130		E	NS III
ŽEL	663	F	maturus I	Z-V	n	n	50		E	NS II

ukladania pri všetkých vyčlenených variantoch, môžeme konštatovať individuálny prístup viazaný na konkrétnu oblasť vyhranených poverčivých predstáv.

Na margo deformačných ochorení chrbtice môžeme konštatovať, že hoci uvedené ochorenie mohlo do istej miery súvisieť s ukladáním na boku v skrčenej pozícii, toto tvrdenie nepredstavuje pravidlo. Patologické deformačné zmeny boli totiž evidované v rámci všetkých vyčlenených variantov ukladania na boku a bežne sa vyskytujú aj u mŕtvych pochovaných v kanonizovanej pozícii.

Typ III Anomálne ukladanie na bruchu

Predmetná forma pochovávaní je v období avarského kaganátu javom síce veľmi sporadickým, avšak nie neznámym. Na skúmaných pohrebiskách sa daný spôsob deponovania mŕtvych zistil na 5 lokalitách s 9 doloženými prípadmi, čo predstavuje necelé 2% skúmaného súboru anomálnych hrobov. Z uvedeného vyplýva, že zvyk pochovávaní na bruchu sa uplatnil zhruba na každom druhom väčšom pohrebisku približne v jednom až v troch prípadoch (tabela 6; diagram 4).

Dôvody ukladania mŕtvych na bruchu sa často spájajú s potrestaním previnilcov voči spoločnosti a jej prijatým spoločensko-právnym normám. O tom, že v jednotlivých prípadoch skutočne mohlo ísť o trest, svedčí tiež výskyt predmetného spôsobu ukladania v hroboch všetkých spoločenských kategórií. Vychádzajúc z vyššie spomenutej sporadickosti fenoménu pochovávaní na bruchu je zjavné, že muselo ísť o potrestanie viažuce sa na veľmi výnimočné a mimoriadne dôvody. V rámci analyzovanej skupiny anomálneho ukladania mŕt-

vých možno uviesť hrob 690 z Holiar, v ktorom sa vyskytol atypický prípad spoločného uloženia koňa a jedinca situovaného v pozícii na bruchu a pôvodne silno zviazaného (obr. 8: 1; Točík 1968a, 104). Analogický príklad, evokujúci zviazanie mŕtveho, bol evidovaný tiež v hrobe 203 na pohrebisku Möd-ling-Golden Stiege v Rakúsku. V danom prípade však išlo o spôsob uloženia na bruchu v kombinácii s prekrížením stehenných kostí, ktorý sa vyskytol u jedinca s odfatou hlavou. Podľa autorov výskumu daného pohrebiska indikuje netradičné uloženie tohto mŕtveho a na ňom uplatnené praktiky pravdepodobne istú formu *post mortem* potrestania, ktoré malo dotyčného jedinca diskriminovať i v jeho ďalšej existencii (Wiltschke-Schrotta/Stadler 2005, 60, 63, obr. 10).

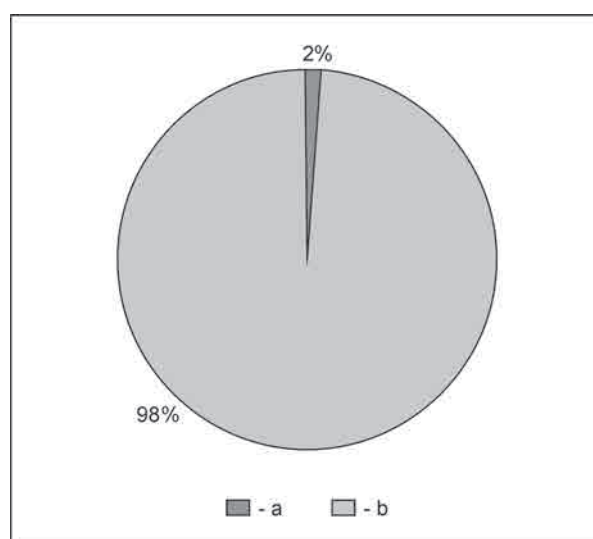

Diagram 4. Percentuálne vyjadrenie počtu anomálií typu III k počtu ostatných vyčlenených spôsobov anomálneho ukladania. Legenda: a - uloženie na bruchu; b - ostatné spôsoby anomálneho ukladania.

Obr. 8. Uloženie mŕtvych na bruchu. 1 - Holiare, hrob 690; 2 - Štúrovo, hrob 1; 3 - Komárno II, hrob 57
(1 - podľa: Točík 1968a, tab. XX: 4; 2 - podľa: Točík 1968b, tab. III: 2; 3 - podľa: Trugly 1987, obr. 6: 4).

V každom prípade rekonštrukcia dôvodov, ktoré viedli k uloženiu koňa do hrobu spútaného individuá pochovaného v pozícii na bruchu, je veľmi zložitá. Môžeme len predpokladať, že uloženie koňa k svojmu majiteľovi demonštruje symbolický akt vyplývajúci z praxe známych zvykov. Tiež nemožno vylúčiť, že poslaním koňa bola práve preprava dotyčného do vzdialených končín, skadiaľ boli jeho šance na návrat medzi živých už vopred minimalizované preventívnym znehybnením.

Presvedčivejšie dokladajú pochovávanie dole tvárou ako akt symbolického i fyzického vyjadrenia pokánia autentické správy z obdobia včasného stredoveku. Konkrétne ide o správy o prehreškoch známych osobností, často spoločensky vysoko postavených, ako nás o tom nakoniec informuje aj kronika opátstva Saint Denis pri Paríži. Zo správy o pohrebe kráľa Pipina III. Krátkeho z roku 768 sa dozvedáme, že tento panovník bol následkom previnenia voči uvedenému opátstvu potrestaný uložením do truhly dole tvárou (Unger 2002, 102). V podobných reláciách uvažuje aj A. Točík (1970, 40), ktorý daný spôsob pochovávania spája s previnilcami a ich potrestaním za spôsobené prečiny. Tento autor zároveň konštatuje absenciu spoločných znakov týchto hrobov a dodáva, že príčiny, ktoré viedli k predmetnému spôsobu ukladania nie sú známe. O treste svedčia aj hroby dokázateľne popravených jedincov, ako ich identifikoval N. Fettich na pohrebisku z maďarskej lokality Pilismarót-Basaharc. Napríklad v prípade mŕtvych z nálezových celkov 49 a 224, ktorých spôsob popravy sa údajne spájal s neľudským utrpením a trest hriešnika spočívajúci v uložení na bruchu mal v nezmenenej forme pokračovať i v záhrobí (Fettich 1965, 31, 76, 121-123).

Explanácia trestu je však ťažko akceptovateľná v prípade novorodenca z neporušeného hrobu 83 v Komárne II (Trugly 1987, 271). Pochovanie sotva narodeného a vinou nezaťaženého dieťaťa na

brucho, v izolácii na severnej periférii pohrebiska a dokonca v opačnej orientácii, mohlo súvisieť buď s jeho narodením, ktoré dieťa neprežilo, alebo s jeho výzorom. Je známym javom, že rôzne fyzické odlišnosti, resp. kongenitálne poruchy, mohli byť príčinou strachu pred takto poznačenými jedincami a prejavovali sa práve ich ukladáním na brucho a izoláciou v periférnych štruktúrach pohrebísk. Priloženie perlového náhrdelníka a vložené milodary potravinových príloh vrátane vajčiek však môžeme pokladať za prejav pietnej starostlivosti potenciálne viazanú na rôzne dôvody. V uvedenom prípade tiež ako dôvod uloženia dieťaťa na brucho nemožno vylúčiť ani už spomínané previnenie, avšak v čisto symbolicky prenesenom význame previnenia matky dieťaťa. V populáciách, ktoré považujú tehotnú ženu za nečistú, sa totiž táto nečistota bežne prenáša z matky na dieťa, na ktoré sa následne vzťahujú rozličné tabu. To isté sa týka rôznych rituálov, pozitívnych i negatívnych, súčasne sa vzťahujúcich na matku i dieťa (van Gennep 1997, 54). Pochovanie novorodenca zaznamenaným spôsobom malo nepochybne svoju príčinu a význam, ktorý môžeme chápať v súvislosti s nastolením porušenej rovnováhy v oblasti neznámych duchovných predstáv.

Podobne možno klasifikovať situáciu pozorovanú v mužskom hrobe 1 zo Štúrova, v ktorom bol zaznamenaný nezvyčajný nález šiestich veľkých okruhliakov situovaných pozdĺžne v súvislom rade pod ľavou stehennou kosťou mŕtveho (obr. 8: 2; Točík 1968b, 10). Aj keď dôvod výskytu kameňov nie je celkom jasný, je možné, že súvisel so zvláštnou úpravou tohto hrobu. V každom prípade, vezmúc do úvahy evidentné zámerné a účelové usporiadanie týchto kameňov, môžeme názor o ukameňovaní mŕtveho vylúčiť. Pozorovaný dodatočný zásah, ktorý spôsobil sekundárne presunutie pravej ramennej kosti a ľavého predkolenia pochovaného a odstránenie jeho pravej panvovej kosti a celej

pravej dolnej končatiny, je súčasne možné zlúčiť s dôvodmi, ktoré vyvolali potrebu uložiť mŕtveho daným spôsobom.

Nezvyčajne podobný scenár, týkajúci sa uplatnených pohrebných praktík, bol zaznamenaný v ženskom hrobe 57 na pohrebisku v Komárne II. Podobne ako v predchádzajúcom prípade, mŕtva bola pochovaná v pozícii na bruchu a medzi jej stehennými kosťami sa nachádzal okrem niekoľkých hovädzích kostí aj jeden väčší kameň. Rovnako bol evidovaný sekundárny zásah, následkom ktorého došlo k dodatočnému oddeleniu a premiestneniu kostí obidvoch predkolení (obr. 8: 3; *Trugly 1987*, 262). Vychádzajúc z identických znakov obidvoch vyššie uvedených prípadov môžeme predpokladať podobné príčiny, ktoré viedli pozostalých k uloženiu mŕtvych na brucho a následne k dodatočnému porušeniu ich hrobov za účelom zámernej dislokácie dolných končatín.

Spôsob ukladania mŕtvych na brucho charakterizuje nejednotná forma pozostávajúca z viac či menej výrazných variantov. Stupeň excentrickosti závisel pravdepodobne od príčin, ktoré vyvolali potrebu pochovať určitého jedinca daným spôsobom, pričom netreba eliminovať ani účasť iných, skôr náhodných faktorov. V tejto súvislosti možno uviesť ľavostranné naklonenie hornej časti kostry zo spomínaného hrobu 57 na pohrebisku v Komárne II, ktoré je vysvetliteľné produktívno-degeneračným ochorením chrčtice (*Gomolčák/Jakab 1987*, obr. 11: 1).

Typ IV Anomálne ukladanie v sede

Spôsob ukladania mŕtvych v sede bol v rámci analyzovaných pohrebísk zaznamenaný v štyroch prípadoch, čo nepredstavuje ani 1% skúmaných hrobov (tabela 7; diagram 5). Na margo zriedkavosti výskytu predmetného spôsobu ukladania môžeme jeho výnimočnosť z veľkej časti pripísať práve sťaženej identifikácii. Pre spôsob ukladania mŕtvych v sede je totiž charakteristická anatomická disproportionálna hornej časti kostry, ktorá je zároveň, a predovšetkým,

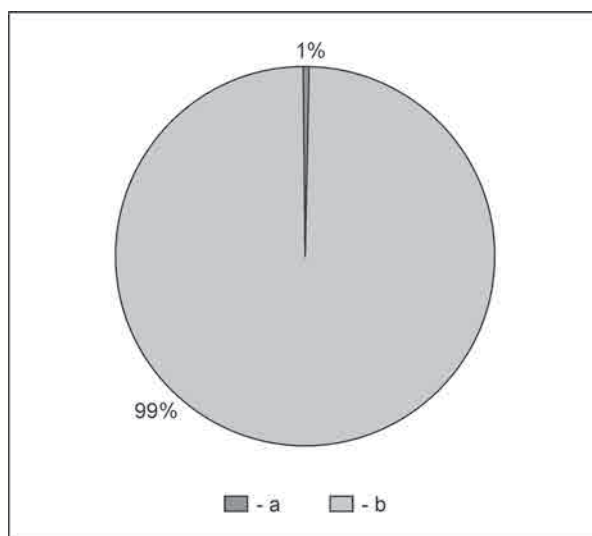

Diagram 5. Percentuálne vyjadrenie počtu anomálií typu IV k počtu ostatných vyčlenených spôsobov anomálneho ukladania. Legenda: a - uloženie v sede; b - ostatné spôsoby anomálneho ukladania.

signifikantným znakom i porušených hrobov. Situáciu sťažuje aj absencia údajov v nálezových správach o stave hrobu pred výskumom, resp. nedostatok znakov v teréne, ktoré by mohli dokladať sekundárny zásah (*Čilinská 1966*, 83, 225). V dôsledku všeobecnej zriedkavosti fenoménu pochovávaní v sede a frekvencie sekundárneho porušovania hrobov sa tak mohli niektoré hroby skutočne dokladajúce daný spôsob ukladania, mylne označiť ako porušené. Na základe uvedeného preto nemôžeme vylúčiť, že hrobov s jedincami pochovanými v sediacej pozícii mohlo byť pôvodne podstatne viac.

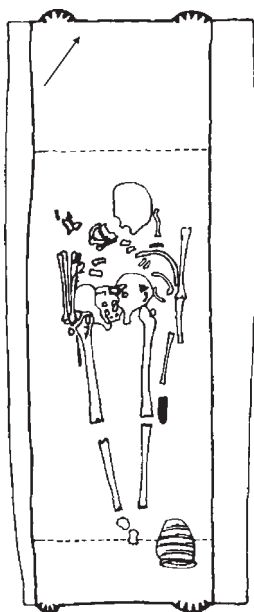
Analýza predmetného spôsobu ukladania vykázala nejednotné rozmery v dĺžke hrobových jám. V zistených prípadoch vzhľadom na vek boli evidované prevažne krátke hrobové jamy, ktorých podpriemernú dĺžku, vezmúc do úvahy charakter daného spôsobu ukladania, môžeme pokladať skôr za normálnu. Otáznou úmyselnosť pochovať telo v sediacej pozícii podporujú práve výrazné rozdiely v dĺžke hrobových jám. Spomínané markantnejšie odchýlky totiž vylučujú možnosť náhodného ne-

Tabela 7. Uloženie v sede.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Datovanie
					d	š	h			
NZÁ	428	M	adultus II	SZ-JV	225	67	176	S+V	B	NS II
PRŠ	16	M		SZ-JV	145	85-89	145		D	NS II
PRŠ	48	M		JJV-SSZ	100?	n	90		E	NS III
KOŠ	350	I	infans I	SV-JZ	n	n	93		D	NS III

odhadnutia dĺžky a následnú nevyhnutnosť uložiť mŕtveho do pôvodne neželanej sediacej pozície. Napríklad na pohrebisku v Prši v hrobe 16, v ktorom bol pochovaný dospelý jedinec mužského pohlavia, nepresahovala dĺžka hrobovej jamy 145 cm a v hrobe 48 na tej istej lokalite dosahovala dokonca len okolo 100 cm (obr. 5: 3; Točík 1963, 128, 134). Hroby menších rozmerov udáva v súvislosti s ukladáním mŕtvych v sede aj J. Eisner (1952, 240) z pohrebiska v Devínskej Novej Vsi.

V hrobe 428 z Nových Zámkov, v ktorom sa našla kostra ďalšieho muža v sediacej pozícii, bola nameraná dĺžka hrobovej jamy až 225 cm (Čilinská 1966, 83). Uvedený hrob však prekvapujúco paradoxne a opakovane dokladá zámer pozostalých hĺbiť v súvislosti s predmetným spôsobom pochovávania hrobové jamy kratších rozmerov. V danom prípade sa totiž vyššie uvádzaný rozmer vzťahoval výlučne na ústie hrobovej jamy a nie jeho dno, ktoré bolo radikálne skrátené stupňovitým odsadením obidvoch kratších stien (obr. 9).

Obr. 9. Uloženie mŕtveho v sede. Nové Zámky, hrob 428 (podľa: Čilinská 1966, obr. 3).

Podľa I. Kovrigovej malo uloženie jedinca v sediacej pozícii do hrobu regulárnej dĺžky čisto praktický význam spočívajúci vo vytvorení priestoru, kam mohli pozostalí ukladať potravinové prílohy. Súčasne malo sediace telo mŕtveho vzbudzovať ilúziu, že zosnulý sa pohrebnej hostiny zúčastňuje aktívne. Menovaná autorka zároveň dodáva, že ak dotýčny z akýchkoľvek dôvodov prílohy dostať nemal, resp. sa pohrebná hostina pri hrobe konať nemala, dlhšia jama bola zbytočná a vykopali ju iba v nevyhnutnej dĺžke (Kovrig 1963, 81).

Samotné dôvody, ktoré viedli k predmetnému spôsobu ukladania, sú neznáme a ťažko ich interpretovať už aj z dôvodu cudzosti tohto elementu v oblasti Karpatskej kotliny. Zvyk pochovávať mŕtvych v sediacej pozícii sa totiž v uvedenom geografickom priestore vyskytuje vždy iba v súvislosti s expanziou kočovníckych kmeňov, teda deklaruje zvyk čisto nomádskeho pôvodu (Kovrig 1963, 81-83; Točík 1963, 159; Tryjarski 1991, 182). Môžeme len predpokladať, že evidentná pieta uľahčíť mŕtvemu prístup k potravinovým prílohám a ich požitiu či snaha pripraviť mŕtveho priamo na odchod do záhrobia, indikuje vieru nielen v prežívanie duše zosnulých, ale do istej miery aj niektorých fyzických funkcií ich mŕtvych tel.

ANOMÁLNE PREJAVY NA KOSTRÁCH, SPÔSOBENÉ SEKUNDÁRNymi ZÁSAHMI

V súvislosti s témou tejto práce boli v nasledujúcej časti zohľadnené predovšetkým tie odchýlky v ukladaní mŕtvych, ktoré vznikali v dôsledku intencionálnych sekundárnych zásahov a s nimi súvisiacich postmortálnych praktík. Vonkajšie znaky a samotný charakter uvedených zásahov totiž v mnohých prípadoch presvedčivo dokladajú praktiky viazané na konkrétne duchovné predstavy. Ich aplikácia svedčí o premyslenom spôsobe zaobchádzania s telesnými pozostatkami mŕtvych, ktorým pozostalí sledovali určitý cieľ, a ktorý mal tak svoj presný zmysel. Pritom treba zdôrazniť, že predmetná sekundárna manipulácia postihovala bez rozdielu tak jedincov pochovaných netradičným, ako aj kanonizovaným spôsobom.

Na základe etnografických pozorovaní bolo možné niektoré zistené rituálne praktiky dať do súvisu s tzv. posteriornymi protivampirickými opatreniami a s mágiou. Uplatňovaním uvedených praktík dochádzalo k porušeniu celistvosti tel už pochovaných jedincov zámerne. Najčastejšie boli orientované na systematické zmrzačenie vytypovanej časti pochovaného tela, ktorá sa vo vzťahu k súvisiacim predstavám pokladala za dôležitú. V takýchto prípadoch integrita kostry zostala prevažne zachovaná a jednotlivé zásahy sa koncentrovali na kľúčovú oblasť, takmer bez výnimky predstavovanú oblasťou lebky a končatín.

Manipulácie s lebkami mŕtvych

V písomných aj archeologických prameňoch dokumentovaný špecifický vzťah prinajmenšom časti včasnostredovekého obyvateľstva k ľudskej hlave možno nepochybne spojiť so staršími tradíciami a psychologickou univerzálnosťou predstáv o svete

a živote. Za vonkajší prejav tohto vzťahu sa všeobecne pokladá rituálna manipulácia s lebkami mŕtvych, ktorá ako neodlúčiteľná súčasť porušených hrobov vystupuje aj v rámci pohrebísk obdobia avarského kaganátu. V analyzovanom súbore sa anomálny spôsob uloženia kráňa vyskytol v 42 hrobových objektoch (tabela 8). Po vylúčení nejasných prípadov, zapríčinených pravdepodobne viacerými nezámernými činiteľmi (ako sekundárne zásahy pri vykrádaní, exploatačná a melioračná činnosť, deštrukcie drevených konštrukcií, tlecie procesy), bude však uvedený počet podstatne nižší. V každom prípade treba zdôrazniť, že v prípade študovaného javu išlo o inak neporušené kostry, ktorých intaktnosť zvyšuje reálnu možnosť ideologicky motivovaných zásahov.

Tabela 8. Celkový počet hrobov s anomálnymi prejavmi v zaobchádzaní s lebkami intaktných kostier.

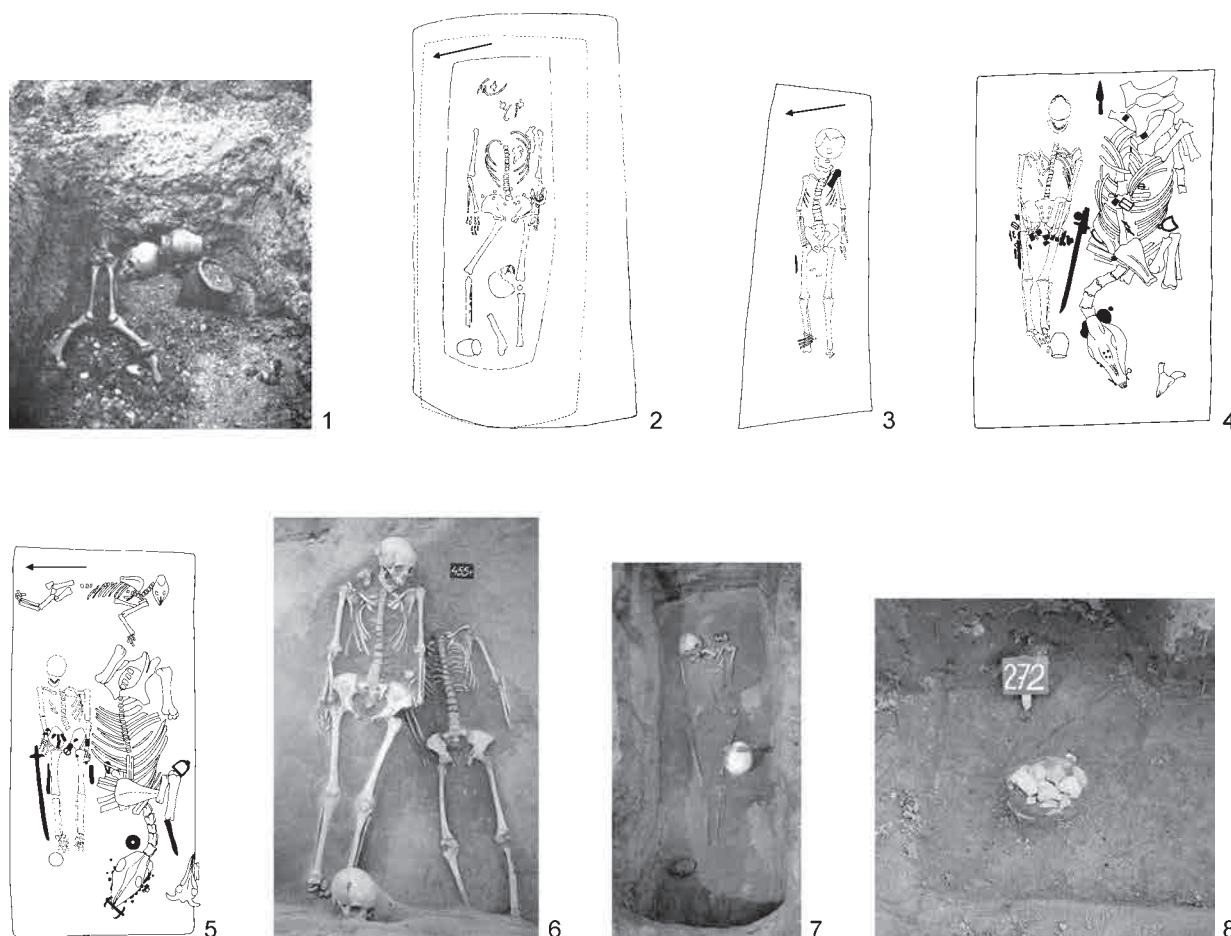
Porušené hroby	
Spôsob uloženia lebky	Celkový počet
Lebky uložené na hrudníku, panve a v okolí kostry	13
Lebky otočené tvárou časťou ku dnu hrobových jám	10
Kostry bez lebky	14
Cudzie lebky v hroboch	3
Izolované lebky	2
Spolu	42

Lebky uložené na hrudníku, na panve a v okolí kostry

V analyzovanom súbore bolo zaznamenaných 13 zásahov spojených s dislokáciou lebky v rámci interiéru hrobových jám (tabela 9). Z toho v niektorých prípadoch bolo možné zistené dislokácie spojiť skôr s nezámerným konaním súvisiacim s vykrádaním hrobových objektov. Svedčia o tom nálezy presunutých lebiek bez mandibúl, ktoré sa buď nachádzali samostatne v inej časti hrovej jamy, alebo sa nenašli vôbec. Tak tomu bolo napríklad na pohrebisku v Žitavskej Tôni v hrobe VI, v ktorom sa zistilo sekundárne prehádzanie kostí hornej časti ženského skeletu a lebka bez sánky uložená pri priehlavku pravej dolnej končatiny mŕtvej (obr. 10: 1; Budinský-Krička 1956, 13). V takýchto prípadoch je viac ako pravdepodobné, že k dislokáciám kostí hornej časti kostier dochádzalo náhodne pri hľadaní cenností. Na druhej strane sa však nedá vylúčiť ani poverčivosť vykrádačov a ich aspoň čiastočná snaha uložiť dislokovanú lebku spôsobom, ktorý by za daných okolností neposkytol dôvody pre znepokojenie. V tejto súvislosti aj zanechané cennosti v niektorých vykradnutých hrobových objektoch nemusia vždy indikovať iba náhlivosť pri vykrádaní či nepozornosť zúčastnených, ale potenciálne tiež pokus zlodeja uzmieriť si mŕtveho (*Effros 2002, 57*). Uvedeným spôsobom môžeme klasifikovať napríklad výskyt solitérov z drahých kovov, zistených v dvoch porušených jazdeckých hroboch - v hrobe 7 z Komárna IV a v hrobe 598 z Holiar, kde sa vyskytli

Tabela 9. Lebky uložené na hrudníku, panve a v okolí kostry.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Stav kostry a oblasť dislokácie lebky	Datovanie
					d	š	h				
HOL	286**	PN		SZ-JV	235	120	200	výdrevá	B	□ panvová oblasť	NS II
HOL	526	PN		SZ-JV	230	90	250	výdrevá	D	□ hrudná oblasť	SS I-NS IV
HOL	583	F		SZ-JV	230	90	180	výdrevá	D	□ hrudná oblasť	SS I-NS IV
HOL	598**	M		SZ-JV	250	160	215		A	□ hrudná oblasť	NS I
KOM II	29	I	infans II	SZ-JV	180	70	170		E+	■ oblasť medzi DK	NS IV
KOM II	38**	M	adultus II	ZJZ-VSV	210	100	200		B	■ panvová oblasť	NS IV
KOM II	77	F	maturus II	SZ-JV	200	110	220		E+	■ panvová oblasť	NS III
KOM IV	7**	F	maturus I	Z-V	320-370	150-178	165		A	□ hrudná oblasť	NS I
KOŠ	213	M	maturus II	V-Z	214	80	184	stupne	D	□ ľavá stehnová kosť	NS III
ŠTÚ	36	PN		Z-V	225	75-82	100		D	□ panvová oblasť	SS II
ŽEL	25	M	maturus I	SZ-JV	190	80	175-230	výdrevá	D	□ panvová oblasť	NS I
RDŽ	VI	F	maturus I	VVJ-ZZS	200	110	260		E+	■ oblasť konča PDK	NS III
RDŽ	XV	M	adultus	VVJ-ZZS	210	75	180-195	výdrevá	B	□ oblasť medzi DK	NS II

Obr. 10. Manipulácie s lebkami mŕtvych pri sekundárnych zásahoch. 1 - Žitavská Tôň, hrob VI; 2 - Žitavská Tôň, hrob XV; 3 - Šebastovce, hrob 162; 4 - Šebastovce, hrob 221; 5 - Šebastovce, hrob 254; 6 - Holiare, hrob 455, 456; 7 - Holiare, hrob 448; 8 - Štúrovo, hrob 272 (1, 2 - podľa: Budinský-Krička 1956, tab. III: 4; obr. 8; 3-5 - podľa: Budinský-Krička/Točík 1991, obr. 13; 18; 22; 6, 7 - podľa: Točík 1968a, tab. XV: 3; XIV: 6; 8 - podľa: Točík 1968b, tab. XIII: 5).

v kombinácii s lebkami uloženými na hrudi u inak intaktných kostier (Čilinská 1982, 348; Točík 1968a, 91). Absenciu ľavej hornej končatiny mŕtvej z hrobu 7 z Komárna IV, z ktorej ramenná kosť sa našla v zásepe hrobovej jamy, možno pripísať spomínanému sekundárnemu zásahu.

Naopak, v protiklade s predchádzajúcimi príkladmi môžeme za doklad zámernej manipulácie s lebkou mŕtveho, vyplývajúcej z konkrétnych predstáv, pokladať napríklad situáciu pozorovanú v hrobe XV na pohrebisku v Žitavskej Tôni. V predmetnom objekte boli totiž *in situ* registrované bohaté hrobové prílohy, a to i pri evidovanom sekundárnom presunutí postmortálne deformovaného kráňa medzi dolné končatiny intaktnej kostry (obr. 10: 2; Budinský-Krička 1956, 22). Nepietne zákroky uvedného charakteru nepochybne súviseli s predstavami o negatívnom vplyve daného zomrelého jedinca, ktorých podstatu najlepšie približujú obsahovo mnohovýznamové etnografické paralely.

Lebky otočené tvárovou časťou ku dnu hrobových jám

Fenomén obracania lebiek tvárovou časťou ku dnu hrobových jám v súvislosti s intaktnými kostrami bol v selektovanom súbore zastúpený v 10 prípadoch (tabela 10). Vo všetkých analyzovaných prípadoch sa súčasne vyskytli nálezové celky, v ktorých si uloženie lebiek v nadväznosti na os kostry zachovalo anatomickejšiu pozíciu. Odhliadnuc od náhodných deštruktívnych činiteľov, zachytených v prípade hrobu 82 v Želovciach a novodobých exploatačných zásahov zaznamenaných v hrobe 257 v Holiaroch (Čilinská 1973, 50; Točík 1968a, 49), bolo možné všetky ostatné prípady obrátenia lebky pripísať ľudskému faktoru.

S ľudským zásahom súvisela tiež netradičná nálezová situácia pozorovaná v hrobe 45 na pohrebisku v Bernolákove. Na dne hrobovej jamy sa v hĺbke 120 cm našli ramenné kosti a lebka dospelého jedinca, otočená tvárovou časťou nadol. Žiadne ďalšie

Tabela 10. Lebky otočené tvárovou časťou ku dnu hrobových jám.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Stav kostry	Datovanie
					d	š	h				
BER	45	PN		JZ-SV	185	90	120		E	■	NS I
HOL	104	F		SZ-JV	220	80	170		D	□	SS I-NS IV
HOL	122	F		SZ-JV	n	n	175		D	□	SS I-NS IV
HOL	216	PN		SZ-JV	190	65	150		E	□	SS I-NS IV
HOL	257	PN		SZ-JV	n	n	55		D	□	SS I-NS IV
HOL	450	PN		SSZ-JJV	230	73	200		D	□	SS I-NS IV
KOŠ	162	M	maturus II	VJV-ZSZ	232-257	70-100	142		C	□	NS III
KOŠ	221**	M	maturus I	VJV-ZSZ	268	130	210		B	□	NS II
KOŠ	254**	M	adultus II	V-Z	305	140	178		B	□	NS III
ŽEL	82	F	adultus II	JZ-SV	265	105	155-190	S+V	A	□	NS I

kosti sa v interiéri hrobu nenachádzali, s výnimkou detskej kostry pohodenej asi 15 cm nad mŕtvym v severozápadnom rohu hrobovej jamy. Predpokladá sa, že pozostali porušili starší hrob s úmyslom dodatočne tam pochovať menšie dieťa (*Kraskovská 1962, 435, 444, 446*). Zároveň, ako sa zdá, odstránili všetky kosti dospelého jedinca okrem už spomenutých ramien a lebky, ktorá bola podľa všetkého obrátená ešte pred uložením zomrelého dieťaťa. Samotné dôvody tohto počínania síce ťažko identifikovať, je však zrejmé, že v danom prípade môžeme diskutované otočenie lebky pokladať za snahu pozostalých vyhnúť sa následkom znesvätenia staršieho hrobu, teda aj prípadnej pomste tohto zomrelého.

Na pohrebisku v Šebastovciach sa vyskytli až tri hroby s lebkami frontálne situovanými ku dnu hrobových jám (obr. 10: 3-5; *Budinský-Krička/Točík 1991, 38, 46, 55*). Vo všetkých troch prípadoch išlo o neporušené kostry s lebkami obrátenými tvárovou časťou ku dnu, avšak so sánkami na pôvodnom mieste. Napriek tomu, že v dvoch z týchto hrobov boli pochovaní jazdci s bohatou výbavou pozostávajúcej z množstva predmetov osobnej výstroje a výzbroje vrátane ozdobných súčastí konského postroja, hrobové prílohy ostali nedotknuté. Na základe uvedeného môžeme, prinajmenšom v určitých prípadoch predpokladať konkrétne duchovné predstavy, ktorých reálny význam viedol pozostalých aj k takým nezvyčajným praktikám, ako prevracanie lebiek dávno pochovaných jedincov.

Kostry bez lebky

Ďalšiu kategóriu porušených hrobov s anomáliami lebiek predstavujú nálezy intaktných kostier bez lebiek, prítomnosť ktorých sa nezistila ani v rámci hrobových interiérov (tabela 11). Z toho v nie-

ktorých prípadoch bolo možné predpokladať, že odstránenie lebky priamo súviselo s nedostatočnou hĺbkou hrobových jám a následne s ich odstránením v dôsledku neskoršej melioračnej činnosti.

Druhú identifikovanú príčinu odstraňovania lebiek predstavuje ich vyberanie z nechtiac porušených starších hrobov pri kontinuálnom hĺbení mladších hrobových jám. Veľmi výstižným spôsobom nám uvedené zistenie potvrdzuje porušený hrob 456 z Holiar, v ktorom sa na dne hrobovej jamy v hĺbke 100 cm našla uložená intaktná kostra bez lebky (*Točík 1968a, 75*). Vychádzajúc z nálezovej situácie bol totiž predmetný hrob vo svojej hornej časti v hĺbke 90 cm porušený mladším objektom 455, situovaným v čiastočnej superpozícii nad pravou stranou hrudníka mŕtveho z hrobu 456 (obr. 10: 6). Keďže lebka pochovaného zo staršieho hrobu ležala v smere osi zamýšľaného uloženia dodatočného pohrebu, narušitelia ju jednoducho odňali a uložili konča chodidiel mŕtveho v hrobe 455. Uvedený prípad môžeme za každých okolností pokladať za prejav úcty k práve zosnulému, demonštrujúci oddanosť tak vo svete živých, ako i vo svete mŕtvych.

Zdá sa, že lebky zo starších porušených hrobov sa skôr odstraňovali ako ponechávali na mieste nálezu. Svedčí o tom podstatne väčší počet hrobov s intaktnými kostrami, v ktorých sa lebka nenašla vôbec. Tak tomu bolo napríklad v Želovciach v hrobe 26, porušenom mladším nálezovým celkom 16, kde sa zistila absencia lebky u inak neporušenej kostry dieťaťa, alebo aj v Holiaroch v opačne orientovanom hrobe 500, ktorý bol v hĺbke 110 cm dodatočne porušený mladším objektom 501 (*Čilinská 1973, 38; Točík 1968a, 80*). Špecifický vzťah včasnostredovekého obyvateľstva k ľudskej hlave je všeobecne známy. Môžeme teda predpokladať, že lebky mŕtvych, hoci aj nezámerne získané, predstavovali nález značnej

Tabela 11. Kostry bez lebky.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Stav kostry	Datovanie
					d	š	h				
HOL	310	PN		SZ-JV	n	n	30		E	□	SS I-NS IV
HOL	456	PN		SZ-JV	n	n	100		E	□	SS I-NS IV
HOL	500	PN		JV-SZ	n	n	110		E	□	SS I-NS IV
HOL	527	PN		SZ-JV	n	n	25		E	□	SS I-NS IV
HOL	783	F		SZ-JV	n	n	85		D	□	SS I-NS IV
NZÁ	488	I	infans II	SZ-JV	214	69	170		D	□	NS I
ŠTÚ	58	PN		SZ-JV	225	50-60	90		D	□	NS I
ŠTÚ	187**	M		SZ-JV	250	120	110		B	□	NS II
ŠTÚ	259**	M		SZ-JV	240	135	133		B	□	NS I
ŽEL	26	I	infans II	SZ-JV	n	90	190		D	□	NS II
ŽEL	456	F	adultus I	Z-V	n	74	37		E	□	SS II
ŽEL	556	F		Z-V	205	49	30-52		D	□	NS I
RDŽ	VII**	PN	juvenis	V-Z	230	150	200		B	□	NS I
RDŽ	IX	PN	juvenis	VVS-ZZJ	200	58-63	190	výdrevá	E+	□	NS I

hodnoty, ktorý v istých prípadoch musel mať aj určité praktické uplatnenie. V tejto súvislosti je zámerné porušovanie hrobov priamo za účelom získania lebky v období včasného stredoveku na území strednej Európy dobre dokumentovaným javom (Wrzesiński 2000, 187).

Dôvody, ktoré pri sekundárnych zásahoch viedli k intencionálnemu odoberaniu lebiek v prípade neporušených kostier, nepochybne úzko súviseli s konkrétnymi poverčivými predstavami. Lebka ako sídlo uvedomovania, a teda životnej sily najdokonalejšie prezentuje celú kosť, preto jej odnímanie v inak neporušených hroboch ani nemôže signalizovať iné predstavy ako predstavy duchovného rázu (Budinský-Krička 1956, 14, 16; Točík 1970, 48; Tryjarski 1991, 156, 158). Jednotlivé predstavy a motívy však mohli mať rozdielny charakter. V prvom rade, a to aj na základe vyššie pozorovaných javov, musíme počítať s úctou pozostalých, s ich snahou zabezpečiť mŕtvemu večnú existenciu a získať si jeho náklonnosť. Zvyk lebku, prípadne i niektoré kosti po istom čase vykopať, umyť, zabaliť do obrusu a uložiť do tzv. „posvätného kúta“ v dome má mimoriadne archaický pôvod a stretávame sa s ním okrem iných aj u slovanských národov. V ich prípade ide pravdepodobne o tradíciu zviazanú s kultom mŕtvych, pričom po uplynutí určitého obdobia boli uchovávané lebky vkladané späť do hrobov; často do iných ako do tých, z ktorých boli vybraté (Bronicka-Rauhut 1998, 16; Celnárová 1993, 101, 102; Eliade 1997, 39; Unger 2002, 104).

Do kategórie kostier bez lebky možno zaradiť tiež prípady, kedy bola hlava mŕtveho odstránená ešte v období pred jeho uložením do hrobu. Dekapitácie ako také, aj keď iba zriedkavo, sú totiž v období včasného stredoveku v strednej Európe doložené. Z obdobia avarského kaganátu sú známe napríklad z pohrebísk na lokalitách Alattyán v Maďarsku a Mödling-Golden Stiege v Rakúsku (Kovrig 1963, 72; Wiltshcke-Schrotta/Stadler 2005, 58). Na posledne menovanej lokalite boli identifikovaní dokonca až traja jedinci s odťatými hlavami, ktoré sa však našli uložené v hrobe spolu s kosťou v anatomickej pozícii. Neskôr je stínanie hláv doložené v okruhu slovanského obyvateľstva v Gars-Thunau (830-900) a, ako nás o tom informuje kronikár Thietmar, tiež na území Poľska v období vlády Meška I. (935-992). Podľa tohto kronikára totiž v uvedenom období existoval zvyk stínať manželkám zosnulých mužov hlavy a spoločne ich pochovávať. Na trest sŕatia hlavy bývali zároveň odsúdené všetky ženy, ktoré sa dopustili nevery (Thietmar, kn. VIII, par. 3; cit. podľa: Labuda 1999, 213; Moździoch 2000, 166). Vezmúc do úvahy Thietmarovu správu, môžeme za jeden z dôvodov dekapitácie pokladať pohrebne rituálne praktiky. Na druhej strane však stínanie hláv manifestovalo aj telesný trest za priestupky v sociálnej sfére, ako to dokladá i Justiniánov právny spis *Digesta*, v ktorom sa trest dekapitácie spomína ako jedno z hlavných potrestaní (Liber XLVIII, Dig. 48.19.28; cit. podľa: Wiltshcke-Schrotta/Stadler 2005, 58).

Hoci zvyk stínania hláv bolo možné v skúmanom súbore identifikovať len v súvislosti s nižšie uvádza-

Tabela 12. Cudzie lebky v hrobch.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Stav kostry	Datovanie
					d	š	h				
HOL	448	F		SZ-JV	210	70	145		C	□	725-825
HOL	455	PN		SZ-JV	n	n	90		E	□	SS I-NS IV
PRŠ	48	F		SSZ-JJV	n	n	135		D	□	NS III

ným hrobom 48 z Prše, s jeho frekventovanejším výskytom musíme už aj na základe spomínaného spisu *Digesta* v sledovanom období naisto počítať. Zvyk odtínania hláv previnilcov a nepriateľov predstavoval totiž vo včasnostredovekých spoločnostiach známy jav, ktorý súvisel tak so zvykovým, ako aj s trestným právom. O jeho prežívaní svedčí napríklad aj správa z Fuldských análov, viažuca sa k roku 893. Z nej sa dozvedáme ako bavorskí veľmoži odľali hlavu Engilšalkovmu príbuznému Vilhelmovi za zradu predstavovanú vyslaním poslov k Svätoplukovi (*Ratkoš 1968*, 103). Okrem prípadov, kedy pozostalí odľatú hlavu uložili do hrobu spolu s oddeleným telom (dislokované lebky), prichádza do úvahy aj pochovanie iba tela samotného (kostry bez lebky). Hlava zabitého protivníka totiž neraz predstavovala trofej, z ktorej sa zhotovovala lebečná čaša. Tá demonštrovala nielen úspech premožiteľa, ale aj jeho úplnú nadvládu nad mŕtvym a tým aj posilnenie vlastných síl. Paralely sú známe zo starších i mladších období v rôznych oblastiach. Kult čaše, ktorý poznali už najstaršie turkotatárske kmene, bol v období bezprostredne predchádzajúcom obdobiu avarského kaganátu známy napríklad u Sarmatov, Hunov a ďalších (*Kovrig 1963*, 71, 88, 89; *Rind 1996*, 44; *Roux 1988*, 526; *Tryjarski 1991*, 156-158; *Unger 2002*, 95). O zhotovovaní lebečných čiaš z hláv padlých nepriateľov u naddunajských Bulharov svedčí aj Krumov čin (803-814), ktorý sa opil z lebky ním zabitého byzantského cisára Nicephora. Longobardský kráľ Alboin si takú čašu nechal zas vyhotoviť z lebky kráľa Gepidov Kunimunda. Na oslave pri príležitosti zničenia ríše Gepidov roku 568 vo Verone potom prinútil svoju manželku Rosamundu, dcéru Kunimunda, piť z lebky svojho otca (*Priester 2004*, 46; *Rind 1996*, 45; *Unger 2002*, 99).

Na záver môžeme konštatovať, že prax spojená s dodatočným odnímaním lebiek mŕtvych sa v ojedinelých prípadoch uplatnila aj na skúmaných pohrebiskách. Uvedený jav je možné klasifikovať buď ako výsledok náhodných činiteľov, alebo rituálnych praktík zlučiteľných s poverčivými duchovnými predstavami bližšie neurčiteľného charakteru.

Cudzie lebky v hrobch

V období avarského kaganátu sa výskyt cudzích lebiek v interiéroch hrobových jám viaže predovšetkým s fenoménom porušených hrobov. K uvedenému javu dochádzalo pravdepodobne nechtiac, pri súčasnom otvorení viacerých objektov v nevelkej vzdialenosti od seba, takže nadbytočná lebka v jednom hrobe obyčajne znamená jej absenciu v hrobe druhom. Bezvýznamnosť a náhodnosť tohto javu, sekundárne vyvolaného vykrádaním, vo väčšine prípadov dokladá nedbalé pohodenie prídavnej lebky vo výplni hrobu, pričom integrita prevažne hornej časti kostry na dne hrobovej jamy je porušená.

Na druhej strane, hoci výnimočne, sa uplatnila aj forma cieleného vkladania lebiek do cudzích hrobov. Zámerný spôsob deponovania cudzej lebky do hrobu s neporušenou kostrou bol totiž v skúmanom súbore zaznamenaný iba v troch prípadoch (tabela 12). Prvý z nich predstavuje nálezový celok 448 z Holiar, v zásype ktorého sa v hĺbke 105 cm v oblasti nad ľavou stehennou kosťou intaktnej kostry ženy zistila ďalšia lebka (obr. 10: 7; *Točík 1968a*, 74). Pôvodné uloženie kostry a príloh na dne hrobovej jamy, ako aj značná hĺbka svedčia o tom, že prídavná lebka musela byť do zásypu vložená v čase záverečnej fázy pohrebného obradu zámerné. Pravdepodobne išlo o lebku z niektorého staršieho porušeného hrobu, a hoci náhodné zasypanie tejto kalvy je v danom prípade tiež možné, daný predpoklad je skôr nepravdepodobný.

V rámci rovnomenného pohrebiska bol zaznamenaný aj ďalší prípad deponovania cudzej lebky, ktorý úzko súvisel s porušením staršieho hrobu hrobom mladším. Ide už o spomínaný prípad dvoch chronologicky netotožných nálezových celkov 455 a 456, vzájomne situovaných v konvergentnej superpozícii hornej časti hrobov (obr. 10: 6; *Točík 1968a*, 75). Keďže lebka kostry zo staršieho hrobu 456 ležala v smere osi nového výkopu, môžeme predpokladať, že ju pozostalí z praktických dôvodov oddelili a následne, možno ako ochranný amulet, priložili k chodidlám mŕtveho z mladšieho hrobu 455. Podobná pietna manipulácia s telesnými pozostatkami zosnulých

Tabela 13. Izolované lebky.

Lokalita	Číslo hrobu	Pohlavie	Vek	Orientácia	Rozmery hrobových jám [cm]			Úprava	Inventár	Datovanie
					d	š	h			
ŠTÚ	272	I			n	n	50		E	NS II
ŽEL	18	I	infans I		n	n	30		E	SS II

pri porušení starších hrobov hrobmi mladšími je známa tiež z iných súčasných pohrebísk na území strednej Európy (*Wrzesiński 2000, 186, 187*).

Posledný zaznamenaný prípad cudzej lebky v hrobe s neporušenou kostrou mal v porovnaní s predchádzajúcimi dvoma diametrálne odlišný charakter. Prezентuje ho nálezový celok 48 z Prše, v ktorom sa na dne hrovej jamy v hĺbke 135 cm našla soliterna lebka jedinca ženského pohlavia a v zásype hrobu 40 cm nad ňou kostra muža v sediacej pozícii (obr. 5: 3; *Točík 1963, 159*). Nález štyroch krčných stavcov pod lebku ženy svedčí o tom, že hlava dotýčnej bola odťatá. S uvedeným faktom súvisí aj výnimočnosť celej nálezovej situácie, ktorá spočíva v uplatnení primárnej formy deponovania cudzej lebky do hrobu mŕtveho. Pozorované okolnosti jednoznačne odrážajú konkrétne rituálne pohnútky v súvislosti s už spomínanými popravami manželiek po smrti svojich mužov. Každopádne, priloženie cudzej lebky do hrobu zosnulého môžeme vo všetkých troch analyzovaných objektoch pokladať zo strany pozostalých za prejav úcty a piety.

Na záver je potrebné uviesť aj sporné prípady, kedy nadbytočná lebka mohla predstavovať len pozostatok zo spráchnivenej kostry v spoločnom hrobe dvoch individuí. V tejto relácii sa nejasná situácia javila na pohrebisku v Želovciach v hrobe 8, v ktorom bola pri lebke ženy uloženej v pokrčenej pozícii identifikovaná lebka menšieho dieťaťa (*Čilinská 1973, 35*). Pre nedostatok relevantných informácií v nálezovej správe daného objektu preto zostáva neobjasnené, či išlo o pozostatky spráchnivenej detskej kostry, alebo o prídavnú lebku dieťaťa v hrobe ženy. V každom prípade výskyt samostatných detských lebiek, v porovnaní s nálezmi lebiek dospelých jedincov, mnohonásobne zvyšuje predpoklad úplného zotlenia pôvodne celého pochovaného tela.

Pohreby izolovaných lebiek

Klasickým príkladom selektívneho pochovávaní v hrobových objektoch sú nálezy izolovaných lebiek. V skúmanom súbore bol predpokladaný spôsob pochovania samostatnej lebky zaznamenaný v dvoch prípadoch (tabela 13). Konkrétne ide o nálezové celky 18 zo Želoviec a 272 zo Štúrova,

v ktorých sa našli samostatne deponované kraniá detských jedincov, situované v plytkých hrobových jamách bez akéhokoľvek sprievodného inventára (*Čilinská 1973, 36; Točík 1968b, 71*). Vezmúc do úvahy nedostatočnú hĺbku obidvoch hrobových jám, predovšetkým však hĺbku hrobu 18 zo Želoviec (30 cm), môžeme predpokladať, že kostra dieťaťa bola rozoraná. Okrem toho lebka z práve spomenutého hrobu patrila individuu vo veku infans I, teda dieťaťu vo veku do 6 rokov. Vek lebky z nálezového celku 272 zo Štúrova síce nebol antropologicky určený, napriek tomu sa nedá celkom vylúčiť, že pomerne fragilné detské kosti boli v obidvoch prípadoch strávené, takže sa zachovali len kompatibilnejšie lebky. Každopádne, hrobový objekt 272 zo Štúrova bol lokalizovaný na severnej periférii pohrebiska vo výraznej izolácii od ostatných hrobov a s lebku uloženou v hĺbke 50 cm (obr. 10: 8). Uvedená skutočnosť tak mnohonásobne zvyšuje predpoklad autenticity selektívneho pohrebu lebky dieťaťa, ktorý bol s najväčšou pravdepodobnosťou úmyselný a plánovaný.

Možné vysvetlenie selektívnych pohrebov lebiek ponúka napríklad u slovanského obyvateľstva známa a už spomenutá tradícia zviazaná s kultom mŕtvych. Na tomto mieste môžeme len zopakovať, že spolu s existenciou zvyku vyberať a uchovávať lebky niektorých mŕtvych bolo zvykom tieto lebky po určitom čase opäť vkladať do hrobov. Tu však treba zdôrazniť, že často išlo o úplne iné hroby ako tie, z ktorých boli lebky pôvodne vybraté (*Bronicka-Rauhut 1998, 16*). Ľudská hlava ako sídlo duše v chápaní archaických spoločností nepochybne symbolizovala princíp života, a to nepopierateľne i po smrti človeka. V súlade s uvedeným môžeme len súhlasiť, že v dobovom kulte musela zaujať špecifické postavenie a, ako nám to dokladajú tiež archeologické pozorovania, stať sa najpreferovanejším objektom rituálnej manipulácie v pohrebnom ríte.

Na záver ostáva konštatovať, že nálezy izolovane pochovaných lebiek predstavujú výnimočný jav, ktorý bol v skúmanom súbore doložený iba v prípade detských jedincov pochovaných v plytkých hrobových jamách. Absencia stôp po sekundárnom zásahu v obidvoch skúmaných objektoch však predpokladá selektívny charakter pohrebu.

Manipulácie s kosťami mŕtvych

Okrem anomálneho zaobchádzania s lebkami mŕtvych bolo v ojedinelých prípadoch evidované aj anomálne zaobchádzanie s ich kosťami. V tejto súvislosti sa vyskytlo niekoľko spôsobov manipulácie spojených s rozsekaním tela, prípadne s oddeľovaním či vyklbením končatín a ich posunutím, prehádzaním alebo odstránením jednotlivých kostí. Obzvlášť signifikantný bol práve posledne uvedený spôsob manipulácie. Čo sa týka absencie kostrového materiálu v hrobových celkoch, všeobecne bolo možné identifikovať prípady, kedy k odstráneniu došlo neúmyselne, napríklad pri vykrádaní hrobov, pri kultivácii pôdy, strávením a podobne. Na druhej strane sa však v istých rozpoznávaných prípadoch zdalo opodstatnené počítať skôr so zámerným odstránením určitej kosti. O tom, že jednotlivé kosti mohli byť predmetom záujmu a tým i zámerného odoberania, nás nakoniec informujú aj etnografické pramene.

Analýza anomálií v uložení skeletov, spôsobených sekundárnymi zásahmi na skúmaných pohrebiskách ukázala, že príčinou dodatočného otvárania hrobov bolo predovšetkým vykrádanie. Zriedkavejšie bolo možné spojiť jednotlivé spôsoby porušovania hrobov s rituálnymi pohnútkami, ktoré boli evidované v hroboch všetkých spoločenských skupín bez rozdielu veku a pohlavia. Vyskytli sa v jazdeckých i regulárnych nálezových celkoch, v hroboch s úpravou hrobových jám i bez nej. Summa summarum, analýza skúmaného fenoménu dokladá nesystematický výber bez definovateľných spoločných znakov. Zaznamenané fakty a súvislosti tak poukazujú na veľkú rozmanitosť duchovných predstáv, na ich subjektívnu podmienenosť a následnú komplikovanosť možných príčin a pohnútok, ktoré viedli niektorých pozostalých k dodatočným zásahom do hrobov.

INTERPRETÁCIA DUCHOVNÝCH PREDSTÁV A POHREBNÝCH ZVYKOV NA PODKLADE TRADIČNÝCH INTERPRETAČNÝCH MODELOV

Náboženská zložka duchovnej kultúry, zakomponovaná v empirickom materiáli zo skúmaných pohrebísk, má predkresťanský, teda pohanský charakter. V každom prípade by bolo neobjektívne pokladať samotný výskyt anomálnych spôsobov ukladania len za záležitosť náboženských predstáv. Pohanstvo samo osebe totiž nevykazuje žiadne koherentné usporiadanie predstáv a praktík, akým disponuje každý náboženský systém. Obsahuje však konotácie, v ktorých sa náboženstvo a kultúra mie-

šajú. Preto je nevyhnutné chápať ho, rovnako ako anomálie v ukladaní mŕtvych, v širších reláciách, teda ako celú sústavu zvykov a predstáv, ktoré boli kedysi súčasťou spoločnej tradície, spájajúcou komunitu (*Klanica* 1997, 93).

Pohanský systém tak predstavuje ucelený svetonázor predkresťanskej doby, ktorý odráža dualistický obraz sveta. Prepája pozemský a nadpozemský svet, pôsobia v ňom protikladné sily dobra a zla, večný zápas princípu svetla a temnoty, a to tak v prírode, ako aj v samom človeku (*Váňa* 1990, 264, 265). Registrované praktiky dokladajú bohatstvo predstáv, ktoré svedčia o viere v pokračovaní života po smrti. V inštinktívnom podvedomí živých duše mŕtvych prežívali, stávali sa súčasťou vonkajšej prírody a priaznivo či nepriaznivo ovplyvňovali život ľudí na zemi.

Viera vo svet duchov vzišla z tradícií predchádzajúcich období a súvisela s presvedčením, že život a smrť neboli od seba zreteľne oddelené. Mŕtvi stlesňovali démonické bytosti so schopnosťou vracieť sa do sveta živých za účelom pozitívneho či negatívneho konania (*Barford* 2001, 189; *Dzieduszycki* 2000, 14). Všeobecne sú známe domové démonické bytosti, resp. démoni domáceho krbu. Predstavovali ich prevažne duchovia mŕtvych predkov, ktorí zomreli prirodzenou smrťou s tendenciou živým všemožne pomáhať. Ich pozitívna činnosť súvisí so vznikom kultu predkov a duchov mŕtvych, pričom existenciu tohto kultu môžeme v analyzovanom súbore doložiť tak evidovaným odnímaním lebiek u intaktných kostier, ako aj ich predpokladaným dodatočným pochovávaním. Na druhej strane démonické bytosti odvodené z duchov ľudí zomrelých predčasnou tragickou alebo inou náhlou smrťou, tzv. vampíri, mali podľa všeobecného presvedčenia živých status nepriateľsky naladených bytostí (*Barford* 2001, 190; *Bylina* 1993, 75; *Dzieduszycki* 2000, 13, 15; *Urbańczyk* 1991, 51, 52). Presvedčenie o negatívnej činnosti vampírov bolo založené na samotnom mystériu smrti, ktoré obklopovalo úmrtie týchto ľudí. A pretože nevysvetliteľné a tajomné odjakživa vyvolávalo v mysli človeka asociácie zla, úplne prirodzene predstavovalo druh najvyššieho nebezpečenstva sprevádzaného panickými pocitmi strachu. Následne môžeme predpokladať, že fyzické prejavy tohto strachu, pozorované v neobvyklom zaobchádzaní s telami niektorých mŕtvych, súviselo práve s archetypom správania, vlastným pre sféru mýtickosti. To sa nepochybne odrazilo aj v pohrebných prechodových rituáloch a v aplikácii rôznych ochranných praktík. V tejto súvislosti ide predovšetkým o príležitostné zneškodňovacie praktiky, ktoré sa v archeologickej literatúre súhrnne označujú ako protivampirické opatrenia (*Dzieduszycki* 2000, 10; *Lutovský* 1996, 141, 142; *Tryjarski* 1991, 193; *Unger* 2002, 102).

Preventívne protivampirické opatrenia

Z výkladu vampirických povier vyplýva, že podozrivým z vampirizmu sa určitý mŕtvy mohol stať ešte za života, a to na základe fyzických i psychických odlišností či výnimočných schopností, ktorými sa diferencoval od ostatných členov spoločnosti. Do tejto kategórie patrili tiež jedinci nezdieľajúci uznávané paradigmy názorov v určitej oblasti, často práve vďaka svojim vedomostiam, ale tiež jedinci lámajúci miestne tabu či individuality vynikajúce svojím správaním z dôvodu kultúrnej či etnickej odlišnosti (*Dzieduszycki* 2000, 16, 17; *Hanuliak* 1998, 104; 2000, 140, 142; *Chorváthová* 1998, 109; *Kozłowski* 2000, 173, 174; *Szabó* 1976, 71, 72; *Unger* 2002, 102).

Zdá sa tak, že akákoľvek výraznejšia osobnostná nápaditosť bola spájaná s magickými schopnosťami, ktoré dotýčný mohol, ako sa verilo, zneužívať vo svoj vlastný prospech. Pravdepodobne týmto spôsobom vytvorená predstava už v predstihu evokovala obavy society o škodlivosti určitého jedinca a vieru, že jeho duša prežíva svoju smrť a žije ďalej na úkor kolektívu. Po smrti takéhoto individua bolo nepochybne prioritnou záležitosťou zabrániť podozrivému opustiť hrob, preto sa využívali spôsoby, ktoré mu v tom mali zabrániť. To viedlo k vykonávaniu vybraných protivampirických opatrení ešte pri ukladaní mŕtveho do hrobu. Do tejto kategórie protivampirických opatrení mažno zaradiť uloženie zomrelého na brucho, resp. do skrčenej pozície na bok, zväzovanie končatín, zaťažovanie mŕtveho tela kameňmi, zmrzačovanie prebýjaním lebky a ďalšie (*Dzieduszycki* 2000, 17, 18; *Hanuliak* 1997, 67; *Wrzesiński* 2000, 179).

Niektoré etnografické pramene uvádzajú ako príčinu takéhoto zásahu aj samotné úmrtie človeka, pokiaľ k nemu došlo za zvláštnych a nepriaznivých okolností. Predčasná, neobvyklá a náhla smrť spôsobená chorobou, vraždou, samovraždou, nehodami atď. sa pokladala za neprirodzenú a automaticky sa dávala do súvisu s nečistými silami (*Barford* 2001, 190; *Dzieduszycki* 2000, 16, 17; *Hanuliak* 1998, 104; *Chorváthová* 1993, 77; *Unger* 2002, 102). Preto sa v prípade mŕtvych, ktorých sa táto udalosť týkala, dbalo na vykonávanie jednotlivých úkonov pohrebného obradu zvlášť úzkostlivo. Kvôli bezpečnosti sa preventívne už v tomto období používali niektoré známe, vyššie uvedené postupy. Ak sa však napriek tomu zdalo, že praxou overené operácie boli neúčinné, mohlo dôjsť aj k sekundárnemu otváraniu hrobov s cieľom definitívne zažehnať domnelú hrozbu vykonaním radikálneho zákroku. Z uvedeného dôvodu sa v niektorých nálezových celkoch uplatnili tak preventívne, ako aj posteriórne formy protivampirických opatrení.

Okrem toho sa protivampirický charakter ukladania mŕtvych relatívne často viaže s viacnásobnými ochrannými opatreniami, ktoré predstavujú kombináciu viacerých už spomenutých spôsobov. Aplikovali sa predovšetkým v prípadoch mimoriadne nebezpečných jedincov. Ich cieľom bolo negovať zvýšený pocit ohrozenia posilnením účinnosti vybraných ochranárskych praktík. Dvojnásobné protivampirické opatrenie bolo evidované napríklad v neporušenom hrobe 690 z Holiar, v ktorom sa našiel na bruchu pochovaný jazdec s ohnutými, výrazne dozadu pritiahnutými dolnými končatinami, pôvodne zviazanými (obr. 8: 1; *Točík* 1968a, 104). V mužskom hrobe 1 zo Štúrova sa zistené viacnásobné opatrenia uplatnili dokonca spoločne s obidvomi formami protivampirických opatrení. Preventívne praktiky dokladá samotné uloženie mŕtveho na brucho, ako aj lokalizácia hrobu na severozápadnej periférii pohrebiska v ojedinelej, hoci nie výrazne odlišnej orientácii Z-V (obr. 8: 2; *Točík* 1968b, 10). Vychádzajúc z nálezu niekoľkých kameňov situovaných pod ľavou stehennou kosťou pochovaného *E. Wiedermann* (1985, 349-351) dokonca predpokladá, že dotýčný muž bol do jamy vhozený a následne symbolicky ukameňovaný. Ako sme však už v súvislosti s predmetným hrobovým celkom uviedli, aj keď je možné, že daný nález určitým spôsobom súvisel s uložením mŕtveho, vezmúc do úvahy predpokladané účelové usporiadanie kameňov nemôžeme názor o jeho ukameňovaní akceptovať. Pozorovaný dodatočný zásah, ktorý predstavuje posteriórnu formu protivampirických opatrení, spôsobil posunutie pravej ramennej kosti na chrbát, kým kosti ľavého predkolenia boli sekundárne premiestnené na lebku. Súčasné odstránenie pravej panvovej kosti a celej pravej dolnej končatiny môžeme považovať za dodatočné ochranné opatrenie. Za dodatočné opatrenie môžeme pokladať nepochybne aj sekundárne oddelenie obidvoch predkolení, evidované na pohrebisku v Komárne II v hrobe 57, v ktorom sa našla na bruchu uložená kostra staršej ženy v opačnej orientácii (obr. 8: 3; *Trugly* 1987, 262). Spôsob uloženia mŕtvych na brucho sa pokladá vôbec za jednu z najstarších foriem preventívnych protivampirických opatrení. Spája sa so snahou pozostalých odvrátiť meravý pohľad zosnulého a zabrániť jeho duši, aby cez ústa vstúpila späť do tela. Navyše, akýkoľvek pokus vampíra vstať, je vďaka takémuto spôsobu uloženia značne obmedzený (*Krumphanzlová* 1964, 545).

Ďalšiu formu ukladania mŕtvych, ktorá sa spája s preventívnymi protivampirickými opatreniami, predstavuje spôsob ukladania na boku v skrčenej pozícii. Kategória „skrčencov“ bola v skúmanom súbore doménou jedincov výlučne ženského pohlavia. Je možné, že ženská výlučnosť v súvislosti s danou

formou ukladania, ako aj pri uplatňovaní niektorých iných pohrebných praktík, vychádzala z predstavy o žene ako mysterióznej bytosti. Takáto predstava nepochybne aspoň čiastočne súvisela s biologickým poslaním žien. Totiž ak priamy biologický súvis žien so životom rozpoznateľný už v praveku ženy počas ich života predurčil do viac či menej zvýhodnenej pozície, potom sa táto pozícia v závislosti od istých faktorov musela ekvivalentne odraziť tiež v ich posmrtnnej existencii. Mentalita spoločenstiev prežívajúcich vo veľmi obmedzených podmienkach totiž z veľkej časti chápe život po smrti ako znovuzrodenie, t. j. ako obnovu druhu existencie známej z reálneho sveta (Bendann 1969, 192).

Na druhej strane hroby „skrčencov“ sa často označujú aj ako hroby čarodejníkov, resp. ako hroby obávaných mŕtvych, znalých tajomstva mágie. Vychádzajú z vyššie uvedeného konceptu mysterióznych bytostí by preto nemalo prekvapovať, že to boli predovšetkým ženy, ktoré sa s mágiou spájali častejšie ako muži už aj vďaka ich väčšiemu sklonu k poverčivosti a prirodzenej vnímavosti. Predstavy o čarodejniciach pochovaných v skrčenej pozícii na boku tak nepochybne vzišli z existencie žien s mediálnymi a inými atavistickými schopnosťami. Ak sa k tomu pridružila telesná chyba či zreteľné následky po ochorení, bola výnimočnosť takýchto žien zaručená a obavy z nich oprávnené (Szabó 1976, 71, 72; Váňa 1988, 343; 1990, 195).

Podľa Z. Čilinskej (1973, 134, 183) to mohol byť aj prípad starších žien z hrobov 555, 558 a 846 na pohrebisku v Želovciach, pochovaných v skrčenej pozícii na ľavom boku. Uvedené objekty sa nachádzali neďaleko od seba na severozápadnej periférii pohrebiska, kde sa koncentrovali aj iné hroby s natočenými a pokrčenými kostrami. V hrobe 558 a 846 bolo na obidvoch kostrách diagnostikované výrazné deformačné ochorenie chrčtice. V bezprostrednej blízkosti sa nachádzal ďalší hrobový objekt 507, v ktorom sa deformačná spondylóza zistila na kostre ženy natočenej na pravý bok (obr. 3; Stloukal/Hanáková 1974, 142, 148). Produktívno-degeneratívne zmeny na chrčtici všeobecne odrážajú zvýšené fyzické zaťaženie a môžu vyústiť až do obmedzenej pohyblivosti postihnutého. Nie je vylúčené, že práve dôsledky ochorenia spoločne s jeho deštruktívnym dopadom na výzor týchto žien mohli byť dôvodom ich skrčenia, resp. natočenia a situovania vo vyhradenej časti pohrebiska.

Skrčenie mŕtvych sa nepochybne často dosahovalo zväzovaním tela a končatín, ktoré ich malo znefunkčniť a zabrániť tak pohybu vampíra (Hanuliak 1998, 104). Neraz sa však so zväzovaním, resp. spútaním, stretávame aj u mŕtvych pochovaných iným spôsobom uloženia. Napríklad spútanie evidované v hrobe 208 v Šebastovciach bolo pozorované na

kostre ženy pochovanej v kanonizovanej vystretej pozícii na chrčtce. Zistené prekríženie priehtlavkových kostí bolo spôsobené práve spútaním obidvoch členkov železnou skobou, ktorá sa našla v mieste, kde pôvodne spúťavala dolné končatiny zomrelej (obr. 2: 4; Budinský-Krička/Točík 1991, 44).

K znehybneniu vampíra v hrobe slúžili tiež praktiky spojené so zaťažovaním tela podozrivého mŕtveho veľkým kameňom, prípadne väčším množstvom menších kameňov. Okrem zaťažovania tiel sa vyskytli aj formy ukameňovania mŕtvych. Za doklad ukameňovania môžeme považovať napríklad výskyt kameňov v zásype hrobu 140 na pohrebisku v Prši, v ktorom bola pochovaná osoba ženského pohlavia na kamennom drvidle v pokrčenej pozícii na ľavom boku (obr. 7: 3; Točík 1963, 150). Nie je však vylúčené, že v danom prípade mohlo ísť skôr o pozostatok hrovej úpravy, prípadne kedysi povrchového označenia hrobu, než o prejav ukameňovania.

Podľa etnografických paralel rôzne národy praktizovali hádzanie kameňov na hroby samovrahov, zabíjajúcich, prekliatych a zločincov, ktorých stotožňovali s démonmi. Navyše, kameňmi, alebo aj železnými predmetmi sa potenciálnym vampírom zapchávali ústa (Lutovský 1996, 142; Tryjarski 1991, 92). V tejto súvislosti bola zaznamenaná nie úplne jednoznačná situácia v dvojhrobe 48 na pohrebisku v Prši. Skromne publikovaný údaj uvádza, že v odľatej lebke ženy boli „dva kúsky železa“ (obr. 5: 3; Točík 1963, 134). Zo zmienky však nebolo jasné, či uvedené fragmenty boli v lebke zaklinené (a súviseli s odľatím hlavy, prerazením lebky a pod.), alebo sa v nej priamo nachádzali (dostali sa tam iným neprirodzeným spôsobom). Každopádne je zjavné, že v danom prípade máme do činenia skôr s inými dôvodmi ako s protivampiricky motivovanými pohnútkami.

Radikálny protivampirický postup bol zaznamenaný v hrobe 57 na pohrebisku v Želovciach. V priestrannej hrovej jame s drevenou konštrukciou bol v značnej hĺbke pochovaný jedinec mužského pohlavia vo vystretej polohe na chrčtce s pravou hornou končatinou na panve (Čilinská 1973, 44). Nálezové okolnosti, ako aj hrobová výbava a priložené milodary nasvedčovali na regulárny typ hrobového objektu, čomu odporoval drastický zásah zistený na lebke dotyčného, ktorá bola prerazená železným klincom. Výskyt lebiek prebitých klincami sa všeobecne interpretuje ako doklad pohanských zvyklostí (Wrzesiński 2000, 188). Výnimočnosť pochovaného z vyššie uvedeného nálezového celku však okrem samotného zásahu dokladá aj výrazná izolácia hrobu v južnej periférnej časti pohrebiska.

Známy preventívnym opatrením bolo tiež zmrazovanie niektorých mŕtvov odnímaním končatín, resp. ich častí. Napríklad kým v hrobe 432 v Holiaroch chýbala celá ľavá dolná končatina jedinca uloženého

v natočenej pozícii na pravom boku, v hrobe 566 na tom istom pohrebisku chýbalo iba ľavé predkolenie mŕtveho, pochovaného s pravou hornou končatinou na panve (*Točík 1968a*, 72, 87). Účel takéhoto konania spočíval predovšetkým vo vyradení orgánov pohybu, teda v zamedzení opätovného návratu zosnulého medzi živých (*Tryjarski 1991*, 92).

Existujú však aj prípady, ktoré sa týkali živých ľudí a odňatie končatiny mohlo súvisieť s inými dôvodmi ako s vampirizmom. K uvedeným dôvodom počítame predovšetkým traumatické udalosti, chirurgické zákroky alebo tiež následky exekučných trestov. Zo správy Gregora z Toursu, datovanej do 6. stor., sa napríklad dozvedáme o potrestaní istého dôverníka kráľovnej Fredegundy za nesplnený príkaz uťatím horných aj dolných končatín. Mrzačenie zajatcov je doložené v správe Fuldských análov z roku 884, podľa ktorej v oblasti na severnej strane Dunaja zajaľ Svätopluk Engilšalkovho syna Werinhara a ich príbuzného grófa Vezzillona a dal im uťáť pravú ruku. Rovnako boli potrestaní aj niektorí ich podriaďení, ktorí sa vrátili z tejto výpravy bez pravej či ľavej hornej končatiny (*Ratkoš 1968*, 100, 101; *Unger 2002*, 100). Je nepochybné, že uvedený zvyk bol známy a nerušene sa praktizoval aj v období medzi obidvomi uvedenými udalosťami.

Posteriórne protivampirické opatrenia

K posteriórnym protivampirickým opatreniam sa radia intencionálne zásahy na mŕtvych, ktoré sa vykonávali až v istom časovom odstupe po pohrebe. Súviseli so sekundárnym otváraním hrobov a boli zamerané na porušenie celistvosti tiel už pochovaných jedincov (*Hanuliak 1997*, 67). Zrejme v ich prípadoch išlo pôvodne o prostých ľudí bez škodlivého predurčenia. Po smrti však mohli nadobudnúť predpokladanú schopnosť vracieť sa medzi živých. Podľa etnografických prameňov napríklad v súvislosti s prírodnými katastrofami, nešťastnými udalosťami, vojnami, epidémiami, hladom, ku ktorým dochádzalo po smrti určitého jedinca. Zdá sa tak, že viera vo vampírov ožívala obzvlášť v obdobiach elementárnych pohrôm. Komunita, ktorej sa takéto pohromy dotkli nepochybne vo forme odreagovania často na ne odpovedala psychickými anomáliami, ktorých odraz nachádzame aj v pohrebnom rite (*Dzieduszycki 2000*, 13). Hrozbu objavenia sa vampíra mohlo vyvolať tiež zjavovanie sa mŕtveho v snoch, čím vznikol dojem, že zosnulý nebol skutočne mŕtvy. Avšak mohla to byť aj chyba vo vykonaní pohrebného obradu, prípadne nedodržanie predpísaných pohrebných ceremónií. V takých prípadoch sa mŕtvy menil na nespokojného, nahnevaného a pomstychtivého ducha, ktorý, blúdiac po zemi sa neustále vracia na

známe miesta a prenasleduje pozostalých odplácajúc sa im mnohými násilnými skutkami. Takýto nešťastník bol odsúdený na nešťastnú existenciu dovtedy, pokiaľ sa nanovo nevykonali potrebné predpísané úkony umožňujúce mu začleniť sa do spoločnosti na druhom svete (*van Gennep 2006*, 218, 219). Avšak ani vykonanie predpísaných ceremónií nezaručovalo vždy dostatočnú prevenciu pre návrat ducha, následkom čoho bolo nevyhnutné uskutočniť ďalšie, radikálnejšie opatrenia.

Z uvedených dôvodov sa posteriórne protivampirické praktiky veľmi často uplatnili v hrobách upravených a vybavených klasickým spôsobom. Samotné zásahy boli zamerané buď na úplné zmrazenie tela mŕtveho, alebo iba na niektoré jeho dôležité časti, pričom spôsob porušenia naznačuje systematický a vopred premyslený postup. Jednotlivé zákroky sa najčastejšie koncentrovali na lebku mŕtveho - na jej oddelenie, obrátenie, premiestnenie alebo odstránenie. Porušenie iných častí kostry charakterizujú spôsoby spojené s oddeľovaním, teda s rozsekaním tela, prípadne s vyklbením končatín, s posunutím, prehádzaním alebo odstránením jednotlivých kostí (*Hanuliak 1998*, 103; *Chorváthová 1993*, 77; *Wrzesiński 2000*, 179).

Fenomén násilného porušovania mŕtvol, hlavne poškodzovanie a oddeľovanie lebiek po smrti istých jedincov sa dá sledovať v celom období praveku. Podstatu tohto javu treba hľadať predovšetkým v prvotných náboženských predstavách a ich kultovo-rituálnych praktikách. Odňatie hlavy, resp. vykrútenie lebky a jej premiestnenie na hrud', panvu, k horným či k dolným končatinám zosnulého sa všeobecne spája so starými protivampirickými opatreniami. Kultová stránka protivampiricky zameraných obradov sledovala v prvom rade prerušenie kontaktu s neživým. Hlava ako sídlo života najlepšie symbolizovala všetky jeho formy - pozemské aj záhrobné. Jej odstránenie súviselo s vierou, že mŕtvy bez hlavy, resp. bez lebky, umiera definitívne a už sa nemôže vrátiť a spôsobovať škody (*Krumphanzlová 1961*, 547; *Lutovský 1996*, 143; *Urbańczyk 1991*, 58).

Identifikáciu posteriórných protivampirických praktík často sťažovali nepríznačné nálezové situácie. Kvôli objektívnosti boli preto zohľadnené len hrobové celky, v ktorých s výnimkou zistených odchýlok boli uložené neporušené kostry a hrobové prílohy *in situ*. Uvedené kritériá spĺňal napríklad hrob XV z pohrebiska v Žitavskej Tóni, v ktorom sa postmortálne deformovaná lebka mŕtveho muža našla uložená medzi stehennými kosťami jeho intaktnej kostry (obr. 10: 2; *Budinský-Krička 1956*, 22). Rovnaké parametre boli aplikované na všetky zaznamenané protivampirické opatrenia týkajúce sa dislokácií lebky.

K účinným protivampirickým prostriedkom patrili tiež deštruktívne zásahy na telách mŕtvych. Zákroky zamerané na definitívne usmrtenie vampíra sa často

koncentrovali na oblasť hrudníka ako sídla životne dôležitých orgánov. Porušenie hornej časti tela, prípadne celej kostry je však znak charakteristický aj pre vykradnuté objekty, preto je potrebné posudzovať jednotlivé nálezové situácie s opatrnosťou. Za daných podmienok môžeme konštatovať protivampirické opatrenie len ak sa súčasne uplatnila aj iná predpokladaná protivampirická forma zásahu. Takýto prípad prichádza do úvahy napríklad v súvislosti s hrobom VI zo Žitavskej Tône, v ktorom bola porušená horná časť kostry zosnulého sprevádzaná dislokáciou jeho lebky pri priehlavkovej kosti pravej dolnej končatiny (obr. 10: 1; *Budinský-Krička 1956*, 13). Zámerné premiestnenie lebky k dolným končatinám mŕtveho zvyšuje opodstatnenosť rituálneho rozhádzania hrudníka.

Cieľom deštrukčných zásahov v hroboch bolo znehybnenie potenciálneho vampíra, preto sa jednotlivé zákroky často zameriavali na ochromenie pohybových orgánov. Zvlášť frekventovaným javom bolo odnímanie dolných končatín. Oddelené končatiny alebo ich časti pozostali následne z hrobu odstránili, ako napríklad v dvojhrobe 69 na pohrebisku v Bernolákove (obr. 1: 4), prípadne ich uložili v blízkosti poškodeného tela v neanatomickej pozícii. Okrem už spomenutého hrobu 57 z Komárna II (obr. 8: 3) bola takáto situácia zaznamenaná aj v hrobe 604 na pohrebisku v Holiaroch, v ktorom však obidve oddelené predkolenia ženskej kostry pozostali starostlivo uložené pozdĺž ľavej strany stehenných kostí (obr. 11; *Točík 1968a*, 92).

Obr. 11. Manipulácia s dolnými končatinami mŕtveho pri sekundárnom porušení hrobu, dokladajúca možný protivampirický motivovaný zásah. Holiare, hrob 604 (podľa: *Točík 1968a*, tab. XVIII: 2).

V ojedinelých prípadoch, keď telá mŕtvych ešte neboli strávené, sa odňatie končatín praktizovalo aj ich odseknutím. Dokazovali by to stopy po zásekoch na klbových hlaviciach ramenných a stehenných kostí, ktoré sa zistili na kostrách jedincov z hrobov 105, 107, 123 a 142 na pohrebisku v Komárne II (*Jakab 1993a*, 309, 311, 312, 314, 321, 322, obr. 14: 3). Antropologická analýza kostrového materiálu potvrdila, že klbové spojenia boli preťaté ešte v čase, keď boli viac-menej kompaktné. Z uvedeného vyplýva, že k rozkúskovaniu mŕtvych došlo relatívne krátko po ich pochovaní, pričom iniciátormi boli súčasníci pochovaných.

V skúmanom súbore môžeme s anomáliami v ukladaní spojiť len preventívne formy protivampirických opatrení, predstavované spôsobom ukladania na brucho a spôsobom ukladania na bok v skrčenej pozícii. Zvyšné opatrenia, podobne ako aj posteriórne praktiky dokladajú len zásahy, ktoré sa vo forme nepietnych zákrokov mohli odraziť na uložení mŕtvych. Interpretácia pohnútok, ktoré viedli k takýmto zásahom, často nie je vôbec jednoznačná. Niektoré zdanlivo protivampirické zásahy spočívajúce v porušení tela totiž mohli mať rýdzo prozaickú príčinu v podobe značne rozšíreného vykrádania hrobov. Do úvahy prichádzajú aj viaceré náhodné druhotné činitele, ktoré neboli uvádzané. Jednotlivé zákroky porovnateľné s protivampirickými opatreniami tak nie vždy musia mať protivampirický charakter. Napríklad výskyt kameňov v hrobe sa nie vždy musí viazať so zákrokmi opisovanými ako protivampirické a rovnako nemusí dokladať ani ukameňovanie čarodejnice. V mnohých prípadoch, zvlášť v porušených hroboch, môže jednoducho ísť o pozostatky kedysi povrchového označenia hrobov. Súčasne môžeme predpokladať, že početné zákroky označované ako protivampirické boli v predmetnom období motivované menej vyhranenými predstavami. Na základe rôznorodých prameňov totiž vieme, že po príchode kresťanstva viera v polodémonické a démonické bytosti, s ktorou súviseli aj neskoršie protivampirické zásahy, neoslabla, ale naopak narastala a transformovala sa (*Strzelczyk 1998*, 63; *Wrzesiński 2000*, 190; *Zíbrt 1995*, 14, 15). Okrem toho bola táto viera prestúpená rôznymi vplyvmi pohanského náboženstva, ktoré sa líšilo v rámci jednotlivých regiónov. O posmrtnom živote tak existovala široká škála divergentných predstáv nielen v tom istom čase, na tej istej lokalite, ale relatívne často aj u tej istej osoby (*Horváthová 1993*, 60; *van Gennepe 2006*, 213).

Na základe uvedeného môžeme v pôvodnom prostredí očakávať menej vyhranené predstavy či odlišné významy, často snád aj prozaickejší výklad príčin niektorých zvláštností v ukladaní mŕtvych, ako sa dnes všeobecne usudzuje. V tejto súvislosti možno uzavrieť, že či sa jedinec mohol stať vampírom určite v niektorých prípadoch rozhodoval aj

zdravotný stav počas jeho života, avšak nesmieme prehliadať ani skutočnosť, že deformačné ochorenia, podobne ako aj anomálie v orientácii, v hrobových rozmeroch a pod., sa bežne vyskytujú tiež v regulárnych hrobových celkoch.

Odstaňovanie kostí mŕtvych ako súčasť magických praktík

Mrzačenie mŕtvol dodatočným odnímaním niektorých kostí je fenomén známy z rôznych epoch a kultúr. Identifikácia príčin, ktoré viedli k tomuto javu na pohrebiskách obdobia avarskeho kaganátu, je preto neobvyčajne zložitá a pri ich hľadaní treba nepochybne počítať s viacerými interpretáciami. V každom prípade v súlade s etnografickými pozorovaniami môžeme predpokladať, že v spojitosti s rituálnymi pohnútkami súviselo odoberanie ľudských kostí predovšetkým s rôznorodými magickými praktikami. Konkrétne, použitie kostí mŕtvych pre magické účely súviselo s rozšírenou vierou, že v nich sídli posvätná a tajomná životná sila. To viedlo k zámernému porušovaniu starších hrobov s cieľom získať určité kosti a ich prostredníctvom dosiahnuť želateľnú skutočnosť (*Kovrig 1963, 71-73; Krumphanzlová 1964, 191, 192; Unger 2002, 102, 103; Tryjarski 1991, 156, 158*).

Podľa etnografických prameňov môžeme niektoré nekompletné kostry považovať za doklad získavania magických medikamentov. Najväčšej pozornosti sa tešili čeluste samovrahov, vrahov a čarodejní. Dopyt po určitých kostiach úzko súvisel s hlavným princípom imitatívnej mágie. Ten spočíva na predpoklade, že podobné vytvára podobné, t. j. že následok sa podobá svojej príčine. Tento zákon podobnosti jasne naznačuje, že žiaduci výsledok je možné dosiahnuť jeho jednoduchým napodobením. Na základe toho tak v liečiteľskej mágii prinášala rozdrvená lebka úľavu epileptikom, ramenná kosť liečila choré rameno, kosti dolných končatín chorú nohu a zo spálených kostí sa vyrábali milostné nápoje (*Ariés 1992, 350, 351; Dvořák 2003, 91, 93; Wrzesiński 2000, 188*).

Zámerné odoberanie kostí mŕtvych v období včasného stredoveku zreteľne dokladá i vtedy veľmi populárne hromadné obchodovanie s relikviami, známe predovšetkým z územia južnej a západnej Európy.

Známe sú napríklad správy z prelomu 10. a 11. stor., ktoré sa podrobne zmieňujú o žiadaných relikviách svätcov. Išlo prevažne o lebky, čeluste, kosti rúk a predkolení a iné, pričom samotné vykopávanie žiadaných kostí sa pripisuje obchodníkom s mŕtvolami (*Wrzesiński 2000, 188*). Na tomto mieste je potrebné uviesť, že praktiky vykopávania telesných pozostatkov niektorých mŕtvych sa v období včasného stredoveku uskutočňovali ešte so súhlasom verejnosti a kresťanských predstaviteľov. Zo spisu *Legenda rímska*, datovaným do 9. stor., sa napríklad dozve-

dáme, že nájdenie ostatkov sv. Klimenta na Cherzone prebehlo pod vedením samotného Konštantína. Podľa legendy bolo vo veľkom sprievode zastúpené i miestne duchovenstvo a okolité obyvateľstvo, ktoré výdatne pomáhalo vykopáť kosti spomínaného svätca (*Ratkoš 1968, 121-124*). Je nesporné, že prax vykopávať určité kosti mŕtvych mala v danom období omnoho staršie tradície, a to v širokom teritoriálnom rozsahu, na základe čoho s ňou musíme počítať aj, a predovšetkým, za hranicami kresťanského sveta.

Identifikácia skutočných príčin, ktoré viedli k dodatočnému zámernému odoberaniu kostí u inak intaktných kostier, je takmer nemožná. Okrem pohnútok motivovaných nepochybne veľmi rôznorodými magickými predstavami je totiž jav odstraňovania lebiek, končatín či iných kostí typický aj pre protivampirické opatrenia. V mágii, podobne ako pri protivampirických opatreniach, sa používali hlavne lebky, ktoré ako predpokladané sídlo vedomia a života boli preferovanou rituálnou pomôckou. Kult lebky, známy z predchádzajúcich období, súvisel s predstavou, že duševné sily a vlastnosti iných ľudí, ktoré sú koncentrované v ich hlave, možno prostredníctvom ich hlavy aj získať. Podľa princípov mágie práve pitie z lebky malo sprostredkovať presun želaných duševných vlastností a telesných síl do tela príjemcu a vyvolať tak želanú skutočnosť. To, že išlo o silne zakorenené a mohutne rozšírené presvedčenie, dokladá praktizovanie tejto pohanskej viery aj v prostredí vzrástajúceho sa kresťanstva, ako to nakoniec vyplýva aj z vyššie uvedenej *Legendy rímskej*. Známe sú predovšetkým lebečné čaše svätých, ktoré sa vo forme relikviárov ešte dlho po zániku pohanstva používali pri rôznych významných príležitostiach (*Rind 1996, 45*).

Čo sa týka identifikácie príčin zámerného odstraňovania iných kostí, môžeme len predpokladať, že magické pohnútky sa uplatnili hlavne pri absencii solitérnych kostí, resp. pri absencii tých kostí, ktorých odstránenie nemalo z hľadiska znehybnenia mŕtveho význam. Ide napríklad o odňaté články prstov a kostí zápästia ľavej ruky, aké sa zistilo v ženskom hrobe 53 v Šebastovciach, alebo o absenciu pravých rebier, zistenú v hrobe 186 na tej istej lokalite (*Budinský-Krička/Točík 1991, 17, 41, obr. 4; 15*). Odobratie menších kostí rúk, ako aj rebier, v obidvoch uvedených prípadoch popiera protivampirický charakter zákroku.

Dvojhroby a pohrebné zvyky dokladajúce ľudské obety

Dôvodom na osobitné spracovanie dvojhrobov s anomáliami v ukladaní bol predpokladaný konkrétny vzťah medzi obidvoma pochovanými, zachytený v použitých pohrebných praktikách, ako aj výsledky analýz, týkajúce sa veku a pohlavia pochovaných v skúmaných nálezových celkoch.

V zistených prípadoch bola totiž evidovaná mierna prevaha spoločného ukladania mužov so ženami nad spoločným ukladáním žien a detí, resp. mužov a detí. Uvedené zistenie tak dokladá zvýšenú mieru pozornosti, prisudzovanú vzťahu medzi mužom a ženou v predmetnom období, ktorý sa nevyhnutne musel odraziť aj v pohrebných zvyklostiach.

Spoločné hroby mužov a žien, doložené prameňmi západnými, byzantskými aj arabskými, sú často interpretované ako doklady mileneckých či manželských vzťahov. Konkrétne v písomných správach z konca 6. a začiatku 7. stor. sa z okruhu slovanských kmeňov žijúcich v tej dobe nad Dunajom spomínajú v súvislosti s úmrtím mužov samovraždy ich družiek. Podľa týchto správ, ktoré sa zmieňujú aj o postavení ženy vo vtedajšej spoločnosti, išlo údajne o dobrovoľnú smrť ženy. Byzantský autor Pseudo-Mauríkios uvádza, že slovanské ženy vo väčšine prípadov pokladajú smrť svojich manželov za svoj koniec a dobrovoľne sa zahrdúšia, nepokladajúc vdovstvo za žitie (Strategikon, kn. XI, par. 5; cit. podľa: Pauliny 1999, 102; Ratkoš 1968, 44). Aj keď uvedený zvyk nebol povinný, predsa sa len zdá, že život vdovy v komunite, ktorá od nej očakávala splnenie si povinnosti sprevádzať mŕtveho manžela i po smrti, sa stával neznesiteľný, ak odmietla podstúpiť tieto ordálie. Nasvedčuje tomu antropologická analýza popola z 88 urien pochádzajúcich zo slovanského žiarového pohrebiska vo Vizakna-Lábe, datovanom do 8. a na začiatok 9. stor. Podľa výsledkov analýz totiž až 82 urien obsahovalo popol z dvoch osôb, čo podľa I. Bónu (2001, 253, 254, 256) bez ohľadu na dobrovoľnosť zreteľne indikuje obetovanie vdov po smrti svojich mužov.

Správy týkajúce sa dobrovoľnej smrti vdov a otrokyní sa viackrát opakujú tiež v arabských prameňoch. Známa paralela o samovraždách slovanských žien, viažuca sa však už na začiatok 10. stor., pochádza napríklad zo správy Ibn Rusta. Uvádza sa tam, že (podobne ako v predchádzajúcom prípade) preferovaná manželka mŕtveho sa zahrdúsila a následne bolo jej telo spálené a pochované (Pauliny 1999, 99). Zvyk dobrovoľnej smrti vdov či otrokyní po smrti svojich pánov sa v okruhu slovanských kmeňov udržal aj v neskoršom období, a to i po prechode k inhumácii (Eliade 1997, 37; Lutovský 1996, 77-81; Ratkoš 1968, 43, 44, 299, 305, 306; Rind 1996, 51, 52, 57-60; Unger 2002, 104, 105; Váňa 1990, 225, 226). Dokladala by to Thietmarova správa, podľa ktorej v období vlády Meška I. (935-992) existoval zvyk po smrti muža, ktorý bol spálený na hranici, zoťať jeho manželke hlavu a pochovať ich spoločne (Labuda 1999, 213; Moždziach 2000, 166).

V tejto súvislosti môžeme poukázať na už viackrát spomínaný dvojhrob 48 z Prše (obr. 5: 3). Nález štyroch krčných stavcov pod lebkou ženy uloženej na

dne hrovej jamy jednoznačne dokazuje, že hlava dotýčnej bola odťatá. Vloženie odťatej hlavy do hrobu mŕtveho pochovaného v sediacej pozícii nad ňou v súlade s vyššie uvedenou správou zreteľne indikuje popravu manželky po smrti svojho muža. Podľa A. Točíka (1963, 159) predstavuje vloženie sťatej ženskej hlavy do hrobu muža symbolické gesto. V zhode s týmto názorom tak možno situovanie muža v zásype hrobu nad lebkou ženy pokladať za zrejmú manifestáciu jeho nadvlády, ktorá sa rituálnym spôsobom prejavila aj počas pohrebného obradu.

Ďalší hrob, v ktorom sa uplatnil zvyk spoločného pohrebu dvoch jedincov opačného pohlavia, predstavuje nálezový celok 46 z Prše. V danom prípade bola z ľavej strany mužskej kostry uložená vo vystretej polohe na chrbte pochovaná osoba ženského pohlavia v pokrčenej pozícii na pravom boku, frontálne situovaná k mužovi. Okrem samotného uloženia, reprezentovaného podriadenosťou ženskej pozície, svedčí o vzájomnom pomere pochovaných aj ich spoločné ovinutie opaskom, z ktorého sa v bedrovej časti obidvoch kostier zachovali len kovové súčasti (obr. 5: 2; Točík 1963, 132, 158, 159). Z hľadiska hrovej výbavy a úpravy hrovej jamy možno predmetný objekt, na rozdiel od vyššie uvedeného hrobu 48, zaradiť v rámci sledovaného pohrebiska k bohatším. Obidva však boli lokalizované na jeho južnom okraji vo vzájomnej vzdialenosti asi 7-8 m od seba, čo zvyšuje predpoklad praktizovania istých rituálov vo vyhradenej časti nekropoly. Iný prípad, v ktorom uloženie kostier opačného pohlavia v jednom hrobe naznačuje, že mŕtvi boli navzájom spútaní, prezentuje tiež spomínaný dvojhrob 90-91 z Holiar (obr. 2: 5), dokladajúci skôr praktické dôvody zvláštnych spôsobov ukladania.

Príčiny samoobetovania žien po smrti svojich mužov, obetovanie detí po smrti rodičov, poddaných po smrti svojich vládov a pod., nepochybne súviseli s predstavami, podľa ktorých záhrobný život bol len v inej podobe pokračovaním pozemského života. Poskytnutie komfortu a naplnenie všetkých fyzických potrieb mŕtveho patrilo k nevyhnutnej podmienke jeho spokojnej existencie v záhrobí. Následne môžeme v ľudských obetách vidieť snahu pozostalých poskytnúť zosnulému známu spoločnosť, ktorá sa mala starať o jeho pohodlie aj v nastávajúcom živote a tým mu preventívne zabrániť v možnom návrate (Lutovský 1996, 81; Roux 1988, 528; Tryjarski 1991, 206).

Čo sa týka obetovania detských jedincov, rituálne doklady sú veľmi sporadické. Väčšina spoločných hrobov dospelých jedincov a detí totiž pozostáva z kombinácie mladých žien a novorodencov, čo predstavuje jednoznačný dôsledok vtedajšej relatívne vysokej úmrtnosti žien pri pôrode a krátko po ňom (Čilinská/Wolska 1979, 148; Stloukal/Hanáková 1974,

152). S rituálnymi praktikami indikujúcimi špecifické duchovné predstavy je namieste počítať predovšetkým v prípade spoločného ukladania dospelých jedincov a väčších detí, resp. mužov a detí, čo tiež nevylučuje, že v istých prípadoch nešlo o jedincov v príbuzenskom pomere. Príčinou obetovania v takýchto situáciách však mohli byť aj také prozaické pohnútky, ako neschopnosť pozostalých nahradiť dieťaťu rodiča, či neschopnosť uživiť ho a pod. Konkrétne rituálne praktiky v skúmanom súbore prichádzajú do úvahy napríklad v dvojhrobe 700-701 na pohrebisku v Holiaroch, v ktorom bolo ľavostranné natočenie dospelého jedinca spôsobené detskou kostrou atypicky situovanou pod dolnými končatinami mŕtveho (obr. 5: 1). V danom prípade sme už konšatovali detskú obeť v dôsledku neznámeho pohrebného rituálu. Podobný záver je možné uviesť tiež v dvojhrobe 488 v Nových Zámkoch, v ktorom bola po boku staršieho muža s výraznými východoeuropoidnými črtami uložená kostra asi 8-9 ročného dieťaťa bez lebky (obr. 5: 4; Čilinská 1966, 95; Stloukal/Hanáková 1966, 177).

Viachroby všeobecne predstavujú v období včasného stredoveku v Karpatskej kotline ojedinelý zjav (Točík 1970, 41; Unger 2002, 104; Wiedermann 1985, 349). V súlade s uvedeným bol na skúmaných pohrebiskách v porovnaní s regulárnymi hrobovými celkami zaznamenaný iba zanedbateľný počet dvojhrobov. Množstvo dvojhrobov s anomáliami v uložení, resp. dvojhrobov, v ktorých boli súčasne pochovaní muž a žena či dospelý jedinec a dieťa, bolo ešte zanedbateľnejšie. Uvedená skutočnosť dokladá, že možnosť „násilného“ nasledovania jedného z dvojice do hrobu, resp. rituálne obetovanie detí, nepredstavuje ani civilizačný prejav, ani ustálený dobový zvyk. Kultový charakter týchto objektov, indikujúci vysoko špecifikované predstavy v nadväbovej oblasti, tak vystupuje skutočne len výnimočne, mnohokrát je ťažké ho vôbec dokázať a ešte ťažšie interpretovať. Dokazuje však, že pochovávanie z rituálnych pohnútok nielen existovalo, ale vo výnimočných prípadoch sa aj praktizovalo.

INTERPRETÁCIA DUCHOVNÝCH PREDSTÁV S OHĽADOM NA PÔVOD SKÚMANÝCH POHREBNÝCH ZVYKOV A ETNICKÚ SITUÁCIU V OBDOBÍ VČASNÉHO STREDOVEKU

Avarský kaganát tvoril pestrý konglomerát početných jazdeckých a koristníckych skupín turkotatarského pôvodu, zvyškov romanizovaného obyvateľstva a príslušníkov pôvodných zoskupení germánskeho pôvodu (predovšetkým Gepidi a Longobardi). Z hľadiska počtu nie nepodstatnú časť pospolitosti určite tvorili Prbulhari a Slovania. Fakty pritom poukazujú, že dokonca i v rámci jednotli-

vých uvedených etnických skupín máme do činenia s etnicky nejednotnou kompozíciou obyvateľstva, vytvorenou tak sociálnym procesom asimilácie, ako aj následkom exogamie (Barford 2001, 33, 34, 55; Pohl 1991, 40, 41; Ratkoš 1968, 44, 56; Ruttkay 2000, 73). V každom prípade všetky menované spoločenstvá sa na tvorbe materiálnej a duchovnej kultúry v tomto období zúčastňovali spoločne, v dôsledku čoho musíme s prejavmi polyetnického charakteru počítať aj v pohrebnom rite (Unger 2002, 30, 31). Týka sa to samotnej inhumácie, ktorá vykazuje rôzne formy zaobchádzania s telami mŕtvych, ale i početných pohrebných praktík a s nimi súvisiacich duchovných predstáv. Pri ich objasňovaní zohráva veľkú úlohu okrem poznania etnickej situácie na skúmanom území nepochybne aj poznanie pôvodu, resp. geografického rozšírenia zistených pohrebných zvyklostí. V tejto súvislosti sa domnievame, že kumulácia niektorých pohrebných praktík, ktoré majú paralely vo viacerých vzdialených oblastiach, mohla byť spôsobená tak šírením, teda migračnou či kultúrnou difúziou jednotlivých prvkov, ako aj ich autochtónnym prežívaním na podklade starších tradícií.

Difúzny koncept

Vznik avarskej hegemonie v roku 568 mal obrovský dosah na šírenie sa novej ideológie, na území Slovenska najlepšie prezentovanej zmenou pohrebného ritu. S novou ideológiou sa neustálym pohybom mnohých etnicky rozdielnych spoločenstiev nesporne šíria tiež nové elementy symbolickej kultúry, ktoré našli svoj odraz v dovtedy nepoužívaných spôsoboch pochovávaní a v pohrebných praktikách. Spôsoby ukladania mŕtvych a pohrebné praktiky zaznamenané na skúmaných pohrebiskách tak pochopiteľne vykazujú blízke paralely s pohrebnými zvykmi charakteristickými pre viaceré etniká vo viacerých geograficky vzdialených oblastiach. Ako príklad možno uviesť spôsob ukladania mŕtvych na bok, ktorý má veľký územný a časový rozsah. Bezprostredné staršie analógie uvádza I. Kovrigová (1963, 80) z rímskoprovinciálneho prostredia u Alanov, Gepidov, Hunov a na rímskych a neskorosarmatských pohrebiskách v Maďarsku. Na pohrebiskách z obdobia avarskeho kaganátu vystupujú hroby s anomálnym uložením na boku síce sporadicky, ale ako známy jav súvislo v priebehu celého trvania kaganátu (Čilinská 1966, 119; 1970, 57; Kovrig 1963, 79). Na skúmaných pohrebiskách môžeme preto predmetný spôsob pochovávaní pokladať za prebratý archaický zvyk, ktorý sa v prostredí s predchádzajúcim žiarovým pohrebným rítom uplatnil po príchode nových skupín obyvateľstva. Podobne možno klasifikovať aj spôsob ukladania mŕtvych

na brucho. Uvedený spôsob deponovania má totiž prastarý pôvod a stretávame sa s ním síce zriedkavo, avšak neprestajne, a to u mnohých etníc vo viacerých oblastiach počas celého praveku, tak v období pred vznikom avarského kaganátu, v priebehu jeho trvania, ako aj po jeho zániku (Kovrig 1963, 83, 84). Pri tejto, ako aj pri iných formách anomálneho ukladania mohlo ísť o reminiscenciu na starobylé zvyky, ktoré sa tradovali z generácie na generáciu, aby sa pri vhodnej príležitosti opäť spontánne prejavili.

Niektoré pohrebné praktiky a spôsoby ukladania mŕtvych zas vykazujú prvky charakteristické iba pre ázijské nomádske spoločenstvá. Ide napríklad o spôsoby ukladania v sede, ktorého výskyt sa v Karpatskej kotline eviduje vždy iba v súvislosti s expanziou kočovníckych kmeňov (Kovrig 1963, 81-83; Točík 1963, 159; Tryjarski 1991, 182). Rovnako aj niektoré preventívne formy protivampirických opatrení sú všeobecne pokladané skôr za typický nomádsky zvyk, doložený napríklad u turkotatárskych Bulharov (Jakab 1993b, 121; Tryjarski 1991, 92; Váňa 1990, 140). S prvkami vampirizmu sa však stretávame tiež na území starovekej Európy, kde sú písomne doložené už v období rímskom, a to tak v provinciálnom prostredí medzi barbarickými Germánmi, ako i medzi samotnými Rimanmi. Podľa súdobých predstáv malo totiž zanedbanie predpísaných úkonov pohrebného obradu znemožniť zostup mŕtveho do záhrobia, v dôsledku čoho bol takýto nešťastník odsúdený na blúdenie po zemi so zlými úmyslami. Takáto udalosť údajne postihla aj mŕtveho cisára Caligulu, ktorý z neznámych príčin nebol pochovaný s patričnými obradmi. Podľa legendy tak duša zosnulého panovníka nenachádzala odpočinok, ale zjavovala sa živým dovtedy, pokým pohrebný obrad nezopakovali (Bendann 1969, 48, 49). V každom prípade na analyzovaných pohrebiskách musíme s presadzovaním predstáv o tzv. pripútanej duši počítať až s presadením inhumácie. Tá na územie južného a juhozápadného Slovenska preniká z južného Podunajska, podobne ako i rôznorodé predstavy týkajúce sa vampirizmu (Barford 2001, 190; Čilinská 1973, 10; Horváthová 1993, 66; Váňa 1988, 347; 1990, 107, 134, 226, 266; Unger 2002, 31).

Zhoda, resp. podobnosti pohrebných zvykov domáceho obyvateľstva s pohrebnými zvykmi iných etnických zoskupení sa však dajú vysvetliť aj vzájomnými kontaktmi v prehistórii, alebo tým, že boli odvodené od spoločnej tradície. Slovania sa totiž stretávali s Avarmi, Bulharmi a Hunmi ešte pred ich usadením sa v strednej Európe. Dokonca sa predpokladá, že samotná kryštalizácia slovanskej identity bol proces, ktorý sa odohral v bezprostrednom susedstve nomádskej hegemonie. To znamená, že slovanská kultúra musela byť ovplyvnená kontaktom so stepnými spoločenstvami už od samého začiatku, preto podobnosti niektorých pohrebných

zvykov by nemali prekvapovať (Barford 2001, 22, 43; Nicolle 1990, 8, 9; Tryjarski 1991, 45, 48, 205). Vplyv nomádov na formáciu slovansky hovoriacich skupín môžeme demonštrovať práve na univerzálnej povahe vampirických predstáv, ktorú dokladá ich rozšírenie po celom kontinente až do Číny. Praslovanský výraz *opirъ* je dokonca možné odvodiť z tureckých jazykov (Roux 1988, 517, 518; Tryjarski 1991, 46, 48, 91-94; Váňa 1988, 347; 1990, 114, 139). Vychádzajúc z blízkych susedských vzťahov tak hypoteticky môžeme spojiť príchod prvých Slovanov do podunajskej oblasti so západnou expanziou Hunov. Podnecuje to aj písomná zmienka Prisca, podľa ktorej niektorí z účastníkov na Attilovom pohrebe použili na označenie pohrebnej hostiny termín slovanského pôvodu „strava“. Paralely medzi zvykmi pozorovanými medzi nomádskymi a slovanskými spoločenstvami sú preto samozrejme; v mnohých prípadoch podobnosti boli však nomádske prvky takmer vždy starobylejšie (Barford 2001, 43; Nicolle 1990, 8).

Podivuhodnú konvergenciu medzi slovanskými a najstaršími turkitskými kmeňovými spoločenstvami (Tu-kiüovia, naddunajskí Bulhari a pod.) udáva v súvislosti s niektorými pohrebnými praktikami, ako aj prvkami viery spojennej s umieraním a budúcim osudom duše tiež E. Tryjarski (1991, 45, 48, 205). Ide o viac či menej presné ekvivalenty, týkajúce sa napríklad aj vražd či samovražd blízkych a verných osôb po smrti významnejších jedincov, ktoré boli, podobne ako u Slovanov, pomerne zriedkavé a nezáväzné. Predmetný zvyk sa vyskytoval v priebehu celého obdobia včasného stredoveku vo viacerých priestorovo vzdialených oblastiach, pričom jeho etnický pôvod nie je definovateľný. Podľa J. P. Rouxa (1988) predstavuje však spoločné uloženie muža a ženy čisto nomádsku záležitosť. Vychádza pritom z náboženstva nomádskych Tu-kiüov, ktoré je relatívne dobre známe z písomných prameňov a ktorých spôsob života a politická organizácia vykazuje blízke konexie s pomermi u Avarov. Úzke kontakty Tu-kiüov s Avarmi sú priamo doložené v písomných prameňoch, a to dokonca aj v súvislosti s ich vzájomnou účasťou na pohrebných ceremóniách (Roux 1988, 516, 520, 521; Tryjarski 1991, 113). Široké teritoriálne uplatnenie tohto zvyku, podobne ako aj mnohých ďalších, nepochybne súviselo s prechovávaním podobných predstáv, podľa ktorých záhrobný život bol akýmsi pokračovaním pozemskej reality, len v inej podobe. Naplnenie všetkých fyzických potrieb mŕtveho bolo teda nevyhnutnou podmienkou jeho spokojnej existencie v záhrobie. V týchto súvislostiach boli preto ľudské obety, ktoré mali zomrelému poskytnúť služobníkov a manželky, prípadne družky, aby sa starali o jeho pohodlie aj v nastávajúcom živote, nevyhnutné (Roux 1988, 528; Tryjarski 1991, 206). Nomádsky

pôvod spoločného ukladania mužov a žien, resp. mužov a detí, na skúmaných pohrebiskách dokladá tiež antropologický rozbor kostier v hrobe 488 v Nových Zámkoch, v ktorom bol po boku 8-9 ročného dievčaťa pochovaný starší muž s výraznými východoeuropoidnými črtami (obr. 5: 8; *Stloukal/Hanáková* 1966, 177). V súlade s uvedeným pokladá Z. Váňa (1990, 224-226) spoločné hroby mužov a žien za zvláštnosť pohrebného rítu u Slovanov a dodáva, že daný zvyk praktizovali aj iné susedné indoeurópske a neindoeurópske spoločenstvá.

Autochtónny koncept

Anomálne spôsoby ukladania, evidované na skúmaných pohrebiskách, môžeme dať do súvisu tak s vyššie uvedenou difúziou jednotlivých duchovných predstáv, ako aj so staršími prežívajúcimi tradíciami. Kontinuálne pretrvávajúce mnohých prežitkov dokladá mýtický polysémantizmus, pozorovateľný v hroboch, ktorý určoval odraz ešte stále živého zvykového práva. Následne môžeme prežívanie starších zvykov pozorovať v niektorých anomáliách pohrebného rítu, napríklad aj v síce sporadickom, avšak neustálom výskyte žiarových hrobov na kostrových pohrebiskách. Analýza postupu pochovávaní na viacerých pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu na území Slovenska totiž spoľahlivo dokladá, že väčšina žiarových hrobov je pomerne mladá, o čom svedčí aj geografická poloha pohrebísk. Na Slovensku sa birituálne pohrebiská nachádzajú takmer na „hraničiach“ maximálneho územného rozšírenia avarského kaganátu, teda na teritóriu obsadenom predovšetkým v 8. stor. Logickým dôsledkom prezentovanej úvahy je predpoklad etnicky heterogénneho obyvateľstva predovšetkým na periférii kaganátu (*Zábojník* 2004, 339). Súčasne môžeme prítomnosť žiarových hrobov na skúmaných pohrebiskách pokladať za dôkaz, že staršie tradície súvisiace s pohrebným rítom pretrvávali nielen z hľadiska niektorých praktík, ale nepochybne a predovšetkým tiež z hľadiska niektorých duchovných predstáv. Možno k nim zaradiť napríklad predstavy týkajúce sa vampirizmu, ktoré, ako bolo uvedené vyššie, neboli prvým Slovanom na území Slovenska úplne neznáme. V konečnom dôsledku však nesmieme zabúdať ani na starobylé predstavy spojené s mágiou. S nimi sa na našom území stretávame pravdepodobne ešte pred usadením prvých Slovanov v prostredí germánskych skupín obyvateľstva. Mágia a čarodejníctvo hrali u Germánov v období včasného stredoveku dôležitú úlohu, pričom sa touto dôležitou činnosťou zaoberali predovšetkým ženy. Okrem toho sa u Longobardov stretávame aj s vierou vo vampírov, i keď po príchode do Talianska boli oficiálne prinútení upustiť od všetkých pohanských praktík (*Dukes* 1996, 187-224). Pre-

žívanie a silu pohanských predstáv dotýkajúcich sa mágie a vampirizmu však veľmi dobre dokumentujú včasnostredoveké penitenciáre a germánske zákony. Ich svedectvo jasne naznačuje, že i napriek akceptácii kresťanstva vládnuou vrstvou stará pohanská viera bežných ľudí pokračovala v nezmenenej podobe a v kontinuálnom priamočiarom vývoji prežila zo staroveku do stredoveku (*Bóna* 1976, 90; *Dukes* 1996, 217, 218; *Priester* 2004, 142-144).

Hoci pôvod analyzovaných anomálnych spôsobov ukladania mŕtvych je geograficky sledovateľný, význam skutočných duchovných predstáv v nich obsiahnutých len ťažko identifikovať. V každom prípade pri difúzii, podobne ako aj pri autochtónnom pôvode pohrebných zvykov je namieste počítať s veľkou významovou rôznorodosťou duchovných predstáv. Svedčí o tom množstvo príkladov v etnografických materiáloch a archívnych zmienkach, ktoré na rovnaký jav často podávajú rozličné, neraz i protichodné vysvetlenia. To znamená, že rovnaké zvyky, nachádzané na mnohých geograficky vzdialených územiach, majú odlišné príčiny. Platí to však i naopak. Výskum zvykov v rôznych oblastiach totiž ukázal, že rôzne society, i keď sú ovplyvnené identickými podmienkami, môžu riešiť rovnaký problém mnohými spôsobmi (*Bendann* 1969, 11). Uvedený jav je možné vysvetliť odlišnosťou jednotlivých kultúr, prezentujúcich rôzne spoločenstvá na rôznom stupni vývoja, ktoré jednotlivé predstavy súvisiace s prebratým zvykom modifikujú podľa vlastného chápania a vlastných potrieb.

Interpretácia konkrétnych duchovných predstáv v konkrétnych prípadoch tak nie je vďaka neporovnateľnosti historických, sociálno-kultúrnych a psychologických činiteľov objektívne možná. Zdá sa však, že bez ohľadu na možnosť porovnávania vyššie uvedených činiteľov podstatnú úlohu pri vzniku týchto, podľa predpokladu rôznorodých predstáv, zohrával okrem iného strach z mŕtvych. Strach z mŕtvych, z ich nečistoty a možných zásahov do života živých, pozorovateľný pri protivampirických opatreniach, má totiž univerzálnu povahu a súvisí s fenoménom smrti. Strach zo smrti vôbec je prirodzený pocit. Je to prirodzená odpoveď na nebezpečné situácie, výraz vnútorného inštinktu, ktorý pôsobí neustále a pobáda človeka zachovať si život a získať kontrolu nad život ohrozujúcimi situáciami za každých okolností (*Becker* 2006, 25-27; *Robben* 2006, 3). Kontakt so smrťou preto vytvára priame emocionálne odozvy, ktoré podliehajú zložitému psychologickému spracovaniu v závislosti od mnohých vnútorných aj vonkajších faktorov a ktoré sa tak prejavujú obrovskou významovou rôznorodosťou, teda aj mnohými spôsobmi tak cez náboženskú, ako aj osobnú symboliku.

ZÁVER

Anomálie v ukladaní mŕtvych a pohrebné zvyky prezentované v tejto práci nepredstavujú priamy odraz použitej typológie. Množstvo variantov je v skutočnosti podstatne vyššie, často dokonca priamo úmerné množstvu uplatnených foriem, takže interpretácia príčin ich vzniku mnohokrát závisí od konkrétneho prípadu. Anomálie v ukladaní tak predstavujú veľmi heterogénny nálezový materiál, ktorý môžeme pokladať za výsledok viacerých faktorov a rôznorodých duchovných predstáv svedčiacich o viere v posmrtný život. Konkrétne predstavy však ťažko identifikovať. Akokoľvek, zdá sa, že čím typologickejšie sú odchýlky v uložení, tým prozaiickejšie sú vysvetlenia príčin a predstáv, ktoré k nim viedli. V daných prípadoch ide prevažne o rôznorodé predstavy súvisiace s bezprostrednou emocionálnou reakciou na stratu blízkej osoby. Do popredia vystupuje snaha pozostalých poskytnúť mŕtvemu potrebnú starostlivosť, komfort a výbavu a pripraviť ho na cestu do záhrobia. Pritom podľa výsledkov analýz rôzne spôsoby ukladania môžu indikovať tak obsahovo odlišné predstavy a pohľadky, ako aj predstavy viazané iba na jednu konkrétnu oblasť.

S narastajúcou extrémnosťou anomálnych foriem ukladania a použitých praktík sa ďalej výrazne znižuje ich počet a výrazne komplikuje interpretácia reálnych duchovných predstáv. V tejto súvislosti treba poznamenať, že mnohé extrémne spôsoby ukladania, považované za negatívnu reakciu pozostalých, často vykazujú prvky pietneho charakteru, predstavované veľkosťou hrobových jám, ich úpravou a priloženou hrobovou výbavou. Dôvodom je nepochybne zložitá perplexnosť ľudských emocionálnych reakcií. Tie sa v tvári zjavného definitívneho zániku predstavovaného smrťou menia na mimoriadne silné a často dokonca protirečivé impulzy, ktoré výrazne ovplyvňujú správanie pozostalých. Dominantné elementy - láska a strach sa tu totiž zjavne miešajú, navzájom

prelínajú a rezultujú v spontánnom správaní počas pohrebného obradu. V starostlivosti o telo mŕtveho a v spôsobe manipulácie s ním tak najbližší pozostalí často prejavujú pietnu lásku zmiešanú so strachom. Negatívne elementy vystupujú samostatne či ako dominantný prvok len skutočne vo veľmi výnimočných prípadoch. V takých prípadoch môžeme podľa všetkého počítať s vysoko vyhranenými poverčivými predstavami týkajúcimi sa veľmi špecifických a výnimočných situácií nepochybne sa vzťahujúcich na celú komunitu.

Analýza predstáv prezentovaných anomálnych spôsobov ukladania dokladá aj ich významnú adaptabilitu a flexibilitu vzhľadom na individuálne potreby zúčastnených. Jednotlivé odchýlky v uložení tak svedčia o uvoľnenom chápaní striktnosti vtedajšej spoločnosti dodržiavať všeobecne prijaté pravidlá a zároveň poukazujú na neustály systém náboženských predstáv súvisiacich s posmrtným životom. Na základe uvedeného môžeme očakávať, že známa ideológia bola neustále remodelovaná podľa meniacich sa sociálnych a kultúrnych súvislostí. Pritom treba počítať s regionálnymi rozdielmi a viacvýznamovosťou použitých praktík zlučujúcich v sebe konglomerát rôznorodých kultúrnych elementov a prvkov rôznych období.

V každom prípade interpretácia duchovných predstáv prostredníctvom analýz pamiatok materiálnej kultúry patrí nielen k najzložitejšej, ale aj k najmenej prebádanej oblasti archeológie. V tejto súvislosti bolo jedným z podstatných zámerov štúdie podnietiť záujem o neznáme, resp. málo známe javy v oblasti výskumu pohrebného ritu a predkresťanských zvyklostí a zasadiť ich do kontextu tejto práce. Použité etnografické príklady sa uvádzali nielen kvôli priamym paralelám, ale aj kvôli ich schopnosti demonštrovať rozsah možných alternatív a vplyvov, ktoré podmienovali vznik anomálnych spôsobov ukladania, a tým zabrániť simplicistickým interpretáciám tejto zložitej problematiky.

Zoznam skratiek a označení, použitých v tabelách:

- Všeobecné: Č. h. = číslo hrobu; * = vysvetlivka; ** = jazdecký hrob.
- Pohlavie: M = muž; F = žena; I = dieťa; PN = pohlavie neurčené.
- Vek: infans I = 0-6 rokov; infans II = 7-14 rokov; juvenis = 15-19 rokov; adultus I = 20-29 rokov; adultus II = 30-39 rokov; maturus I = 40-49 rokov; maturus II = 50-59 rokov; senilis = 60 rokov a viac (Stloukal 1971).
- Orientácia: J = juh; S = sever; JJZ = juhojuhozápad; SSV = severoseverovýchod; JZ = juhozápad; SV = severovýchod; ZJZ = západjuhozápad; VSV = východoseverovýchod; Z = západ; V = východ; ZSZ = západoseverozápad; VJV = východjuhoovýchod; SZ = severozápad; JV = juhovýchod; SSZ = severoseverozápad; JJV = juhojuhoovýchod.
- Rozmery hrobových jám: d = dĺžka; š = šírka; h = hĺbka; n = rozmery neudané/neurčené.

- Úprava hrobových jám: S+V = stupne aj výdrevu.
- Inventár: A = bohatá hrobová výbava; B = nadpriemerná hrobová výbava; C = priemerná hrobová výbava; D = podpriemerná hrobová výbava; E = bez výbavy; E+ = bez výbavy, len s milodarmi potravinových príloh.
- Datovanie: Relatívno-chronologická schéma obdobia avarského kaganátu (Zábojník 1991, 248):
- včasný stupeň = VS (pred r. 650);
- stredný stupeň = SS I (650-675); SS II (675-700);
- neskorý stupeň = NS I (700-720); NS II (720-750); NS III (750-780); NS IV (780-800/825).
- Časti tela (kostry): DK = dolné končatiny; PDK = pravá dolná končatina; LDK = ľavá dolná končatina; HK = horné končatiny; PB = pravý bok; LB = ľavý bok.
- Grafické znaky: □ = neporušená kostra; ■ = porušená horná časť kostry.

LITERATÚRA

- Ariés 1992 - P. Ariés: Człowiek i śmierć. Warszawa 1992.
- Barford 2001 - P. M. Barford: The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. London 2001.
- Becker 2006 - E. Becker: The Terror of Death. In: A. C. G. M. Robben (Ed.): Death, Mourning, and Burial. A Cross-Cultural Reader. Oxford 2006, 23-31.
- Bendann 1969 - E. Bendann: Death Customs. An Analytical Study of Burial Rites. London 1969.
- Bóna 1976 - I. Bóna: The Dawn of the Dark Ages. The Gepides and the Lombards in the Carpathian Basin. Budapest 1976.
- Bóna 2001 - I. Bóna: From Dacia to Erdőelve: Transylvania in the Period of the Great Migrations (271-896). In: L. Makkai/A. Mócsy (Ed.): History of Transylvania I. From the Beginnings to 1606. New York 2001, 135-329.
- Bronicka-Rauhut 1998 - J. Bronicka-Rauhut: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku. Warszawa 1998.
- Budinský-Krička 1956 - V. Budinský-Krička: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tòni na Slovensku. Slov. Arch. 4, 1956, 5-131.
- Budinský-Krička/Točík 1991 - V. Budinský-Krička/A. Točík: Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches. Nitra 1991.
- Bylina 1993 - S. Bylina: Słowiański świat zmarłych u schyłku pogaństwa. Wyobrażenia przestrzenne. Kwartalnik Hist. 100/4, 1993, 73-88.
- Celnárová 1993 - X. Celnárová: Pohrebné obyčaje Turkov v predislamskom období. In: Krekovič 1993, 100-105.
- Čilinská 1963 - Z. Čilinská: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tòni. Slov. Arch. 11, 1963, 87-120.
- Čilinská 1966 - Z. Čilinská: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Arch. Slovaca Fontes 7. Bratislava 1966.
- Čilinská 1968 - Z. Čilinská: Bestattungssitus im VI.-VIII. Jahrhundert in der Südslowakei. Štud. Zvesti AU SAV 16, 1968, 47-58.
- Čilinská 1970 - Z. Čilinská: Druhé predveľkomoravské pohrebisko v Radvani nad Dunajom. Slov. Arch. 18, 1970, 57-62.
- Čilinská 1973 - Z. Čilinská: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973.
- Čilinská 1982 - Z. Čilinská: Dve pohrebiská z 8.-9. stor. v Komárne. Slov. Arch. 30, 1982, 347-393.
- Čilinská 1992 - Z. Čilinská: Slovania a avarský kaganát. Výpoveď staroslovanského pohrebiska v Želovciach. Bratislava 1992.
- Čilinská/Wolska 1979 - Z. Čilinská/W. Wolska: Štrukturálna a demografická analýza včasnohistorického pohrebiska v Želovciach. Slov. Arch. 27, 1979, 139-160.
- Dukes 1996 - E. D. Dukes: Magic and Witchcraft in the Dark Ages. London 1996.
- Dvořák 2003 - P. Dvořák: Stopy dávnej minulosti 2. Slovensko v staroveku. Budmerice 2003.
- Dzieduszycki 2000 - W. Dzieduszycki: Wiara w świat demonów. Potencjalne możliwości jej oddziaływania na zwyczaje funebralne w przeszłości. In: Funeralia Lednickie 2. Wrocław - Sobótka 2000, 9-21.
- Đuricová 2005 - M. Đuricová: Anomálie v ukladaní pochovaných na pohrebiskách obdobia avarského kaganátu z územia Slovenska. Magisterská diplomová práca (Katedra archeológie FF UK). Bratislava 2005. Nepublikované.
- Effros 2002 - B. Effros: Caring for Body and Soul. Burial and the Afterlife in the Merovingian World. The Pennsylvania State University 2002.
- Eisner 1952 - J. Eisner: Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. Bratislava 1952.
- Eliade 1997 - M. Eliade: Dejiny náboženských predstáv a ideí. III. Od Muhammada po reformy. Bratislava 1997.
- Fettich 1965 - N. Fettich: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Budapest 1965.
- van Gennep 1997 - A. van Gennep: Přejchodové rituály. Systematické studium rituálů. Praha 1997.
- van Gennep 2006 - A. van Gennep: The Rites of Passage. In: A. C. G. M. Robben (Ed.): Death, Mourning, and Burial. A Cross-Cultural Reader. Oxford 2006, 213-223.
- Gomolčák/Jakab 1987 - P. Gomolčák/J. Jakab: Anthropologische Analyse des Gräberfeldes in Komárno-Schiffswerft. Slov. Arch. 35, 1987, 345-364.
- Hanuliak 1997 - M. Hanuliak: K poznatkom zo štúdia pohrebného ritu vo veľkomoravskom období. In: R. Marsina/A. Ruttkay (Ed.): Svätopluk 894-1994. Nitra 1997, 65-70.
- Hanuliak 1998 - M. Hanuliak: Vampirizmus na pohrebiskách z prelomu včasného a vrcholného stredoveku. Hieron 3, 1998, 102-105.
- Hanuliak 2000 - M. Hanuliak: Burial Grounds - Source of Knowledge about the Great Moravian Period. In: Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century. Bratislava 2000, 133-147.
- Horváthová 1993 - E. Horváthová: Predstavy o posmrtnom živote v korelácii s pohrebnými obradmi. In: Krekovič 1993, 60-68.
- Chorváthová 1993 - L. Chorváthová: Pohrebné hry, strázenie mŕtveho a vampirizmus v Strednej Európe. In: Krekovič 1993, 76-80.
- Chorváťová 1998 - H. Chorváťová: K významu priveskov - amuletov z včasnostredovekých pohrebísk. Hieron 3, 1998, 106-111.
- Jakab 1993a - J. Jakab: Anthropologische Analyse des Gräberfeldes in Komárno-Schiffswerft II (1987-1989). Slov. Arch. 41, 1993, 309-338.
- Jakab 1993b - J. Jakab: Ľudské kostrové zvyšky z nehrbových objektov a sídlisk v rozličných obdobiach praveku. In: Krekovič 1993, 117-127.
- Jakab/Vondráková 1982 - J. Jakab/M. Vondráková: Antropológia kostier z 8. stor. z pohrebísk v Komárne. Slov. Arch. 30, 1982, 395-427.
- Klanica 1997 - Z. Klanica: Křesťanství a pohanství Staré Moravy. In: R. Marsina/A. Ruttkay (Ed.): Svätopluk 894-1994. Nitra 1997, 93-137.
- Kovrig 1963 - I. Kovrig: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Arch. Hungarica 40. Budapest 1963.
- Kozłowski 2000 - J. Kozłowski: Opozycja swój-obcy w interpretacji pochówków wyróżniających się na cmentarzyskach swoją odrębnością. Uwagi na marginesie dyskusji Funeralia lednickie '99. In: Funeralia Lednickie 2. Wrocław - Sobótka 2000, 171-177.
- Kraskovská 1962 - L. Kraskovská: Pohrebisko v Bernolákove. Slov. Arch. 10, 1962, 425-476.
- Krekovič 1993 - E. Krekovič (Ed.): Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava 1993.
- Krumphanzlová 1961 - Z. Krumphanzlová: K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. Pam. Arch. 2, 1961, 544-548.
- Krumphanzlová 1964 - Z. Krumphanzlová: Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách. Vznik a Počátky Slovanů 5, 1964, 177-215.

- Labuda 1999* - G. Labuda: Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych. Poznań 1999.
- Lutovský 1996* - M. Lutovský: Hroby předků. Praha 1996.
- Moździoch 2000* - S. Moździoch: Archeologiczne ślady kultu pogańskiego na Śląsku wczesnośredniowiecznym. In: Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu. Spotkania Bytomskie 4. Wrocław 2000, 155-193.
- Nicolle 1990* - D. Nicolle: Attila and the Nomad Hordes. Warfare on the Eurasian Steppes from 4th - 12th centuries. London 1990.
- Pauliny 1999* - J. Pauliny: Arabské správy o Slovanoch (9.-12. storočie). Bratislava 1999.
- Pohl 1991* - W. Pohl: Conceptions of ethnicity in Early Medieval Studies. Arch. Polona 29, 1991, 39-49.
- Priester 2004* - K. Priester: Geschichte der Langobarden. Gesellschaft-Kultur-Alltagsleben. Stuttgart 2004.
- Ratkoš 1968* - P. Ratkoš: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1968.
- Rind 1996* - M. M. Rind: Menschenopfer. Vom Kult der Grausamkeit. Regensburg 1996.
- Robben 2006* - A. C. G. M. Robben: Death and Anthropology: An Introduction. In: A. C. G. M. Robben (Ed.): Death, Mourning, and Burial. A Cross-Cultural Reader. Oxford 2006, 1-16.
- Roux 1988* - J. P. Roux: La religion des peuples de la steppe. In: Popoli delle steppe. Unni, Avari, Ungari. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 35. Tomo secondo. Spoleto 1988, 513-532.
- Ruttikay 2000* - A. Ruttikay: Slavs in the Central Danubian region from the 8th till the 11th century and the beginnings of the history of the Slovak nation. In: Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century. Bratislava 2000, 67-92.
- Stloukal 1971* - M. Stloukal: Běžné používané metody určování stáří na kostrovém materiálu. In: E. Vlček (Ed.): Symposium určování stáří a pohlaví jedince na základě studia kostry. Praha 1971, 88-93.
- Stloukal/Hanáková 1966* - M. Stloukal/H. Hanáková: Anthropologie der Slawen aus dem Gräberfeld in Nové Zámky. Slov. Arch. 14, 1966, 167-204.
- Stloukal/Hanáková 1974* - M. Stloukal/H. Hanáková: Antropologický výzkum pohřebiště ze 7.-8. století v Želovcích. Slov. Arch. 22, 1974, 129-185.
- Strzelczyk 1998* - J. Strzelczyk: Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian. Poznań 1998.
- Szabó 1976* - J. Gy. Szabó: Árpádkori telep és temetője Sarud határában III. Egri Múz. Évk. 14, 1976, 17-79.
- Točík 1963* - A. Točík: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši. Slov. Arch. 11, 1963, 121-198.
- Točík 1968a* - A. Točík: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Arch. Slovaca. Catalogi 1. Bratislava 1968.
- Točík 1968b* - A. Točík: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Arch. Slovaca. Catalogi 2. Bratislava 1968.
- Točík 1970* - A. Točík: Pohrebný rítus na včasnostredovekých pohrebiskách v Holiaroch a Štúrove. Slov. Arch. 18, 1970, 29-56.
- Trugly 1982* - A. Trugly: Pohrebisko z doby Avarskej ríše v Komárne-Robotníckej štvrti. Sprav. Múz. (Komárno) 2, 1982, 5-48.
- Trugly 1987* - A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno I. Slov. Arch. 35, 1987, 251-344.
- Trugly 1993* - A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II (1987-1989). Slov. Arch. 41, 1993, 191-307.
- Tryjarski 1991* - E. Tryjarski: Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń. Warszawa 1991.
- Unger 2002* - J. Unger: Pohřební rítus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.-16. století. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie 9. Brno 2002.
- Urbańczyk 1991* - S. Urbańczyk: Dawni Słowianie. Wiara i kult. Wrocław 1991.
- Vallašek 1962* - A. Vallašek: K niektorým otázkam pohrebného rítu na slovanských kostrových pohrebiskách. Zbor. FF UK 13, 1962, 33-40.
- Váňa 1988* - Z. Váňa: Archeologické doklady kultu a magie u Slovanů. Slov. Arch. 36, 1988, 343-352.
- Váňa 1990* - Z. Váňa: Svět slovanských bohů a démonů. Praha 1990.
- Wiedermann 1985* - E. Wiedermann: K historicko-chronologickým otázkam včasnostredovekej spoločnosti 7.-8. stor. na Slovensku. (Horizontálno-stratigrafická analýza pohrebiska v Štúrove). Slov. Arch. 33, 1985, 347-378.
- Wiltshke-Schrotta/Stadler 2005* - K. Wiltshke-Schrotta/P. Stadler: Beheading in Avar times (630-800 A.D.). Acta Medica Lituanica 12/1, 2005, 58-64.
- Wrzesiński 2000* - J. Wrzesiński: Czarownice - próba podsumowania warsztatów. In: Czarownice. Funeralia Lednickie 2. Wrocław - Sobótka 2000, 179-199.
- Zábojník 1991* - J. Zábojník: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku. Nitra 1991, 219-321.
- Zábojník 2004* - J. Zábojník: Birituálne pohrebiská v severnej a západnej časti Karpatskej kotliny v období avarskeho kaganátu. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 339-357.
- Zíbrt 1995* - Z. Zíbrt: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku. Praha 1995.

Rukopis prijatý 11. 7. 2007

Abstract translated by Ludmila Vaňková
Zusammenfassung übersetzt von Eva Pietová

Mgr. Marta Žuricová
Krupinská cesta 13
SK-960 01 Zvolen
m_zuricova@hotmail.com

Besonderheiten in den Bestattungsformen als Bestandteil der Geistkultur der Bevölkerung in der Zeit des Awarischen Khaganats auf dem Gebiet der Slowakei

Marta Ďuricová

ZUSAMMENFASSUNG

In dem untersuchten Komplex wurde bei den vier grundlegenden ausgegliederten Bestattungsformen (Rückenlage, Seitenlage, Lage am Bauch und im Sitz) große Vielfältigkeit der Bestattungspraktiken erfasst (Tabelle 2; Diagramm 1). Diese betrifft vor allem die Abweichungen der Rückenlage der Entseelten, deren formelle Einfachheit das Ergebnis mehrerer verschiedener Ursachen vorwiegend vereinbar mit der Pietätform der Bestattung belegt (Tabelle 3; Diagramm 2).

Obzwar eindeutige Interpretation nicht völlig möglich ist, kann vorausgesetzt werden, dass die Lage der entseelten Körper in der Grabgrube mit den Vorstellungen der Hinterlassenen über das weitere Schicksal des Toten zusammenhing. In den Vordergrund steigt evidente Bemühung um ihre physische Versorgung, meistes durch die Nahrungsmittel als Beigaben bei den unteren Extremitäten belegt. Der erwähnte Brauch deutet offensichtlich den Glauben an das postmortale Leben, verbunden mit dem Wunsch der Hinterlassenen den Entseelten vor seinem Weg ins Jenseits gehörig zu stärken. Gegenwärtige Berücksichtigung gesamter physischer Kondition der Entseelten bei offensichtlichen pathologischen und nach Verletzungen auftretenden Zuständen, oder Berücksichtigung offensichtlicher emotionaler Verbindungen zwischen zwei in Doppelgräbern begrabenen, dokumentiert bedeutungsvoll pietätvolle auf subjektive Art und Weise ausgedrückte Achtung. Individuelle Einstellung der Hinterlassenen bei der letzten Zubereitung der entseelten Körper kann nämlich für die wichtigste Ursache höher erwähneter Vielfältigkeit der erfassten Formen von Lagenanomalien gehalten werden. Gegebene Behauptung bestätigt so die festgestellte Koinzidenz mancher konkreter geistiger Vorstellungen im Zusammenhang mit verschiedenen Bestattungsformen, sowie natürliche Spontaneität unterbewusster Taten bei der Manifestation der emotionalen Erscheinungen. In diesem Zusammenhang kann man übrigens mit direktem Einklang des schriftlich belegten Bestattungsbrauchs den Kummer mit berauschenden Getränken zu stillen, rechnen. Das heißt, dass viele Regellosigkeiten bei den Stellungen konnten soeben infolge genereller Enthemmung, bekannt bei dem Berauschezustand, entstanden sein. Aufgrund der Umstände kann festgestellt werden, dass kleine Abweichungen bei den Stellungen, solange sie die Vollziehung der erforderlichen mit der Befriedigung aller Bedürfnisse der Entseelten zusammenhängenden Maßnahmen ermöglichten, zulässig waren und

bedeuteten in der Auffassung der Hinterlassenen keinen unerwünschten Eingriff in die Bestattungsgewohnheiten der Gesellschaft.

Auf der anderen Seite war es möglich bei der Rückenlage der Bestatteten auch spezifische Praktiken, die irgendeine Begrenzung der geistigen Sphäre zu deuten pflegen, zu identifizieren. Konkret geht es um Praktiken, die mit dem Zusammenbinden, bzw. Fesseln der Entseelten zusammenhängen. Ihr Vorkommen wurde in der Verbindung mit den extremen Formen der Seitenlage und Lage am Bauch registriert.

Was die mildere Formen der irregulären Seitenlagen betrifft, als Grund werden oftmals pietätvolle Beweggründe betrachtet. Vor allem in den Doppelgräbern mit gemeinsamen Bestattungen von Individuen mit verschiedenem Geschlecht, in denen man die Abweichungen für das Resultat der Bestattungsgewohnheiten - ritueller Frauenselbstmorde nach dem Tod ihrer Männer gehalten konnte. Hochachtung mancher milder Formen anomaler Seitenlagen belegt indirekt auch die Tatsache, dass sie unabsichtlich entstanden konnten - bei der Einwicklung des toten Körpers oder bei seiner Reinlegung in die Grabgrube. Ähnlich auch deformative Wirbelsäulenleiden, können nach den Feststellungen auch als primäre Ursache der pietätvollen Manipulationen klassifiziert werden. Aufgrund dessen kann festgestellt werden, dass die Bestattung der Individuen in gedrehter oder Hockerlage nicht notwendig ein negatives Verhältnis zu den Verstorbenen widerspiegeln muss, sondern offensichtlich viele konkrete Vorstellungen mit eigener Bedeutung bedeuten kann.

Auf jeden Fall bei den Abweichungen des erwähnten Typs muss auch mit negativen Vorstellungen gerechnet werden, wie es offenbar vor allem im Fall der Hockerlage auf der Seite der Fall ist. Konzentrierte Teilnahme, die die negative Überzeugung widerspiegelt, belegen eben gemeinsame Merkmale dieser Gräber. Es geht um kurze ziemlich seichte Grabgruben, die für Individuen mit weiblichem Geschlecht ausgegraben wurden. Sie sind vorwiegend ohne irgendeine Grabausstattung in den peripheren Strukturen der Gräberfelder bestattet worden. Einzelne Gründe, die zur anomalen Behandlung dieser Individuen führten sind zwar unbekannt, aber Betreffs der verzeichneten Extreme ist klar, dass sie mit den abergläubigen Vorstellungen in Zusammenhang gebracht werden können.

Einen ähnlichen Abschluss kann auch in der Verbindung mit Art und Weise der Bauchlage gezogen werden

(Tabelle 6; Diagramm 4). Die kann zugleich diametral unterschiedliche Beweggründe, die eher mit der Verletzung der gesellschaftsrechtlichen Normen zusammenhängen, indizieren. Es scheint jedoch zu sein, dass die Bestrafung solcher Sünder mit dem Tod gleichzeitig auch Form einer *post mortem* Bestrafung einer entwürdigenden Bauchlage gehabt haben sollte.

Was die Sitzlage der Entseelten betrifft (Tabelle 7; Diagramm 5), auch wenn das Vorkommen dieses Phänomens in Mitteleuropa ein kulturell wie auch geografische fremdartiges Element darstellt, ist es scheinbar, dass wir diesmal von einer pietätvollen Behandlungsform sprechen können, die den Glauben in das Empfinden aller physischen Bedürfnisse der Toten dokumentiert.

Interpretation der Abweichungen in den Stellungen, die infolge der intentionalen sekundären Eingriffe entstanden sind, ist wesentlich komplizierter (Tabelle 8; Abb. 10). Äußere Zeichen und allein der Charakter der eingeführten Eingriffe, die sich fast ausschließlich auf den Bereich des Schädels und Extremitäten konzentriert, belegen nämlich überzeugend Praktiken, die mit geistlichen Vorstellungen in Verbindung stehen. Die hingen den ethnographischen wie auch schriftlichen Quellen nach mit vielen abergläubigen Vorstellungen zusammen. Ihr Kern schließt nicht aus, dass bestimmte Praktiken, die die Abergläubigkeit beweisen, könnten auch als sekundäres Resultat bei den Ausraubungen der Grabobjekte entstanden.

In Abhängigkeit von der Art der Zerstörung könnten dennoch die jeweiligen Vorstellungen und Motive von verschiedenem Charakter sein. Es betrifft sogar auch gleiche Praktiken, die in der Verbindung mit dem pietätvollen Eingriff oftmals gegenläufige Beweggründe ausweisen. Zum Beispiel beim Fehlen von Schädeln oder bei den Bestattungen von einzelnen Schädeln ist mit pietätvoller Form vom Eingriff, kompatibel mit dem Kult der Toten, wie auch mit unpietätvoller, dargestellten von Enthauptung als Bestrafung des Entseelten für seine Übertretungen in der sozialen Sphäre, zu rechnen. Paradoxerweise, die Enthauptung in Abhängigkeit von den Fundumständen kann von der Pietät zeugen, sofern sie sich als Resultat des Gewohnheitsrechtes, das den Ritualmord der Frau nach dem Tod ihres Mannes erlaubte, angewendet wurde.

Für pietätvollen Beleg der geistlichen Vorstellungen könnte auch die Bergung der Schädel von ungewollt zerstörten älteren Gräbern durch jüngere Grabgruben, in die man sie dann reingelegt hat, gehalten werden. Wie auch immer, die angegebene Erscheinung ist eher selten und war bestimmt wenig häufig als die Beweggründe, die die Hinterlassenen zur Beseitigung der ausgehobenen Schädel motivierten. Es ist offensichtlich, dass die Abnahme der Schädel in einiger Art und Weise mit ihrer Verwendung, die direkt proportional den Vorstellung von Notwendigkeit derartigen Handlung entsprach, zusammenhing.

Unpietätvolle auf die sekundäre Manipulation mit den Schädeln von Toten orientierte Eingriffe, kommen auf den Friedhöfen der gegebenen Zeit nur selten vor. Ihren Charakter nähern am besten inhaltlich mehrdeutige ethnographische Parallelen, die an die abergläubige, mit der Magie, bzw. dem Vampirismus verbundene Vorstellungen aufmerksam machen. Als Vampirismus, das heißt der

Glaube an Empfindung und negatives Wirken mancher Toten, werden in der Fachliteratur viele Bestattungspraktiken, die sich für die Bemühung der Hinterlassenen um die Immobilisierung solcher Individuen im Grab gehalten werden, interpretiert. Im untersuchten Komplex konnten derartige antivampirische Maßnahmen für die Art der anomalen Seiten- und Bauchstellung, wie auch für manche Außergewöhnlichkeiten bei der Verwendung mancher unpietätvoller Praktiken so bei der primären Bestattung, wie auch bei dem sekundären Eingriff, appliziert werden. Für präventive, mit Pietät verbundene Maßnahme kann teilweise auch gemeinsame Bestattung von zwei Individuen in manchen Doppelgräbern, die rituelle Opferungen belegen, gehalten werden. Nach gemäßen Vorstellungen zählte nämlich die Ausstattung mit Komfort und Erfüllung aller Bedürfnisse des Toten zur unvermeidbaren Bedingung seiner zufriedenen Existenz im Jenseits.

In jedem Fall können die Deutungen von Beweggründen, die zu manchen Anomalien bei der Legungen führten, wie sie in den ethnographischen Quellen angegeben werden, nicht für allgemein gültig gehalten werden. Es ist nämlich sehr wahrscheinlich, dass zahlreiche Eingriffe, die als gegen den Vampirismus bezeichnet werden, sind in der gegebenen Zeit von mehreren Vorstellungen von verschiedener Bedeutung motiviert worden. Die Tatsache, dass viele extreme Formen von Legungen und Praktiken, die für negative Reaktion der Hinterlassenen gehalten wurden, einen pietätvollen Charakter ausweisen, unterstützt die These. Praktiken der Unschädlichmachung, in denen sich der Einklang von ethnographischen Angaben mit archäologischen Beobachtungen bei den untersuchten Gräberfeldern äußert, können jedoch auch von einigem Konservativismus der bekannten Vorstellungen zeugen. Ihre kritiklose mechanische Verwendung für sofortige Interpretation der Fundsituationen aus der Zeit des frühen Mittelalters muss allerdings vermieden werden.

Aufgrund der Analysenergebnisse konnte die festgestellte Vielfältigkeit der anomalen Arten von Legungen, verwendeten Bestattungspraktiken, und so der voraussetzen geistigen Vorstellungen für einen kulturellen Ausdruck der polyethnischen Gesellschaft des Awarischen Khaganats gehalten werden. Das Vorkommen mancher Abweichungen bei den Lagen in untersuchten Gräberfeldern ist nämlich vor allem nur von der Diffusion einzelner Elemente nachweisbar. Es geht meistens um manche antivampirische Praktiken, deren breite territoriale Betätigung unzweifelhaft mit ähnlichen Vorstellungen von der Vorsetzung des Lebens zusammenhing.

Andererseits, kann dennoch nicht einmal der Einfluss älterer Traditionen, die mit verschiedenen abergläubigen Vorstellungen zusammenhängen, außer Betracht gelassen werden. Deren Auffassung unterstand ständiger Entwicklungsmodifikation in Abhängigkeit von wechselnden kulturellen und sozialen Bedingungen. Abschließend kann festgestellt werden, dass obwohl alle mögliche Formen von geistlichen Vorstellungen, die das postmortale Dasein betreffen, nicht rekonstruiert werden können, muss mit verschiedenen Beweggründen gerechnet werden, die das Ergebnis von konkretem kulturellem Umfeld, Lebenserfahrungen der Gesellschaft, sowie persönlicher Überzeugung des Einzelwesens darstellten.

Abb. 1. Anomalien der Ober- und Unterextremitäten, verursacht von praktischer Manipulation mit den Körpern der Gestorbenen bei physischen Hindernissen und in Doppelgräbern bei den Zurichtungen beider entseelten Körper. 1 - Želovce, Grab 657; 2 - Želovce, Grab 708; 3 - Želovce, Grab 772; 4 - Bernolákovo, Grab 69 (1-3 - nach: Čilinská 1973, Abb. 46; 49; 50; 4 - nach: Kraskovská 1962, Abb. 14).

Abb. 2. Anomalien bei den Legungen, von Verbindung, Fesslung oder Einwicklung der Entseelten verursacht. 1 - Šebastovce, Grab 219; 2 - Šebastovce, Grab 385; 3 - Šebastovce, Grab 392; 4 - Šebastovce, Grab 208; 5 - Holiare, Grab 90-91 (1-4 - nach: Budinský-Krička/Točík 1991, Abb. 16; 17; 28; 29; 5 - nach: Točík 1968a, Abb. 5).

Abb. 3. Seitenlage des Skeletts, von potentieller Bestattung eines lebenden verursacht. Želovce, Grab 507 (nach: Čilinská 1973, Abb. 40).

Abb. 4. Legung der Entseelten, die ein potentielles unverträgliches Verhältnis zwischen den beiden Bestatteten indiziert. Nové Zámky, Grab 289 (nach: Čilinská 1966, Abb. 3).

Abb. 5. Gräber mit anomaler Legung der Entseelten, die die menschlich Opfergaben belegen. 1 - Holiare, Grab 700-701; 2 - Prša, Grab 46; 3 - Prša, Grab 48; 4 - Nové Zámky, Grab 488 (1 - nach: Točík 1968a, Taf. XX: 5; 2, 3 - nach: Točík 1963, Abb. 12; 15; 4 - nach: Čilinská 1966, Taf. XVIII: 6).

Abb. 6. Legung eines Entseelten vorzeitig gestorbenen Individuums - gewaltsamer Tod. Komárno II, Grab 146 (nach: Trugly 1993, Abb. 42).

Abb. 7. Legung des Entseelten. 1 - Nové Zámky, Grab 417; 2 - Želovce, Grab 846; 3 - Prša, Grab 140 (1 - nach: Čilinská 1966, Taf. XVI: 6; 2 - nach: Čilinská 1973, Abb. 52; 3 - nach: Točík 1963, Abb. 39).

Abb. 8. Legung der Entseelten am Bauch. 1 - Holiare, Grab 690; 2 - Štúrovo, Grab 1; 3 - Komárno II, Grab 57 (1 - nach: Točík 1968a, Taf. XX: 4; 2 - nach: Točík 1968b, Taf. III: 2; 3 - nach: Trugly 1987, Abb. 6: 4).

Abb. 9. Sitzlage eines Entseelten. Nové Zámky, Grab 428 (nach: Čilinská 1966, Abb. 3).

Abb. 10. Manipulationen mit den Schädeln der Entseelten bei sekundären Eingriffen. 1 - Žitavská Tňň, Grab VI; 2 - Žitavská Tňň, Grab XV; 3 - Šebastovce, Grab 162; 4 - Šebastovce, Grab 221; 5 - Šebastovce, Grab 254; 6 - Holiare, Grab 455, 456; 7 - Holiare, Grab 448; 8 - Štúrovo, Grab 272 (1, 2 - nach: Budinský-Krička 1956, Taf. III: 4; Abb. 8; 3-5 - nach: Budinský-Krička/Točík 1991, Abb. 13; 18; 22; 6, 7 - nach: Točík 1968a, Taf. XV: 3; XIV: 6; 8 - nach: Točík 1968b, Taf. XIII: 5).

Abb. 11. Manipulation mit den Unterextremitäten der Entseelten bei sekundärer Grabbeschädigung, die einen gegen Vampirismus gezielten Eingriff belegt. Holiare, Grab 604 (nach: Točík 1968a, Taf. XVIII: 2).

Diagramm 1. Proportionalitätsverhältnis der Gräber mit Anomalien bei der Legung der Toten zur Anzahl der Gräber mit bestatteten Toten in üblicher Stellung und grundlegend ausgegliederte Typen anomaler Legung der Toten. A - alle Gräber zusammen; B - anomaler Komplex. Legende: a - übliche Art der Legung; b - anomale

Art der Legung; c-f - Type der anomalen Art der Legung (c - Typ I; d - Typ II; e - Typ III; f - Typ IV).

Diagramm 2. Prozentuelle Auffassung der Anzahl des Anomalientyps I zur Anzahl der sonstigen ausgegliederten Arten von anomalen Legungen. Legende: a - Anomalien der Oberextremitäten (Variante IA); b - Anomalien der Unterextremitäten (Variante IB); c - Anomalien des gesamten Körpers (Variante IC); d - weitere Arten von anomalen Legungen.

Diagramm 3. Prozentuelle Auffassung der Anzahl des Anomalientyps II zur Anzahl der sonstigen ausgegliederten Arten von anomalen Legungen. Legende: a - Seitenlage, angelehnte Stellung; b - Seitenlage, milde Hockerstellung; c - Seitenlage, Hockerstellung; d - nicht identifiziert; e - weitere Arten von anomalen Legungen.

Diagramm 4. Prozentuelle Auffassung der Anzahl des Anomalientyps III zur Anzahl der sonstigen ausgegliederten Arten von anomalen Legungen. Legende: a - Bauchlage; b - weitere Arten von anomalen Legungen.

Diagramm 5. Prozentuelle Auffassung der Anzahl des Anomalientyps IV zur Anzahl der sonstigen ausgegliederten Arten von anomalen Legungen. Legende: a - Sitzstellung; b - weitere Arten von anomalen Legungen.

Tabelle 1. Alphabetisches Verzeichnis der untersuchten Gräberfelder, ihre gekürzten Namen und Angaben über sie.

Tabelle 2. Grundangaben über die ausgegliederten Typen. * = Missverhältnis zwischen der Anzahl der anomalen Gräbern (Tabelle 1; Diagramm 1B) und der Anzahl der auf anomale Art und Weise bestatteter Toten wurde von anomaler Legung beider Individuen in manchen Doppelgräbern verursacht.

Tabelle 3. Die wichtigsten ausgegliederten Kategorien von anomaler Rückenlagen, ihre Anzahl und identifiziere Gründe ihrer Entstehung. Erläuterungen: HK - Oberextremitäten; DK - Unterextremitäten.

Tabelle 4. Unbestimmte Gräber die die Seitenlage belegen.

Tabelle 5. Verzeichnete Varianten und Grundangaben über die Anzahl der Gräber mit belegen Seitenbestattungen auf einzelnen untersuchten Gräberfeldern.

Tabelle 5a. Seitenlage des Verstorbenen - Gedrehte Stellung des Körpers.

Tabelle 5b. Seitenlage des Verstorbenen - Rumpf zusammengeknüllt.

Tabelle 5c. Seitenlage des Verstorbenen - Hockerstellung.

Tabelle 6. Lage des Verstorbenen am Bauch.

Tabelle 7. Sitzstellung des Verstorbenen.

Tabelle 8. Gesamtanzahl der Gräber mit anomalen Äußerungen bei der Manipulation mit den Schädeln der intakten Skelette.

Tabelle 9. Schädel, die sich am Brustkorb, Becken und in der Umgebung des Skeletts befanden.

Tabelle 10. Schädel mit dem zum Boden der Grabgrube gedrehten Gesichtsteil.

Tabelle 11. Skelette ohne Schädel.

Tabelle 12. Fremde Schädel in den Gräbern.

Tabelle 13. Isolierte Schädel.

HROB 63 NA POHREBISKU V ČIERNOM BRODE

Problematika hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat v období avarského kaganátu¹

JOZEF ZÁBOJNÍK

Grave 63 at the cemetery in Čierny Brod. Issues on graves with partially buried animals from the Period of the Avar Khaganate. A grave, in which horse bones (skull and distal parts of extremities) were found in addition to an equestrian skeleton, i. e. the grave with partially buried horse, was excavated at the cemetery from the Period of the Avar Khaganate in Čierny Brod. The most up to date catalogue of sites with occurrence of partially buried animals on the Avar Khaganate territory is presented. Since more necropolises have not been completely published, the studied phenomenon is evaluated by quantitative method, only considering the number of sites but not the amount of graves within them. This can cause some distortion, however, it does not influence the general picture of the occurrence of the graves with partially buried animals from the Period of the Avar Khaganate. The above-mentioned phenomenon is analysed in relation to the graves chronology and buried animal species. Although vast majority of these graves can be dated to the early phase of the Period of the Avar Khaganate, their occurrence in later periods (middle and late phases) does not seem to be rare either. In term of animal species is concerned, horse is predominating, which is solely to be found in male graves. On the contrary, partial burials of cattle or sheep/goat are present also in graves of women and subadult individuals. Occurrence of the studied phenomenon is supplemented with cartographic evaluation according to animal species. Following maps of the sites, the highest concentration is found on the territory east of the Tisza River, mainly around town Szeged. Equestrian graves with partially buried horses dated mostly to the early phase of the Period of the Avar Khaganate were excavated here. Graves with partially buried animals, mostly those with horses, have numerous parallels in nomadic communities living in the East European steppe zone. Finally, interpretation of this phenomenon is given. It is connected with Bulgarian Kutrigurs, whose military potential was integrated into the Khaganate's armed forces after the Avars had defeated them. The Kutrigurs probably settled the area of the Carpathian Basin - to the east of the Tisa River where the majority of such graves was found.

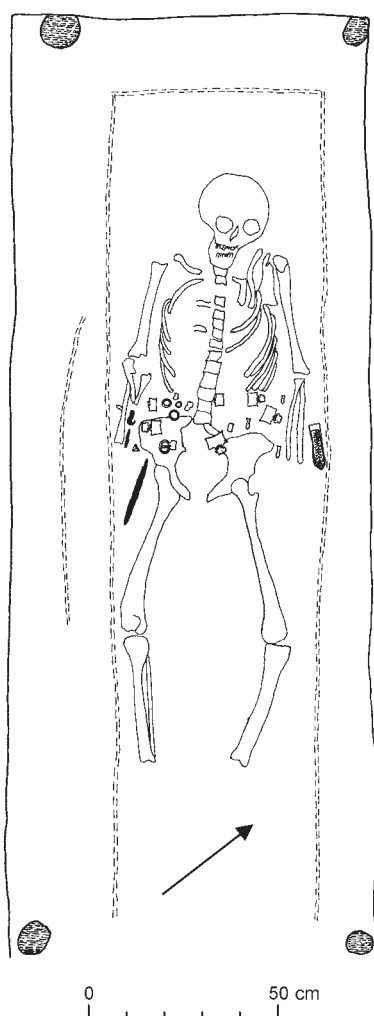
Key words: Carpathian Basin, Avar Khaganate period, graves, partially buried animals.

Počas zemných úprav na nevýraznej dune v katastri obce Čierny Brod boli buldozénom porušené pamiatky z viacerých období. Záchranný výskum uskutočnil L. Veliačik (Archeologický ústav SAV v Nitre) v jesenných mesiacoch roku 1966. Preskúmané boli kostrové hroby zo staršej doby bronzovej, časť žiarového pohrebiska z neskorej doby rímskej, kostrové hroby z obdobia avarského kaganátu a niekoľko sídliskových objektov z praveku a včasného stredoveku (Veliačik 1969, 301). Predmetom tohto príspevku je hrob 63, predstavujúci súčasť pohrebiska z obdobia avarského kaganátu, ktoré bolo prednedávnom publikované (Zábojník 2006). Na uvedenej nekropole sa celkovo preskúmalo 19 kostrových hrobov, pričom dva z nich sa nachádzali v sonde vytýčenej vo vzdialenosti 76 m od hranice skúmanej plochy. Vzhľadom na to, že sa ničím nelíšia od ostatných hrobov pohrebiska, možno ich považovať za jeho súčasť. Ak vezmeme do úvahy predpokladanú veľkosť plochy a hustotu hrobov, pohrebisko v Čiernom Brode rozhodne nepatrí medzi malé nekropoly a odhadovaný pôvodný počet hrobov okolo 300 isto

nie je prehnaný. Zostáva nám len konštatovať, že sa z neho preskúmalo iba torzo.

Z hľadiska pohrebných zvyklostí sa pohrebisko v Čiernom Brode ničím neodlišuje od súvekých nekropol. Hrobové jamy majú vo väčšine prípadov obdĺžnikový tvar prevažne s pravouhlými rohmi. Lichobežníková hrobová jama je ojedinelá. Vzhľadom na malú hĺbku niekoľkých detských hrobov sa nepodarilo fixovať tvar ich hrobových jám. Zomrelí boli ukladaní do hrobových jám vo vystretej polohe na chrbte s hornými končatinami pozdĺž tela. Prevláda orientácia SZ-JV, resp. v smere susediacich derivátov (ZSZ-VJV, SSZ-JJV). Iba v troch prípadoch sa zistili stopy úprav hrobových jám pomocou dreva. Ide o tzv. rámové obloženie, v jednom prípade kombinované so štvorkolovou konštrukciou - hrob 88 (obr. 1). Práve tento hrob obsahoval najbohatšie prílohy (súprava opaskových kovaní, železný nôž, kresadlo). Na základe polohy jednotlivých kovaní v hrobe som sa pokúsil rekonštruovať pôvodný vzhľad opaska zdobeného liatymi bronzovými kovaniami (Zábojník 2006, obr. 6; 7). Ostatné nálezové celky obsahovali pomerne chu-

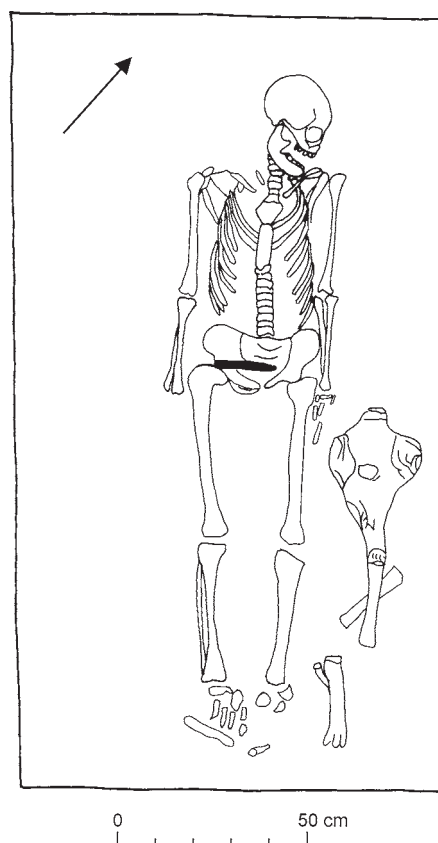
¹ Štúdia vznikla v rámci grantového projektu 2/6123/26 agentúry VEGA.

Obr. 1. Čierny Brod. Hrob 88 s konštrukciou (podľa: Zábojník 2006, tab. IX).

dobné prílohy (jednoduché typy náušnic a korálikov, bežné predmety dennej potreby a keramiku).

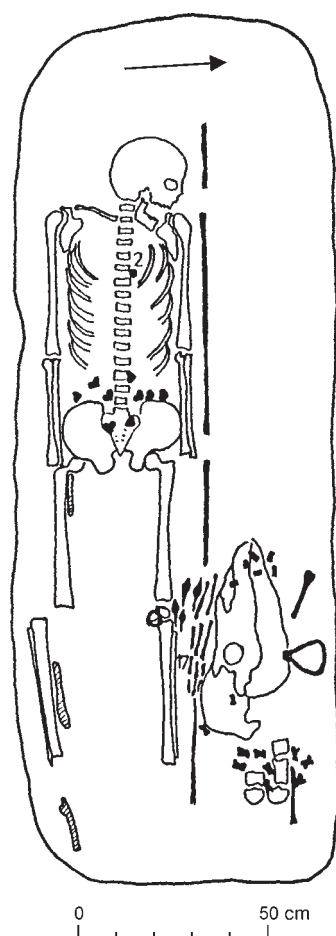
Výnimočný bol jazdecký hrob 63 (obr. 2). Okrem ľudského skeletu obsahoval aj lebku a distálne časti končatín koňa. Na základe tejto skutočnosti vyslovil autor výskumu (L. Veliačik) domnienku, že ide o hrob staromaďarského jazdca. Veľkosťou hrovej jamy, orientáciou, hĺbkou a polohou na pohrebisku sa nelíšil od ostatných hrobov z obdobia avarského kaganátu. Vzhľadom na absenciu konského postroja a spomínané nálezové okolnosti možno vysloviť predpoklad datovania hrobu 63 do 8. stor. Po hrobe 233 z pohrebiska v Čataji (Zábojník 1993, 30, obr. 3) je to na území Slovenska druhý prípad jazdeckého hrobu s parciálnym spolupočovaním koňa, ktorý možno datovať do neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu².

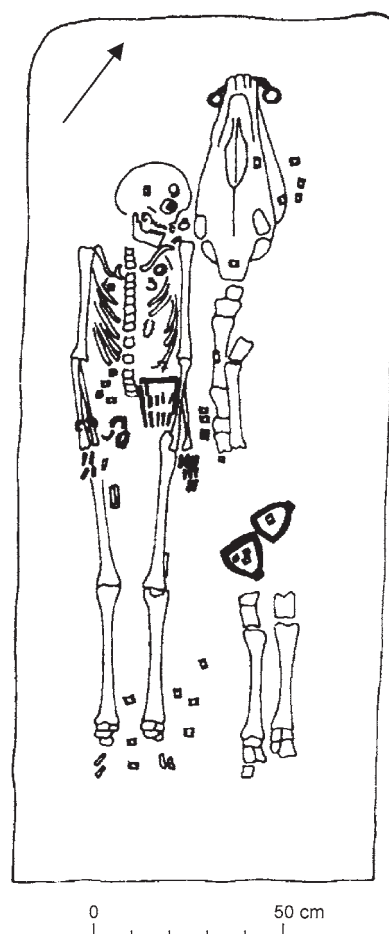
Obr. 2. Čierny Brod. Hrob 63 s parciálnym spolupočovaním koňa (podľa: Zábojník 2006, tab. VI).

Zvyk pochovávať jazdca s neúplným konským skeletom je charakteristický pre staromaďarské komunity. Nie zriedka tvoria inventár takýchto jazdeckých hrobov charakteristické strmene, resp. iné súčasti konského postroja, ako to dokladá napríklad hrob 82 z pohrebiska Malé Kosihy (obr. 3). V zásype hrovej jamy hrobu 63 z Čierneho Brodu sa síce našli fragmenty včasnostredovekej keramiky, avšak inventár tohto „jazdeckého hrobu“ tvoril iba železný nôž. Veľmi dôležitou skutočnosťou je aj spôsob uloženia hlavy koňa do hrobu. Na staromaďarských pohrebiskách z územia Slovenska je bez výnimky konská lebka uložená tak, aby bol neúplný skelet koňa orientovaný rovnako ako telo jazdca. Je tomu tak aj vtedy, keď sa predpokladá uloženie vypchatej kože zvieraťa pozdĺž kostry jazdca (obr. 4). Vo všeobecnosti sa konštatuje, že v staromaďarských hroboch je hlava koňa otočená ňufákom v smere lebky pochovaného ľudského jedinca. V prípade hrobu 63 z Čierneho Brodu je však orientovaná opačne. Takýto spôsob ukladania lebky koňa bol v období avarského kaganátu síce zriedkavý, predsa však nie ojedinelý. Azda ho môžeme považovať

² Porovnaj k tomu výsledky analýzy postupu pochovávaní na pohrebisku v Čataji (Zábojník 1995, obr. 4).

Obr. 3. Malé Kosihy. Hrob 82 (podľa: Hanuliak 1994, tab. XVIII).

Obr. 4. Sereď II. Hrob 4/55 (podľa: Točík 1968, obr. 19: 3).

za istú reminiscenciu jazdeckých hrobov s opačne orientovanou kostrou koňa.

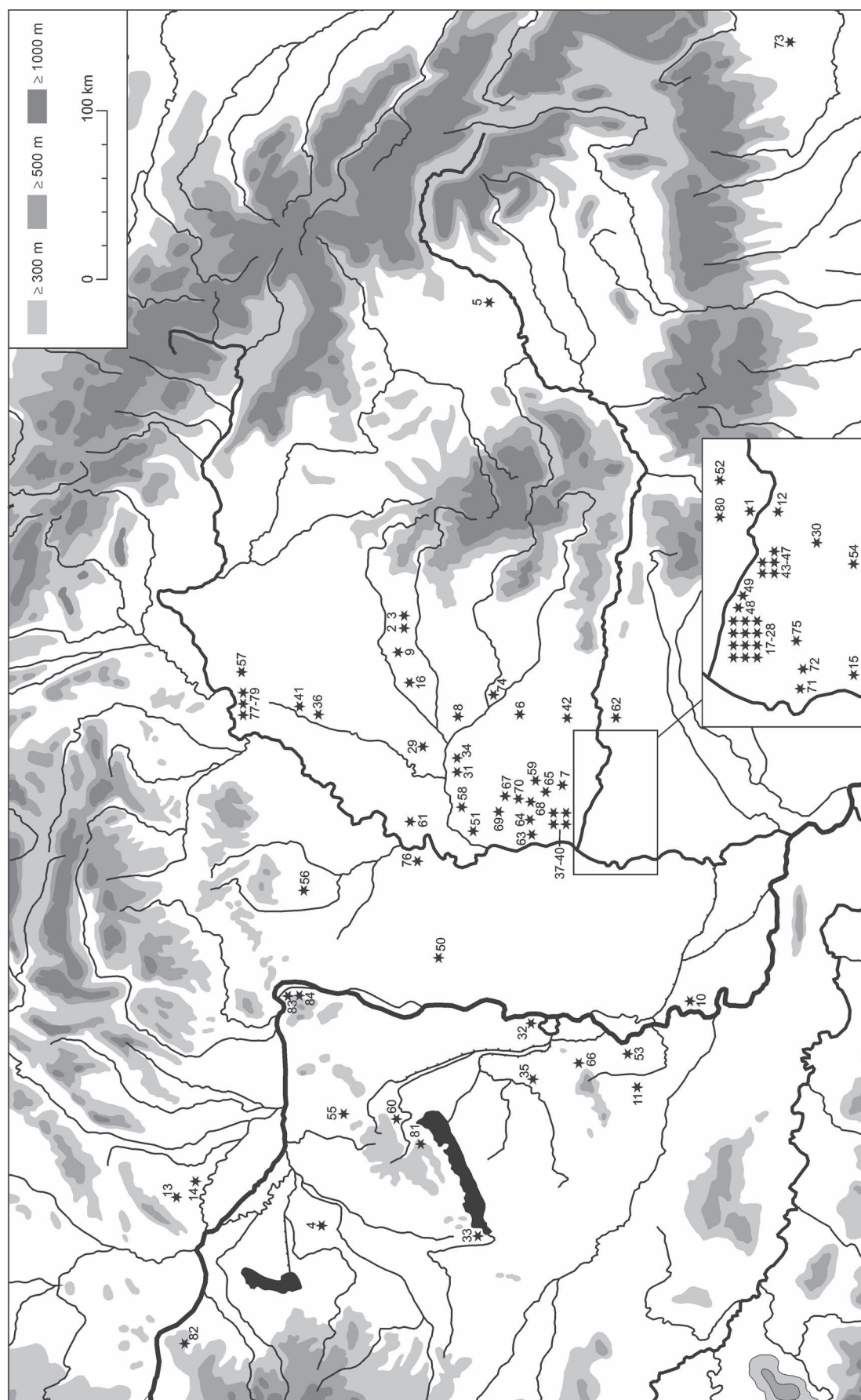
Podrobnou analýzou jazdeckých hrobov z územia Slovenska, ktoré sú pripisované staromaďarskému etniku, som dospel k poznatku, že ich hĺbka osciluje medzi hodnotami 50-90 cm. Jedinú výnimku predstavuje hrob 5 z pohrebiska v Bátorových Kosihách³, ktorého neobyčajne veľká hrobová jama s rozmermi 315 x 110 cm bola údajne až 145 cm hlboká (Liptáková 1964, 242, 243, obr. 4). Ak neberieme do úvahy viaceré schematické znázornenia tvarov hrobových jám, dopracujeme sa k názoru, že staromaďarské etnikum hľbilo pre svojich nebožtíkov pomerne plytké hrobové jamy zvyčajne v tvare obdĺžnika so zaoblenými rohmi. Jednoznačne prevažuje orientácia v smere Z-V, avšak vyskytujú sa aj odchýlky na SZ a S. Tzv. opačná orientácia sa objavuje iba výnimočne.

Jedným z charakteristických znakov obdobia avarského kaganátu sú jazdecké hroby, do ktorých bol uložený celý skelet koňa. Tzv. parciálne spolupočovanie koňa bolo pred rokom 1960 v „avarskej

archeológii“ prakticky neznáme. Bádania považovali jeho rôzne varianty za špecifické prejavy pohrebného ritu staromaďarského etnika (Bóna 1990, 114). Dnes však už poznáme celý rad lokalít s výskytom takýchto hrobov.

V nasledujúcom súpise sú uvedené tie pohrebiská, na ktorých boli zistené hroby ľudských jedincov s parciálnym spolupočovaním koňa, prípadne iného zvieraťa. Som si vedomý skutočnosti, že ich počet je zrejme vyšší, avšak predložené údaje sú čerpané z literatúry, teda nepublikované komplexy nemohli byť zohľadnené. K uvedenému názoru ma opodstatňuje aj poznámka (Lőrinczy 1996, 188), v zmysle ktorej na území východne od rieky Tisy je údajne 190 včasnoavarských pohrebísk, pričom na päťdesiatich z nich sa zistili hroby s parciálnym spolupočovaním zvieraťa. Treba ešte podotknúť, že viaceré nálezové celky možno len s výhradou označiť za hroby s parciálnym spolupočovaním koňa/iného zvieraťa.

³ Pohrebisko v Bátorových Kosihách je publikované pod označením Vojnice (Liptáková 1964).

Mapa 1. Lokality s výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat v stredodunajskom priestore. Čísla na mape zodpovedajú číslovaniu lokalít v súpise.

V súpise sú prezentované údaje o hroboch ľudských jedincov s parciálnym spolupočovaním koňa/iného zvierťa, datované do obdobia avarského kaganátu na území Karpatskej kotliny. Pri jeho zostavovaní som vychádzal z príspevkov uverejnených prednedávnom (Lőrinczy 1992; Mesterházy 1987), avšak niektoré údaje publikované v poslednej dobe som doplnil z iných prác. Keďže viaceré informácie o parciálnom spolupočovaní koňa/iného zvierťa sú nedostatočným spôsobom zverejnené, v predložennom súpise uvádzam čo možno najpodrobnejšie opisy jednotlivých hrobových celkov. Vychádzal som z pôvodných údajov, ktoré boli publikované vo viacerých prípadoch v maďarčine⁴. Mnohé informácie bolo potrebné verifikovať s údajmi z neskorších publikácií a naopak. Názvoslovie pohrebísk (t. j. lokalita s uvedením polohy) sú uvedené v takej podobe, aká je použitá v publikácii ADAM 2002, avšak s výnimkou niektorých rumunských nálezísk, ktoré sú v tejto práci uvádzané inak ako na mape Rumunská⁵, ktorá slúžila ako podklad pre situovanie jednotlivých toponým. Lokality z územia bývalej Juhoslávie (YU) sú situované na teritóriu dnešného Srbska. Niektoré pohrebiská však v súpise ADAM 2002 nie sú uvedené (Darvas-Papok dombja, Hortobágy-Kandrahalom). V jednom prípade (Hajdúszoboszló) nebolo možné identifikovať lokalitu pomocou súpisu ADAM 2002 (156). Alternatívne maďarské názvoslovie pri náleziskách ležiacich mimo územia súčasného Maďarska je uvádzané, ak bola lokalita pod týmto označením publikovaná, resp. ak tam bol pred rokom 1918 uskutočnený výskum alebo získané nálezy. Poradové číslo abecedne zoradených lokalít v súpise zodpovedá ich číslovaniu na mape (mapa 1). Do súpisu nebola zaradená lokalita Komárno-Lodenica, keďže je viac ako otázna. Pri čítaní štúdie zaoberajúcej sa analýzou zvieracích zvyškov z tohto pohrebiska (Ambros 1987) som narazil na údaje o výskyte zvieracích kostí (lebka a iné kosti hovädzieho dobytká) v hrobe 85. Podľa opisu tohto porušeného hrobu (Trugly 1987, 271) bola lebka hovädzieho dobytká uložená na „sarkofágu“. V zásype hrobu sa našli aj ďalšie hovädzie kosti pochádzajúce z distálnych častí končatín. Na publikovanej ilustrácii⁶ (Ambros 1987, obr. 3) je viditeľné hrubé oddelenie (preseknutie) kostí, čo by zodpovedalo našim predstavám o spôsobe získania zvieracej

kože. Jediným problémom zostáva skutočnosť, že v publikovanej štúdii sa nikde *expressis verbis* neuvádza, či kosti končatín a lebka pochádzajú z jedného zvierťa. Tento fakt spolu s porušením hrobu môj predpoklad do značnej miery relativizuje. Počas druhej etapy výskumu pohrebiska v Komárne-Lodenici boli odkryté ďalšie hroby obsahujúce lebky a distálne časti končatín hovädzieho dobytká. Autor výskumu uvádza, že vo viacerých jazdeckých hroboch sa našli lebky a kosti končatín, ktoré boli zrejme súčasťou odratej kože zvierťa, položené na drevenú konštrukciu (Trugly 1993, 219). Tento jeho názor vzhľadom na značné porušenie hrobov však nemožno doložiť. Azda iba v prípade porušeného ženského hrobu 98 možno uvažovať o uložení zrolovanej kože zvierťa, obsahujúcej aj lebku a kosti končatín (Trugly 1993, 193, obr. 5)⁷. Časové určenie celkov je uvádzané v skrátenej podobe, t. j. včasný, stredný a neskorý stupeň (ide o jednotlivé úseky obdobia avarského kaganátu v zmysle jeho trojstupňovej periodizácie).

Za názvom lokality je v zátvorke uvedená skratka príslušnej krajiny: Rakúsko/Austria (A); Maďarsko/Hungary (HU); Juhoslávia/Yugoslavia (YU); Rumunsko/Romania (RO); Slovensko/Slovakia (SK).

Súpis

1. **Apátfalva-Vámház** (HU), hroby 1, 3 a 7. V roku 1971 bolo počas záchranného výskumu odkrytých 8 hrobov s neobvyklou orientáciou S-J (Lőrinczy/Szalontai 1996, 271, 272). V troch z nich boli okrem pozostatkov ľudského jedinca aj kostrové zvyšky zvierat. V mužskom hrobe 1 sa našli kosti hovädzieho dobytká. V ženskom hrobe 3 bol uložený „rozštvrtý“ skelet teľaťa a kosti distálnych častí teľacích končatín v anatomickej usporiadaní. Okolo skeletu dospelého jedinca v hrobe 7 boli rozložené rôzne kosti hovädzieho dobytká (polovica lebky, kosti distálnych častí končatín v anatomickej usporiadaní a stavce). Pohrebisko je datované do neskorého stupňa na základe výskytu liatych bronzových kovaní (ADAM 2002, 24).
2. **Ártánd-Platthy M. birtoka** (HU), ojedinelý hrob. Podľa pôvodnej informácie (Cseplő 1896) bol na uvedenej lokalite ešte v roku 1896 odkrytý ojedinelý hrob obsahujúci okrem ľudských kostí aj lebku koňa a kosti zo spodných častí jeho končatín. V neskoršej publikácii (Hampel 1905, II, 363-365; III, tab. 274) sa spomína „jazdecký hrob“ bez bližšieho opisu nálezových

⁴ Pri prekladoch týchto (často krát starých) textov mi výrazne pomohli viacerí kolegovia z Archeologického ústavu SAV v Nitre. Chcem sa na tomto mieste úprimne poďakovať H. Baliovej, G. Fusekovi, J. Jakabovi a G. Nevizánskemu.

⁵ România. 1:750.000. Marco Polo. Ostfildern 2000.

⁶ Kostí jednej prednej a jednej zadnej končatiny boli spojené do celkov vytvárajúcich torzá končatín.

⁷ Na základe kresby sa to dá predpokladať. Táto domnienka je však v rozpore s konštatovaním autora výskumu, v zmysle ktorej „Im Frauengrab 98 befand sich die Teilbestattung eines Rindes, d. h. der Schädel ohne die Extremitätenknochen zusammen mit Resten eines Haushuhns, ...“ (Trugly 1993, 219).

okolností. Hrobový celok obsahoval funkčné a početné dekoratívne súčasti konského postroja (pozlátané okrasy), ktoré umožňujú datovanie celku do včasného stupňa. Naproti tomu pomerne mladý ľudský jedinec bol vyzbrojený iba lukom a hrotmi šípv.

3. **Ártánd-F/142. határkő** (HU), ojedinelý hrob. V bezprostrednej blízkosti maďarsko-rumunských hraníc bol v roku 1967 pri kopaní piesku porušený ojedinelý kostrový hrob orientovaný v smere SSZ-JJV (*Mesterházy 1987*, 219-222). Pozostatky osedlaného koňa (distálne časti končatín) sa zistili 20 cm nad ľudským skeletom a o ďalších 20 cm vyššie boli uložené kosti končatín dvoch zvierat (kôň a žriebä). Hrobový celok obsahoval kovové súčasti konského postroja (strmene, zubadlo, pracka) a pomerne prostú výzbroj bojovníka (kostené obloženie luku, hrot šípu, hák z tulca). Aj keď mám istú pochybnosť o správnosti časového určenia uvedeného celku, rešpektujem autorovo datovanie (*Mesterházy 1987*, 230) do včasného stupňa.
4. **Bágyog-Gyűrhegy-Homokbánya**⁸ (HU), hroby 17 a 80. Ťažbou piesku bolo na lokalite takmer zničené pohrebisko. Počas viacerých etáp sa odkrylo viac než 100 hrobov. Dva z hrobov obsahovali ľudské aj zvieracie pozostatky. V hrobe 17 bola pochovaná žena, ktorej výbavu tvorili náušnice, perly náhrdelníka, nádoba a lebka, resp. iné kosti ovce. Mladík pochovaný v hrobe 80 mal pomerne skromné prílohy (železný nôž a pracka, bronzový hák, nádoba). Rovnako ako v predchádzajúcom prípade, aj v tomto hrobe boli zvyšky zvierat - lebky a dlhé kosti ovce a kozy. Oba hrobové celky možno datovať do neskorého stupňa. Na základe opisu (*Tomka 1972*, 31, 32, 35) vzniká dojem, že v oboch hrobach boli parciálnym spôsobom spolupočované zvieratá (*Szőke 1979*, 82, 83).
5. **Band/Bandul de Câmpie/Mezőbánd** (RO), údajne až 14 hrobov. Medzi lokalitami s výskytom hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa sa uvádza aj toto veľké pohrebisko priradované do gepidsko-avarskej mocenskej štruktúry (naposledy *Harhoiu 2001*, 139). Autor prvej publikácie uvádza 14 hrobov (*Kovács 1913*, 367), v ktorých sa okrem ľudských kostí našli aj zvyšky konských skeletov (vo viacerých prípadoch sa spomínajú lebky a kosti končatín koní). Niektorí bádatelia prejavujú skepsu k ich začleneniu do skupiny hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa (*Lőrinczy 1992*, 120, pozn. 34).
6. **Békéscsaba-Repülőtér** (HU), porušený hrob. Pri odstraňovaní menšieho pahorku boli porušené viaceré hroby. Medzi nimi aj jeden ženský hrob orientovaný v smere V-Z, v ktorom mala pochovaná pri nohách uloženú „lebku psa“. Napriek skutočnosti, že je tento nálezový celok v súpise *G. Lőrinczyho* (1992, 113, 119, pozn. 26) uvádzaný, možno ho iba s výhradou považovať za hrob s parciálnym spolupočovaním zvierat.
7. **Békéssámson-Móricz Zs. u. 12** (HU), hrob 1. Počas záchranej akcie bol v roku 1987 preskúmaný a zdoku-

mentovaný hrob (neskôr označený ako hrob 1), v ktorom sa cca 25-36 cm nad ľudským skeletom nachádzali zvyšky kostry koňa - lebka a kosti končatín (*Lőrinczy 1998*, 344, obr. 5: 9). Hrobový celok obsahoval pomerne prosté prílohy (železné predmety a fragmenty, súčasti konského postroja - strmene „časnoavarského typu“, zubadlo, pracka).

8. **Bélmegyer-Csömöki domb** (HU), hroby 27 a 146. Medzi rokmi 1985 až 1989 bolo na pohrebisku odkrytých celkovo 243 hrobov. V porušenom hrobe 27 sa okrem ľudských kostí našli aj časti skeletu koňa. Autor výskumu sa domnieva, že ide o hrob s parciálnym spolupočovaním koňa (*Medgyesi 1984-1985*, 244). Hrob 146 obsahoval lebku a dve holenné kosti pravdepodobne ovce (*Medgyesi 1984-1985*, 246). Na pohrebisku sa našiel typický inventár pre neskorý stupeň. Preto možno aj uvedené hroby datovať do tohto časového úseku.
9. **Biharkeresztes-Lencsésahát** (HU), ojedinelý hrob. Počas príležitostného kopania piesku bol v roku 1966 objavený kostrový hrob (*Mesterházy 1987*, 222-229). Na tej istej úrovni po pravej ruke pochovaného ľudského jedinca sa nachádzali časti skeletu rovnako orientovaného koňa (lebka a spodné časti končatín). Hrobový celok obsahoval súčasti konského postroja (strmene „časnoavarského typu“, zubadlo, pracka) a prílohy tvoriace výbavu bojovníka (jednoostrý meč s krúžkom na rukoväti, hrot oštepu a kostený téglik).
10. **Bogojevo-Nekropola IV/Gombos-IV. sz. temető** (YU), hrob 22. Počas výstavby železnice bolo zemnými prácami zničených cca 150 hrobov. V rámci záchranného výskumu v rokoch 1907-1908 sa odkrylo 66 hrobov. V hrobe 22, ktorý obsahoval pomerne chudobné prílohy (zubadlo, pracka, nôž, krúžok), sa našla lebka a kosti spodných častí končatín koňa (*Pogány 1908*, 408). Na pohrebisku absentujú pamiatky charakteristické pre starší a stredný stupeň, preto sa domnievam, že hrob 22, obsahujúci v podstate nedatovateľný materiál, možno takmer s istotou klásť do neskorého stupňa.
11. **Boly-Sziebertpuszta A** (HU). Ťažbou hliny sa zničilo viacero hrobov. V roku 1960 boli počas záchranného výskumu preskúmané dve skupiny hrobov. Do skupiny označenej „A“ patria hroby 1, 19, 53, 58, 59, 61, 62, 63, 67 (*Szőke 1979*, 83, 84; *Papp 1962*; *ADAM 2002*, 63, 64). V hrobe 1 bol pochovaný muž stredného veku, ktorého výbavu tvorili aj liate bronzové kovania opaska. Okrem ľudských kostí sa v hrobe našla lebka a kosti distálnych častí končatín hovädzieho dobytká. V hrobe 19 bol pochovaný mladý muž, ktorému dali do hrobu aj opaskovú garnitúru pozostávajúcu z plechových tepaných kovaní. Nad kostrou muža bola lebka a kosti končatín ovce. Do hrobu 53 uložili cca 6-ročné dieťa. Nad jeho kostrou sa zistila lebka a kosti končatín ovce. Inventár hrobu je nedatovateľný. V ženskom hrobe 58 sa našla lebka a kosti končatín hovädzieho dobytká. Prílohy azda

⁸ V poslednom súpise nálezísk z obdobia avarského kaganátu (*ADAM 2002*, 32), je lokalita uvádzaná pod názvom Bágyog-Gyűrhegy, resp. Bágyogszóvát.

možno datovať do neskorého stupňa. Z hrobu 59, v ktorom bol pochovaný mladý muž, pochádza aj lebka a kosti končatín hovädzieho dobytká. Plechové kovanie opaska možno azda datovať do začiatku neskorého stupňa. V hrobe 61 sa nad skeletom ľudského jedinca našla lebka a kosti končatín ovce. Pochovaný mal garnitúru pozostávajúcu z plechových a liatych bronzových kovaní. Mladá žena pochovaná v hrobe 62 bola vybavená v podstate nedatovateľnými prílohami. Nad jej skeletom sa našla čeľusť a kosti končatín ovce. V hrobe 63 bol pochovaný muž stredného veku. Na viacerých miestach v hrobovej jame boli kosti hovädzieho dobytká a ovce, z ktorej pochádza lebka a kosti končatín. Hrob obsahoval aj niekoľko jednoduchých plechových kovaní opaska. Do hrobu 67 bol uložený dospelý jedinec neurčeného pohlavia. Asi 30-35 cm nad dnom hrobu boli roztrúsené kosti (lebka, kosti končatín) menšieho cicavca, azda ovce. Je viac než otázne, či v tomto prípade ide o parciálne spolupochovanie zvieratá. Túto pochybnosť možno vysloviť aj v iných prípadoch. V hrobách sa totiž okrem lebiek nachádzajú aj kosti distálnych častí končatín, ale absenciu ich anatomické usporiadanie.

12. **Cenad/Csanád-Bukovapuszta (RO).** Na tejto lokalite boli zrejme porušené viaceré hroby. Jeden z nich bol čiastočne preskúmaný. Ide o hrob dospelého jedinca, azda muža, pri nohách ktorého sa našla konská lebka. Spomínajú sa aj distálne časti končatín. Gy. Kisléghi Nagy (1911, 311, 312) uvádza z tohto hrobu nález zubadla a dvoch strmeňov. V publikácii spomína *expressis verbis* aj jazdecký hrob z obdobia zaujatia vlasti („honfoglalás kori lovas sír“), preto sa možno oprávnenne domnievať, že prvý z uvedených hrobov možno datovať do obdobia avarského kaganátu (včasný stupeň). Túto domnienku podporuje aj zmienka v súpise, ktorého autorom je G. Lőrinczy (1992, 113). Poloha „Bukovapuszta“ je uvedená aj pri lokalite Dudeştii Vechi, ktorá leží v susedstve obce Cenad. Na základe opisu (Kisléghi Nagy 1911, 314) však možno vysloviť domnienku, že ide o dve nálezišká ležiace v jednom chotári na území dvoch susediacich obcí.
13. **Čataj-Zemanské Gejzove (SK), hrob 233.** Počas výskumu v roku 1988 bol odkrytý kostrový hrob, v ktorom bol pochovaný dospelý jedinec. Po jeho ľavici na úrovni hlavy bola uložená lebka koňa a v strede hrobovej jamy distálne časti dvoch končatín (Zábojník 1993, 30, obr. 3). Jedinou prílohou v hrobe bolo v podstate nedatovateľné železné zubadlo. Na základe analýzy postupu pochovávaní však možno uvedený nálezový celok jednoznačne datovať do 8. stor., dokonca azda do jeho mladšieho úseku (Zábojník 1993, 30).
14. **Čierny Brod-Šiškadomb (SK), hrob 63.** V rámci záchranného výskumu v roku 1966 bol odkrytý aj hrob obsahujúci okrem ľudského skeletu tiež lebku a distálne časti končatín koňa (Zábojník 2006, 101, 106, 109, tab. VI). Hrobový inventár neumožňuje presné datovanie hrobu, avšak na pohrebisku v Čiernom

Brode sa vyskytli iba predmety z neskorého stupňa. To ma opodstatňuje zaradiť do tohto úseku aj uvedený hrobový celok.

15. **Čoka-Kremenjak/Csóka-Tűzköveshalom (YU), azda hroby 13, 43 a 46.** Vzhľadom na skutočnosť, že pohrebisko bolo skúmané začiatkom 20. stor. a podstatne neskôr publikované (Kovrig/Korek 1960), viaceré údaje majú charakter indicie, resp. domnienky. Týka sa to predovšetkým číselného označenia hrobov. V hrobe 13 sa okrem kostrových zvyškov ľudského jedinca našla aj lebka a ďalšie kosti hovädzieho dobytká. Je však otázne, či ide skutočne o hrob s parciálnym spolupochovaním zvieratá (Szőke 1979, 97). Ako príloha sa z tohto hrobu uvádza náušnica, na základe opisu ktorej (bronzová oválna náušnica so skleným príveskom v tvare kužela) by bolo možné uvedený celok datovať do neskorého stupňa. Hrob 43 predstavuje samostatný hrob koňa s neúplnou kostrou (lebka, dlhé kosti a lopatky?). Do papule bolo vložené zubadlo a v blízkosti sa našiel železný strmeň (Kovrig/Korek 1960, 260, tab. CV: 2). V hrobe 46 bola vedľa pravého ramena ženy uložená lebka koňa, ktorý mal v papuli železné zubadlo. Hrobový inventár tvorili ešte dve náušnice, niekoľko korálikov z náhrdelníka a praslen (Kovrig/Korek 1960, 262, tab. CII: 12, 15). Otázne je aj časové určenie hrobov 43 a 46. Železné predmety sú v podstate nedatovateľné, avšak inventár ženského hrobu (náušnice, korálik v tvare melónového jadra, drobné koráliky žltej farby a dvojkonický zdobený praslen) by bolo možné azda datovať do stredného stupňa.
16. **Darvas-Papok dombja (HU), ojedinelý hrob.** Z veľmi stručnej správy (Mesterházy 1965, 22) sa dozvedáme, že v hrobe orientovanom v smere V-Z sa vedľa kosti ľudského jedinca našli kosti z nôh hovädzieho dobytká. Tento nálezový celok možno preto iba s výhradou zaradiť medzi hroby s parciálnym spolupochovaním zvieratá.
17. **Deszk D (HU), hroby 170? a 175.** V tridsiatich rokoch minulého storočia bolo pri výskume pohrebiska z 11.-12. stor. odkrytých 12 hrobov z obdobia avarského kaganátu (ADAM 2002, 109; Csallány, D. 1943a, 162)⁹. V ženskom hrobe 170 bola iba kosť hovädzieho dobytká a lebka ovce/kozy. Zrejme nejde o hrob s parciálnym spolupochovaním zvieratá, hoci je o ňom zmienka v súpise (Lőrinczy 1992, 113, 114). V mužskom hrobe 175 sa našli dve konské lebky (jedna z nich mala v papuli zubadlo) a kosti distálnych častí končatín. Z hrobu pochádza ešte pár strmeňov okrúhleho tvaru, plechové nákončie a platnička z lamelového panciera. Na základe týchto príloh možno hrobový celok datovať do včasného stupňa.
18. **Deszk G (HU), údaje hroby 4, 5, 7, 8, 13, 16, 18, 19, 21, 23, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 51, 53.** Informácie o hrobách tohto komplexne nepublikovaného pohrebiska som čerpal zo súpisu včasnoavarských hrobov s parciálnym spolupochovaním koňa (Lőrinczy 1992, 114). Údaje pochádzajú z dokumentá-

⁹ G. Lőrinczy (1992, 119, pozn. 30) sa domnieva, že skutočný počet hrobov z obdobia avarského kaganátu bol podstatne vyšší.

- cie nachádzajúcej sa v Múzeu Ferenc Móra v Szegede (Móra Ferenc múzeum, Régészeti adattár). Z opisov jednotlivých hrobov však nevplýva, že jednoznačne ide o hroby s parciálnym spolupočovaním zvierat. Vo výplniach hrobov sa vyskytli lebky a iné kosti koní, ale aj hovädzieho dobytká a oviec/kôz. Konkrétne spôsoby uloženia zvyškov zvieracích skeletov si však nemožno overiť. Podľa údajov v súpise *ADAM 2002* (109, 110) bolo na lokalite odkrytých celkovo 58 hrobov, niekoľko aj tzv. tunelových hrobov (nem. „Stollengrab“). V nich boli umiestnené časti konských kostier a kostier hovädzieho dobytká, pochovaných tzv. parciálnym spôsobom. Lokalita je pravdepodobne identická s pohrebiskom označeným ako Deszk P. Iba hrob 8 bol kompletne publikovaný (Csallány, D. 1939, 126-129). Z opisu vyplýva, že v tomto tunelovom jazdeckom hrobe, datovanom na základe príloh do včasného stupňa, sa našli lebky viacerých zvierat (kôň, hovädzí dobytok, ovca, pes).
19. **Deszk H** (HU), hroby 4, 7, 8, 9, 15, 17, 18, 20. V prípade tohto pohrebiska som vychádzal zo súpisu včasnoavarských hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa (Lőrinczy 1992, 114). Vo výplniach hrobov sa vyskytli lebky a iné kosti koní, ale aj hovädzieho dobytká a oviec/kôz. Konkrétne spôsoby uloženia zvyškov zvieracích skeletov si však nemožno overiť. Podľa údajov v súpise *ADAM 2002* (110) bolo na lokalite odkrytých celkovo 22 hrobov z obdobia avarského kaganátu, medzi nimi aj tzv. tunelové hroby (nem. „Stollengrab“). Isté rozpaky pociťujem pri datovaní jednotlivých komplexov. Okrem predmetov nesporne datovaných do včasného stupňa (náušnice s pyramidovitým záveskom, maskovité kovania, strmene „včasnoavarského typu“, perly s očkami a pod.) sa spomínajú aj artefakty, ktoré by som do uvedeného stupňa nezaradil (bronzové liate nákončie, dvojkoľnícky zdobený praslen, perly v tvare melónového jadra).
20. **Deszk L** (HU), hroby 1, 5, 7, 8, 9, 10, 11. V prípade tohto pohrebiska som vychádzal zo súpisu včasnoavarských hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa (Lőrinczy 1992, 114). Vo výplniach hrobov sa vyskytli lebky a iné kosti koní, ale aj hovädzieho dobytká a oviec/kôz. Konkrétne spôsoby uloženia zvyškov zvieracích skeletov si však nemožno overiť. Podľa údajov v súpise *ADAM 2002* (110) bolo na lokalite odkrytých celkovo 13 hrobov, z ktorých pochádza materiál jednoznačne datovateľný do včasného stupňa.
21. **Deszk M-Czucz I.** (HU), hroby 1, 2, 3, 4 a 6. Podľa údajov v doplnku k lokalitám s parciálnym spolupočovaním zvierat (Lőrinczy 1996, 180) sa na pohrebisku vyskytli viaceré takéto celky. V hrobe 1 bola pri nohách pochovaného konská lebka so zubadlom. K hrobu 2 nie sú k dispozícii žiadne ďalšie informácie. V hrobe 3 sa pri nohách pochovaného ľudského jedinca nachádzala lebka koňa a časti jeho končatín. Rovnako v hrobe 4 sa pri nohách pochovaného našla konská lebka a ozdoby postroja. V hrobe 6 boli nad skeletom ľudského jedinca ovčie a hovädzie kosti bez bližšieho určenia. Podľa súpisu *ADAM 2002* (110, 111) bolo na lokalite odkrytých 5 hrobov z obdobia avarského kaganátu, z toho v štyroch bolo zistené parciálne spolupočovanie (*expressis verbis* „partielle Reiterbestattung“). Inventár hrobov umožňuje zaradiť toto pohrebisko do včasného stupňa.
22. **Deszk N-Czucz II.** (HU), hrob 2. V tomto jazdeckom hrobe sa okrem celého konského skeletu našla aj lebka ďalšieho koňa (Lőrinczy 1992, 115). Podľa publikácie *ADAM 2002* (111) bolo na lokalite odkrytých 9 hrobov (z toho jeden s parciálnym spolupočovaním - „partielle Reiterbestattung“), ktoré možno na základe stručného opisu inventára azda datovať do včasného stupňa.
23. **Deszk O-Czucz III.** (HU), hroby 1 a 5. Podobne ako pri iných pohrebiskách nachádzajúcich sa v katastri obce Deszk, aj v prípade tejto lokality sú prezentované údaje zo súpisu pohrebísk s parciálnym spolupočovaním (Lőrinczy 1992, 115). V hrobe 1 boli nad kostrou ľudského jedinca zistené kosti ovce. Muž pochovaný v hrobe 5 mal pri nohách lebku koňa a lebku ovce, kosti končatín sa však nespomínajú (Csallány, D. 1969-1971, 13). Podľa publikácie *ADAM 2002* (111) bolo na pohrebisku 8 hrobov, ktorých inventár možno datovať do včasného stupňa.
24. **Deszk P** (HU), hroby 1, 3, 6. Údajne tri celky možno zaradiť do súpisu hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat (Lőrinczy 1992, 115). V hrobe 1 boli pri nohách pochovaného ľudského jedinca uložené tri konské lebky, jedna lebka hovädzieho dobytká a jedna lebka ovce, po ľavej strane ľudského skeletu bola ďalšia konská lebka so zubadlom. Nad kostrou dieťaťa v hrobe 3 sa našla lebka ovce. Hrob 6 bol výklenkový (maď. „padmályos sír“). V priestore nad nohami pochovaného ľudského jedinca bola lebka žriebäťa. Podľa údajov v publikácii *ADAM 2002* (111) sa odkrylo 6 hrobov, pričom lokalita je identická s pohrebiskom označeným ako Deszk G. Inventár hrobov umožňuje datovať pohrebisko do včasného stupňa.
25. **Deszk R** (HU), hrob 1. Prezentované údaje opäť pochádzajú z archívu Múzea Ferenc Móra v Szegede (Lőrinczy 1992, 115). Vo výklenkovom hrobe 1 sa nad kostrou ľudského jedinca našli kosti hovädzieho dobytká a ovce. Podľa údajov v publikácii *ADAM 2002* (111, 112) sa na lokalite odkrylo 5 hrobov. Hoci bolo nálezisko zaradené do súpisu včasnoavarských pohrebísk s parciálnym spolupočovaním zvierat, z opisu materiálu (lisované kovania zdobené pletenčovým vzorom, drobné korálky) nie je celkom jasné, či patrí do včasného alebo stredného stupňa.
26. **Deszk S** (HU), hrob 1. Ojedinelý hrob orientovaný v smere SV-JZ. Nad kostrou ľudského jedinca sa našli početné roztrúsené kosti zvierat bez bližšieho určenia. V doplnku súpisu (čerpajúceho údaje z dokumentácie Múzea Ferenc Móra v Szegede), je tento hrob síce uvedený (Lőrinczy 1996, 180), avšak nedá sa jednoznačne určiť, či ide o hrob s parciálnym spolupočovaním zvierat, a akého zvierat. Jedinou viac-menej istou skutočnosťou je datovanie uvedeného celku do včasného stupňa (*ADAM 2002*, 112).

27. **Deszk Sz¹⁰** (HU), hroby 3, 9, 16 a 20. Aj v tomto prípade (keďže ide o nepublikované pohrebisko) čerpal potrebné informácie G. Lőrinczy (1992, 113) v archíve Múzea Ferenc Móra v Szegede. Hrob 3 obsahoval okrem ľudského skeletu tiež jednu lebku koňa, dve lebky hovädzieho dobytku, jednu lebku ovce a iné zvieracie kosti. V hrobe 9 boli pri nohách ľudského jedinca uložené dve konské lebky. V hrobe 16 sa našla lebka ovce. V hrobe 20 bola opäť pri nohách ľudského jedinca lebka koňa. Inventár hrobov tvorili jednak predmety charakteristické pre včasný, jednak pre neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu (ADAM 2002, 112). Nemožno preto jednoznačne určiť časové súvislosti spomínaných hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat. Rešpektujem však ich zaradenie do včasného stupňa v zmysle súpisu G. Lőrinczyho (1992, 113).
28. **Deszk T** (HU), hroby 7, 12, 18. Údaje týkajúce sa hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat opäť pochádzajú z dokumentácie Múzea Ferenc Móra v Szegede (Lőrinczy 1992, 115). Vo všetkých troch prípadoch ide o tzv. tunelové hroby (nem. „Stollengrab“). Okrem skeletov ľudských jedincov sa v nich našli kostrové zvyšky zvierat - v hrobe 7 lebka hovädzieho dobytku a množstvo iných kostí, v hrobe 12 kosti teľťa a vo vykradnutom hrobe 18 boli kosti koňa a hovädzieho dobytku. Z prezentovaných informácií vznikajú isté pochybnosti, či skutočne ide o hroby s parciálnym spolupochovaním zvierat. Z hľadiska datovania platí to isté, ako v prípade pohrebiska Deszk Sz (ADAM 2002, 112). Keďže sa však spomínajú tunelové hroby, je dosť pravdepodobné, že uvedené celky možno datovať do včasného stupňa.
29. **Dévaványa-Köleshalom, Szüts P. földje** (HU), hrob 75. Publikované informácie o tomto hrobovom celku sú nejednotné. Podľa prvej správy (Kovrig/Kerek 1960, 289) sa popri ľudskom jedincovi v hrobe našli kosti končatín a lebka koňa, ako aj čeľuste ovce a kozy, no v publikovanom katalógu (Kovrig 1975, 136) sa už spomína iba lebka koňa. Hrob obsahoval kovania opaska vyhotovené so strieborného plechu a pár strmeňov. V papuli koňa bolo zubadlo.
30. **Dudeştii Vechi (Beşenova Veche)/Óbessenyő-Bukovapuszta** (RO), údajne dva hroby. Z lokality sa uvádzajú dva hroby, v ktorých sa okrem ľudských kostí našli aj lebky koní so železnými zubadlami v papuliach (Kislegghi Nagy 1911, 314). Hroby obsahovali aj prílohy (kovania opaskov, dekoratívne súčasti konských postrojov, železný dvojstrý meč), ktoré možno na základe opisu a publikovaných analógií datovať do včasného stupňa. Vo svojom súpise včasnoavarských lokalít s výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním koňa uvádza nálezisko aj G. Lőrinczy (1992, 116). Poloha „Bukovapuszta“ sa spomína aj pri lokalite Cenad, ktorá leží v susedstve obce Dudeştii Vechi. Na základe opisu (Kislegghi Nagy 1911, 311) však možno vysloviť domnienku, že ide o dve náleziská, ležiace v jednom chotári na území dvoch susediacich obcí.
31. **Endrőd-Doboskert** (HU), ojedinelý hrob. Počas zemných prác v roku 1972 sa našiel ženský hrob. Pri nohách pochovanej bola uložená lebka koňa. Hrob obsahoval viaceré cenné prílohy (predovšetkým dve zlaté náušnice s guľkovitým príveskom, duté zlaté koráliky, zlatý terčik - azda obolus, pár strieborných náramkov typu Szentendre, bronzové zrkadielko). Isté pochybnosti panujú v časovom zaradení tohto nálezového celku. Zatiaľ čo G. Lőrinczy (1992, 115) ho uvádza vo svojom súpise včasnoavarských hrobov s parciálnym spolupochovaním koňa, iní autori sa prikláňajú k neskoršiemu datovaniu - do stredného stupňa (MRT 1989, 137, tab. 53: 1-9).
32. **Gerjen-Váradpuszta** (HU), hroby 6, 28, 31, 40, 48 a 49. Na tomto mieste prezentované údaje pochádzajú z predbežnej správy o niektorých hroboch veľkého pohrebiska, ktoré bolo skúmané počas viacerých etáp (Gere 1984-1985, 221-239). Hrob 6, v ktorom bol pochovaný bohato vybavený bojovník, obsahoval aj lebku ovce a kosti jej končatín. V hrobe 31 sa našla kostra dievčaťa zomrelého vo veku 8-12 rokov. Nad pochovanou bola pravdepodobne rozprestretá koža ovce. Obdobná situácia bola konštatovaná aj v prípade ďalších hrobov, z ktorých niektoré boli porušené (hroby 28, 40, 48 a 49). Takýto prejav pohrebného ritu sa objavuje v najbohatších hroboch, pričom autor výskumu sa domnieva, že ide o príslušníkov jednej rodiny, keďže uvedené hroby sa nachádzali v jednom rade (Gere 1984-1985, 226). Dá sa predpokladať, že rovnako ako hrob 6, obsahujúci pamiatky charakteristické pre horizont Ozora-Dunapentele-Igar, aj ostatné hroby s ovčimi kožami možno datovať do stredného stupňa.
33. **Gyénésdiás-Algyenes, Bartók B. és Hámán K. u.** (HU), hrob 64. V známom, bohato vybavenom hrobe sa okrem kompletných skeletov ľudského jedinca a koňa našla lebka a časti končatín veľkej kozy (Müller 1989, 143, obr. 2). Tá bola vložená do hrobu posledná, keďže sa jej kosti nachádzali nad skeletom koňa a čiastočne nad „sarkofágom“, v ktorom bol uložený pochovaný muž. Jednotlivé kosti distálnych častí končatín sú v anatomickej usporiadanej a z ich rozloženia, ako aj z polohy lebky sa dá usúdiť, že do hrobu bola vložená pravdepodobne vypchatá koža zvierat. Hrob možno dobre datovať na základe početných výrazných príloh a mince do stredného stupňa. B. M. Szőke (1979, 84) uvádza, že vo viacerých hroboch na tomto pohrebisku sa lebky oviec našli spolu s košťami končatín.
34. **Gyoma-Ugari tanyák dűlő¹¹** (HU), hrob 3. V roku 1990 boli na lokalite objavené tri porušené včasnoavarské hroby. V hrobe 3 bola pochovaná žena s viacerými prílohami (plechové nákončie, náušnica, korálik s očkami, kostené ihly, fragmenty bronzových/medených plechových kovaní, nôž a železné pracky). Nad ľudskou kostrou bola uložená lebka a kosti distálnych častí končatín koňa. Súčasťami konského postroja boli dva strmene, zubadlo a pracka. Zvyšky konskej

¹⁰ V citovanom súpise (Lőrinczy 1992, 113), ale tiež v publikácii ADAM 2002 (112) je lokalita uvádzaná aj ako Deszk-Ambrus.

¹¹ Na viacerých mapách je lokalita Gyoma uvádzaná pod označením Gyomaendrőd.

kostry boli zrejme uložené na „sarkofág“, z ktorého sa zachovalo niekoľko fragmentov skôb (Lőrinczy 1992, 115; Somogyi 1997b).

35. **Gyöng-Vásártér** (HU), hroby 45 a 97. Na tomto veľkom pohrebisku (700 odkrytých hrobov, pozri k tomu ADAM 2002, 152; Rosner 1970, 75; 1971-1972, 120, 216), sa v dvoch prípadoch uvažuje o hroboch s parciálnym spolupočovaním koňa. V porušenom (rozhádzanom) hrobe 45 sa nenašli zvyšky ľudského skeletu, iba kosti koňa (lebka a kosti končatín). Vzhľadom na absenciu ľudských kostí a značný stupeň porušenia, je zaradenie tohto celku medzi hroby s parciálnym spolupočovaním diskutabilné. Z neporušeného hrobu 97 pochádzajú viaceré dôležité prílohy (postriebrené kovania postroja v tvare trojlístka, strieborné nákončia opaska, postriebrené pukličky z postroja). Na základe nich možno hrob zaradiť do včasného stupňa. V hrobe sa našla aj konská koža obsahujúca lebku a kosti končatín. G. Lőrinczy (1992, 120, pozn. 33) posudzuje tieto dva hroby veľmi opatne.
36. **Hajdúszoboszló** (HU), ojedinelý hrob. Ešte v roku 1895 bol odkrytý v miestnej tehelni jazdecký hrob, údajne s parciálnym spolupočovaním zvierťa (Hpl. 1896, 181; Lőrinczy 1992, 115). Pochádzajú z neho masívne strieborné kovania typu Martinovka a oválny zlatý medailón (Garam 2001, 40, tab. 16: 1). Na základe príloh možno tento celok datovať do včasného stupňa.
37. **Hódmezővásárhely-Solt-Palé, Katona I. halma** (HU), hroby 12, 14, 26 a 33. Napriek skutočnosti, že sa toto pohrebisko objavilo v doplnku súpisu hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierťa (Lőrinczy 1996, 180), sú uvedené nálezové celky viac než otázne. V porušenom mužskom hrobe 12 sa našla iba sánka koňa. Hroby 14 a 26, v ktorých boli pochované malé deti (kojenci), obsahovali kosti ovce bez bližšieho určenia, resp. vtáčie kosti. V ďalšom porušenom hrobe 33 sa nenašli zvyšky kostí ľudského jedinca, iba kosti ovce, hlinené koráliky a nádoba (Párducz 1936, 159, 162, 164, 166). Pohrebisko je datované do včasného stupňa obdobia avarskeho kaganátu (ADAM 2002, 164).
38. **Hódmezővásárhely-Szabadság tér, Piactér, Vásártér** (HU), ojedinelý hrob. Na viacerých miestach v blízkosti trhoviska bolo odkrytých niekoľko hrobov. Z jedného z nich pochádza pár zlatých náušnic s pyramídovitým záveskom (Lőrinczy/Szalontai 1996, 276, 277, obr. 18: 6). V tomto porušenom hrobe sa našla aj spodná čeľusť koňa. Napriek skutočnosti, že sa toto pohrebisko objavilo v doplnku súpisu hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierťa (Lőrinczy 1996, 180), je jeho začlenenie do tejto skupiny diskutabilné. Hrob možno na základe náušnic jednoznačne datovať do včasného stupňa.
39. **Hódmezővásárhely-Százázér-dűlő, Rostás-tanya** (HU), ojedinelý hrob. V roku 1942 bol na lokalite objavený hrob, v ktorom sa okrem ľudského skeletu našla aj lebka a kosti končatín koňa. Z hrobu pochádzajú viaceré kostené predmety, niektoré zdobené (Korek

1942, 156). Práve na základe nich možno hrob datovať do včasného stupňa (ADAM 2002, 165).

40. **Hódmezővásárhely-IV. téglagyár** (HU). O tomto nálezisku sú k dispozícii iba veľmi kusé informácie (ADAM 2002, 163, 164; Lőrinczy 1996, 180), preto nemožno určiť konkrétne nálezové okolnosti hrobu/hrobov a ani ich časové určenie.
41. **Hortobágy-Kandrahalom** (HU), porušený hrob. Z lokality pochádza porušený hrob orientovaný v smere S-J. V južnej časti hrovej jamy sa okrem zvyškov ľudskej kostry našli aj kosti koňa (polovica lebky, kosti distálnych častí končatín). Uvedený nálezový celok bol zaradený medzi hroby s parciálnym spolupočovaním koňa a datovaný do včasného stupňa (Lőrinczy 1992, 115).
42. **Kevermes-Homokbánya** (HU), ojedinelý hrob. V roku 1964 bol na lokalite odkrytý ženský hrob s viacerými bohatými prílohami (Juhász 1973, 99, 100). V priestore nad bruchom pochovaného ľudského jedinca sa našli kosti končatín koňa. Na základe príloh možno hrob datovať do včasného stupňa (ADAM 2002, 194).
43. **Kiszombor B, Blaskovics F.-né földje** (HU), hrob 234. Ešte v roku 1928 bolo na lokalite preskúmaných 426 hrobov, z ktorých väčšina patrí Gepidom (Csallány, D. 1961, 170). Z hrobov odkrytých na tomto veľkom pohrebisku však bolo 8 zaradených do včasného stupňa obdobia avarskeho kaganátu (ADAM 2002, 201). V hrobe 234 bol pochovaný dospelý jedinec a pri jeho ľavej stehennej kosti boli kostrové pozostatky kojenca. Nad nimi sa nachádzala lebka neurčeného zvierťa (Lőrinczy 1996, 180).
44. **Kiszombor F-Nyilas dűlő, Lőrincz J. halma** (HU), hroby 8, 9, 16, 23. Údaje až v štyroch hroboch bolo pozorované parciálne spolupočovanie zvierťa (Lőrinczy 1992, 115). Keďže údaje pochádzajú z archívu Múzea Ferenc Móra v Szegede, nemožno si ich overiť. V hrobe 8 sa nad skeletom dieťaťa našli kosti psa. V hrobe 9 ležala vedľa lebky ľudského jedinca lebka ovce. Aj pri opise hrobu 16 sa uvádza nález lebky ovce. V hrobe 23 sa okrem pozostatkov ľudského jedinca našla lebka hovädzieho dobytku a iné hovädzie kosti. Na základe opisu materiálu z hrobov (ADAM 2002, 202) možno pohrebisko datovať do 7. a 8. stor.
45. **Kiszombor I-Óvári föld, Gacsiba halom** (HU). Údaje opäť pochádzajú z dokumentácie Múzea Ferenc Móra v Szegede (Lőrinczy 1992, 115). V hrobe orientovanom v smere Z-V sa vedľa lebky pochovaného ľudského jedinca našla lebka koňa so zubadlom. Z hrobu pochádza veľké množstvo hovädzích a ovčích kostí. Na základe opisu materiálu (ADAM 2002, 202) možno hrob datovať do včasného stupňa.
46. **Kiszombor O-Rónay-szántóföld** (HU), hroby 5 a 6. V roku 1937 bola na lokalite v blízkosti rumunských hraníc odkrytá časť pohrebiska, pozostávajúca zo siedmich hrobov (Csallány, D. 1939, 156). Muž v hrobe 5 bol vyzbrojený kopijou, v ženskom hrobe 6 sa našli bohatšie prílohy (strieborná lyžička, koráliky náhrdelníka, železná pinzeta, predmety a fragmenty zo

striebra, železný predmet v tvare dýky atď.). V oboch prípadoch sa vo výplniach hrobov našli kosti ovce a iných zvierat (Lőrinczy 1992, 115). Aj v tomto prípade vzniká pochybnosť, či možno uvedené celky zaradiť do skupiny hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat.

47. **Kiszombor-Óbékai út, Új Élet TSz (HU)**, hrob 1. V ženskom hrobe porušenom recentným zásahom sa našli kosti hovädzieho dobytká bez bližšieho určenia (Lőrinczy/Szalontai 1996, 277). V hrobe bola iba nádoba, takže ho nemožno presnejšie datovať. Diskutabilné je aj jeho zaradenie do skupiny hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat.
48. **Kláralfalva B (HU)**, hrob 60. Na pohrebisku bolo počas viacerých etáp odkrytých niekoľko desiatok hrobov, avšak pravdepodobne 17 z nich možno datovať do obdobia avarského kaganátu. V hrobe 60 bol údajne pochovaný zlatník (ADAM 2002, 205), ktorý bol vybavený prílohami datovateľnými do včasného stupňa. Našla sa v ňom aj lebka koňa, kosti jeho končatín a kopytá (Csallány, D. 1969-1971, 23; Lőrinczy 1992, 115).
49. **Kláralfalva G-Vasút u. 64 (HU)**, hroby 1, 2/a, 3, 4. V roku 1937 bolo na lokalite odkrytých 6 hrobov datovaných do včasného stupňa obdobia avarského kaganátu (Csallány, D. 1943b, 42). V štyroch z nich sa nachádzali aj zvyšky zvieracích skeletov. Hrob 1 obsahoval lebku koňa a iné zvieracie kosti, v hrobe 2/a sa nachádzali nad kostrou pochovaného ľudského jedinca kosti teľaťa a v celom hrobe aj iné zvieracie kosti, v hrobe 3 sa nad skeletom človeka našla lebka a kosti ovce, v hrobe 4 boli vo vrstve nad kostrou muža kosti hovädzieho dobytká a pri nohách pochovaného bola uložená lebka hovädzieho dobytká (Lőrinczy 1992, 115, 116).
50. **Kunadacs-Felsőadacs, Látosházi dűlő/Turupuli tanya (HU)**, hroby 1, 2, 3, 4. Počas záchranného výskumu v roku 1960 bolo zistených 25 hrobov. V prvých štyroch z nich boli uložené pravdepodobne odraté kože oviec/kôz. Zachovali sa z nich lebky a kosti distálnych častí končatín v anatomickom usporiadaní (Tóth 1982, 181). Pohrebisko je datované do neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu.
51. **Kunszentmárton-Ady E. út. 2/a (HU)**, ojedinelý hrob. Počas záchranného výskumu bol v roku 1983 odkrytý ženský hrob orientovaný v smere SZ-JV. Boli v ňom aj kosti hovädzieho dobytká bez bližšej špecifikácie. Zo stručnej správy nie je celkom jasné, či ide o parciálne spolupočovanie zvierat (Cseh 1984, 73). V súpise hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat (Lőrinczy 1992, 116) je však lokalita spomínaná. Inventár hrobu tvorili strieborné náušnice s guľovitým záveskom a plochý zdobený praslen (ADAM 2002, 220). Na základe týchto príloh možno uvedený hrob datovať do včasného, prípadne stredného stupňa.
52. **Mezőkovácsháza-TSz agyagbánya (HU)**, údajne hroby 1/a, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 13, 15. (Lőrinczy 1992, 116). Nie všetky uvádzané celky však predstavujú hroby s parciálnym spolupočovaním zvierat. V hrobe 1/a sa našli medzi ľudskými kosťami aj zvieracie kosti bez bližšieho určenia. V porušenom hrobe 2 sa nad ľudskými kosťami našli kosti koňa. V hrobe 4 bola pochovaná žena bez lebky. V zásype tohto hrobu sa našlo veľa konských kostí a pri nohách pochovanej lebka a kosti nôh ovce. V porušenom mužskom hrobe 5 bola v zásype sánka koňa. Ženský hrob 6 bol opäť porušený. Našli sa v ňom iba kosti hydiny. V porušenom mužskom hrobe 7 sa pri kostre človeka našli kosti koňa bez bližšieho určenia. Porušený ženský hrob 9 obsahoval neurčené zvieracie kosti. Hrob 13 bol neporušený, obsahoval skelet muža. Nad ľudskými kosťami sa nachádzali zvieracie kosti, predovšetkým kosti koňa, pri lebke človeka bola lebka koňa. Veľmi porušený bol hrob 15. Kostrové zvyšky muža boli na jednej hromade spolu so zvieracími kosťami bez bližšieho určenia (Juhász 1973, 101-110). Podľa publikácie ADAM 2002 (239) možno odkryté hroby datovať do včasného stupňa obdobia avarského kaganátu.
53. **Mohács-Téglagyár (HU)**, hrob 3. V roku 1949 bolo na lokalite odkrytých niekoľko hrobov datovaných do 10.-11. stor. Hrob 3 však obsahoval inventár (fragment zlatej náušnice, drevené vedierko), ktorý datuje tento celok do včasného stupňa. Okrem už uvedených príloh sa v hrobe našli zvyšky kostry kravy (lebka, kosti končatín) a teľaťa (Kiss 1977, 138, 142). Na základe tejto skutočnosti sa B. M. Szőke (1979, 94) domnieva, že ide o hrob s parciálnym spolupočovaním.
54. **Mokrin-Vodoplav (YU)**, hrob 8. V rozmedzí rokov 1931-1943 bolo na lokalite preskúmaných cca 75 hrobov. V hrobe 8 so stupňovitou úpravou stien bol pochovaný muž vyzbrojený kompozitným lukom a hrotom šípu. Ďalšie prílohy tvorili kostené platničky, téglík vyhotovený z parohu jeleňa, náušnica a iné. Na jednom zo stupňov boli uložené časti konského skeletu (lebka a kosti končatín) a kostra psa (László 1977, 128, 129, obr. 1). V konskej papuli bolo zubadlo o povedľa železná pracka z postroja. Z hrobov odkrytých na lokalite pochádza celý rad predmetov charakteristických pre včasný stupeň obdobia avarského kaganátu. Pozoruhodnosťou pohrebiska v Mokrine je fakt, že takmer vo všetkých hroboch sa našli konské lebky, neraz dve, tri, či dokonca päť (Kovrig/Korek 1960, 289).
55. **Mór-Akasztódomb (HU)**, hroby 21 a 22. V hrobe 21 bol pochovaný muž vyzbrojený lukom a tulcom s kosteným obložením. Našla sa v ňom aj lebka koňa s postrojom a kosti končatín. Podľa údajov z literatúry sú to pozostatky vypchatej kože. Neporušený ženský hrob 22 obsahoval viaceré kosti hovädzieho dobytká - kosti dolných končatín a na nich položenú lebku (Török 1954, 54-56). Na základe príloh možno hroby datovať do včasného stupňa (ADAM 2002, 245, 246).
56. **Nagyréde-Ragyogópart (HU)**, neurčitý počet hrobov. Na lokalite bolo údajne odkrytých 29 hrobov. Podľa veľmi stručných údajov (Szabó 1981, 55, 56) sa vo viac než polovici hrobov našli lebky a kosti končatín oviec/kôz. V súpise ADAM 2002 (258) sa spomínajú „Bestattungen mit abgehäutetem Schafsfell“.

57. **Nyíregyháza-Moszkva-u. 9** (HU), ojedinelý hrob. V roku 1962 bol počas zemných prác porušený kostrový hrob s parciálnym spolupočovaním koňa (Lőrinczy 1992, 116). Pri nohách pochovaného muža sa nachádzala lebka koňa so zubadlom a strmeňmi „včasnoavarského typu“. Z hrobu pochádzajú aj iné predmety, ktoré umožňujú jeho datovanie do včasného stupňa (ADAM 2002, 267).
58. **Öcsöd-MRT 96/a. lh.** (HU), hrob 7. V hrobe dospelého jedinca sa nad jeho telom našli pozostatky troch zvierat (dva kusy hovädzieho dobytku a jedna ovca). Vo všetkých prípadoch ide o lebky a kosti distálnych častí končatín (Madaras 2004, 340, 343). Kože zvierat, obsahujúce uvedené časti ich skeletov, boli zrejme uložené na drevenú schránku, v ktorej sa nachádzalo telo pochovaného. Jedna z koží hovädzieho dobytku bola pravdepodobne stočená, druhá vystretá. Hrobový inventár je síce nedatovateľný (železné pracky, nádoba), avšak celé pohrebisko, pozostávajúce iba z niekoľkých hrobov, je datované do včasného stupňa obdobia avarského kaganátu (ADAM 2002, 276).
59. **Orosháza-Béke TSz homokbánya** (HU), hroby 97, 109, 114, 138, 142, 150. Podľa autorky publikácie patrí medzi hroby s parciálnym spolupočovaním aj hrob 73 (Juhász 1995, 95). V tomto detskom hrobe sa však našla iba sánka koňa, preto som ho zo súpisu vynechal. Isté nejasnosti panujú aj v prípade hrobu 102, ktorý sa v opise v katalógu uvádza ako jazdecký hrob s kostrou žriebäťa (Juhász 1995, 85). V analýze autorka však uvádza celkovo 8 jazdeckých hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa (Juhász 1995, 95). Keďže tento počet nesedí, aj hrob 102 som zo súpisu vyradil. Moje rozhodnutie možno doplniť o fakt, že uvedené hroby sa nachádzajú mimo radu zvyšných šiestich hrobov. Vo všetkých prípadoch sa v spodných častiach hrobových jám (v priestore nôh) zistili lebky a iné kosti koní. Vždy sú situované vo výrazne vyššej úrovni než skelety ľudských jedincov. Možno sa azda v tejto súvislosti prikloniť k názoru autorky (Juhász 1995, 95), že ide o tzv. dodatočné pochovanie koní (nem. „Nachbestattung“). V hroboch 142 a 150 sa našli kompletne garnitúry opaskov, pozostávajúce z liatych bronzových kovaní. Ostatné hroby obsahovali iba nedatovateľný inventár. Keďže sa však nachádzajú blízko seba a v priestore s výskytom pamiatok charakteristických pre neskorý stupeň, možno predpokladať, že sú datované do rovnakého časového úseku.
60. **Öskü-Agyaggödör** (HU), hrob 35. „Vedľa hrobu“ pri jeho severnej strane boli kosti z predných aj zadných častí končatín koňa. Kostí zo zadnej časti boli aj vo výplni hrobovej jamy (Rhé/Fettich 1931, 45, 46). Z hrobu pochádza iba jeden korálik, takže ho nemožno presnejšie datovať. Na pohrebisku však absentujú pamiatky zo staršieho stupňa obdobia avarského kaganátu (ADAM 2002, 277).
61. **Rákóczi-falva-Kastélydomb** (HU), hroby 3, 26 a 38. V hrobe 3 sa po oboch stranách stehenných kostí pochovaného ľudského jedinca našli „konské kopytá“.
- Hrob obsahoval aj ďalšie zvieracie kosti, avšak bez bližšieho určenia. Prílohy z tohto hrobu (železné pracky, drobné bronzové zlomky) neumožňujú jeho presnejšie datovanie. V hrobe 26 bol pochovaný muž, ktorého prílohy (predovšetkým súprava opaskových kovaní) dovoľujú zaradiť do tohto celku do stredného stupňa. Nad kostrou ľudského jedinca sa našla lebka a kosti končatín koňa. V mužskom hrobe 38 sa tiež našla lebka a kosti koňa. Inventár (železné pracky) neumožňuje presné časové zaradenie hrobu. Ďalšie tri hroby (4, 19 a 40) boli označené ako „symbolické jazdecké hroby“, pretože sa v nich našli iba súčasti konských postrojov (strmene, zubadlá, okrasy postroja) a iné prílohy (kovania opaskov a konského postroja), ktoré sú charakteristické pre stredný stupeň (ADAM 2002, 301, 302; Selmeczi/Madaras 1979-1980, 141, 143, 144, 147).
62. **Sínpetru German-Magazin** (RO), ojedinelý hrob. V roku 1958 bol na lokalite odkrytý hrob bojovníka (Dörner 1960). Obsahoval pomerne bohaté a dobre datovateľné prílohy (zlatá náušnica, strieborné kovanie opaska, spony do vrkočov, meč, hrot kopije, hroty šípov, prilba). Veľmi dôležitým nálezom je solidus Heraklea a Heraklea Konstantina - emisia z rokov 616-625 (Somogyi 1997a, 77). Konča nôh ľudského jedinca sa našla lebka a kosti končatín koňa spolu s dvoma strmeňmi a zubadlom. Vytvára to dojem, že odratá konská koža, obsahujúca lebku a kosti končatín, bola zrolovaná a uložená k nohám pochovaného.
63. **Szegvár-Oromdűlő** (HU), početné hroby. V predbežnej správe o výskume tohto pohrebiska sa uvádza: „Im Laufe der bisherigen Ausgrabungen wurden außer 7 im ganzen bestatteten Pferden die Überreste von 243 Rindern bzw. Kälbern, sowie von 246 Schafen, Ziegen und Lämmern und 53 abgehäuteten Pferden ans Tageslicht gebracht“ (Lőrinczy 1992, 81). Z uvedeného však nevyplýva, že v každom prípade ide o parciálne spolupočovanie zvierat. V každom prípade je však počet takýchto hrobov na skúmanom pohrebisku prekvapujúco vysoký. V tejto súvislosti je pozoruhodný aj fakt, že v drvivej väčšine jazdeckých hrobov sa našli iba časti konských skeletov (Bóna 1990, 115). Niektoré hrobové celky, v ktorých sa vyskytli lebky hovädzieho dobytku a oviec spolu s kosťami distálnych častí končatín, boli prednedávnom publikované (Lőrinczy 1995). Z pohrebiska nie sú známe pamiatky charakteristické pre stredný a neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu (ADAM 2002, 344).
64. **Szegvár-Sápoldal, Külterület 7** (HU). Významný objav na tejto lokalite pochádza z roku 1952. V odkrytom kostrovom hrobe¹² bol pochovaný bojovník vyzbrojený viacerými druhmi zbraní (meč, kopija, reflexný luk, tulec so šípami). Ďalšie prílohy tvorila súprava opaskových kovaní, zlaté, resp. strieborné šperky a iné predmety (Bóna 1979; 1980). Mimoriadne dôležitou súčasťou výbavy bola aj zlatá minca - imitácia solidu Maurikia Tiberia, emisia predlohy z rokov 584-602 (Somogyi 1997a, 84, 85). Konča nôh pochovaného

¹² V niektorých publikáciách sa tento celok označuje ako hrob 1 (Somogyi 1997a, 84).

boli v samostatnej jame uložené kostrové pozostatky dvoch koní. Jeden skelet bol úplný, z druhého koňa bola do hrobu uložená lebka a kosti dolných častí všetkých štyroch končatín. Obe zvieratá mali bohato zdobené postroje, súčasťami ktorých boli aj strmene „časnoavarského typu“, zubadlá a železné pracky. Uvedený celok predstavuje jeden z najdôležitejších hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa v Karpatskej kotline. V roku 1986 bolo v bezprostrednej blízkosti hrobu odkrytých 9 vykradnutých hrobov, ktorých spoločným znakom sú parciálne spolupočovania zvierat (ADAM 2002, 345). Na základe stručného opisu sa však nedá určiť o aký druh zvierat ide.

65. **Székkutas-Kápolna-dűlő, homokbánya** (HU), pomerne veľký počet hrobov. Počas viac než dvadsať rokov (s prestávkami) trvajúceho výskumu bolo na pohrebisku odkrytých celkovo 534 hrobov z obdobia avarskeho kaganátu (B. Nagy 2003, 13), z toho bol jeden hrob jazdecký a jeden hrob koňa. V troch hroboch sa okrem ľudských jedincov našli aj súčasťi konských postrojov bez kostí koňa. V 73 hroboch bolo zomrelému priložené do hrobu obetné zviera (Bende 2003, 319). Zvyčajne išlo o hovädzí dobytok, resp. o ovce/kozy (Kőrösi 2005). Niekedy bolo do hrobu vložené celé zviera (zachoval sa úplný skelet), inokedy išlo o tzv. parciálne spolupočovanie zvierat (lebka a kosti končatín). Pomerne časté sú aj neúplné zvieracie skelety, ktoré zrejme nemožno považovať za parciálne spolupočovanie zvierat. Situáciu komplikuje aj skutočnosť, že v niektorých hroboch bol síce kompletný zvierací skelet, ale porazené zviera bolo zrejme rozštvrtené/rozporciované, pretože kostra nebola v anatomickom usporiadaní. Drvivú väčšinu hrobov (predovšetkým tie, kde boli tzv. zvieracie obete) možno datovať do neskorého stupňa (ADAM 2002, 359).
66. **Szekszárd-Bogyiszlói út** (HU), hroby 7, 55, 211, 261, 268, 314, 335, 350, 351, 742 a azda aj hrob 269 (Rosner 1999, 105, 106, 153). Na lokalite bolo v rokoch 1974 a 1975 odkrytých celkovo 788 hrobov. V rámci tohto veľkého pohrebiska sa až v desiatich, resp. jedenástich prípadoch zistilo parciálne spolupočovanie zvierat. Vo väčšine prípadov (hroby 7, 55, 211, 268, 350, 351) ide o kostrové zvyšky koní, uložené do hrobov mužov. Odraté kože koní, obsahujúce iba lebku a kosti distálnych častí končatín (v anatomickom usporiadaní), boli zvyčajne ukladané na stupeň, ktorý sa nachádzal nad úrovňou uloženia ľudského jedinca. V jednom prípade (hrob 335) sa našli v hrobe pozostatky koňa (kobyly) spolu so zvyškami žriebäťa. Do istej miery výnimočným je hrob 261, obsahujúci iba kostrové pozostatky koňa (bez ľudskej kostry). V dvoch prípadoch (hroby 314 a 742) išlo o pochované ženy, ktorým pridali do hrobu aj kožu hovädzieho dobytká, obsahujúce lebky a kosti distálnych častí končatín. Napokon, v jednom prípade (hrob 269) bola do hrobu ženy uložená pravdepodobne koža kozy, opäť obsahujúca lebku a kosti predných končatín tohto zvieratá. V takmer všetkých hroboch mužov s parciálnym spolupočovaním koňa boli pozorované stopy sekundárnych zásahov v rôznej miere (od nepatrného porušenia až po takmer úplné

zničenie). Naproti tomu oba ženské hroby boli intaktné. Väčšina hrobových celkov obsahovala pomerne skromné, poväčšine nedatované prílohy (pracky, strmene, zubadlá, nože, nádoby a pod.). Za bohato vybavený možno považovať iba hrob bojovníka 350, ktorého výbavu tvorili zbrane (meč, kopija, reflexný kompozitný luk so šípmi) a súprava opaskových kovaní. Napriek absencii jednoznačne datovateľných príloh vo väčšine prípadov, začlenil autor výskumu a publikácie hroby s parciálnym spolupočovaním zvierat do včasného stupňa obdobia avarskeho kaganátu (Rosner 1999, 153).

67. **Szentes-Borbásföld** (HU), hrob 4. V roku 1953 bolo na lokalite odkrytých niekoľko hrobov. Z nich jeden možno datovať do obdobia avarskeho kaganátu. V tomto porušenom hrobe s orientáciou SSV-JJZ bol pochovaný mladý jedinec. Približne 30 cm nad jeho nohami sa našli kosti končatín koňa a štyroch oviec - údajne odrezané zvyšky zvierat (Lőrinczy 1996, 177, 179). Hrob neobsahoval datovateľné predmety. Do včasného stupňa bol zaradený na základe špecifického spôsobu pochovania a maskovitého kovania, ktoré sa našlo vo výplni hrobu 3, datovaného do obdobia zaujatia vlasti. Hrob 3 bol v superpozícii s hrobom 4, preto sa predpokladá, že pri porušení sa dostalo uvedené kovanie do jeho výplne (ADAM 2002, 352).
68. **Szentes-Derékegyháza 77/a. sz., Pataki-föld** (HU), ojedinelý hrob. V roku 1938 bol počas likvidácie pieskovej jamy odkrytý hrob bojovníka pomerne veľkého vzrastu (Csallány, G. 1939, 116-120), vyzbrojeného reflexným kompozitným lukom, hrotmi šíпов a štítom, z ktorého sa zachovala puklica. Výbavu hrobu tvorili ešte kovania opaska, strmene, pracky, kostené nástroje a kamenné brúsiky. V hrobe sa okolo pochovaného našli pozostatky dvoch koní, jedného kusa hovädzieho dobytká a jednej ovce (vo všetkých prípadoch to boli lebky a kosti distálnych častí končatín). V papuli jednej konskej lebky bolo zubadlo.
69. **Szentes-Kaján** (HU), hrob 123. V rokoch 1931-1936 bolo odkryté veľké pohrebisko s celkovým počtom 459 hrobov, z toho 20 jazdeckých s celým skeletom koňa. V hrobe 123 sa však našla iba lebka koňa a kosti jeho končatín (Korek 1943, 17, 54). Ide jednoznačne o hrob s parciálnym spolupočovaním koňa. Problém je v jeho datovaní. Uvedený hrobový celok neobsahoval datovateľné prílohy. Na pohrebisku však chýbajú predmety charakteristické pre včasný stupeň. Hrob 123 teda možno datovať do stredného, prípadne neskorého stupňa obdobia avarskeho kaganátu.
70. **Szentes-Lapistó 26, Lami I. és Pál F. földje** (HU), ojedinelý hrob. V tomto mužskom hrobe sa našla lebka koňa a kosti distálnych častí jeho končatín. Prílohy (kovania opaska, meč) možno spoľahlivo datovať do včasného stupňa (ADAM 2002, 356; Csallány, D. 1933-1934, 206; Lőrinczy 1992, 116).
71. **Szőreg-Homokbánya vasútállomás** (HU), hrob 2. Ťažbou piesku boli v roku 1970 porušené viaceré hroby. Počas záchranného výskumu bolo odkryté pohrebisko z 11. stor. a ojedinelý hrob 2 z obdobia

avarského kaganátu (*Kürti* 2003, 229-231). Hrob bol silno porušený, dá sa však predpokladať, že kostrové zvyšky koňa (lebka a kosti distálnych častí končatín v anatomicom usporiadaní) sa zachovali pri nohách pochovaného *in situ*. V hrobe sa našiel dvojostrý meč, železný krúžok a nôž. Súčasťami konského postroja boli dva strmene a zubadlo. Hrobový celok bol datovaný do včasného stupňa (*Lőrinczy* 1992, 116).

72. **Szőreg A-Iván-téglagyár** (HU), hroby 87 a 110. Väčšina údajov súvisiacich s touto lokalitou pochádza z archívu Múzea Ferenca Móru v Szegede (*Lőrinczy* 1992, 116). V porušenom hrobe 87, orientovanom v smere S-J, sa našla lebka teľaťa, v tunelovom hrobe 110 (nem. „Stollengrab“), ktorý mal rovnakú orientáciu, bola lebka a lopatka ovce (*Lőrinczy* 1994, 329). Je otázne, či ide skutočne o hroby s parciálnym spolupočovaním zvierat. Neisté je tiež ich datovanie. Na pohrebisku sa totiž našli predmety charakteristické pre celé obdobie avarského kaganátu (*ADAM* 2002, 365, 366). Istou indíciou skoršieho datovania hrobu 110 je spôsob pochovania (tunelový hrob).
73. **Târgșoru Vechi/Tîrgșor** (RO), ojedinelý hrob. V roku 1960 bol počas výskumu pohrebiska z 3. až 4. stor. (kultúra Sîntana de Mureș) odkrytý aj ojedinelý včasnostredoveký kostrový hrob (*Diaconu/Diaconu* 1962). Okrem skeletu ľudského jedinca obsahoval aj lebku a distálne časti končatín koňa. Inventár hrobu tvorili súčasti konského postroja (zubadlo, strmene, pracka) a tiež predmety patriace pochovanému (liata bronzová pracka, nôž, hlavica biča, železné pracky). Predovšetkým na základe inventára možno hrob spoľahlivo datovať do neskorého stupňa.
74. **Tarhos-Tarhospusztá** (HU). O tomto nálezisku sú k dispozícii iba veľmi kusé informácie (*ADAM* 2002, 371; *Lőrinczy* 1996, 180), preto nemožno určiť konkrétne nálezové okolnosti hrobu/hrobov, ani ich presnejšie časové zaradenie. Literatúra s prvotnými informáciami mi zostala nedostupná.
75. **Tiszasziget-Vedresháza** (HU), hrob 84. O tomto výklenkovom hrobe existujú len stručné informácie, nakoľko pohrebisko nebolo doteraz publikované. V súpise *G. Lőrinczyho* (1992, 116) sa uvádza, že okrem ľudského skeletu sa v hrobe nachádzala lebka a kosti končatín koňa, ale aj lebka a kosti končatín ovce. Celok bol zaradený medzi hroby s parciálnym spolupočovaním koňa s datovaním do včasného stupňa. Podľa publikácie *ADAM* 2002 (384) boli na pohrebisku odkryté predovšetkým hroby z neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu s charakteristickými prílohami. Iba jediný hrob obsahoval garnitúru datovanú do stredného stupňa.
76. **Tiszavárkony-Hugyipart** (HU), hrob 46. V uvedení hrobe sa údajne našla lebka a kosti končatín koňa (*Kiss* 1962, 158). Na pohrebisku sa našli predmety charakteristické pre celé obdobie avarského kaganátu (*ADAM* 2002, 387). Hrob 46 je však uvádzaný v súpise

včasnoavarských hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa (*Lőrinczy* 1992, 116). Aj na inom mieste (*Kiss* 1962, 156) sa uvádza, že hroby s parciálnym spolupočovaním koňa sa datujú do včasného stupňa.

77. **Tiszavasvári-Eszenyi-telek**¹³ (HU), ojedinelý hrob. Na lokalite sa údajne našiel hrob orientovaný v smere VSV-ZJZ (*Lőrinczy* 1992, 117). Po ľavej strane skeletu muža sa nachádzala lebka a kosti končatín 6-7 ročného koňa. Z hrobu pochádzajúce predmety (dvojchá byzantská amfora, strieborné kovania opaska) umožňujú zaradiť tento celok do včasného stupňa (*ADAM* 2002, 385).
78. **Tiszavasvári-Koldusdomb** (HU), podľa viacerých prameňov azda hroby 1, 2, 3, 4, 8, 12, 17, 18, 19, 21, 23, 24. Na pohrebisku bolo údajne odkrytých 23 hrobov (*ADAM* 2002, 385), resp. 24 hrobov (*Lőrinczy* 1992, 116, 117)¹⁴. Väčšina uvedených hrobov ľudských jedincov obsahovala zvieracie kosti. Podľa jednotlivých opisov (*Csallány, D.* 1958, 51-59) však nie je jasné, ktoré z uvedených celkov bezpochyby patria do skupiny hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat. Viaceré hroby boli totiž počas zemných prác robotníkmi výrazne porušené. V hroboch sa vyskytli kosti koní a oviec. Niekedy sa spomínajú aj lebky a kosti distálnych častí končatín týchto zvierat. Nie zriedka tvorili inventár jednotlivých hrobov aj súčasti konských postrojov (strmene, zubadlá, kovania remeňov). Zvieracie kosti sa vyskytovali v nejednom prípade nad kostrou pochovaného ľudského jedinca. Inventár hrobov (platničky z lamelového panciera, meč, kovania opaskov a konského postroja, náušnice a pod.) umožňuje datovať pohrebisko do včasného stupňa.
79. **Tiszavasvári-Petőfi u. 49, Egyházerdő** (HU), údajne viaceré hroby. Vzhľadom na skutočnosť, že pohrebisko nie je komplexne publikované, nemožno identifikovať ani datovať jednotlivé hroby s parciálnym spolupočovaním koňa/zvierat. V súpise *ADAM* 2002 (386) sa nachádza viacero údajov, ktoré však iba vo všeobecnosti spomínajú hroby s parciálnym spolupočovaním koňa, resp. hroby, v ktorých sa vyskytli iba súčasti konských postrojov. Pohrebisko je datované do konca 7. a na začiatok 8. stor., čo v zmysle koncepcie maďarských kolegov s istou pravdepodobnosťou predstavuje stredný stupeň obdobia avarského kaganátu. Tomuto časovému určeniu by zodpovedala aj informácia o hroboch s parciálnym spolupočovaním zvierat, s datovaním po roku 670 (*Lőrinczy* 1992, 118, pozn. 21).
80. **Tótkomlós-Békéssámsoni út 48** (HU), ojedinelý hrob. Výkopom kanála bol v roku 1998 porušený ojedinelý ženský hrob obsahujúci dve strieborné náušnice s veľkým guľovitým prívěskom (*Rózsa* 2002). Hrob nebolo možné odkryť v úplnosti, našli sa v ňom však zvieracie kosti (hovädzia lebka, kosti končatín z hovädzieho dobytká a ovce). Tie pravdepodobne tvorili súčasť

¹³ V súpise *G. Lőrinczyho* (1992, 117) je lokalita uvádzaná pod názvom Tiszavasvári-Vörös Hadsereg u. 8.

¹⁴ Podrobnejšie údaje porovnaj tiež *Lőrinczy* 1984-1985, 131.

vypchatej kože zvierat. Na základe náušnic datoval Z. Rózsa (2002) hrobový celok do strednej tretiny 7. stor., čo v maďarskej koncepcii periodizácie avarskej doby znamená včasný stupeň obdobia avarskeho kaganátu.

81. **Veszprém-Jutas-Seredomb I** (HU), hrob 173. V hrobe bol pochovaný muž vyzbrojený kopijou. V priestore jeho pása sa našli lisované kovania vyplnené olovom. Z hrobu pochádzajú aj dva strmene „včasnoavarského typu“. Konča nôh pochovaného boli uložené kosti končatín koňa. Vzhľadom na absenciu konskej lebky možno tento celok iba s výhradou zaradiť medzi hroby s parciálnym spolupočovaním koňa (*Rhé/Fettich* 1931, 33, tab. II: 11-13; IV: 30, 31).
82. **Viedeň-okolie** (A). G. Csallány (1939, 120) uviedol, že „E. Beninger hodlá publikovať jazdecký hrob z okolia Viedne, ktorý obsahoval okrem charakteristických neskoroavarských liatych kovaní aj konskú lebku“. Bližšie nálezové okolnosti uvedeného hrobového celku však nepoznáme.
83. **Visegrád-Dió** (HU). V roku 1988 bol na lokalite odkrytý ojedinelý porušený hrob obsahujúci okrem ľudských kostí aj dva skelety psov a zvyšky hovädzieho dobytku - lebku a kosti končatín (*ADAM* 2002, 415; *Gróf* 2000, 99). Na základe príloh možno datovať uvedený celok pravdepodobne do neskorého stupňa.
84. **Visegrád-Széchenyi u. 19** (HU). V roku 1969 bolo na lokalite objavených viacero hrobov, z ktorých 7 bolo datovaných do obdobia avarskeho kaganátu. V dvoch prípadoch boli pozorované v hroboch pozostatky „sarkofágov“, na ktoré boli uložené ovčie kože obsahujúce ich lebky a kosti končatín (*ADAM* 2002, 415; *Gróf* 2000, 99). Pohrebisko bolo datované do neskorého stupňa.

V súpise je prezentovaných 84 lokalít, ktoré sú veľmi nerovnomerne rozložené na území Karpatskej kotliny (mapa 1). Pri ich kvantitatívnom vyhodnotení však narážame na neriešiteľný problém spočívajúci v nedostatku údajov o presných počtoch hrobov s výskytom sledovaného fenoménu na viacerých pohrebiskách (napr. Deszk G, Nagyréde-Ragyogópart, Szegvár-Oromdűlő, Tiszavasvári-Koldusdomb, Tiszavasvári-Petőfi u. 49)¹⁵. Bol som preto nútený kvantitatívnym spôsobom vyhodnocovať iba počty lokalít a nie množstvo z nich pochádzajúcich hrobov. Tento nedostatok môže spôsobiť isté skreslenie, avšak nemôže ovplyvniť celkový obraz

o výskyte hrobov ľudských jedincov s parciálnym spolupočovaním zvierat v období avarskeho kaganátu.

Výskyt uvedených hrobov sa koncentruje predovšetkým na území bývalého kráľovstva Gepidov, t. j. východne od rieky Tisy. Výrazná koncentrácia pohrebísk sa nachádza v oblasti medzi dolnými tokmi riek Kriš a Maroš. Dokonca v nedávnej dobe bolo v tomto priestore odkryté pohrebisko (Szegvár-Oromdűlő), na ktorom sa vyskytli jazdecké hroby prevažne s parciálnym spolupočovaním koňa (*Bóna* 1990, 115). Avšak najväčší počet lokalít s výskytom sledovaného fenoménu je na pomerne malom teritóriu v blízkosti Szegedu, na východnom brehu rieky Tisy. V katastri obce Deszk bolo zistených celkovo 13 pohrebísk¹⁶ z obdobia avarskeho kaganátu. Takmer na všetkých z nich (12 lokalít) sa vyskytli aj hroby s parciálnym spolupočovaním koňa/iného zvierťa¹⁷. Z katastra susednej obce Klárafalva poznáme ďalšie dve pohrebiská a v chotári neďalekého Kiszomboru je známych dokonca päť takýchto nekropol. V medziriečí Dunaja a Tisy ležia iba štyri náleziská, z toho jedno v bezprostrednej blízkosti Dunaja (Bogojevo-Nekropola IV) a druhé v nevelkej vzdialenosti od rieky Tisy (Tiszavárkony-Hugyínpárt). V západnej časti Karpatskej kotliny (Zadunajsko, juhozápadné Slovensko) sa výskyt javu, ktorému venujeme pozornosť, neprejavuje vo výraznej koncentrácii lokalít. Azda iba v juho-východnej časti Zadunajska sa hroby s parciálnym spolupočovaním zvierat nachádzajú vo väčšom počte (Boly-Sziebertpuszta A - azda 9 hrobov; Gerjen-Váradpuszta - pravdepodobne 6 hrobov; Szekszárd-Bogyiszlói út - 10, resp. 11 hrobov). Na ostatných lokalitách sa vyskytli jeden, maximálne dva takéto hroby, napriek skutočnosti, že viackrát išlo o veľké pohrebiská (Gyenesdiás-Algyenes, Veszprém-Jutas-Seredomb I).

Druhý krok v analýze sledovaného javu predstavovalo kartografické vyhodnotenie výskytu hrobov s parciálnym spolupočovaním jednotlivých druhov zvierat¹⁸ v definovaných úsekoch obdobia avarskeho kaganátu. Najčastejšie spolupočovaným zvieratom bol nepochybne kôň (mapa 2). Z prezentovanej mapy je zrejmé ich výrazná koncentrácia na území východne od rieky Tisy¹⁹, pričom gros tvoria hroby datované do včasného stupňa. Nálezy zo

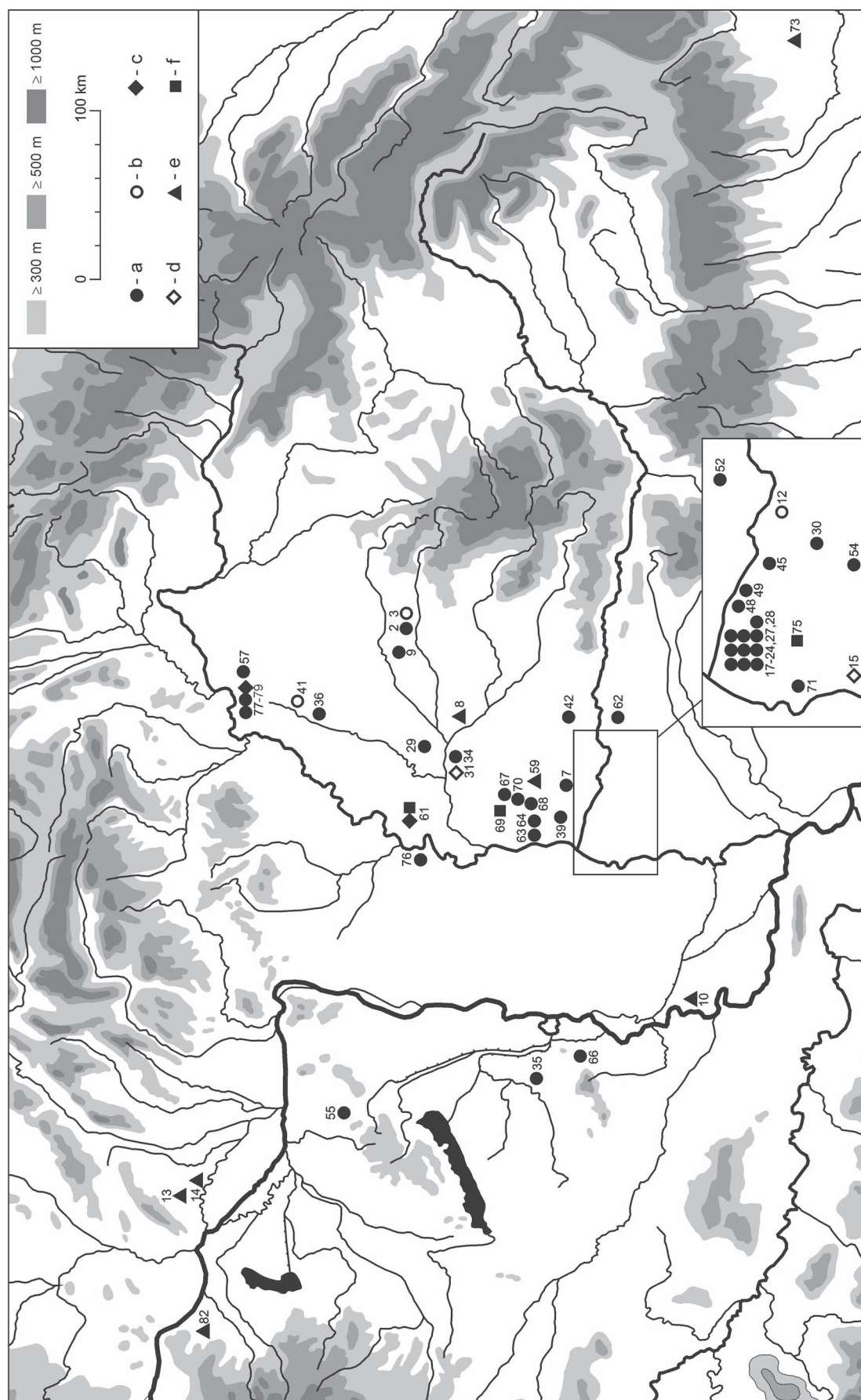
¹⁵ Vzhľadom na skutočnosť, že uvedené pohrebiská neboli doposiaľ komplexným spôsobom publikované, bol som nútený využiť iba čiastkové informácie o výskyte hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa/iného zvierťa z rôznych publikácií. Tu uvádzané údaje som si však pre vyššie uvedený dôvod nemohol overiť.

¹⁶ Podľa publikácie *ADAM* 2002 (110, 111) však pohrebiská Deszk G a Deszk P predstavujú jednu lokalitu.

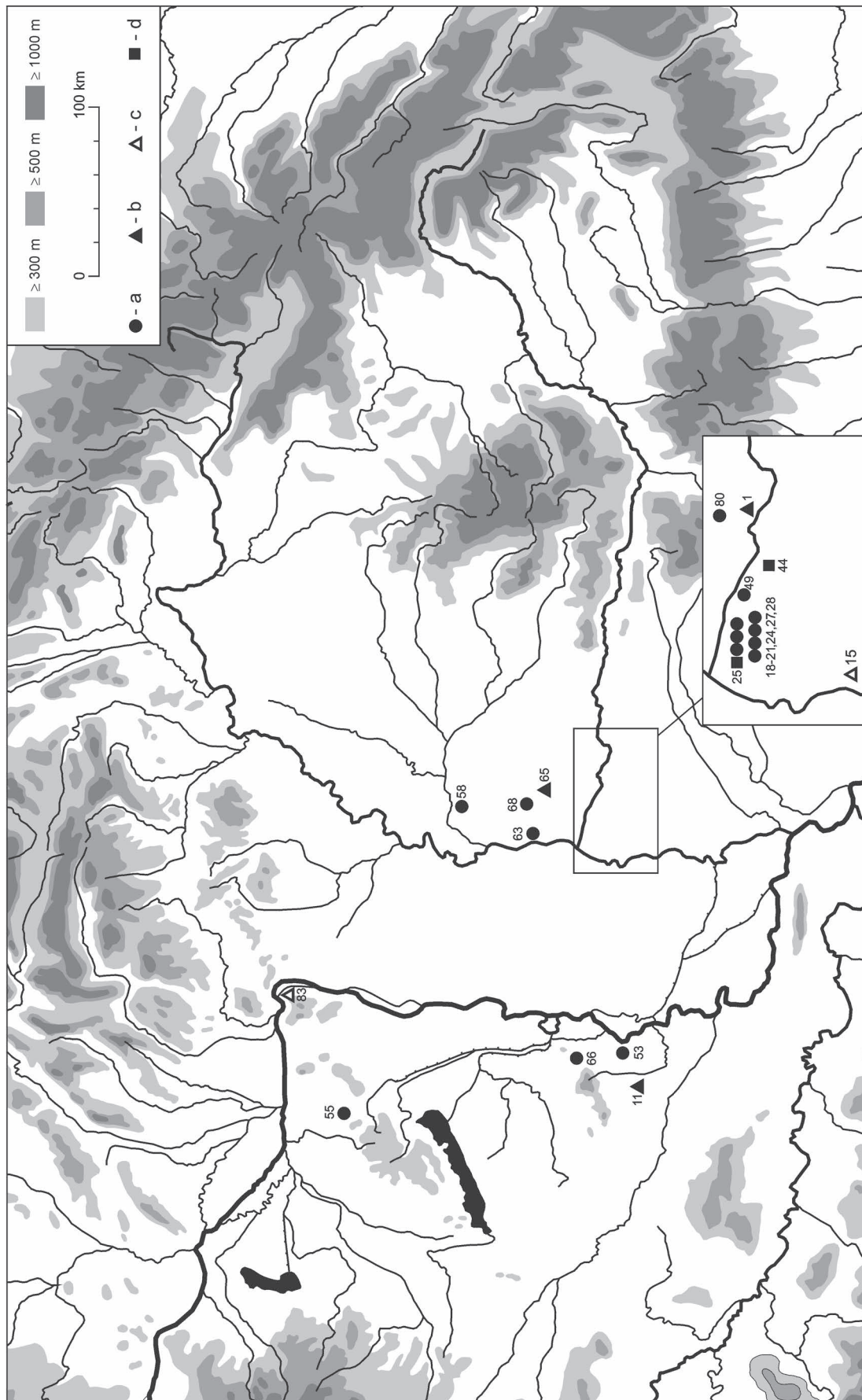
¹⁷ Na niektorých z nich aj vo väčšom počte (Deszk G, Deszk H, Deszk L, Deszk M).

¹⁸ To znamená kôň, hovädzí dobytok a ovca/koza.

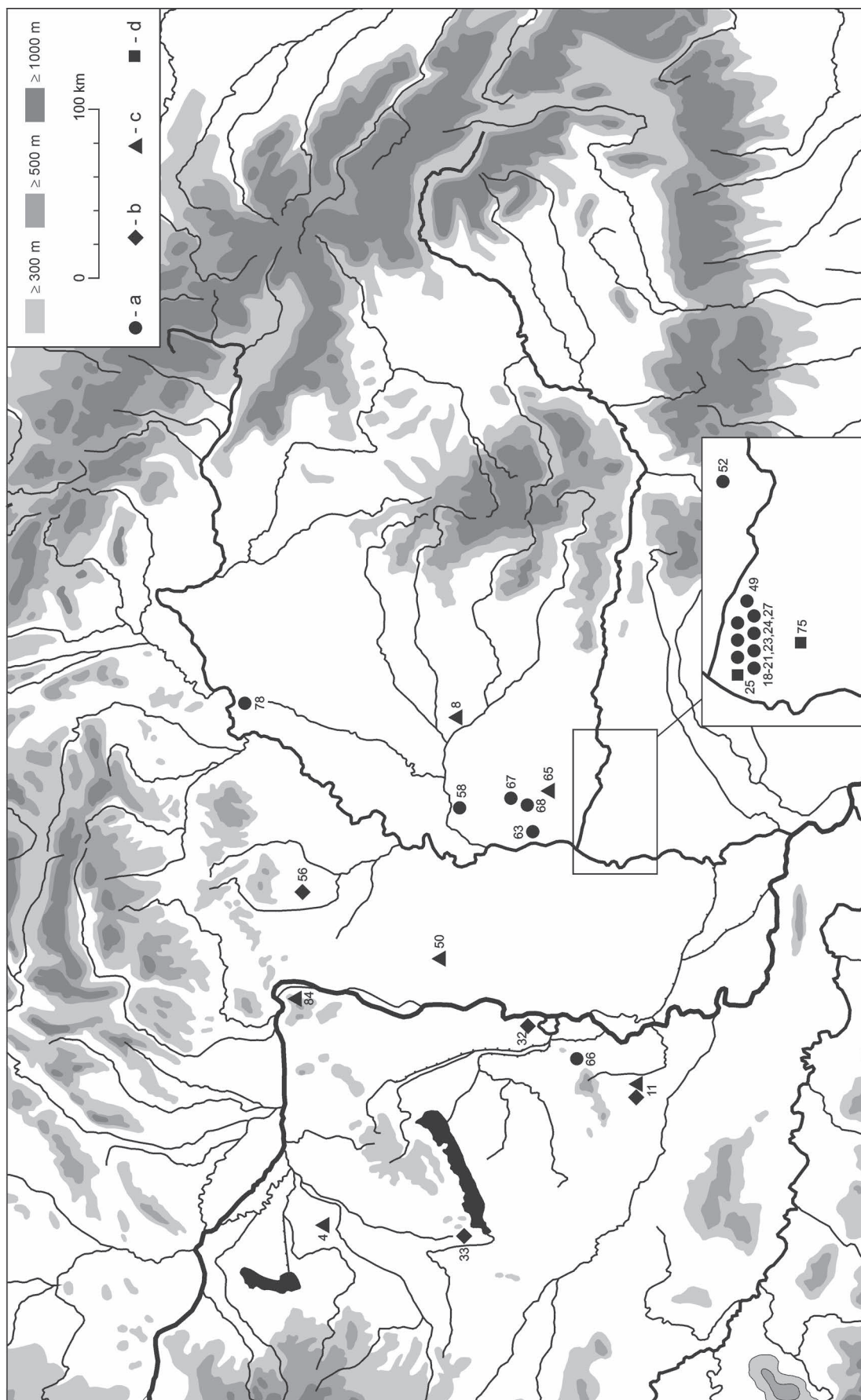
¹⁹ Opäť treba zdôrazniť výnimočnosť veľkého počtu pohrebísk v katastroch obcí Deszk a Klárafalva.

Mapa 2. Lokality s výskytom hrobov s partiálnym spolupochovaním koňa. Čísla na mape zodpovedajú číslovaniu lokalít v súpise. Legenda: a - včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; b - pravdepodobne včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; c - stredný stupeň obdobia avarského kaganátu; d - pravdepodobne stredný stupeň obdobia avarského kaganátu; e - neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; f - všeobecne datované do obdobia avarského kaganátu.

Mapa 3. Lokality s výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním hovädzieho dobytku. Čísla na mape zodpovedajú číslovaniu lokalít v súpise. Legenda: a - včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; b - neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; c - pravdepodobne neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; d - všeobecne datované do obdobia avarského kaganátu.

Mapa 4. Lokality s výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním ovce/kozy. Čísla na mape zodpovedajú číslu lokality v súpisu. Legenda: a - včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; b - stredný stupeň obdobia avarského kaganátu; c - neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; d - všeobecne datované do obdobia avarského kaganátu.

stredného a neskorého stupňa sú na tomto území iba ojedinelé. Výraznejšiu výnimku predstavuje iba pohrebisko Orosháza-Béke TSz homokbánya, na ktorom sa našlo pravdepodobne 6 hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa, ktoré možno datovať do neskorého stupňa. Na ostatnom území Karpatskej kotliny je výskyt hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa ojedinelý. Do včasného stupňa obdobia avarského kaganátu boli datované hroby na troch lokalitách. Väčší počet takýchto celkov bol zistený iba na pohrebisku Szekszárd-Bogyiszlói út (azda 7 hrobov). Hroby datované do neskorého stupňa sa zistili na štyroch lokalitách, na každej z nich po jednom.

Výskyt hrobov s parciálnym spolupočovaním hovädzieho dobytku (mapa 3) dominuje opäť v priestore sútoku riek Tisa a Maroš. Drvivá väčšina z nich je datovaná do včasného stupňa obdobia avarského kaganátu. Nemožno preto súhlasiť s názorom B. M. Szókeho (1979, 97, 98), že „... die partielle Rinderbestattung ist für die Transdanubien charakteristisch.“ Takéto hroby počas trvania stredného stupňa absentujú a v neskorom stupni sú iba ojedinelé na celom území Karpatskej kotliny. Výnimku predstavuje pohrebisko Székkutas-Kápolna-dűlő, na ktorom sa zistil väčší počet hrobov so zvyškami hovädzieho dobytku. Je nesporné, že vo viacerých prípadoch ide jednoznačne o parciálne spolupočovanie, avšak vyskytujú sa aj eventuality, kedy sa v hroboch našli neúplné zvieracie skelety, ktoré zrejme nemožno zaradiť do sledovaného súboru. Nie ojedinele tvoril inventár hrobov síce kompletný zvierací skelet, avšak zviera bolo zrejme rozštvrtené, keďže kostra nebola v anatomickom usporiadaní. Treba ešte doplniť nasledujúcu dôležitú skutočnosť. Vo väčšine hrobov, v ktorých sa zistili pozostatky koňa, boli pochovaní jedinci mužského pohlavia. Naproti tomu v hroboch s parciálnym spolupočovaním hovädzieho dobytku nie zriedka boli uložené ženy.

Výskyt hrobov s parciálnym spolupočovaním ovce/kozy (mapa 4) je z geografického hľadiska trochu odlišný od predchádzajúcich kategórií zvierat. Je to zrejme spôsobené aj faktom, že nie vždy sme schopní rozlíšiť, či ide skutočne o zviera pochované parciálnym spôsobom, alebo o pozostatky tzv. posmrtnej potravy²⁰. Situáciu komplikuje aj veľký počet hrobov na viacerých pohrebiskách, v ktorých sa zistili iba ovčie/kozie lebky. V takýchto prípadoch nemôžeme hovoriť o parciálnom spolupočovaní ovce/kozy. Tie, ktoré môžeme za takéto považovať, sa opäť koncentrujú na území východne od rieky Tisy, kde dominujú predovšetkým vo včasnom stupni. Naproti tomu najväčší počet lokalít s výskytom

zvyškov oviec/kôz pochovaných parciálnym spôsobom zo stredného a neskorého stupňa je v priestore západnej časti Karpatskej kotliny. Podobne ako v prípade hrobov s hovädzím dobytkom, aj tu je podiel jedincov ženského pohlavia, prípadne nedospelých vyšší, než tomu bolo v prípade hrobov s parciálnym spolupočovaním koňa.

Tretím krokom analýzy bolo kvantifikované vyjadrenie počtu všetkých pohrebísk s parciálnym spolupočovaním zvierat vo vzťahu k ich časovému určeniu (diagram 1). Z prezentovaného vyplýva, že viac než polovicu lokalít s výskytom parciálneho spolupočovania zvierat možno datovať do včasného stupňa. Stredný stupeň je zastúpený ôsmimi náleziskami, pričom zjavný nárast (15 lokalít) možno pozorovať v neskorom stupni. Zvyšok predstavujú dve lokality, ktoré možno iba rámcovo datovať do stredného, resp. do neskorého stupňa, a neisté či nedatovateľné hroby a pohrebiská.

V záujme získania presnejšieho obrazu vo vývoji skladby zvieracích druhov pochovávaných parciálnym spôsobom som v ďalšom kroku jednotlivo vyhodnotil zastúpenie koní, hovädzieho dobytku a oviec/kôz v relácii na ich datovanie. Najvýraznejší výsledok poskytuje kvantifikované vyhodnotenie výskytu koní (diagram 2). Tri štvrtiny lokalít s výskytom jazdeckých hrobov s parciálnym spolupočovaním koní možno datovať do včasného stupňa obdobia avarského kaganátu. Iba tri lokality sa dajú časovo spájať so stredným stupňom a na siedmich pohrebiskách boli takéto hroby datované do neskorého stupňa. Na troch lokalitách s výskytom častí konských skeletov nebolo možné určiť časové súvislosti hrobových celkov. Z hľadiska absolútneho množstva (v porovnaní s predchádzajúcou kategóriou zvierat) je očividný pokles počtu v skupine hrobov s parciálnym spolupočovaním hovädzieho dobytku (diagram 3). Z 22 lokalít však až 15 možno datovať do včasného stupňa. Zvyšok predstavuje päť pohrebísk s hrobmi datovanými do neskorého stupňa a dve bližšie časovo neurčené lokality. Obdobná je aj situácia vo výskyte hrobov s parciálnym spolupočovaním oviec/kôz (diagram 4). Badateľný je pokles počtu lokalít, na ktorých boli hroby datované do včasného stupňa. Stúpol počet prípadov datovaných do stredného, predovšetkým však do neskorého stupňa obdobia (celkovo na 10 pohrebiskách).

Za záverečnú fázu analytickej časti predloženej štúdie možno považovať kvantifikované vyhodnotenie lokalít s parciálnym spolupočovaním zvierat v jednotlivých úsekoch obdobia avarského kaganátu pri zohľadnení ich druhového zloženia. Zo včasného stupňa (diagram 5) pochádza najviac lokalít - celkom 71.

²⁰ Príčinou môže byť fakt, že kostrové zvyšky oviec/kôz sú neporovnateľne gracilnejšie, preto sa nemuseli vždy zachovať.

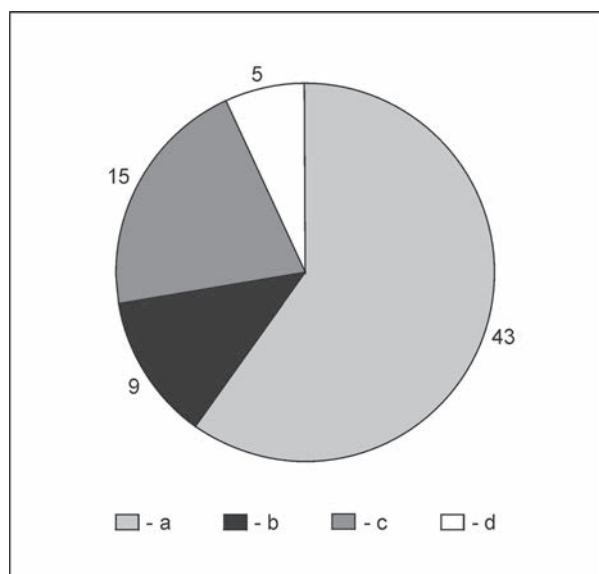

Diagram 1. Pohrebiská s parciálnym spolupočovaním zvierat vo vzťahu k ich časovému určeniu. Legenda: a - včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; b - stredný stupeň obdobia avarského kaganátu; c - neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; d - všeobecne datované do obdobia avarského kaganátu.

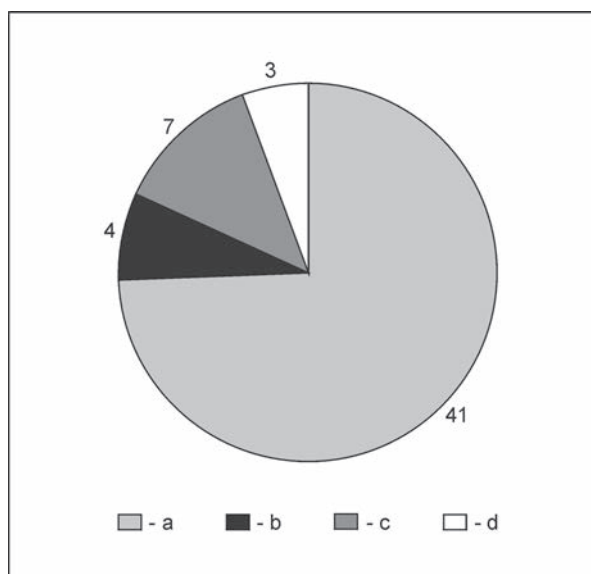

Diagram 2. Pohrebiská s parciálnym spolupočovaním koní vo vzťahu k ich časovému určeniu. Legenda: a - včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; b - stredný stupeň obdobia avarského kaganátu; c - neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; d - všeobecne datované do obdobia avarského kaganátu.

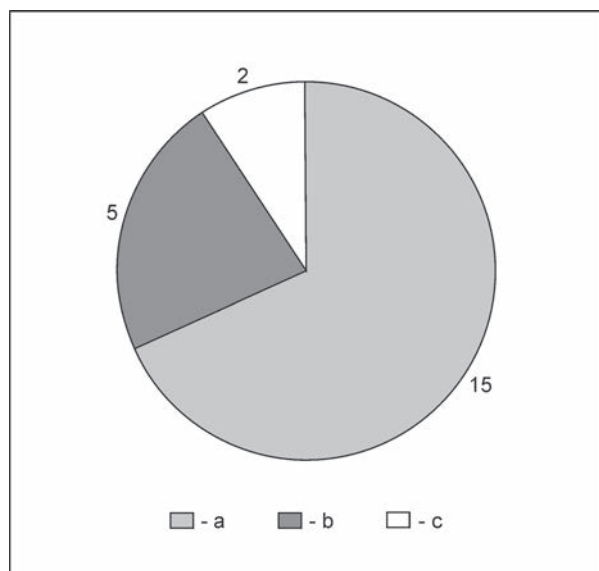

Diagram 3. Pohrebiská s parciálnym spolupočovaním hovädzieho dobytku vo vzťahu k ich časovému určeniu. Legenda: a - včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; b - neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; c - všeobecne datované do obdobia avarského kaganátu.

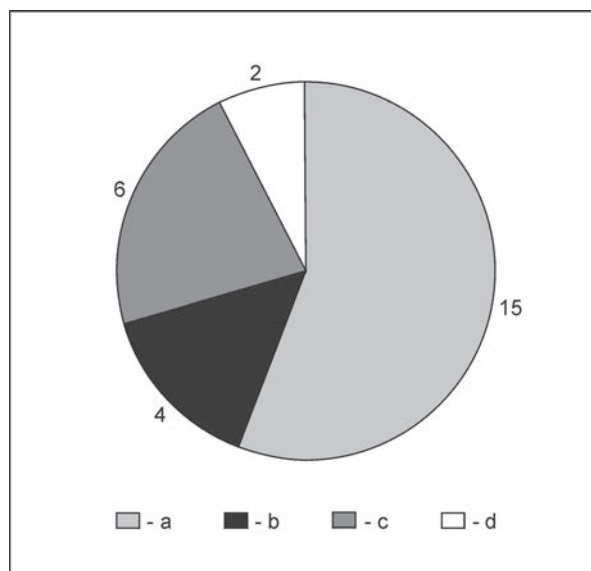

Diagram 4. Pohrebiská s parciálnym spolupočovaním oviec/kôz vo vzťahu k ich časovému určeniu. Legenda: a - včasný stupeň obdobia avarského kaganátu; b - stredný stupeň obdobia avarského kaganátu; c - neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu; d - všeobecne datované do obdobia avarského kaganátu.

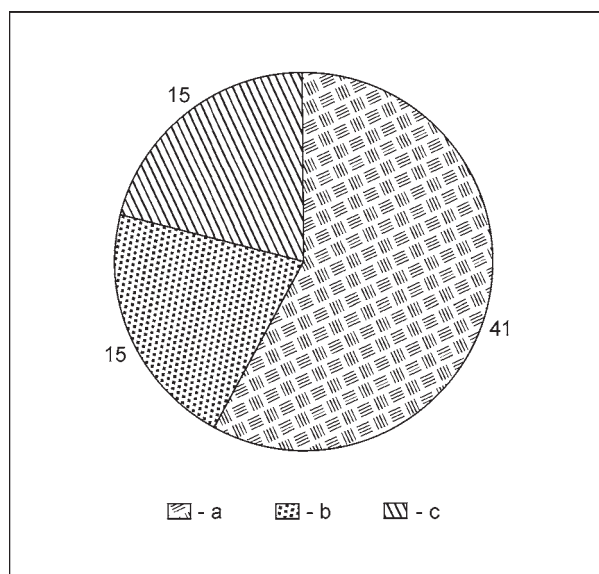

Diagram 5. Včasný stupeň obdobia avarského kaganátu. Lokality s výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat podľa ich druhového zloženia. Legenda: a - koň; b - hovädzí dobytok; c - ovca/koza.

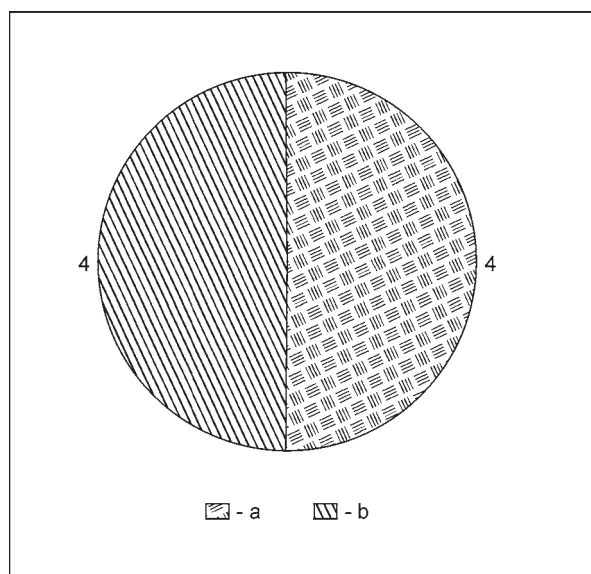

Diagram 6. Stredný stupeň obdobia avarského kaganátu. Lokality s výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat podľa ich druhového zloženia. Legenda: a - koň; b - ovca/koza.

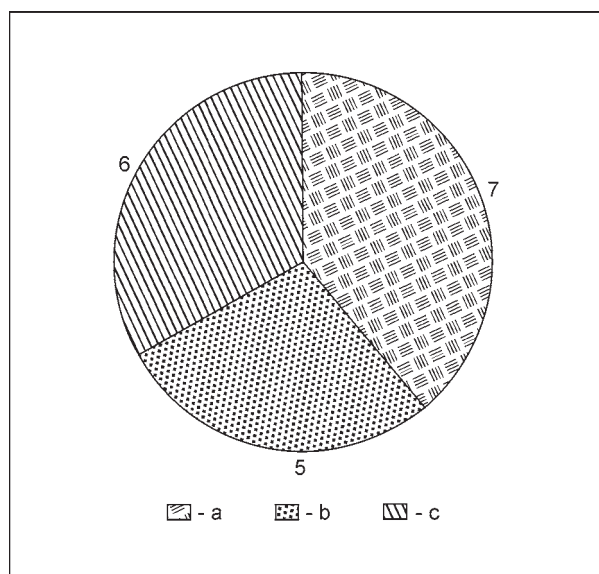
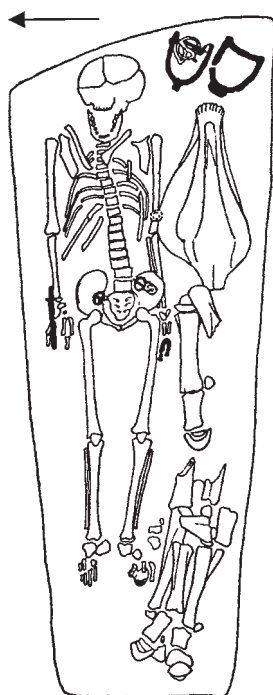

Diagram 7. Neskorý stupeň obdobia avarského kaganátu. Lokality s výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat podľa ich druhového zloženia. Legenda: a - koň; b - hovädzí dobytok; c - ovca/koza.

Dominuje ukladanie častí konských tiel (41 lokalít). Podiel hovädzieho dobytku a oviec/kôz je rovnaký (15 a 15 pohrebísk). Mimoriadne výrazný pokles počtu lokalít (celkovo iba 8), na ktorých sa vyskytli hroby s parciálnym spolupochovaním zvierat, možno pozorovať v strednom stupni (diagram 6). Zastú-

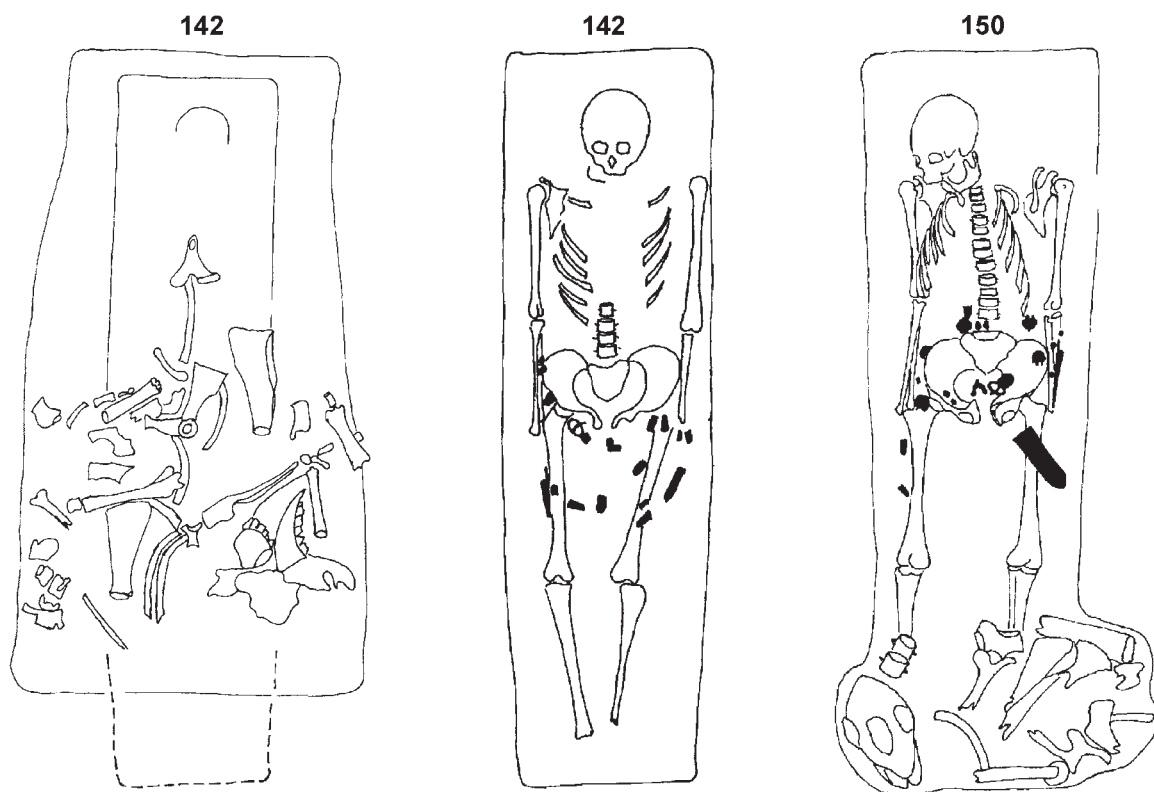
penie koní a oviec/kôz je rovnaké, avšak absentujú hroby s parciálnym spolupochovaním hovädzieho dobytku. K zjavnému nárastu počtu nálezísk s výskytom hrobov s parciálnym spôsobom pochovania zvierat dochádza v neskorom stupni (diagram 7). V druhovom zložení nie sú výraznejšie rozdiely, keďže zastúpenie všetkých sledovaných kategórií zvierat je rovnomerné.

Prakticky všetky prípady existencie tohto fenoménu, t. j. ukladanie neúplného skeletu zvierťa (prevažne koňa) do hrobu v období avarského kaganátu, sa dávali do súvislosti so včasnoavarským obyvateľstvom a dávali sa do 6.-7. stor. Opodstatnenosť takéhoto datovania po prvýkrát narušil hrob s parciálnym spolupochovaním koňa z lokality Târgșoru Vechi/Tîrgșor (*Diaconu/Diaconu* 1962, obr. 1). V hrobe sa nachádzal skelet dospelého individua a pozdĺž jeho ľavého boku bola uložená lebka a distálne časti končatín koňa (obr. 5). Na základe výskytu charakteristickej liatej bronzovej pracky ho možno pomerne spoľahlivo datovať do 8. stor. Keďže sa však lokalita nachádza na rumunskom území južne od Karpát, môžu byť vyslovené isté výhrady k jeho spájaniu s obyvateľstvom avarského kaganátu. Podstatne dôležitejšie sú síce len sporadické, predsa však významné prípady hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierťa z územia Karpatskej kotliny. V hrobe 123 na pohrebisku Szentes-Kaján (*Korek* 1943, 17, 54) sa našla konská lebka a zvyšky kostí končatín. Rovnaká situácia bola pozorovaná aj v prípade hrobových celkov

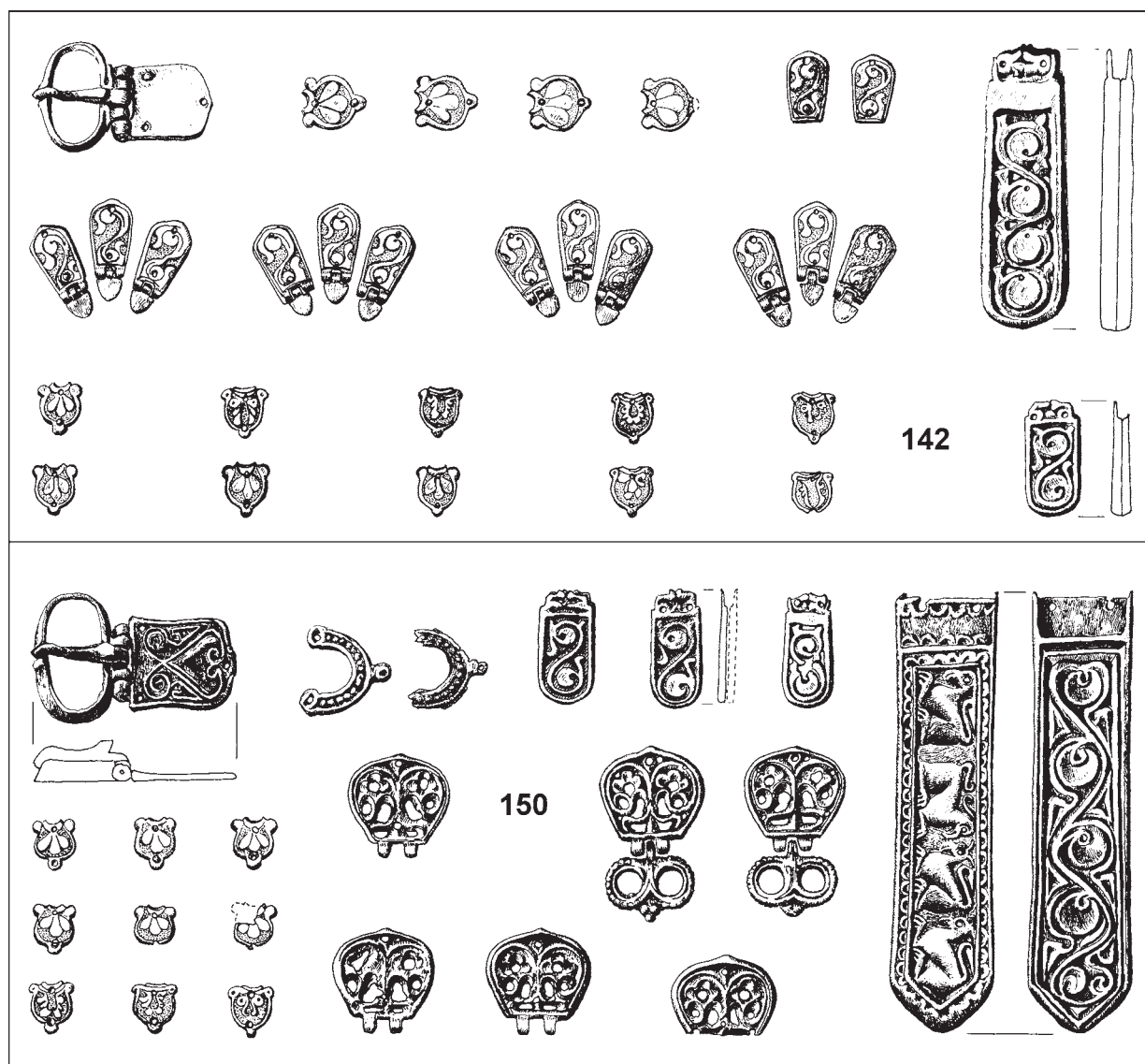

Obr. 5. Târgșoru Vechi/Tîrgșor. Hrob s parciálnym spolupochovaním koňa (podľa: Diaconu/Diaconu 1962, obr. 1, bez mierky).

na pohrebisku Rákóczfalva-Kastélydomb (ADAM 2002, 301, 302; Selmeczi/Madaras 1979-1980, 141, 143, 144, 147) a v hrobe 22 v Bogojeve (Pogány 1908, 408). Zmienené komplexy síce neobsahovali datovateľný materiál, avšak na uvedených pohrebiskách sa nepochovávalo v staršom stupni. Dva mimoriadne dôležité hrobové celky z pohrebiska Orosháza-Béke Tsz-homokbánya, obsahujúce aj pomerne neskore typy liatych bronzových kovaní, poskytli doklady pretrvávania parciálneho spolupochovania koňa aj v neskorom stupni obdobia avarskeho kaganátu. Ide o hroby 142 a 150 (obr. 6; 7). Ďalšie obdobné prípady pochádzajú z územia Slovenska. V už spomínanom jazdeckom hrobe 233 na pohrebisku v Čataji bol uložený dospelý jedinec a po jeho ľavej ruke bola lebka koňa a neúplné distálne časti končatín (obr. 8). Ide teda o klasický prípad tzv. „včasnoavarského“ jazdeckého hrobu s parciálnym spolupochovaním koňa. Problém je však v jeho časovom určení. Na zmienenom pohrebisku sa začalo pochovávať na sklonku 7. stor. Hrob 233 síce nemá datovateľný inventár, ale na základe analýzy postupu pochovávaní ho možno jednoznačne datovať do 8. stor., dokonca azda do jeho mladšieho úseku (Zábojník 1993, 30). Z hľadiska vyššie uvedených skutočností získava na dôležitosti aj známa poznámka z literatúry

Obr. 6. Orosháza-Béke Tsz-homokbánya. Hroby 142 a 150 (podľa: Juhász 1995, obr. 24, bez mierky).

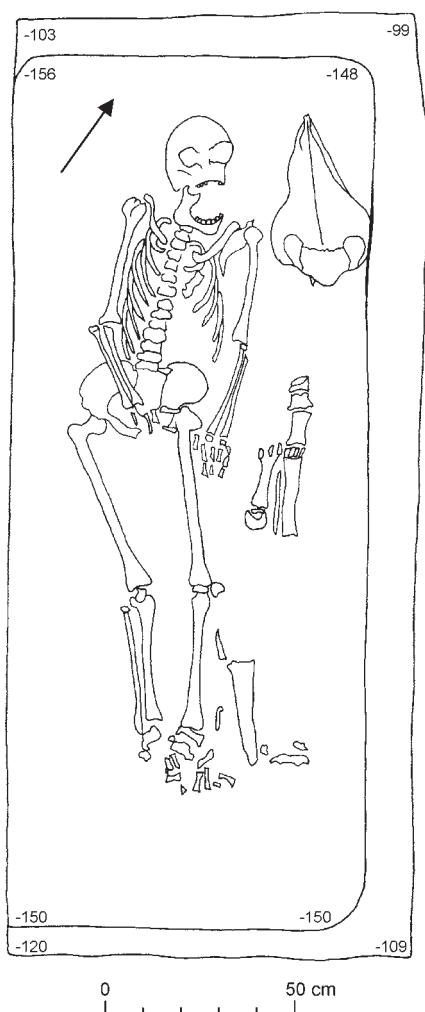
Obr. 7. Orosháza-Béke Tsz-homokbánya. Liate kovania opaskov z hrobov 142 a 150 (upravené podľa: Juhász 1995, tab. XXII a XXIII, bez mierky).

(Csallány, G. 1939, 120), že E. Benninger hodlal publikovať jazdecký hrob z okolia Viedne, v ktorom sa našli liate neskoroavarske kovania a konská lebka.

Parciálne spolupočovanie koňa/iného zvierťa je fenoménom, ktorý je veľmi špecifický. Nemožno zaň považovať každý výskyt zvieracích kostí vo výplni hrobu. Je nesporné, že ukladanie celých zvierat (napr. hydiny) alebo ich častí²¹ je predovšetkým dokladom rituálnych praktík pochovávajúcich komunit (tzv. posmrtná potrava). Do oblasti ritu však patrí aj ukladanie či už celého konského tela, alebo iba jeho častí. V takomto prípade však zrejme nejde o tzv. posmrtnú

potravu, ale výskyt tela koňa odzrkadľuje skôr majetkové alebo spoločenské postavenie jazdca (jazdecký bojovník, príslušník nadradenej vrstvy spoločnosti, pastier, chovateľ koní a pod.). Za parciálne spolupočovanie koňa/iného zvierťa sa vo všeobecnosti považuje prítomnosť lebky zvierťa a distálnych častí jeho končatín, t. j. uloženie odratej kože zvierťa, obsahujúcej zvyšky jeho skeletu. Tie predstavovali predovšetkým časti zvieracieho tela, chudobné na mäso. Nevyhnutným je pritom konštatovanie, že ide o kostrové zvyšky identického jedinca. Významným indikátorom tohto fenoménu je aj výskyt súčastí konského postroja, čo nie je ojedinelý jav.

²¹ Najčastejšie sa vyskytujú kosti oviec/kôz, ale aj hovädzieho dobytku a ošípaných, zriedkavejšie kosti koňa a zvyšky skeletov lovenej zveri.

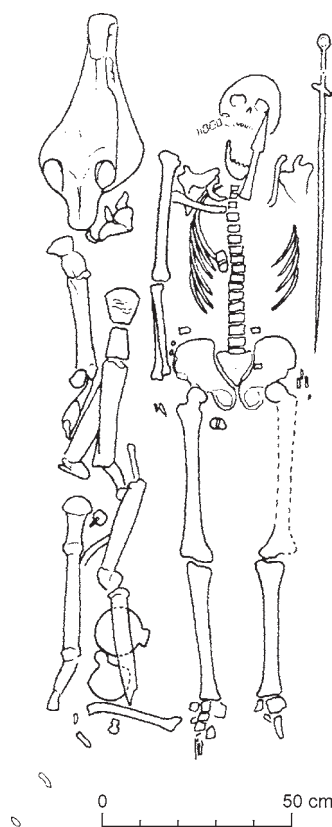

Obr. 8. Čataj. Hrob 233 (podľa: Zábojník 1993, obr. 3).

Predovšetkým vo včasnom stupni obdobia avarského kaganátu sa zistil tzv. „zmrzačený“ variant (nem. „verstümmelte Variante“) parciálneho spolupočovania zvierťa. Koža obsahujúca lebku zvierťa nebola stiahnutá zo spodných častí končatín úplne, ale kosti (rádius a tibia) boli šikmo prerezané/prefaté (Lőrinczy 1984-1985, 132; 1992, 110; 1996, 179). V súčasnosti sa uvažuje o troch spôsoboch deponovania zvyškov zvierťa: koža bola vypchatá, rozprestretá alebo zrolovaná²² (Lőrinczy 1992, 110). V prvom, niekedy aj v druhom prípade zodpovedá poloha a rozmiestnenie živočíšnych zvyškov dimenziám tela spolupočovaného zvierťa. Dôležité je aj anatomické usporiadanie častí zvieracích skeletov. V prípade zrolovania kože nie je však takéto pozorovanie mož-

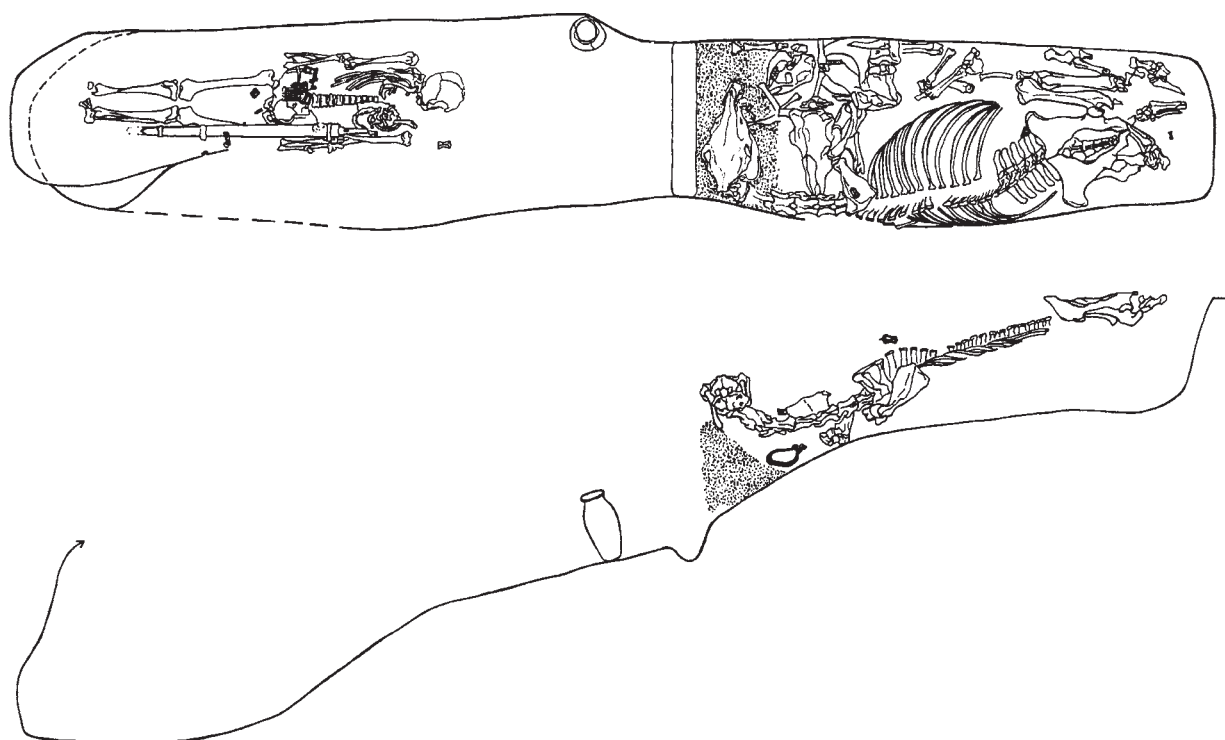
²² Nem.: ausgestopft, ausgebreitet, zusammengerollt.

²³ Z územia Slovenska sú to predovšetkým pohrebiská: Bernolákovo (Ambros 1963, 249), Bratislava, časť Devínska Nová Ves-Tehelňa (Eisner 1952, 236), Košice, časť Šebastovce (údaje som získal štúdiom katalógu tohto pohrebiska - Budinský-Krička/Točík 1991); Nové Zámky (Ambros 1984, 54-65) a viaceré iné. Svojho času kompletný súpis predmetných nálezových celkov prezentoval vo svojej štúdii B. M. Szőke (1979).

Obr. 9. Biharkeresztes-Lencsészát. Ojedinelý hrob (podľa: Mesterházy 1987, obr. 5).

né vždy. Predzentované tri možnosti sú však „ideálne“. Variabilita v ukladaní je veľmi bohatá a zachované zvyšky nie vždy dokumentujú vyššie opísaný postup. Nie zriedka sa totiž v hrobách nachádzajú zvyšky viacerých zvierat, niekedy dokonca rôzneho druhu. Na druhej strane sú prípady, kedy sa počas výskumu nájdu iba niektoré časti lebiek, resp. kostí končatín. Problematické je aj ukládanie odratých koží obsahujúcich iba lebku zvierťa. Predpokladá sa, že takáto koža bola ukladaná na „sarkofág“ - na hrobovú konštrukciu vyhotovenú zvyčajne z dreva. Takéto prípady sa spomínajú aj v prípade pohrebiska Szabadzsállás-Batthyányi u. (Lőrinczy 1992, 118, pozn. 21). Treba však dodať, že na tomto pohrebisku sa nikdy nenašli lebky oviec spolu s kosťami končatín (Tóth 1982, 182). Sotva teda možno v takomto prípade hovoriť o parciálnom spolupočovaní zvierťa. Predovšetkým lebky oviec/kôz sa totiž na viacerých pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu nachádzajú vo veľkom množstve²³. Rovnako parciálne

Obr. 10. Szegvár-Oromdúló. Hrob 100 (podľa: Lőrinczy 1992, obr. 8, bez mierky).

spolupochovanie koňa/iného zvierťa nemožno sto-tožniť s „Bestattungen mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida“ (Szőke 1979).

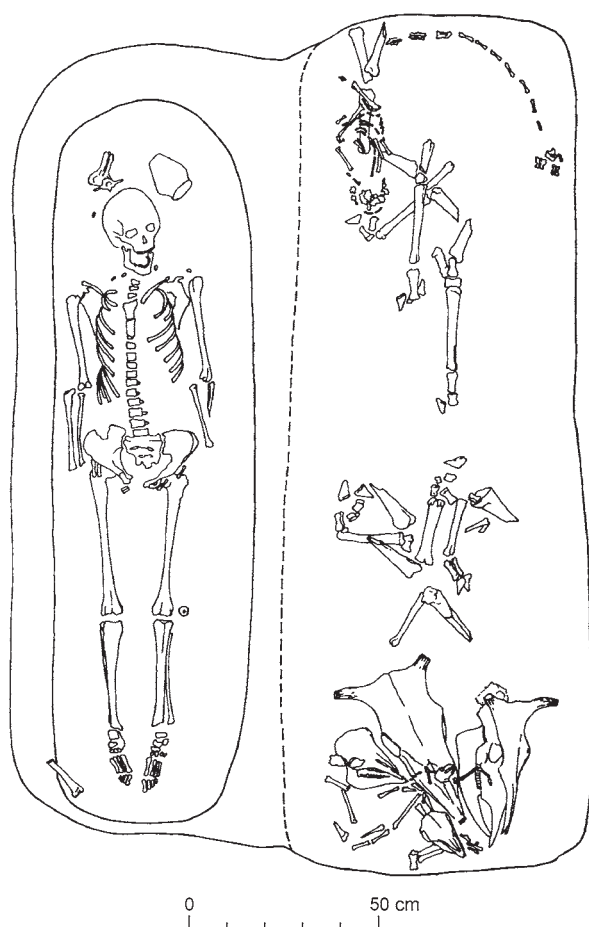
To, či skutočne ide o parciálne spolupochovanie koňa/iného zvierťa by mohol doložiť aj výskyt kostrových častí chvosta. Takéto príklady sú však v odbornej literatúre zaoberajúcej sa problematikou avarského kaganátu zriedkavé²⁴. Zo staromaďarského prostredia je však obdobných nálezov viacero. V jednom z hrobov odkrytých na pohrebisku v Sereďi sa okrem zvyškov lebky a distálnych častí končatín našli zvyšky piatich chvostových stavcov (Ambros/Müller 1980, 108). Vzhľadom na fakt, že analogická situácia bola zaznamenaná na viacerých pohrebiskách, uvažuje sa v tejto súvislosti o amputácii chvosta počas pohrebného obradu (Nevizánsky 1999, 47). Príčinu zriedkavého výskytu tohto javu možno vysvetliť menšou mierou pozornosti pri výskume pohrebísk, keďže pomerne malé kostičky mohli výskumníkom uniknúť počas vykopávok. Za ďalšiu príčinu možno považovať skutočnosť, že veľké množstvo takýchto hrobov bolo už pred samotným výskumom výrazne porušených (predovšetkým bohato vybavené jazdecké hroby).

V nasledujúcom texte sa pokúsim predstaviť niektoré najvýraznejšie spôsoby ukladania zvieracích zvyškov v hroboch s parciálnym spolupochovaním. Nerobím si samozrejme nárok na kompletnosť variácií, ide mi o predstavenie „reprezentačných“ spôsobov v parciálnom spolupochovaní koní/iných zvierat.

Azda najčastejším pozorovaným prípadom sú kostrové zvyšky zvierťa (lebka a distálne časti končatín) uložené v jame jednoduchého tvaru či už po pravej, alebo po ľavej ruke pochovaného ľudského jedinca (obr. 9). Na základe množstva a rozloženia kostrových zvyškov (anatomické usporiadanie) sa niekedy uvažuje o uložení vypchatej alebo rozprestretej kože odrátého zvierťa. Vo viacerých prípadoch boli zvyšky zvieracej kostry umiestnené na akomsi stupni, resp. v priestore nad kostrou ľudského jedinca, azda uložené na „sarkofágu“. Ak sa však v hrobe vyskytnú iba ojedinelé kosti zvierťa, do hrobu zrejme nebola uložená vypchatá koža. To je asi aj prípad hrobu 63 z pohrebiska v Čiernom Brode (obr. 2). Zostáva otázkou, či do súboru hrobov s parciálnym spolupochovaním koňa/iného zvierťa možno započítať hrob 261²⁵ z pohrebiska

²⁴ V hrobe 130 na pohrebisku Szegvár-Oromdúló sa našli neúplné kostrové pozostatky hovädzieho dobytku (jeden dospelý a jeden nedospelý jedinec) vrátane chvostových stavcov (Lőrinczy 1992, 103, obr. 17).

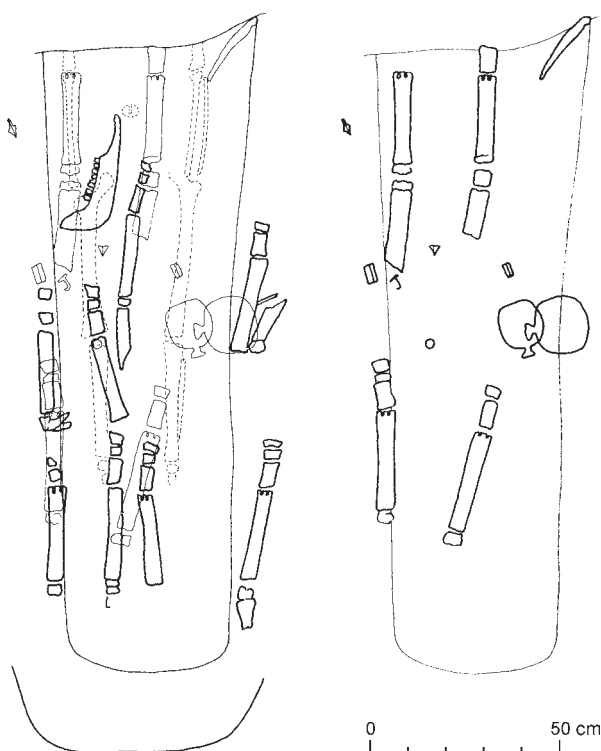
²⁵ Hrob bol totiž porušený.

Obr. 11. Szegvár-Oromdűlő. Hrob 130
(podľa: Lőrinczy 1992, obr. 17).

Szekszárd-Bogyiszlói út (Rosner 1999, 38). Našla sa v ňom iba neúplná kostra koňa, ktorý bol zrejme odratý a jeho koža, obsahujúca zvyšky skeletu, bola uložená v anatomickom usporiadaní.

Do hrobov s jednoduchou úpravou jám (prstá šachta obvykle v tvare obdĺžnika) boli pochovávaní ľudskí jedinci, ktorým bola k nohám zvyčajne položená odratá a zrolovaná koža zvieraťa (obr. 6). Do inej kategórie patria hroby, ktorých jamy boli komplikovaným spôsobom upravené. Sem možno zaradiť jednak hroby s konštrukciami rôzneho tvaru²⁶, jednak tzv. tunelové a výklenkové hroby²⁷ (obr. 10; 11). Významnú skupinu hrobov s parciálnym spolupočovaním zvieraťa predstavujú hrobové celky, v ktorých sa našli pozostatky viacerých zvierat. Do tejto kategórie patrí napríklad ojedinelý porušený hrob z lokality Ártánd-F/142.

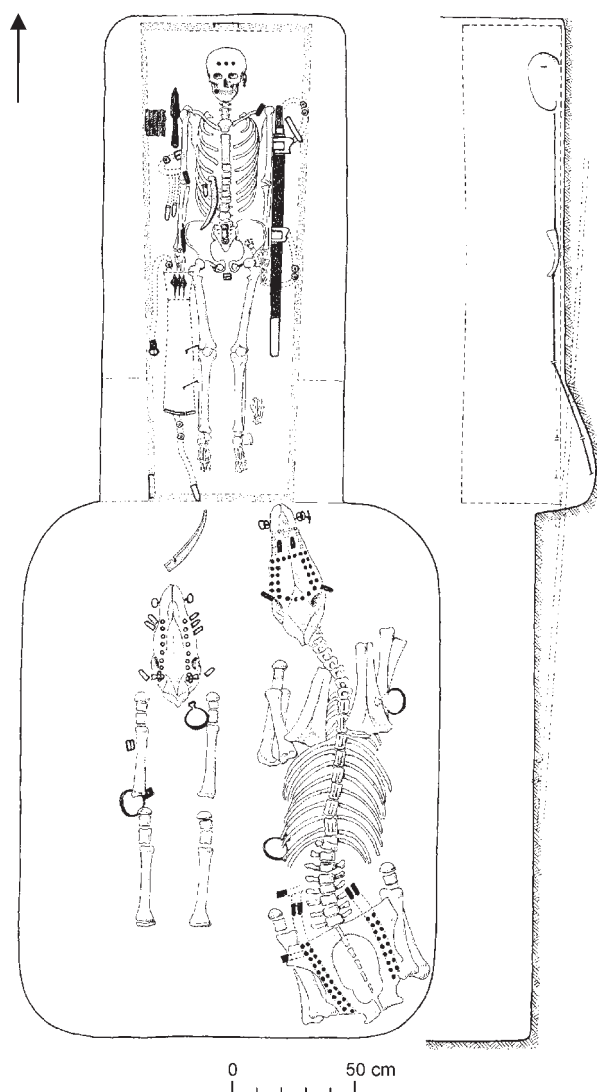
Obr. 12. Ártánd-F/142. határkő. Ojedinelý hrob
(podľa: Mesterházy 1987, obr. 1).

határkő (Mesterházy 1987, 219-222), v ktorom sa zistili pozostatky troch koní (obr. 12). Výnimočný prípad predstavuje bohato vybavený hrob z lokality Szegvár-Sápoldal (Bóna 1979; 1980). Konča nôh pochovaného muža boli v jednej hrovej jame pietnym spôsobom uložené pozostatky dvoch koní. Jeden z nich bol uložený celý, čo je bežné aj na iných pohrebiskách, v druhom prípade boli do jamy starostlivo uložené zvyšky distálnych častí končatín koňa a jeho lebka (obr. 13). Nielen početnosť príloh, ale aj ich mimoriadna kvalita sú umocnené spolupočovaním dvoch zvierat²⁸. Treba už len dodať, že hrobový celok je na základe spoluvýskytu mince (čerstvá razba - napodobenina zlatého solidu cisára Maurikia) datovaný do konca 6. storočia. Azda obdobný prípad je uvádzaný aj z pohrebiska Deszk N (ADAM 2002, 111; Lőrinczy 1992, 115), avšak uvedený celok nie je publikovaný takým spôsobom, aby ho bolo možné porovnať s hrobom z lokality Szegvár-Sápoldal. Zvláštny prípad predstavuje aj hrob 64 z pohrebiska Gyénesdiás-Algyenes (obr. 14), v ktorom sa okrem kompletných skeletov ľudského jedinca a koňa našla lebka a časti končatín veľkej kozy

²⁶ Tie boli vyhotovené zvyčajne z dreva a ich typové spektrum je veľmi pestré. V archeologickej literatúre sa niekedy uvádzajú ako „sarkofágy“.

²⁷ Obidva typy nie sú zriedkavé na pohrebisku Szegvár-Oromdűlő (ADAM 2002, 344; Lőrinczy 1992, 103, 104).

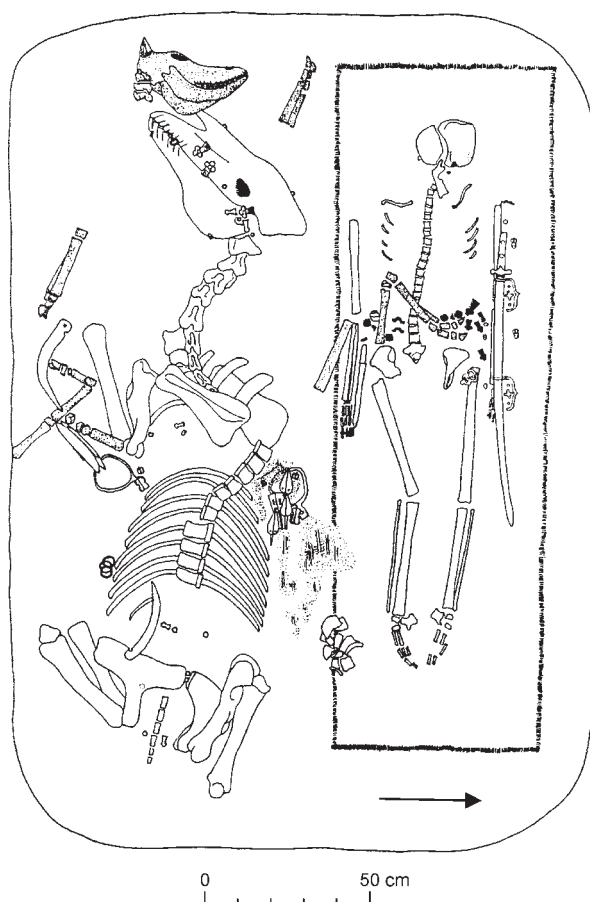
²⁸ Publikovaný plán hrobu bol korigovaný na základe fotografickej dokumentácie, ktorá bola medzičasom objavená (ADAM 2002, 345).

Obr. 13. Szegvár-Sápadal. Hrob z roku 1952
(podľa: Bóna 1979, obr. 1).

(Müller 1989, 143, obr. 2). Tá bola vložená do hrobu posledná, keďže sa jej kosti nachádzali nad skeletom koňa a čiastočne nad „sarkofágom“, v ktorom bol uložený pochovaný muž. Jednotlivé kosti distálnych častí končatín sú v anatomickom usporiadaní a z ich rozloženia, ako aj z polohy lebky sa dá usúdiť, že do hrobu bola vložená pravdepodobne vypchatá koža zvieraťa.

Je nepochybné, že parciálne spolupočovanie zvierat nie je špecifikom iba populácií žijúcich v oblasti východnej Európy. Jeho výskyt bol zaznamenaný aj v ázijskom priestore (Bóna 1990, 116). Napriek tomu sa domnievam, že výskyt tohto fenoménu v Karpatскеj kotline v období avarského kaganátu možno spájať s obyvateľmi východoeurópskej stepnej zóny. V tejto súvislosti predkladám nasledujúci pokus

Obr. 14. Gyénesdiás-Algyenes. Hrob 64
(podľa: Müller 1989, obr. 2).

o interpretáciu výskytu parciálneho spolupočovania koňa/iného zvieraťa na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu. Ak akceptujeme myšlienku, že časť avarskej pospolitosti má pôvod v oblasti centrálnej Ázie, tak ukladanie iba častí zvieračieho tela do hrobu spolu s ľudským jedincom sa tam nevyskytuje. Naopak, z tohto teritória, napríklad z oblasti Altaja a Tuvy (Kenk 1982), sú známe početné analógie k včasnoavarským hrobom z Karpatskej kotliny, pre ktoré je charakteristické ukladania celého zvieraťa do hrobu (Bóna 1979, 17). Pri svojom postupe na západ sa avarské nomádske skupiny dostali do kontaktu s kočovníkmi obývajúcimi východoeurópske/juhoruské stepi v 6. stor. O tom, že v tomto priestore sídlili aj bulharské kmene (Kutriguri, Utiguri), sa dnes viac-menej nepochybuje aj na základe údajov viacerých písomných prameňov (pozri k tomu Szádeczky-Kardoss 1978, 87). Výsledkom stretu oboch zoskupení bolo vojenské ovládnutie priestoru Avarmi. Je nepochybné, že svoju úlohu v tomto procese zohrala aj byzantská diplomacia prostredníctvom peňažných subvencií (Pohl 1988, 43). Nebolo ničím neobvyklým, že víťazná strana

zaradila vojenský potenciál porazeného protivníka do svojich radov. Dá sa preto právom predpokladať, že súčasťou „avarskej“ spoločnosti obsadzujúcej Karpatskú kotlinu v rokoch 567/568 boli aj nesporne početné skupiny uvedených bulharských kmeňov. Ostáva nedoriešenou otázkou, či osídlili predovšetkým územie na východ od rieky Tisy. Na základe výskytu hrobov s parciálnym spolupochovaním zvierat sa to však dá predpokladať. Veľmi dôležitým je fakt, že výraznú väčšinu takýchto hrobových celkov možno jednoznačne datovať do včasného stupňa obdobia avarského kaganátu. V neskoršom období (v priebehu stredného a neskorého stupňa) sa tento zvyk vyskytuje v neporovnateľne menšom počte. Predovšetkým z písomného prameňa, ktorý dostal označenie Fredegarova kronika, sa dozvedáme o prepuknutí nezhôd a následného vojenského konfliktu medzi Avarmi a Bulharmi (na počiatku tridsiatych rokov 7. stor.), sporiacimi sa o následníctvo po kaganovi²⁹. Možno sa azda domnievať, že následné vypudenie Bulharov z Karpatskej kotliny (Pohl 1988, 269; Szádeczky-Kardoss 1986, 93) spôsobilo výrazný pokles fenoménu nazývaného parciálne spolupochovanie koňa/iného zvierťa.

Súvislosť medzi výskytom hrobov s parciálnym spolupochovaním koňa a Kutrigurmi postrehol na základe analýzy hrobového celku z lokality

Szentes-Lapistó ešte v tridsiatych rokoch 20. stor. D. Csallány (1933-1934, 212). Obdobný názor o pol storočie neskôr prezentoval v súvislosti s tzv. maskovitými kovaniami (nem. „Maskenbeschläge“) aj P. Somogyi (1987, 147). Vo svojej významnej štúdii sa parciálnym spolupochovaním zvierat podrobne zaoberal aj G. Lőrinczy (1992). Hoci pripustil identifikáciu tohto javu s bulharskými Kutrigurmi, vo svojich úvahách je opatrnejší. Zvyk pochovávať iba časti tela koňa/iného zvierťa do hrobu spája s etnicky bližšie neurčeným východoeurópskym nomádskeým prostredím.

Aj keď sa nie zriedka nachádzajú v hroboch z včasného stupňa obdobia avarského kaganátu aj časti skeletov (predovšetkým lebky a distálne časti končatín) iných živočíchov (hovädzí dobytok, ovca/koza), dominujúcim zvieratom je kôň. Takéto hrobové celky teda možno jednoznačne považovať za skutočné „jazdecké hroby“ s parciálnym spolupochovaním koňa. Iné zvieratá (napr. hovädzí dobytok, ovca/koza) isto nie sú prejavom jazdeckého stavu pochovaného. Aj táto skutočnosť nepriamo dokladá opodstatnenosť názoru, že v prípade jazdeckých hrobov s parciálnym spolupochovaním ide o pozostatky východoeurópskych, pravdepodobne bulharských etnických skupín, využívajúcich vo svojom nomádskom spôsobe života vo veľkej miere koňa.

LITERATÚRA

- ADAM 2002 - Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa (Hrsg.: J. Szentpéteri). Varia Arch. Hungarica 13/1, 2. Budapest 2002.
- Ambros 1963 - C. Ambros: Zvierací inventár zo slovansko-avarského pohrebiska v Bernolákove. Slov. Arch. 11, 1963, 247-256.
- Ambros 1984 - C. Ambros: Katalog der Tierbeigaben aus den hallstattzeitlichen, latènezeitlichen und frühmittelalterlichen Gräbern in der Slowakei. Acta Interdisciplinaria Arch. 3. Nitra 1984, 8-85.
- Ambros 1987 - C. Ambros: Tierbeigaben in den Gräbern von Komárno-Schiffswerft. Slov. Arch. 35, 1987, 365-380.
- Ambros/Müller 1980 - C. Ambros/H.-H. Müller: Frühgeschichtliche Pferdeskelettunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Arch. Slovaca Fontes 13. Bratislava 1966.
- Bende 2003 - L. Bende: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői avar kori temetőben. In: B. Nagy 2003, 305-330.
- B. Nagy 2003 - K. B. Nagy: A székkutas-kápolnadűlői avar temető. Móra Ferenc Múz. Évk. Monogr. Arch. 1. Szeged 2003.
- Bóna 1979 - I. Bóna: A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. Arch. Ért. 106, 1979, 3-32.
- Bóna 1980 - I. Bóna: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 32, 1980, 31-95.
- Bóna 1990 - I. Bóna: Beiträge zum asiatischen Ursprung der awarenzeitlichen partiellen Pferdebestattungen. Wosinsky Mór Múz. Évk. 15, 1990, 113-124.
- Budinský-Krička/Točík 1991 - V. Budinský-Krička/A. Točík: Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches. Katalog. Nitra 1991.
- Csallány, D. 1933-1934 - D. Csallány: A Szentes-lapistói népvándorlaskori sírlelet. Dolg. M. Kir. Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből 9-10, 1933-1934, 206-214.
- Csallány, D. 1939 - D. Csallány: Kora avarkori sírleletek. Grabfunde der Frühawarenzeit. Folia Arch. 1-2, 1939, 121-180.
- Csallány, D. 1943a - D. Csallány: A Deszk D. számú temető avar sírjai. Arch. Ért. 1943, 160-173.

²⁹ „Eo anno in Abarorum cuinomento Chunorum regnum in Pannia surrexit viaemens intentio, eo quod de regnum certarint, cui deberetur ad succedendum: unus ex Abares et alius ex Bulgares, collecta multitudine, uterque in invicem inpuñarint“ (cit. podľa Pohl 1988, 436, pozn. 3).

- Csallány, D. 1943b - D. Csallány: Hunkori sír Klárafalváról. Ein hunnisches Grab aus Klárafalva. Szegedi Városi Múz. Kiadványai 2/4, 1943, 42-45.
- Csallány, D. 1958 - D. Csallány: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. Nyíregyházi Jósza András Múz. Évk. 1, 1958, 31-87.
- Csallány, D. 1961 - D. Csallány: Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken (454-568 u. Z.). Arch. Hungarica 38. Budapest 1961.
- Csallány, D. 1969-1971 - D. Csallány: Avarkori páncélok a Karpát-medencében. Nyíregyházi Jósza András Múz. Évk. 12-14, 1969-1971, 7-44.
- Csallány, G. 1939 - G. Csallány: A Szentes-Derékegyházi népvándorláskori sírlelet. Der völkerwanderungszeitliche Grabfund von Szentes-Derékegyháza. Folia Arch. 1-2, 1939, 116-120.
- Cseh 1984 - J. Cseh: 126. Kunszentmárton - Ady Endre u. 2/A. Rég. Füzetek (Ser. 1), 37, 1984, 73.
- Cseplő 1896 - P. Cseplő: Ártándi sírlelet. Arch. Ért. 16, 1896, 412-416.
- Diaconu/Diaconu 1962 - Gh. Diaconu/P. Diaconu: Un mormânt cälăreț din secolul VII descoperit la Țișor. Stud. și Cerc. Istor. Veche 13/1, 1962, 165-171.
- Dörner 1960 - E. Dörner: Mormint din epoca avară la Sînpetru-German. Stud. și Cerc. Istor. Veche 11, 1960, 423-433.
- Eisner 1952 - J. Eisner: Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebišťe. Bratislava 1952.
- Garam 2001 - É. Garam: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Mon. Avarorum Arch. 5. Budapest 2001.
- Gere 1984-1985 - L. Gere: Előzetes jelentés a Gerjen-váradpusztai avar temető feltárájáról. Móra Ferenc Múz. Évk. 1984-1985/2, 221-239.
- Gróf 2000 - P. Gróf: Adalékok a Dunakanyar avarkorához. In: T. Petercsák (Red.). A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18-20. Heves Megyei Rég. Közl. 2. Eger 2000, 95-109.
- Hampel 1905 - J. Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I.-III. Braunschweig 1905.
- Hanuliak 1994 - M. Hanuliak: Malé Kosihe I. Pohrebisko z 10.-11. storočia (archeologicko-historické vyhodnotenie). Mat. Arch. Slovaca 12. Nitra 1994.
- Harhoiu 2001 - R. Harhoiu: Archäologische Kulturgruppen des 6.-7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen. Slov. Arch. 49, 2001, 139-163.
- Hpl. 1896 - Hpl.: A nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása. Arch. Ért. 14, 1896, 179-181.
- Juhász 1973 - I. Juhász: Néhány Békés megyei avarkori leletről. Békés Megyei Múz. Köz. 2, 1973, 99-115.
- Juhász 1995 - I. Juhász: Avarzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. Mon. Avarorum Arch. 1. Budapest 1995.
- Kenk 1982 - R. Kenk: Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudryg im Altai. Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuva. Mat. Allg. u. Vgl. Arch. 3-4. München 1982.
- Kisléghi Nagy 1911 - Gy. Kisléghi Nagy: Torontál vármegye őstörténete. Magyarország vármegyei és városai. Torontál vármegye. Budapest 1911, 304-330.
- Kiss 1962 - A. Kiss: Az avarkori lovas-temetkezés szokásának vizsgálata. Janus Pannonius Múz. Évk. 1962, 153-162.
- Kiss 1977 - A. Kiss: Some Archeological Finds of the Avar Period in county Baranya. Janus Pannonius Múz. Évk. 19, 1974, 129-142.
- Korek 1942 - J. Korek: A Százaker-dűlői avar lovassír. Avar-Reitergrab in Százaker-dűlő. Dolg. M. Kir. Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből 18, 1942, 156-159.
- Korek 1943 - J. Korek: A Szentes-kajáni avar temető. Dolg. M. Kir. Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből 19, 1943, 1-129.
- Kőrösi 2005 - A. Kőrösi: A Székkutas-kápolnadűlői avar temető archaeozoológiai vizsgálata. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 11, 2005, 229-276.
- Kovács 1913 - I. Kovács: Mezőbandi ásások. Dolg. Erdélyi Nemzeti Múz. 4, 1913, 265-389.
- Kovrig 1975 - I. Kovrig: The Dévaványa cemetery. In: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary. 1. Budapest 1975.
- Kovrig/Korek 1960 - I. Kovrig/J. Korek: Le cimetière de l'époque avar de Csóka (Čoka). Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 12, 1960, 257-297.
- Kürti 2003 - B. Kürti: Avar lovas - magyar lovas Szőregen és Eperjesen. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 9, 2003, 229-242.
- László 1977 - Gy. László: Régészeti tanulmányok. Budapest 1977.
- Liptáková 1964 - Z. Liptáková: Dve pohrebiská z X. storočia na juhozápadnom Slovensku. Stud. Zvesti AU SAV 14, 1964, 237-258.
- Lőrinczy 1984-1985 - G. Lőrinczy: A Szegvár-oromdűlői kora-avarkori temető 1. sírja. Móra Ferenc Múz. Évk. 1984-1985/2, 127-154.
- Lőrinczy 1992 - G. Lőrinczy: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.-7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő (Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit). Commun. Arch. Hungariae 1992, 81-124.
- Lőrinczy 1994 - G. Lőrinczy: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz (A fülkesíros temetkezés). In: G. Lőrinczy (Szerk.): A kőkortól a középkorig. Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Szeged 1994, 311-335.
- Lőrinczy 1995 - G. Lőrinczy: Fülkesírok a Szegvár-Oromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 1, 1995, 399-416.
- Lőrinczy 1996 - G. Lőrinczy: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 2, 1996, 177-189.
- Lőrinczy 1998 - G. Lőrinczy: Kelet-európai népesség a 6-7. századi Karpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 4, 1998, 343-372.
- Lőrinczy/Szalontai 1996 - G. Lőrinczy/Cs. Szalontai: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6-11. századi településtörténetéhez. II. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 2, 1996, 268-298.
- Madaras 2004 - L. Madaras: Kora avar kori sírok Öcsödről. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 10, 2004, 339-363.
- Medgyesi 1984-1985 - P. Medgyesi: Késő avar temető Bélmegeyer-Csömöki-dombon (Előzetes jelentés). Móra Ferenc Múz. Évk. 1984-1985/2, 241-256.
- Mesterházy 1965 - K. Mesterházy: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962-1965 (Leletkataszter). Debreceni Déri Múz. Évk. 1965, 19-59.
- Mesterházy 1987 - K. Mesterházy: Korai avar részleges lovaste-metkezések Ártándról és Bihakeresztesről. Folia Arch. 38, 1987, 219-245.

- MRT 1989 - B. D. Jankovich/J. Makkay/B. M. Szőke/I. T. Juhász: Dobos-kert. In: B. D. Jankovich/J. Makkay/B. M. Szőke: Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2. Magyarország régészeti topográfiája 8. Budapest 1989, 137, 138.
- Müller 1989 - R. Müller: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. *Commun. Arch. Hungariae* 1989, 141-164.
- Nevizánsky 1999 - G. Nevizánsky: Dobytkárstvo starých Maďarov. In: L. Sokolovský (Zost.): Másiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska. Martin 1999, 45-50.
- Papp 1962 - L. Papp: A bolyi avarkori temető I. Első közlemény. *Janus Pannonius Múz. Évk.* 1962, 163-193.
- Párducz 1936 - M. Párducz: La Tène és népvándorláskori sírok a Solt-Paléban. *Dolg. M. Kir. Tudományegyetem Régisegtudomány Intézetéből* 11, 1935, 159-174.
- Pogány 1908 - J. Pogány: Gombosi sírmező (Bács-Bodrog). *Arch. Ért.* 28, 1908, 404-415.
- Pohl 1988 - W. Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München 1988.
- Rhé/Fettich 1931 - Gy. Rhé/N. Fettich: Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. »Seminarium Kondakovianum«. Prag 1931.
- Rosner 1970 - Gy. Rosner: Újabb adatok Tolna megye avarkori történetének kutatásához. *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múz. Évk.* 1, 1970, 40-95.
- Rosner 1971-1972 - Gy. Rosner: Előzetes jelentés a Gyöngy-Vasártér úti avar temető feltárásáról. II. *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múz. Évk.* 2-3, 1971-1972, 85-222.
- Rosner 1999 - Gy. Rosner: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói StraÙe. *Mon. Avarorum Arch.* 3. Budapest 1999.
- Rózsa 2002 - Z. Rózsa: Kora avar sír Tótkomlósról. *Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch.* 8, 2002, 341-344.
- Selmeczi/Madaras 1979-1980 - L. Selmeczi/L. Madaras: Avarkori és X-XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczi-falván. *Szolnok Megyei Múz. Évk.* 1979-1980, 141-172.
- Somogyi 1987 - P. Somogyi: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaft osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Arch. Austriaca* 71, 1987, 121-154.
- Somogyi 1997a - P. Somogyi: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. *Monogr. Frühgesch. u. Mittelalterarch.* 5. Innsbruck 1997.
- Somogyi 1997b - P. Somogyi: Drei frühawarenzeitliche Bestattungen aus der Fundstelle Nr. 264 von Gyoma. *Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch.* 3, 1997, 97-108.
- Szabó 1981 - J. Gy. Szabó: 103. Nagyréde-Rogyogópart. *Rég. Füzetek (Ser. 1)* 34, 1981, 55, 56.
- Szádeczky-Kardoss 1978 - S. Szádeczky-Kardoss: Az avar történelem forrásai I. Közép-Azsiától az Al-Dunáig. *Arch. Ért.* 105, 1978, 78-90.
- Szádeczky-Kardoss 1986 - S. Szádeczky-Kardoss: Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. *Opuscula Byzantina* 8. Szeged 1986.
- Szőke 1979 - B. M. Szőke: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. *Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae* 31, 1979, 51-103.
- Točík 1968 - A. Točík: Altmagyarische Gräberfelder in der Slowakei. *Arch. Slovaca Catalogi* 3. Nitra 1968.
- Tomka 1972 - P. Tomka: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. 1. Kés a sírban. *Arrabona* 14, 1972, 27-75.
- Tóth 1982 - E. H. Tóth: Seltsame Bestattungsriten in awarenzeitlichen Gräberfeldern in der Region zwischen der Donau und der Theiss. *Cumania* 7, 1982, 165-189, 287-306.
- Török 1954 - Gy. Török: Kora-avar sírok Móron. *Arch. Ért.* 81, 1954, 54-60.
- Trugly 1987 - A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno. *Slov. Arch.* 35, 1987, 251-344.
- Trugly 1993 - A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II (1987-1989). *Slov. Arch.* 41, 1993, 191-307.
- Veliačik 1969 - L. Veliačik: Archeologický výskum v Čiernom Brode (okr. Galanta) roku 1966. *Arch. Rozhledy* 21, 1969, 301-319.
- Zábojník 1993 - J. Zábojník: K niektorým aspektom pohrebneho ritu v období avarského kaganátu. In: E. Krekovič (Zost.): Kultové a sociálne aspekty pohrebneho ritu od najstarších čias po súčasnosť Bratislava 1993, 28-36.
- Zábojník 1995 - J. Zábojník: Soziale Problematik des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des Awarischen Kaganats. *Slov. Arch.* 43, 1995, 205-344.
- Zábojník 2004 - J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. *Stud. Arch. et Mediev.* 6. Bratislava 2004.
- Zábojník 2006 - J. Zábojník: Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu a včasnostredoveké sídliskové objekty v Čiernom Brode. *Slov. Arch.* 54, 2006, 95-142.

Rukopis prijatý 22. 1. 2008

Abstract translated by Ludmila Vaňková
Zusammenfassung übersetzt von Eva Pietová

PhDr. Jozef Zábojník, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
jozef.zabojnik@savba.sk

Grab 63 auf dem Gräberfeld in Čierny Brod

Problematik der partiellen Tiermitbestattungen in der Zeit des Awarischen Kaganats

Jozef Zábajník

ZUSAMMENFASSUNG

Auf einer undeutlichen Düne im Gemeindkataster von Čierny Brod während der Erdarbeiten mit der Planier-
raupe wurden Denkmäler aus mehreren Zeithorizonten
beschädigt. Rettungsgrabungen hat hier das Archäologische
Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
unter der Leitung von L. Veliačik in den Herbstmonaten im
Jahr 1966 durchgeführt. 19 Skelettgräber aus der Zeit des
Awarischen Kaganats wurden untersucht. Einzigem reichen
Komplex stellt das Grab 88 (Abb. 1), das eine Gürtelgarni-
tur mit gegossenen Beschlägen mit zoomorphen Motiven
enthielt, dar. Außergewöhnlich ist das Reitergrab 63 (Abb.
2), das außer Menschenskelett auch einen Pferdeschädel
und Extremitäten enthielt. Aufgrund dieser Tatsache hat
der Ausgräber die Vermutung geäußert, dass es sich um
ein altungarisches Reitergrab handelt. Allerdings, mit seiner
Grabgrubengröße, Orientierung, Tiefe und Lage auf dem
Gräberfeld unterscheidet sich dieses Fundkomplex von den
anderen Gräbern aus der Zeit des Awarischen Kaganats
nicht. Aufgrund der Abwesenheit der Pferdeschirring und
den erwähnten Fundumständen kann die Datierung des
Grabes 63 ins 8. Jahrhundert vorausgesetzt werden.

Der Brauch den Reiter zusammen mit einem unvollstän-
digen Pferdeskelett zu bestatten ist für die altungarischen
Gemeinschaften typisch. Oft bilden das Bestattungsinventar
solcher Reitergräber charakteristische Steigbügel, bzw. an-
dere Bestandteile der Pferdeschirring, wie es z. B. das Grab
82 aus dem Gräberfeld Malé Kosihy belegt (Abb. 3). In der
Aufschüttung des Grabes 63 in Čierny Brod wurden zwar
Fragmente frühmittelalterlicher Keramik gefunden, aber
das Bestattungsinventar dieses „Reitergrabes“ bestand nur
aus einem Eisenmesser. Von Bedeutung ist auch die Art der
Pferdeschädellegung ins Grab dar. Auf den altungarischen
Gräberfeldern aus dem Gebiet der Slowakei liegt ohne
Ausnahme der Pferdeschädel wie auch das unvollständige
Pferdeskelett parallel mit dem Körper des Reiters. Es ist so
auch in den Fällen, wenn Legung der ausgestopften Haut
des Tieres entlang dem Reiterskelett vorausgesetzt wird
(Abb. 4). Im Allgemeinen wird festgestellt, dass in den
altungarischen Gräbern der Pferdekopf mit der Schnauze
in die Richtung des Schädels von dem bestatteten Indivi-
duum zeigt. Im Falle des Grabes 63 von Čierny Brod ist er
allerdings anders orientiert.

Einer der charakteristischen Zeichen der Zeit des Awa-
rischen Kaganats sind die Reitergräber, in denen sich das
ganze Pferdeskelett befand. Sog. partielle Pferdemitbe-
stattung war vor dem Jahr 1960 in der „awarischen Ar-
chäologie“ praktisch unbekannt. Die Forscher hielten ihre
verschiedenen Varianten für spezifische Äußerungen des

Bestattungsritus des altungarischen Volkes. Heutzutage
kennen wir dennoch ganze Reihe von Fundstellen, auf
denen solche Gräber vorkommen. In dem Verzeichnis prä-
sentierte der Autor die Fundstellen, auf denen Gräber mit
partieller Mitbestattung des Pferdes, bzw. eines anderen
Tieres festgestellt wurden. Angesichts mehrerer unveröf-
fentlichten Gräberfelder, vor allem im Theißgebiet, kann
die Meinung geäußert werden, dass ihre Anzahl vermutlich
höher ist, weil die vorliegenden Angaben aus der Litera-
tur stammen. Man muss noch anmerken, dass mehrere
Fundkomplexe nur mit Vorbehalt als Gräber mit partieller
Mitbestattung eines Pferdes/anderen Tieres bezeichnet
werden können.

Im Verzeichnis vorgestellte 84 Fundstellen sind auf dem
Gebiet des Karpatenbeckens sehr unregelmäßig verteilt
(Karte 1). Markante Konzentration befindet sich im Bereich
zwischen den unteren Flusströmen von Körös/Crişul und
Maros/Mureş und im verhältnismäßig kleinen Territorium
in der Nähe von Szeged. Im Zwischenstromland von der
Donau und Theiß liegen nur vier Fundstellen und im West-
teil des Karpatenbeckens kommen sie schon (bis auf den
Südteil Transdanubiens) nur selten vor.

Zweiter Schritt bei der Analyse des studierten Phänomens
stellte die kartographische Auswertung des Vorkommens
der Gräber mit partieller Mitbestattung einzelner Tierarten
in definierten Zeithorizonten des Awarischen Kaganats dar.
Am häufigsten wurde zweifellos das Pferd mitbestattet
(Karte 2). Aus der präsentierten Karte geht offensichtlich
ihre starke Konzentration im Bereich östlich von Theiß
hervor, wobei die meisten Gräber zur Frühstufe gehören.
Funde aus Mittel- und Spätstufe kommen auf diesem Terri-
torium nur selten vor. Auf sonstigem Gebiet des Karpaten-
beckens treten die Gräber mit partieller Pferdemitbestattung
vereinzelt auf. In die Frühstufe wurden Gräber von drei
Fundstellen, in die Spätstufe auf vier Fundstellen datiert,
mit je einem Beleg.

Das Vorkommen der Gräber mit partiellen Rindmitbe-
stattung (Karte 3) dominiert wieder im Raum des Zusam-
menfluss von Tisza und Maros, wobei die meisten in die
Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats eingegliedert
werden können. In mehreren Fällen geht es eindeutig um
partielle Mitbestattung. Allerdings, kommen auch Fälle
vor, bei denen in den Gräbern unvollständige Tierske-
lette lagen, die wahrscheinlich nicht zum untersuchten
Komplex zugereicht werden können. Nicht selten gehörte
zum Grabinventar das Skelett eines zwar vollständigen
aber anatomisch nicht korrekt liegenden, wahrscheinlich
transchierten Tieres. Es ist zu ergänzen, dass in den meisten

Gräbern, in denen die Pferdeüberreste festgestellt wurden, Individuen männliches Geschlechts bestattet waren, in Gräbern mit partieller Rindmitbestattung lagen allerdings nicht selten auch Frauen.

Das Vorkommen der Gräber mit partieller Schaf- oder Ziegemitbestattung (Karte 4) ist aus der geographischen Sicht etwas verschieden. Das hängt damit zusammen, dass wir nicht immer in der Lage sind zu unterscheiden, ob es um ein auf partielle Art und Weise bestattetes Tier oder Reste sog. Fleischzugabe geht. Die Situation kompliziert auch die hohe Grabzahl auf mehreren Gräberfeldern, auf denen nur Schaf/Ziegenschädel zum Vorschein gekommen sind. In solchen Fällen kann von partieller Schaf/Ziegemitbestattung nicht die Rede sein. Die, die wir für solche halten können, sind wieder im Bereich östlich von Tisza, wo sie vor allem in Frühstufe überwiegen, konzentriert. Dagegen die meisten Fundstellen mit den Schaf/Ziegeüberresten, die partiell in der mittleren und späten Stufe des Zeithorizonts begraben wurden, sind im Gebiet des westlichen Karpatenbeckens gefunden worden. Ähnlich wie bei dem Rind ist der Anteil der Frauen, bzw. der unerwachsenen Individuen höher, als es bei den Gräbern mit der partiellen Pferdemitbestattung gewesen ist.

Den dritten Analysenschritt stellt die Quantifizierung aller Gräberfelder mit partieller Tiermitbestattung im Bezug zu ihrer Zeitbestimmung dar (Diagramm 1). Aus dem erwähnten ergibt sich, dass mehr als die Hälfte der Fundstellen mit partieller Tiermitbestattung in die Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats datiert werden kann. Die Mittelstufe ist durch acht Fundstellen vertreten, wobei ein offensichtlicher Zuwachs in der Spätstufe erfasst werden kann (15 Fundstellen). Den Rest stellen zwei Fundstellen, die vielleicht nur schematisch in die Mittel- bzw. Spätstufe eingegliedert werden können, und die unsicheren, eventuell undatierbaren Gräber und Gräberfelder, dar. Mit der Absicht ein genaueres Bild der Entwicklung der Tierarten zu gewinnen hat der Autor die Vertretung von Pferden, Rinder und Schafen/Ziegen im Bezug auf die Datierung ausgewertet.

Das bedeutendste Ergebnis stellt die quantifizierte Auswertung des Pferdevorkommens dar (Diagramm 2). Drei Viertel der Fundstellen mit den Reitergräbern mit partieller Pferdemitbestattung können in die Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats datiert werden. Nur drei von ihnen können zeitlich mit der Mittel- und sieben mit der Spätstufe verbunden werden.

Aus dem Blickpunkt der absoluten Mehrheit (im Vergleich mit der vorigen Tierkategorie) ist die Senkung der Anzahl in der Grabgruppe mit partieller Rindmitbestattung offensichtlich (Diagramm 3). Von 22 Fundstellen können allerdings bis 15 in die Frühstufe datiert werden. Der Rest besteht aus 5 Gräberfeldern mit Gräbern aus Spätstufe, bzw. zeitlich näher unbestimmte (2 Fundstellen). Ähnlich ist auch die Situation bei den Gräbern mit partiellen Schaf/Ziegemitbestattung (Diagramm 4). Bemerkenswert ist die Senkung der Fundstellenzahl, die in die Frühstufe datiert sind. Die Anzahl der in die Mittel-, vor allem aber in die Spätstufe datierten Gräber ist gestiegen (insgesamt auf 10 Gräberfeldern).

Für eine Abschlussphase der Analyse kann man die quantifizierte Auswertung der Fundstellen mit der partiellen Tiermitbestattung in den einzelnen Phasen der Zeit des Awarischen Kaganats bei der Berücksichtigung ihrer Arten halten. Aus der Frühstufe (Diagramm 5) stammen die

meisten Fundstellen- insgesamt 71. In den Gräbern mit der partiellen Mitbestattung dominieren die Pferdekörperteile (41 Fundstellen). Der Anteil der Rinder und der Schafen/Ziegen ist gleich groß (je 15 Gräberfelder). Eine außerordentlich starke Senkung der Fundstellenzahl (insgesamt nur 8) mit der partiellen Tiermitbestattung kann bei der Mittelstufe gesehen werden (Diagramm 6). Die Vertretung von Pferden und Schafen/Ziegen ist gleich, allerdings, die Gräber mit der partiellen Rindmitbestattung fehlen völlig. Zu offensichtlichem Zuwachs der Fundstellenanzahl mit den Gräbern mit partieller Tiermitbestattung ist es wieder in der Spätstufe gekommen (Diagramm 7). Bei den Tierarten gibt es keine großen Unterschiede, weil die Vertretung aller erfassten Tierkategorien gleichmäßig ist.

Praktisch alle Fälle dieses Phänomenvorkommens, das heißt die Legung eines unvollständigen Tieres (meistens eines Pferdes) ins Grab in der Zeit des Awarischen Kaganats wurden mit der frühawarischen Bevölkerung in Zusammenhang gebracht und in das 6.-7. Jahrhundert datiert. Heutzutage kennen wir aus dem Karpatenbecken dennoch mehrere Fundstellen mit dem studierten Ereignis in den Gräbern, die in die Mitte- und Spätstufe der Zeit datiert sind. Vor allem in der Frühstufe wurde sog. verstümmelte Variante des partiell mitbestatteten Tieres festgestellt. Die Haut mit dem Tierschädel wurde von dem unteren Extremitätsteilen nicht ganz herabgezogen, aber die Knochen (radius und tibia) wurden schräg durchgeschnitten/abgehackt. In der Gegenwart wird über drei Deponierungsarten der Tierreste nachgedacht: ausgestopfte, ausgebreitete und zusammengerollte Haut. Die drei Möglichkeiten sind aber „ideal“. Die Variabilität bei der Bewahrung ist sehr reich und die erhaltenen Reste dokumentieren nicht immer das beschriebene Vorgehen.

Der Autor versuchte die bedeutendste Legungsarten der Tierreste in den Gräbern mit der partiellen Mitbestattung vorzustellen. Der wahrscheinlich am häufigsten erfasste Fall sind die Tierknochenreste (Schädel und Extremitäten) in einer einfachen Grube auf der rechten oder linken Seite des bestatteten Menschenindivids (Abb. 9). Aufgrund der Menge und der Verteilung der Skelettüberreste (anatomische Struktur) wird manchmal über eine ausgestopfte oder ausgebreitete Haut eines enthäuteten Tieres nachgedacht. In mehreren Fällen waren die Tierreste auf irgendeiner Stufe, bzw. im Bereich über dem Menschen skelett, vielleicht auf einem „Sarkophag“, platziert. In die Gräber mit einfacher Grubenausrichtung (einfache meistens rechteckige Schacht) wurden Menschenindividuen, bei deren Füßen eine enthäutete und zusammengerollte Tierhaut lag, bestattet (Abb. 6). In eine andere Kategorie gehören Gräber, deren Gruben auf eine komplizierte Art und Weise zubereitet waren. Hier können einerseits Gräber mit verschiedenen Konstruktionen, andererseits sog. Stollen- und Nischengräber eingegliedert werden (Abb. 10; 11). Eine bedeutende Grabgruppe mit partiellen Tiermitbestattung stellen Grabkomplexe, in denen Reste von mehreren Tieren gefunden wurden, dar (Abb. 13; 14).

Es ist unbezweifelbar, dass die partielle Tiermitbestattung nicht nur ein Spezifikum der Bevölkerungen von Osteuropa ist. Ihr Vorkommen wurde auch in dem Asienraum nachgewiesen. Trotz dem ist der Autor der Meinung, dass man dieses Phänomen in dem Karpatenbecken in der awarischen Zeit mit den Bewohnern der osteuropäischen Steppenzonen in Verbindung bringen kann und legte folgende Interpretation vor. Wenn wir den Gedanken, dass Teil der awarischen

Bevölkerung ihr Ursprung im Innenasien hat nachfolgen werden, dann kommt dort die Beilegung der Tierkörper-teile zusammen mit dem menschlichen Individuum in das Grab nicht vor. Umgekehrt, aus diesem Territorium- zum Beispiel dem Gebiet von Altai oder Tuva - sind zahlreiche Analogien zu frühawarischen Gräbern aus dem Karpa-tenbecken, für die die Legung des ganzen Tieres ins Grab charakteristisch ist, bekannt. Bei ihrer Migration westwärts sind die awarischen Nomadengruppen in den Kontakt mit den Nomaden aus den osteuropäischen/südrussischen Steppen im 6. Jahrhundert gekommen. Das auf diesem Gebiet auch bulgarische Stämme (Kutriguren, Utiguren) siedelten, wird heute nicht mehr bezweifelt. Es war nichts Außergewöhnliches, das die Siegerseite die Streittruppen der geschlagenen Gegner ins eigenen Heer einreichte. Unbezweifelbar ist, dass einen Bestandteil der awarischen Gesellschaft, die den Karpatenbecken nach und nach ein-nahmen, in den Jahren 567/568 auch zahlreiche Gruppen der erwähnten bulgarischen Stämme bildeten. Es bleibt unklar, ob sie vor allem den Bereich östlich von Tisza besiedelten. Nach den Gräbern mit partieller Tiermitbestattung kann man es aber voraussetzen.

Von großer Bedeutung ist die Tatsache, dass die meisten dieser Grabkomplexe eindeutig in die Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats datiert werden können. Später (im Laufe der Mittel- und Spätstufe) kommt dieser Brauch in unvergleichlich kleinerer Anzahl vor. Vor allem aus der Schriftquelle, die den Namen Chronik des Fredegars erhielt, erfahren wir von Entstehung eines Streits und anschließend eines Militärkonflikts zwischen Awaren und Bulgaren (am Anfang dreißiger Jahre des 7. Jahrhunderts)

wegen der Thronfolge nach dem Kagan. Man kann ver-muten, dass die folgende Verbannung der Bulgaren aus dem Karpatenbecken einen starken Rückgang des Phä-nomens, der partielle Pferde/Tiermitbestattung genannt wird, verursachte.

Auf den Zusammenhang zwischen den Gräbern mit partieller Pferdemitbestattung und den Kutriguren machte bereits D. Csallány aufgrund der Grabkomplexanalyse aus der Fundstelle Szentes-Lapistó in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts aufmerksam. Die gleiche Meinung präsentierte in der Verbindung mit sog. Maskenbeschlägen auch P. Somogyi. In seiner bedeutenden Studie befasste sich mit der partiellen Tiermitbestattung auch G. Lőrinczy. Auch wenn er die Identifizierung dieses Ereignisses mit den bulgarischen Kutriguren zuließ, blieb er in seinen Überle-gungen vorsichtig. Den Brauch nur einzelne Pferde/Tierteile in das Grab zu legen verbindet er mit ethnisch näher un-bestimmtem osteuropäischem nomadischem Milieu. Auch wenn sich in den Gräbern aus der Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats auch oft Skeletteile (vor allem Schädel und Extremitäten) anderer Tiere (Rind, Schaf/Ziege) befin-den, das Pferd überwiegt. Solche Grabkomplexe können also eindeutig für wirkliche „Reitergräber“ mit partieller Pferdemitbestattung gehalten werden. Andere Tiere (z. B. Rind, Schaf/Ziege) sind bestimmt nicht ein wahres Zeichen für das Reiterstatus des Bestatteten. Auch diese Tatsache bekräftigt indirekt die Vermutung, dass es sich im Falle der Reitergräber mit partieller Mitbestattung um Reste der osteuropäischen, wahrscheinlich bulgarischen ethnischen Gruppen, die das Pferd bei ihrer Nomadenlebensart häufig benutzten, handelt.

Karte 1. Fundstellen mit den Gräbern mit partieller Tiermitbestattung im Mitteldonauegebiet. Die Nummern auf der Karte entsprechen der Nummerierung in der Fundliste.

Karte 2. Fundstellen mit den Gräbern mit partieller Pferde-mitbestattung. Die Nummern auf der Karte entsprechen der Nummerierung in der Fundliste. Legende: a - Frühstu-fe der Zeit des Awarischen Kaganats; b - wahrscheinlich Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; c - Mittelstu-fe der Zeit des Awarischen Kaganats; d - wahrscheinlich Mittelstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; e - Spät-stufe der Zeit des Awarischen Kaganats; f - allgemein in die Zeit des Awarischen Kaganats datiert.

Karte 3. Fundstellen mit den Gräbern mit partieller Rindmit-bestattung. Die Nummern auf der Karte entsprechen der Nummerierung in der Fundliste. Legende: a - Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; b - Spätstufeder Zeit des Awarischen Kaganats; c - wahrscheinlich Spätstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; d - allgemein in die Zeit des Awarischen Kaganats datiert.

Karte 4. Fundstellen mit den Gräbern mit partieller Schaf/Ziegemitbestattung. Die Nummern auf der Karte ent-sprechen der Nummerierung in der Fundliste. Legende: a - Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; b - Mit-telstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; c - Spätstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; d - allgemein in die Zeit des Awarischen Kaganats datiert.

Diagramm 1. Gräberfelder mit partieller Tiermitbestattung im Bezug auf ihre Zeitbestimmung. Legende: a - Früh-stufe der Zeit des Awarischen Kaganats; b - Mittelstufe

der Zeit des Awarischen Kaganats; c - Spätstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; d - allgemein in die Zeit des Awarischen Kaganats datiert.

Diagramm 2. Gräberfelder mit partieller Pferdemitbe-stattung im Bezug auf ihre Zeitbestimmung. Legende: a - Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; b - Mit-telstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; c - Spätstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; d - allgemein in die Zeit des Awarischen Kaganats datiert.

Diagramm 3. Gräberfelder mit partieller Rindmitbestattung im Bezug auf ihre Zeitbestimmung. Legende: a - Früh-stufe der Zeit des Awarischen Kaganats; b - Spätstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; c - allgemein in die Zeit des Awarischen Kaganats datiert.

Diagramm 4. Gräberfelder mit partieller Schaf/Ziegenmit-bestattung im Bezug auf ihre Zeitbestimmung. Legende: a - Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; b - Mit-telstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; c - Spätstufe der Zeit des Awarischen Kaganats; d - allgemein in die Zeit des Awarischen Kaganats datiert.

Diagramm 5. Frühstufe der Zeit des Awarischen Kaganats. Fundstellen mit Gräbern mit partieller Tiermitbestattung nach der Tierart. Legende: a - Pferd; b - Rind; c - Schaf/Ziege.

Diagramm 6. Mittelstufe der Zeit des Awarischen Kaganats. Fundstellen mit Gräbern mit partieller Tiermitbestattung nach der Tierart. Legende: a - Pferd; b - Schaf/Ziege.

Diagramm 7. Spätstufe der Zeit des Awarischen Kaganats. Fundstellen mit Gräbern mit partieller Tiermitbestattung nach der Tierart. Legende: a - Pferd; b - Rind; c - Schaf/Ziege.

- Abb. 1. Čierny Brod. Grab 88 mit einer Konstruktion (nach: *Zábojník 2006*, Taf. IX).
- Abb. 2. Čierny Brod. Grab 63 mit partieller Pferdemitbestattung (nach: *Zábojník 2006*, Taf. VI).
- Abb. 3. Malé Kosihy. Grab 82 (nach: *Hanuliak 1994*, Taf. XVIII).
- Abb. 4. Sered' II. Grab 4/55 (nach: *Točík 1968*, Abb. 19: 3).
- Abb. 5. Târgșoru Vechi/Tîrgșor. Grab mit partieller Pferdemitbestattung (nach: *Diaconu/Diaconu 1962*, Abb. 1, ohne Maßstab).
- Abb. 6. Orosháza-Béke Tsz-homokbánya. Gräber 142 und 150 (nach: *Juhász 1995*, Abb. 24, ohne Maßstab).
- Abb. 7. Orosháza-Béke Tsz-homokbánya. Gegossene Gürtelbeschläge aus den Gräbern 142 und 150 (bearbeitet nach: *Juhász 1995*, Taf. XXII und XXIII, ohne Maßstab).
- Abb. 8. Čataj. Grab 233 (nach: *Zábojník 1993*, Abb. 3).
- Abb. 9. Biharkeresztes-Lencsés-hát. Einzelgrab (nach: *Mesterházy 1987*, Abb. 5).
- Abb. 10. Szegvár-Oromdűlő. Grab 100 (nach: *Lőrinczy 1992*, Abb. 8, ohne Maßstab).
- Abb. 11. Szegvár-Oromdűlő. Grab 130 (nach: *Lőrinczy 1992*, Abb. 17).
- Abb. 12. Ártánd-F/142. határkő. Einzelgrab (nach: *Mesterházy 1987*, Abb. 1).
- Abb. 13. Szegvár-Sápoldal. Grab aus dem Jahr 1952 (nach: *Bóna 1979*, Abb. 1).
- Abb. 14. Gyénesdiás-Algyenes. Grab 64 (nach: *Müller 1989*, Abb. 2).

SPRÁVA

Konferencia „Die Zeiten der Wandel“ v Starej Lesnej

V priestoroch kongresového centra Slovenskej akadémie vied v Starej Lesnej pri Poprade sa v dňoch 12. až 16. 11. 2007 uskutočnilo v poradí už 20. sympózium *Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum* na tému „Die Zeiten der Wandel“.

V kuloárnych diskusiách, najmä medzi generáciou starších bádateľov, sa často spomínala potreba bilancovania doterajších výsledkov každoročných stretnutí protohistorických archeológov zaoberajúcich sa základnými problémami včasnohistorického vývoja v strednom Podunajsku.

Tému tohto jubilejného ročníka podujatia doplnili aj nové výsledky štúdia doby rímskej a doby sťahovania národov, ako aj obdobia včasného stredoveku na území Slovenska. Bol to predovšetkým unikátny nález hrobky germánskeho kniežaťa v Poprade-Matejovciach, ktorý priniesol nový pohľad na germánske osídlenie spišského regiónu. Dalším významným podnetom bol výskum včasnostredovekého hradiska v Bojne, ktoré bolo v rámci tohto sympózia po prvýkrát prezentované medzinárodnému plénu odborníkov.

Tak ako po minulé roky bola na konferencii zastúpená vedecká komunita bádateľov z Českej republiky, Nemecka, Poľska, Rakúska a zo Slovenska. Za účasti 26 vedeckých pracovníkov odznelo v rámci dvoch prednáškových dní celkom 15 referátov. Týkali sa prevažne problematiky doby rímskej a doby sťahovania národov. Vzhľadom na svoju aktuálnosť boli do programu zaradené aj prednášky venované tematike včasnostredovekých hradísk, najmä lokalitám Bojná a Majcichov.

Po úvodných slovách jedného zo zakladateľov tradície týchto sympózií T. Kolníka predniesol prvý referát v úvodnom bloku rakúsky historik staroveku G. Dobesch. V príspevku „Ein früher Wandel: Vorgänge beim Übergang zur provinzialrömischen Kultur in Mitteleuropa“ sa autor venoval zaujímavej a historicky inšpiratívnej téme spôsobov romanizácie pôvodného obyvateľstva rímskych provincií. Podnetný bol aj referát M. Pollakovej „Denkmäler und kulturelles Gedächtnis. Der Umgang mit Denkmälern zwischen Urzeit und Beginn der Renaissance“, v ktorom autorka poukázala na zaobchádzanie s pamiatkami a na potrebu ochrany kultúrneho dedičstva v súčasnosti.

V druhom bloku referátov boli rozoberané aktuálne problémy včasnohistorickej archeológie stredodu-

najského priestoru, vzťahujúce sa prevažne na dobu rímsku a dobu sťahovania národov. M. Mączyńska v príspevku „Grabraub und Tesauration - ein Schlussbericht über den Schatz von Lubiana, Pommern“ predstavila súhrnné výsledky výskumu jedného z najväčších hromadných nálezov doby rímskej v Poľsku. R. Madyda-Legutko a J. Rodzińska-Nowak zaujali referátom „Prusiek, Gde. Sanok. Das erste kaiserzeitliche Gräberfeld in den Polnischen Karpaten“. Krakovské bádatelky prezentovali výsledky výskumu významného pohrebiska przeworskej kultúry v Prusieku, ktoré je prvé svojho druhu v podkarpatskom regióne Poľska. Svoje najnovšie výsledky výskumu sídliskovej štruktúry a chronológie sídlisk v údolí rieky Hron uviedol J. Beljak v referáte „Some remarks to the settlements of Gran river valley in the Late Roman and Early Migration Period“.

V závere prvého dňa sympózia odzneli prednášky venované problematike včasnostredovekých hradísk z územia Slovenska. Úvodný referát autorov J. Henninga, M. Ruttkaya a E. Fottovej (v podaní M. Ruttkaya) „Der frühmittelalterliche Burgwall in Majcichov“ bol venovaný prezentácii výsledkov výskumu hradiska v Majcichove. M. Ruttkay vystúpil aj s príspevkom „Neue Ergebnisse zur Datierung einiger frühmittelalterlicher Burgwälle in der Slowakei“, ktorý pripravil v spoluautorstve s P. Bednárom. Autori poukázali na aktuálne problémy výskumu včasnostredovekých hradísk, na možnosti a alternatívy pri ich datovaní, ako aj na aktuálny stav bádania. Najnovším výsledkom výskumu včasnostredovekého hradiska v Bojne sa venoval referát K. Pietu „Untersuchungen des Ballungsgebietes aus dem 9. Jh. in Bojná - heutiger Forschungsstand“ a referát J. Haruštiaka „Ergebnisse der Grabung in Bojná I-Valy im J. 2007“. Okrem prezentácie výnimočných nálezov, ktoré prispievajú k poznaniu najstarších dejín kresťanstva na Slovensku, boli oba tieto referáty zamerané na zverejnenie prvých výsledkov systematických výskumných prác na hradisku a v jeho najbližšom okolí. K. Pieta vo svojom príspevku zhodnotil význam a úlohu Bojne v historickom kontexte deviateho storočia, kedy táto lokalita spolu s ďalšími príľahlými opevneniami tvorila výraznú aglomeráciu v pohorí Považského Inovca. Aktuálne výsledky prvej sezóny archeologického výskumu predniesol J. Haruštiak. Medzinárodné plénum účastníkov tak dostalo možnosť oboznámiť sa s najnovšími objavmi,

ku ktorým patrí jednak nález kováčskej dielne na predhradí, jednak odkrytie zachovanej drevenej konštrukcie valu, prinášajúcej nové poznatky o spôsobe budovania monumentálneho opevnenia hradiska.

V priebehu druhého dňa sympózia sa konala celodenná exkurzia po vybraných miestach spišského regiónu. Prvou zastávkou bolo nálezisko unikátnej hrobky germánskeho náčelníka v Poprade-Matejovciach. Po návšteve ďalších pamätihodností sa účastníci exkurzie presunuli do Podtatranského múzea v Poprade, v ktorom im boli prezentované nálezy z hrobky kniežaťa. Otvorená diskusia a možnosť oboznámiť sa s originálnymi predmetmi predstavovala ďalší krok k zvýrazneniu významu tohto objavu.

Posledný deň sympózia otvoril M. Soják úvodným referátom „Römische Münzen aus einer Höhle unter der Zipser Burg: ein Zufallsfund oder Kriminalstory“. Bádateľ prezentoval nálezy ľudských kostrových zvyškov a mincí z jaskyne pod Spišským hradom, ktorých nálezová situácia otvára niekoľko možností interpretácie. Referát T. Belanovej „Textile and leather finds from the chieftain grave in Poprad“ bol venovaný organickým nálezom z hrobky v Poprade-Matejovciach. V spoločnom referáte „Frühvölkerwanderungszeitliche Stufe im Liswarta-Gebiet im Lichte der neusten Analysen der Grabfunde“ poľské bádateľky R. Madyda-Legutko a J. Rodzińska-Nowak prezentovali výsledky výskumu v oblasti rieky Liswarty a ich prínos k chronológii včasnej doby sťahovania národov v Sliezsku. Druhý blok referátov uzatváral K. Elschek príspevkom „Anfänge der Völkerwanderungszeit im slowakischen Marchabschnitt (Westslowakei)“, v ktorom predniesol zaujímavé výsledky svojho výskumu sídliskovej štruktúry v povodí rieky Moravy.

Tretí blok prednášok otvoril E. Droberjar príspevkom „Die späte Phase der Völkerwanderungszeit in Böhmen“, v ktorom informoval o nových významných nálezoch z oblasti severozápadných Čiech. V poslednom referáte sympózia „Kultureller und sozialer Wandel unter dem Deckmantel archäologischer Kontinuität - das 6. Jahrhundert in Bayern“ prezentoval H. Geisler nové poznatky o chronológii merovejských pohrebísk v Bavorsku.

Záverečné vystúpenie na konferencii patrilo ďalšiemu z nestorov týchto medzinárodných stretnutí odborníkov K. Pietovi. V jeho prejave odznali inšpiratívne slová, hodnotiace výsledky 20. sympózia Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Zároveň vyzdvihol užitočnosť a potrebu ďalších stretnutí archeológov zaoberajúcich sa problematikou včasnohistorickej archeológie.

Retrospektívny pohľad na uplynulých 20 rokov doterajších sympózií dáva predpoklady k ich čiastočnej bilancii. Na počiatku dvadsaťročnej tradície každo-

ročných stretnutí stáli strojcovia základnej myšlienky a nestori týchto podujatí H. Friesinger, T. Kolník, K. Pieta, J. Tejral a dnes už zosnulý K. Godłowski. Ich vedecké záujmy a nepochybne aj vzájomné priateľské vzťahy podnietili zorganizovanie prvého pracovného stretnutia, ktorého dejiskom bola v roku 1988 Viedeň. Nosnou úlohou tohto podujatia bolo nadviazanie medzinárodnej vedeckej spolupráce stredoeurópskych bádateľov pri riešení niektorých aktuálnych a závažných problémov včasnej doby dejinnej. Už na prvom stretnutí sa zúčastnili archeológovia z Čiech, Moravy, Nemecka, Poľska, Rakúska a Slovenska. Odborníci tu prezentovali originály najnovších nálezov a diskutovali o aktuálnych problémoch a výsledkoch výskumu protohistorického obdobia v strednom Podunajsku. Práve toto medzinárodné vedecké podujatie položilo v roku 1988 vo Viedni základy tradície pravidelných stretnutí bádateľov a jeho téma „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“ sa stala centrálnym názvom týchto sympózií. Otvárala totiž dostatočne široký priestor pre rad ďalších tém nasledujúcich ročníkov, zameraných na riešenie protohistorického vývoja na strednom Dunaji.

Druhá konferencia sa konala v roku 1989 na Slovensku v kaštieli v Malých Vozokanoch. Napriek vtedajším dramatickým spoločensko-politickým udalostiam práve sa odohrávajúcej nežnej revolúcie sa sympózia zúčastnili protohistorickí archeológovia zo všetkých zainteresovaných krajín.

V roku 1990 sa miestom konania sympózia stali Karniowice pri Krakove. Toto vedecké podujatie bolo ťažiskovo venované téme „Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter“. Príspevky z tohto stretnutia sa ako prvé dočkali aj publikovania a položili základ edičného radu zborníkov referátov z ďalších sympózií Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum.

V roku 1991 sa stretnutie protohistorických archeológov konalo opäť vo Viedni. Ústrednou témou sympózia bola problematika pohrebných zvykov na strednom Dunaji vo včasnej dobe dejinnej. Referáty z tohto sympózia, zaiste na škodu veci, neboli publikované.

Posledným stretnutím v rámci spoločnej Česko-Slovenskej republiky bola konferencia v roku 1992. Miestom jej konania bolo Brno, ale v rámci exkurzie sa účastníci presunuli do kaštieľa v Malých Vozokanoch na Slovensku, kde pokračovala prezentáciou ďalších referátov. Téma „Höhenanlagen - Zufluchtstätten, Residenzen oder Herrschaftszentren in der frühen Völkerwanderungszeit“ predstavovala ďalší významný okruh problematiky včasnej doby dejinnej. Aj napriek významu a nespornej aktuálnosti témy sa príspevky tejto konferencie opäť nedočkali publikačného výstupu.

V nasledujúcich rokoch 1993-1998 sa v rámci stretnutí protohistorických archeológov riešili rôzne tematické okruhy.

Viedenské sympóziu v roku 1993, s mimoriadne aktuálnou témou „Markomannenkriege - Ursachen und Wirkungen“, sa zaoberalo otázkami historicky významného obdobia markomanských vojen, ako aj jeho dôsledkami pre vývoj rímsko-germánskych vzťahov na strednom Dunaji.

Nasledujúce sympóziu, s nosnou témou „Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert“, zrealizované v roku 1994 v Malých Vozokanoch, sa venovalo dôležitým otázkam etnických zmien v stredodunajskom priestore od konca keltskej „nadvlády“ až po počiatok markomanských vojen.

Sympóziu v dolnorakúskom Zwettli v roku 1995 malo užšie vymedzenú tému „Metallgewinnung und -Verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen)“. Prednesené referáty boli rozdelené do dvoch tematických skupín zaoberajúcich sa viacerými aspektmi ťažby a spracovania železa v priebehu včasnohistorického vývoja stredného Podunajska.

Deviate sympóziu v roku 1996 v Kravsku na Morave sa svojou témou „Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jh.“ opäť dotklo otázok vzťahov barbarov a Rimanov v krízovom období 3. stor. n. l.

Prvú dekádu stretnutí protohistorických archeológov uzatváralo sympóziu v Xantene (SRN) na tému „Germanen beiderseits des spätantiken Limes“. Ústredný okruh rokovaní tvorili otázky rímsko-germánskych vzťahov na podunajskom a porýnskom limite.

Jedenáste stretnutie v roku 1998 v Kravsku otvorilo už druhú dekádu sympózií Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. V priebehu niekoľkých dní sa prítomní bádatelia venovali téme „Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaureaum“.

Od roku 1999 do roku 2002 boli témy sympózií venované otázkam sídliskových a hospodárskych štruktúr (Nitra 1999: „Siedlungs- und Wirtschaftsstrukturen in der Frühgeschichte“), spoločenských centier (Zwettl 2000: „Zentrum und Peripherie - Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte“), kontinuite a diskontinuite osídlenia na strednom Podunajsku (Kravsko 2001: „Kontinuität und Diskontinuität“) a významu vodných komunikácií vo včasnej dobe dejinnej (Schleswig 2002: „Wasserwege: Lebensadern - Trennungslinien“).

V roku 2003 sa v rámci stretnutia na tému „Gentes und das Imperium an der Donau und Rhein (Archäologische Zeugnisse - historische Interpretation)“ v Budmericiach riešili otázky vojenských, politických i kultúrnych kontaktov germánskych kmeňov a impéria. V centre pozornosti príspevkov stála

vypovedacia schopnosť archeologických prameňov a historická interpretácia germánsko-rímskych vzťahov. Časť referátov zo sympózia bola publikovaná s časovým odstupom spolu s príspevkami z konferencií v rokoch 2005 (Mikulov) a 2006 (Roztoky u Křivokláta).

Návrat k environmentálne zameraným témam znamenal viedenské sympóziu v roku 2004 „Mensch und Umwelt: Öko-archäologische Probleme in der Frühgeschichte“, ktoré riešilo špecifické otázky vzťahu človeka k prírodnému prostrediu vo včasnej dobe dejinnej.

V rokoch 2005 a 2006 sa témy prednášok opäť zamerali na problematiku barbarov na strednom Dunaji. Téma „Barbaren im mittleren Donauraum: Zum Wandel ihrer Identitäten“, ktorou sa včasnohistorickí archeológovia zaoberali na osemnástom sympóziu v Mikulove, načrtnúť závažné otázky konfrontácie a premien germánskej spoločnosti pod vplyvom Rimanov.

Roztoky u Křivokláta boli v roku 2006 miestom konania v poradí devätnásteho vedeckého stretnutia na tému „Mitteleuropa zur Zeit Marbods“ (v tlači). Inšpirované bolo udalosťami, ktoré sa odohrávali v strednej Európe na prelome letopočtov. Hlavnú pozornosť sústredili referujúci na významnú úlohu svetských Markomanov pod vedením Marobuda.

Stretnutie bádateľov v Starej Lesnej vo Vysokých Tatrách v roku 2007, o ktorom bližšie informuje úvodná časť tejto správy, uzatvorilo témou „Die Zeiten der Wandel“ už druhú dekádu sympózií Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum.

Dvadsaťročnú tradíciu a význam konferencií dokladá aj dvanásť publikovaných zborníkov referátov z tematicky najvýznamnejších stretnutí. Úloha sympózií nespočívala len v prezentácii nových výsledkov výskumov, ale ich hlavným cieľom bolo zintenzívnenie medzinárodnej spolupráce archeológov venujúcich sa problematike protohistorického obdobia v strednej Európe. Účasť na konferenciách bola zároveň vynikajúcou štartovacou platformou pre mladých archeológov, ktorí tak mali možnosť získať nové poznatky, prezentovať výsledky svojej začínajúcej vedeckej činnosti a zviditeľniť sa tak na medzinárodnom fóre.

Osobitou súčasťou každoročných stretnutí protohistorických archeológov boli aj exkurzie, v rámci ktorých sa účastníci oboznamovali s historickými a archeologickými pamiatkami v najbližšom okolí miest konania sympózií. Nadväzovanie odborných a priateľských vzťahov by nebolo možné bez tradičných záverečných posedení, kde prítomní vedci neformálne bilancovali výsledky tej-ktorej konferencie.

V priebehu dvadsiatich rokov bola vďaka úsiliu strojcov základnej myšlienky sympózií Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren

Donauraum vybudovaná vysoko kvalitná vedecká platforma, ktorej výstupy prinášajú možnosť poznávať a riešiť aktuálne problémy včasnohistorickej archeológie v stredoeurópskom priestore. Tradícia týchto vedeckých podujatí od skromných začiatkov na konci osemdesiatych rokov minulého storočia až po kvalitne organizované a účastníkmi početne zastúpené sympóziá posledných rokov ukazuje, že potreba sústreďenia odborníkov v rámci pracovných stretnutí nestráca na aktuálnosti.

Význam jubilejného - dvadsiateho stretnutia už dokladajú aj prvé ohlasy zo zahraničia. Jedným z prvých je napríklad prof. A. Kokowski z Univerzity Marii Curie-Skłodowskiej v Lubline, ktorý v najnovšom čísle časopisu *Wiadomości uniwersyteckie* uverejnil správu o sympóziu v Starej Lesnej a v krátkosti vyzdvihol dôležitosť týchto vedeckých podujatí, ako aj zásluhy ich nestorov T. Kolníka a K. Pietu.

V posledných rokoch sa konferencie ťažiskovo venovali obdobiu sťahovania národov, teda storočiam na rozhraní doby rímskej a včasného stredoveku. V tejto súvislosti je potrebné oceniť iniciatívu H. Friesingera a C. von Carnap-Bornheima, ktorí navrhli spojiť nasledujúce sympóziá Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum v roku 2008 s iným prestížnym radom sympózií zameraných na včasný stredovek v severnej Európe. V dňoch 8. až 13. 11. 2008 bude vo Frankfurte nad Mohanom v rámci širšej európskej spolupráce archeológov spoločne organizované 21. sympóziá Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum a 59. Sachsensymposium.

Prehľad zborníkov zo sympózií Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum

- K. Godłowski/R. Madyda-Legutko (Hrsg.): Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet. Kraków - Karniowice 3.-7. Dezember 1990. Kraków 1992.
- H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (Hrsg.): Markomannenkriege - Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet“. Wien 23.-26. November 1993. Brno 1994.
- J. Tejral/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène - Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Materialien des VII. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet“. Malé Vozokany 13.-16. Dezember 1994. Brno - Nitra 1995.
- J. Tejral/Th. Fischer/H. Friesinger (Hrsg.): Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 12. Brno 1999.
- Th. Fischer/G. Precht/J. Tejral (Hrsg.): Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Materialien des X. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet“. Xanten vom 2.-6. Dezember 1997. Köln - Brno 1999.
- H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -Verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Materialien des VIII. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“. Zwettl 4.-7. Dezember 1995. Nitra 2000.
- J. Tejral (Hrsg.): Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauegebiet. Materialien des XI. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet“. Kravsko vom 16.-19. November 1998. Brno 2002.
- 12. medzinárodné sympóziá Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum: Siedlungs- und Wirtschaftsstrukturen in der Frühgeschichte. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 153-289.
- H. Friesinger/A. Stuppner (Hrsg.): Zentrum und Peripherie - Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des 13. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“. Zwettl, 4.-8. Dezember 2000. Wien 2004.
- C. v. Carnap-Bornheim/H. Friesinger (Hrsg.): Wasserwege: Lebensadern - Trennungslinien. 15. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Schleswig 30. November - 4. Dezember 2002. Neumünster 2005.
- J. Tejral (Hrsg.): Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 26. Brno 2007.
- H. Friesinger/A. Stuppner (Hrsg.): Mensch und Umwelt: Öko-archäologische Probleme in der Frühgeschichte. Materialien des 17. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“. Wien 2004, v tlači.

RECENZIE

Milan Salaš: Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku. I, II. Moravské zemské muzeum. Brno 2005, 532 strán textu, 494 tabuliek. ISBN 80-7028-212-6.

Autor recenzovanej monografie v dvoch nezvyčajne rozsiahlych dieloch prezentoval a analyzoval bronzovú industriu, ktorá bola predovšetkým súčasťou depotov bronzových predmetov. Prvý diel predstavuje 532 stranovú textovú časť monografie, ktorá informuje o stave problematiky, obsahuje analýzu materiálu, závery, katalóg, literatúru, nemecké resumé, zoznam skratiek a miestny register. Druhý diel tejto dvojdielnej monografie je ilustračnou časťou, v ktorej sú na 479 čiernobielych a 15 farebných tabuľkách prezentované bronzové artefakty a nekovový inventár zo študovaných hromadných nálezov bronzových predmetov.

Milan Salaš je už dlhé roky európsky známy a profesionálne jasne profilovaný český archeológ, ktorý sa od počiatkov svojej vedeckej kariéry systematicky venoval predovšetkým problematike bronzovej industrie. Týmto smerom sa v rámci daných možností orientovali tiež jeho pozoruhodné terénne aktivity. Pribežne zároveň sledoval a mapoval výsledky, ktoré sa na príslušnom segmente vedeckého bádania dosiahli už predtým, evidoval tiež všetko nové, čo na tomto úseku archeologického bádania dosahovali jeho kolegovia minimálne v priestore strednej Európy. Vďaka koncepčnému a vytrvalému úsiliu v oblasti budovania databáz mohla tak vzniknúť a byť v praxi realizovaná myšlienka komplexnej vedeckej výpovede. Jej excelentným výsledkom je recenzovaná práca. V nej sa autor dopracoval k nevšedným výsledkom a záverom, ktoré sú mimoriadne cenným prínosom do pokladnice európskej archeológie doby bronzovej.

Depoty bronzových predmetov, ich obsah, nálezové okolnosti a nálezové súvislosti predstavujú skutočne unikátny a dominantný civilizáčny fenomén doby bronzovej. Ich tezaúracia sa začala už v staršej dobe bronzovej a so zánikom civilizácie popolnicových polí sa bronzové predmety, až na výnimky, prestali tezaurovať. Obdobnú situáciu sledujeme aj na Slovensku, kde sa síce s pokladmi bronzovými predmetov stretávame ešte aj na počiatku staršej doby železnej, ale iba v oravskej skupine lužickej kultúry, ktorá je však legitímny pokračovaním predchádzajúceho kultúrohistorického vývoja popolnicových polí v severnej hornej časti Slovenska.

Chronologický záber práce M. Salaša je vymedzený obdobím strednej, mladšej a neskorej doby bronzovej, čo sa kryje so stupňami BB až HB stredoeurópskej relatívnej chronológie doby bronzovej. Z hľadiska kultúrnej príslušnosti je to obdobie existencie stredodunajskej mohylovej kultúry, kultúr kultúrneho komplexu stredodunajských popolnicových polí a lužického kultúrneho komplexu. Toto všetko je názorne a prehľadne predstavené na synchronizačných tabuľkách, ktorých autormi sú tak moravskí, ako aj zahraniční archeológovia.

Vedecké chápanie pojmov poklad, depot, hromadný nález ako svojbytné a samostatnej kategórie nálezového fondu sa začalo postupne formovať od druhej polovice 19. stor. Autor recenzovanej práce prehľadne zhrnul vývoj názorov na náplň pojmu „depot“ a na pojmy synonymné a príbuzné. Táto problematika sa doposiaľ podrobnejšie diskutovala v archeologickej literatúre predovšetkým v ostatných desaťročiach dvadsiateho storočia (Geisslinger 1983; Schumacher-Matthäus

1985; Hansen 1994; Soroceanu 1995; Hänsel 1997; Blajer 1999 a i.) a stále je mimoriadne živá a zaujímavá (Blajer 2001; Moucha 2005; Kopal 2006; Kytlicová 2007 a i.). Táto pasáž posudzovanej práce je teda mimoriadne cenná a užitočná pre všetkých odborníkov, ktorí sa otázkami súvisiacimi s problematikou hromadných nálezov bronzových predmetov zapodievať.

Analyzovaný materiál je úctyhodný. Predstavuje okolo 8500 artefaktov, ktoré sa našli v 165 nálezových celkoch s viacerou spoľahlivými nálezovými okolnosťami a súvislosťami. Podobné informácie o obsahoch ďalších 37 súborov nie sú celkom vierohodné. Počiatky odborného záujmu o hromadné nálezy bronzových predmetov na Morave sa datujú zhruba do polovice 19. stor. Nálezová frekvencia bronzových depotov bola v jednotlivých deceniách druhej polovice 19. stor. a v 20. stor. nerovnomerná. Podobne ako na Slovensku, kde sa tieto závislosti pred časom tiež skodlovali (Furmánek 1995), súvisela početnosť nálezov s konkrétnou politickou a hospodárskou situáciou (dve svetové vojny, zmena vlastníckych vzťahov a pod).

Jestvujúcu pramennú základňu podrobil M. Salaš seriózne nej vedeckej kritike a následne tieto pramene analyzoval. Na viac ako 100 stranách textu publikoval podrobný typologicko-chronologický rozbor jednotlivých bronzových artefaktov. Pozornosť venoval predovšetkým tým znakom, ktoré sú technologicky, typologicky, chronologicky, kultúrne a provenienčne významné, pričom sa v texte zbytočne neopakovali zistenia a závery publikované už predtým v moravských monografiách zverejnených v edícii „Prähistorische Bronzefunde“.

Významným prínosom recenzovanej práce je relatívna chronológia nálezového fondu a vypracovanie typologicko-chronologických horizontov bronzových depotov. Je to vyjadrené nielen slovne, ale aj na prehľadných chronologických a synchronizačných tabuľkách. Tieto sú tak dielom autora, ako aj dielom jeho predchodcov a je treba ich chápať komplexne a vo vzájomnej súvislosti. Ide o konkrétne štyri obrázky hodnotenej práce: obr. 1 na str. 10 - periodizácia popolnicových polí na Morave podľa J. Říhového, V. Podborského a J. Nekvasila; obr. 23 na str. 135 - synchronizácia stupňov a horizontov depotov strednej až neskorej doby bronzovej podľa rôznych autorov vrátane M. Salaša; obr. 24 na str. 138 - schéma datovania depotov popolnicových polí na Morave podľa M. Salaša; obr. 33 na str. 158 - rozdelenie depotov z hľadiska funkčných a nefunkčných artefaktov podľa M. Salaša. Pri tejto príležitosti by som upozornil, že synchronizačné tabuľky, pravda, nie vinou M. Salaša, boli koncipované nejednotne, starší stupeň bol na týchto schémach niekedy hore, niekedy dole. To je však dlhodobý problém metodologickej nejasnosti v našej vednej disciplíne, ktorý by bolo vhodné a užitočné riešiť. Treba tiež zdôrazniť, že stupeň BD, aj keď jeho členenie by azda bolo logické, doteraz nebol rozdelený na dva podstupne BD1 a BD2, ako ich prezentuje autor recenzovanej monografie, a preto, pochopiteľne, nikdy nebola stanovená ani ich obsahová náplň.

Nezvyčajne prínosná a invenčná je kapitola venovaná skladbe a obsahovým skupinám bronzových depotov. V nej autor podrobne analyzoval zachovalosť, výrobný a funkčný stav deponovaných bronzových predmetov. Ďalej sa vyslovil k typologickej skladbe hromadných nálezov a vytvoril charakteristické obsahové skupiny, u ktorých sledoval ich kultúrny a priestorový kontext. Celá táto pasáž je opatrená

početnými stĺpcovými, priebehovými, priestorovými a kruhovými grafmi, tabelami, maticami, dendrogramom zhlukovej analýzy a mapami. Tento nezvyčajne hojný ilustračný materiál uľahčuje čitateľovi lepšiu orientáciu v náročnom texte. Som presvedčený o tom, že v takej hĺbke, v takom zábere a v takej exaktnosti táto problematika ešte nikdy nebola v Európe riešená.

Moderné prístupy k relevantnému riešeniu všetkých otázok hromadných nálezov bronzových predmetov vyžadujú precíznu analýzu vonkajších kontextov tohto druhu nálezu. To autor tiež úspešne realizoval. Podobne ako aj v iných krajinách, bol však limitovaný absenciou rozhodujúcich informácií o týchto nálezoch. Nie vždy sú totiž spoľahlivo známe a vierohodné informácie o mieste nálezu, čiže o nálezovom prostredí, o vzťahu k súviekmu osídleniu a o presnej nálezovej situácii. Osobne som sa aj ja pred časom o podobné analýzy pokúsil na slovenskom archeologickom materiáli a veľmi dobre viem, ako nesmierne náročná je táto úloha (Furmánek/Vladár 1996). Pravda, závery urobené na základe nálezových situácií a nálezových okolností na Morave a v českom Sliezsku sú nezvyčajne podobné so situáciami na Slovensku. Je to celkom pochopiteľné, pretože v oboch geografických oblastiach sa pohybujeme v prostredí mohylových kultúr strednej doby bronzovej, respektíve v prostredí civilizácie stredoeurópskych popelnicových polí. Je tomu tak nielen v geomorfologickom situovaní polôh bronzových depotov, ale aj vo vzťahu hromadných nálezov bronzových predmetov k vodnému a horskému prostrediu a vo vzťahu k súdobému osídleniu.

Ďalším mimoriadne dôležitým faktorom, ktorý môže objasniť deponovanie bronzových predmetov, sú vierohodné nálezové situácie jednotlivých bronzových depotov. Pravda, aj v tomto prípade sme zase limitovaní neúplnosťou našich informácií. Všetko to, čo bolo povedané v predchádzajúcich vetách recenzie, je mimoriadne podstatné aj pre interpretáciu potencionálnych tezauračných dôvodov. Tieto otázky riešil M. Salaš v záverečnej kapitole s výstižným názvom „Možnosti a úskalia historické interpretácie depotů s přihlédnutím k moravským nálezům“.

Hodnotenie funkcie každého depotu musí vždy a nevyhnutne vychádzať z jeho obsahu a klasifikácie, z nálezových okolností a súvislostí, z topografickej situácie miesta nálezu, z analógií a z chemického zloženia kovu, stručne povedané - zo všetkých zjavných, ako aj skrytých historických entít. Hľadanie vysvetlenia funkcie depotov iba v praktických pohnútkach (obava pred krádežou, dielenské alebo výmenné sklady, korisť zloďejov či vykrádačov hrobov, majetok jednotlivca alebo majetok rodu - ukrytý v období nepokojov a potencionálneho ohrozenia, doklady tragických osudov jednotlivca alebo celej osady a pod.) je nesprávne. Pravda, podobný extrém predstavuje tiež výlučné sakrálné chápanie bronzových depotov a ideologických pohnútok ich deponovania. Z hľadiska azda rituálnej funkcie hromadných nálezov bronzových predmetov je potrebné venovať pozornosť predovšetkým pravdepodobným vtedajším obetným miestam, akými boli bariny, brody, pramene, studničky, minerálne žriedla, vrcholy a svahy kopcov, jaskyne, priepasti, miesta s nevysvetliteľným „geniom loci“ a pod.

V podstate existujú dva základné teoretické dôvody tezaurácie. Buď išlo o depozitá reverzibilné (neskôr mohli byť predmety vyzdvihnuté), alebo o ireverzibilné (trvalé, nevratné). Prvý druh sa oprávnenne spája s profánnym deponovaním, druhý so sakrálnym. Z týchto modelov potom vychádzajú štyri základné interpretačné prístupy - deponovanie v čase ohrozenia a nepokojov; dielenské depoty; religiózne depoty

a socio-kultové depoty. Toto delenie vychádza nielen zo samotných archeologických prameňov, ale aj z religionistických a etnologických paralel a z použiteľných písomných správ. Autor recenzovanej práce túto problematiku veľmi starostlivo rozpracoval a pregnantne charakterizoval metodický a teoretický prínos jednotlivých európskych bádateľov pre riešenie týchto vedecky nájstojčivých otázok.

M. Salaš všetky tieto parciálne riešené otázky napokon podrobne a prehľadne sumarizoval v záverečnej kapitole, ktorá predstavuje to najlepšie, čo bolo k tomuto okruhu problémov napísané tak v českej, ako aj v slovenskej odbornej literatúre. Inšpiroval sa nielen doteraz publikovanými názormi, ale preukázal aj dobrú orientáciu v starovekých a antických prameňoch. Objektívne sa snažil postrehnúť a dokázať sakrálnu i profánnu dôvody deponovania. V záveroch práce potom konštatoval, že väčšina depotov sa musí považovať za depozitá religiózneho, prípadne za depozitá socio-kultového charakteru. Dokonca aj tzv. metalurgické hromadné nálezy bronzových predmetov považuje autor za výsledok a za doklad pravdepodobných kultových rituálov pravekých metalurgov. Je jasné, že väčšina aktivít človeka doby bronzovej bola ovplyvnená a určovaná náboženskými predstavami a rituálnymi praktikami. Je však nutné tiež poukázať na skutočnosť, že zárodky kritiky náboženských predstáv sa objavujú v najstarších dielach klasickej gréckej literatúry a už od 6. stor. pred n. l. možno hovoriť o prvotnom ateizme v súvislosti s profiláciou niektorých filozofických smerov. Povšimnutie si zaslúži záverečná veta Salašovej práce, ktorú si pri tejto príležitosti dovoľím citovať v origináli (str. 238). „*Při pokusech o historický výklad archeologických pramenů a zejména depotů totiž vždy opouštíme faktograficky pevnou půdu pozitivizmu a vstupujeme na poněkud nejistý a slabý led interpretačních úvah a hypotéz.*“

Autor recenzovanej práce až príliš skromne hodnotí jej prínos pre poznanie histórie doby bronzovej v strednej Európe. Zrejme pod vplyvom všeobecne frekventovanej tézy, že materiál je večný a názory pominuteľné, hovorí, že najväčším a najtrvalejším vedeckým prínosom jeho publikácie by sa mal stať katalóg a kritické posúdenie a zverejnenie prameňnej základne. V tomto katalógu je ku každému nálezovému celku sústredené maximálne množstvo dostupných relevantných informácií a každý z registrovaných viac ako 8500 artefaktov je individuálne, vrátane metrických parametrov, opísaný a vo väčšine prípadov tiež kresbovo, prípadne fotograficky vyobrazený. Zaisť ide o trvalé hodnoty, ale som presvedčený, že predovšetkým teoretický prínos práce bude v stredoeurópskom prostredí ešte dlhé desaťročia napodobňovaným a nedostupným vzorom.

Záverom tejto recenznej úvahy s uznaním a s potešením konštatujem, že dvojdielna práca Milana Salaša „Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku“ je vedecky vynikajúcim, heuristickým a metodologickým náročne koncipovaným dielom zásadného významu. Svojimi empirickými a teoretickými výstupmi prispieva k rozvoju archeologického bádania nielen na Morave a v českej časti Sliezska, ale i vo všetkých susedných regiónoch.

LITERATÚRA

- Blajer 1999 - W. Blajer: Skarby zo starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich. Kraków 1999.
Blajer 2001 - W. Blajer: Skarby przedmitów metalowych z brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich. Kraków 2001.

- Furmánek 1995* - V. Furmánek: Tausch und Verkehr im Spiegel bronzezeitlicher Horte der Slowakei. In: B. Hänsel (Hrsg.): Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Berlin 1995, 161-172.
- Furmánek/Vladár 1996* - V. Furmánek/J. Vladár: Kultstätten und Votivdeponierungen in der Bronzezeit der Slowakei. In: Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas. Regensburg. Beitr. Prähist. Arch. 2. Regensburg 1996, 497-516.
- Geisslinger 1983* - H. Geisslinger: Depotfund, Hortfund. In: Reallex. Germ. Altkde. Berlin - New York 1983, 320-338.
- Hansen 1994* - S. Hansen: Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhönetal und Karpatenbecken. Bonn 1994.
- Hänsel 1997* - B. Hänsel: Gaben an die Götter - Schätze der Bronzezeit Europas - eine Einführung. In: A. und B. Hänsel (Konzeption und Zusammenstellung): Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Berlin 1997, 11-22.
- Kobaľ 2006* - J. Kobaľ (Hrsg.): Bronzezeitliche Depotfunde - Problem der Interpretation. Užgorod 2006.
- Kytlicová 2007* - O. Kytlicová: Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen. PBF XX/12. Stuttgart 2007.
- Moucha 2005* - V. Moucha: Hortfunde der frühen Bronzezeit in Böhmen. Praha 2005.
- Schumacher-Matthäus 1985* - G. Schumacher-Matthäus: Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken. Marburger Stud. Vor- u. Frühgesch. 6. Mainz am Rhein 1985.
- Soroceanu 1995* - T. Soroceanu: Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierung - Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits Karpaten. In: Bronzefunde aus Rumänien (bearb. von T. Soroceanu). Prähist. Arch. Südosteuropa 10. Berlin 1995, 15-80.

Václav Furmánek

Mychajlo Jurijovyč Videjko/Rostyslav Vsevolodovyč Terpylovskij/Valentyna Oleksijivna Petrašenko: Davni poselennja Ukrajinu. Institut archeolohiji NANU. Kyjiv 2005. 189 strán, 170 číslovaných ilustrácií. ISBN 978-966-7958-38-8.

Kolektív autorov Archeologického inštitútu Národnej akadémie vied Ukrajiny vydal zaujímavú publikáciu v ukrajinskom jazyku, venovanú vývoju sídliskovej architektúry centrálnej časti územia dnešnej Ukrajiny od polovice 6. tisícročia pred n. l. po 13. stor. n. l.

Po úvodnom slove a predhovore, ktoré stručne zhrnújú význam diela z hľadiska vedeckého i spoločenského, nasledujú tri hlavné kapitoly a tri appendixy. V závere každej kapitoly je jej sumarizácia a zoznam literatúry.

Prvá kapitola z pera M. Ju. Videjka, nazvaná Architektúra tripolskej kultúry VI.-III. tisícročia pred n. l., sa venuje archeologickým prameňom a princípom rekonštrukcie sídlisk a obydľí v rámci troch jej hlavných období. Spomedzi množstva pravekých kultúr bola vybraná iba tripolská kultúra, najmä pre masívnosť a dlhodobosť jej rozšírenia, pre jej vysokú civilizačnú úroveň a tiež preto, že na Ukrajinu jej patrí už tradične veľká pozornosť odborníkov i verejnosti. Jej sídliská patria medzi najlepšie preskúmané a umožňu-

jú detailné rekonštrukcie jej - na stredovýchodoeurópsky pravek veľmi bohatých - foriem obydľí. Okrem množstva preskúmaných sídlisk s dobre zachovanými pôdorysmi či aj deštrukciami zvyškov nadzemných konštrukcií domov sú východiskami pre rekonštrukcie aj viaceré nálezy veľkých hlinených modelov domov, znázorňujúce domy nielen zvonka, ale často aj ich interiér včítane hlavných prvkov vybavenia. To umožnilo rekonštruovať jednak steny, dverné a okenné otvory, jednak detaily krovu a krytiny, ba dokonca aj interiér či výzdobu stien. Na svoj čas išlo o veľmi vyspelú stavebnú kultúru. Domy boli dvoj-, troj- i viacpriestorové, s drevenou stĺpovo-rámovou kostrou a hlinenými stenami na vypletanej kostre, často obsahujúce aj dielenské priestory. Časť domov bola dokonca dvojpodlažná. Existovali aj veľké obytno-hospodárske komplexy, dlhé poschodové budovy s mohutnou drevenou kostrou a stenami s hlinených nepálených „tehliet“. Podobné, ešte masívnejšie stavby sú interpretované ako svätyne či zhromaždišťa. Zvlášť v neskorom období tripolskej kultúry sú známe i masívne dlhé komplexy (8 x 29 m), zložené až z 3-4 obydľí. Okrem starších rekonštrukcií sú tu prezentované i početné nové pokusy, vychádzajúce zo solídne dokumentovaných a nálezovo bohatých archeologických situácií a dotvárané detailmi z keramických modelov. Celkovo najviac bola rozšírená stĺpovo-rámová konštrukcia s drevenými stenami alebo dreveným jadrom obmazaným hlinou. Nosné stĺpy obvodových stien z tvrdých drev, zahlbené do zeme a hore fixované vertikálnymi spojnicami, ako vidieť na súdobých hlinených modeloch, vystupovali zo stien a tým ich plastic-ky členili. Rozmery stavieb sa postupne dĺžkovo zväčšovali (až na 33 m), šírka bola limitovaná maximálnou dĺžkou dreva vhodného na krov (max. 8-10 m). Okrem domov budovaných na povrchu boli rozšírené aj domy „nákolné“, s drevenou doštenou podlahou fixovanou na stĺpovú konštrukciu stien okolo jedného metra nad zemou.

Autor druhej kapitoly R. V. Terpylovskij sa venuje architektúre sídlisk stredného Podnepria v období 2. stor. pred n. l. až 5. stor. n. l. Ide o významné prelomové obdobie existencie zarubyneckej (2. stor. pred n. l. až 1. stor. n. l.), neskorozarubyneckej (1.-2. stor. n. l.), kijevskej a čerňachovskej (3.-5. stor. n. l.) kultúry, ktoré sa ukazujú byť hlavnými východiskovými zložkami slovanskej etnogenézy. Najmä kijevská kultúra, ako sa zdá, prepája už bezpečne isté slovanské pamiatky 5.-7. stor. s pamiatkami neskorozarubyneckej a zarubyneckej kultúry. Na formovaní včasnorslovanskej kultúry mala istý podiel aj polyetnická čerňachovská kultúra s pestrú obytnou kultúrou Germánov, Skýto-Sarmatov, Trákov i Slovanov.

V úvode R. V. Terpylovskij podáva informácie o geograficko-topografických podmienkach osídlenia, o pôdorysných dispozíciách sídlisk a objektov. Ďalej rozoberá základné typy obydľí, poľnohospodárskych i remeselných stavieb, kultových či zhromažďovacích budov a miest. Prezentované sú tu viaceré archeologické pramene a na ich základe uskutočnené kresbové rekonštrukcie v zmenšenej mierke - ako makety, modely možných podôb dávnych stavieb i celých osád.

Zarubyneckej kultúre boli vlastné dva typy sídiel. Prvým typom boli sídla na okrajoch vysokého brehu Dnepra či na jeho vysokých výbežkoch, ktoré boli obvykle opevnené. Druhým typom boli sídliská na vyvýšeninách v inundácii alebo na nevysokých terasách riek. Ich zemnicové obydľia boli rôznej konštrukcie, ale mali aj niektoré spoločné vlastnosti - nevelké rozmery (3-3,5 x 4-4,5 m), nie vždy pravouhlý

a nevelmi zahĺbený (0,3-0,8 m) pôdorys, prosté či kameňmi obložené ohnisko zvyčajne umiestnené v centrálnej časti a hlinitú udupanú podlahu. Steny mali drevenú kostru vyplietú prútmi a vymazanú z oboch strán hlinou, strechy boli dvojspádové, s krovom z žrdí, prekrytým slamou či trstinou. Pre severnejšie regióny zarubynskej kultúry boli typické obydlia zrubovej a stĺpovo-rámovej konštrukcie so stenami z brvien, viazanými v rohoch alebo začapovanými do vertikálnych stĺpov v rohoch, eventuálne aj v stredoch stien. Analogická architektúra prežívala tiež v období neskorozarubynskej kultúry, kedy prevládali podobné obydlia so stenami kolovej vyplietanej konštrukcie alebo s centrálnou podpornou sochou a strechou často opretou priamo o zem.

Sídliská kijevskej kultúry (3.-5. stor.) boli situované najčastejšie na okrajoch prvej či druhej terasy riek a na vyvýšeninách v inundáciách, iba zriedka na okrajoch vysokých riečnych brehov. Obydlia na nich tvorili viac-menej kompaktné skupiny 2-4 obydlí aj s hospodárskymi jamami na okrajoch, alebo koncentrovanými na voľnej návsi či okolo samotných obydlí. Iba zriedkavé sú usadlosti s jedným či dvoma obydliami s niekoľkými hospodárskymi objektmi, rozložené ďaleko od seba. Zaujímavé je, že na jedno obydlie niekedy pripadla aj desiatka hospodárskych objektov, najmä zásobných jám.

V strednom Podnepří je známy zatiaľ iba pomerne malý nálezový súbor obydlí kijevskej kultúry, ktorý neumožnil dospieť k nejakým širšie platným záverom. Väčšinu tvorili nevelké (10-17 m²) kvadratické polozemnice zahĺbené 0,5-1,2 m, s ohniskom, stenami zrubovej či kostrovej konštrukcie zvonka obytné jamy a s opornou stĺpovitou sochou v strede podlahy. Jedna z vydarených rekonštrukcií takýchto obydlí vychádza z pôdorysu preskúmaného na sídlisku Hlevacha. Zahĺbené stavby svojimi rozmermi, technológiou výstavby i celkovým habitom, ako sa zdá, mohli byť jednou z báz, z ktorých vyrástla včasnოსlovenská obytná architektúra. Na niektorých sídliskách kijevskej kultúry sa zistili aj stopy nadzemných stavieb s hlineným výmazom prekryvajúcim niekoľko veľkých jám (Obuchiv 2, Bikrejevka 2), ako aj evidentne remeselnícke stavby.

Ďalšiu podkapitolu tvorí charakteristika sídlisk, obytných a hospodárskych stavieb čerňachovskej kultúry (3.-5. stor.) formovanej polyetnicitou obyvateľstva, jeho čiastočnou syntézou, ale najmä pretrváváním tradičných foriem staviteľstva, typických pre jej jednotlivé etniká. V zásade boli používané dve hlavné formy obydlí, a to spravidla nevelké zahĺbené alebo nadzemné kolovo-hlinené či (iba v juhozápadnom regióne jej rozšírenia) kamenné. Na väčšine sídlisk tejto kultúry v strednom Podnepří (napr. Žuravci) dominovali polozemnice objavujúce sa v 4. stor. na územiach, kde noví migranti - Góti vytlačali miestne kmene kijevskej kultúry. Boli to polozemnice blízke kvadratickej forme, avšak nie tak pravidelné ako v kijevskej kultúre. Vyskytovali sa aj oválne či nepravidelné pôdorysy, zvyčajne s plochou 10-20 m². Steny mali očividne drevenú stĺpovo-trámovú kostru vyplietú a vymazanú hlinou, dvojspádovú strechu a zemitú podlahu, často v stene so schodíkmi indikujúcimi vchod. Niekedy boli v stenách vyrezané jamy alebo odvodny pre dym z hlinených pecí. Najčastejším druhom vykurovacieho zariadenia boli však prosté ohniská vykladané kameňmi alebo črepami.

Nadzemné domy čerňachovskej kultúry mali kontrastne väčšie rozmery indikované často nielen kolovými jamami, ale i deštrukciami hlinenej mazanice zo stien. Ich priemerná plocha bola 30-40 m², zriedkavo dosahovala až

60-120 m² (Leski, Hrebinki). Nadpriemerne veľké stavby sa interpretujú aj ako obydlia patriarchálnych rodín, alebo ako zhromažďovacie budovy. Formálne majú veľmi blízko typickým germánskym dlhým trojloďovým domom západnej Európy. Nálezy mazanice s odtlačkami prútov aj osnovy stien dokladajú steny z nosných stĺpov a tenších kolov, vyplietané a vymazané hlinou. Autor na ilustráciu využíva staršie rekonštrukcie zo 60.-70. rokov minulého storočia tak z územia Ukrajiny, ako i Moldavska, ale prináša aj vlastné nové pokusy.

Vysoký stupeň rozvoja hospodárstva čerňachovskej kultúry v kontakte s rímskymi provinciami sa odráža aj v pestrosti a početnosti výskytu remeselníckych dielní, najmä hrnčiarskych či kováčskych, ale aj stavieb charakteru pivníc, chlievov či stajní. Iba typických zásobných jám je tu menej ako na sídliskách kijevskej kultúry. Názornou ukážkou polyetnicity a vysokého stupňa sociálnej diferenciácie čerňachovskej kultúry sú sídliská (napr. Leski, Hlevaci) zložené z veľkého obydlia a niekoľkých hospodárskych a výrobných stavieb, výrazne sa líšiacie od sídlisk zarubynskej i kijevskej kultúry. Po rozpade čerňachovskej kultúry sa však dominujúcimi opäť stávajú jednoduchšie formy obydlí a sídiel, blízke formám kijevskej kultúry, ale predstavujúce už asi obytnú kultúru najstarších slovanských Sklavinov a Antov.

Autorkou 3. kapitoly, venovanej architektúre sídlisk slovanského a staroruského obdobia (8.-13. stor.), je žiaľ, nedávno zosnulá V. O. Petrašenkova. Autorka obdobia 5.-7. stor. iba letmo charakterizovala ako staviteľstvo vychádzajúce z tradícií zarubynských zemníč s drevenými, menej do stĺpovej kostry vyplietanými stenami. Nepočíta sa tu ešte s dokonalými zrubovými konštrukciami, iba s ich jednoduchšími formami „na oblo“ či „na labu“. Domy s rozmermi 12-20 m², hlboké 0,7-1 m, boli orientované v závislosti od topografie sídliska, obvykle v smere pozdĺž vodného toku. Jednoduchý interier tvorili zemné alebo drevené lavice, pec „kameňka“ v rohu, hoci už vtedy boli známe aj hlinené pece jednak vyrezané v podlažnom kubuse, jednak stavané z hlinených valčekov. Na ilustráciu autorka reprodukuje odborníkom dobre známe staršie rekonštrukcie obydlia z Raškiva (so zrubom znútra obytné jamy) či dielne z Bernašivky (s kostrou z rohových a stenových stĺpov, s tyčovo-prútenou výplňou a obojstranným výmazom hlinou).

Pre obdobia 8.-13. stor. V. O. Petrašenkova podáva prehľad o geograficko-topografických podmienkach osídlenia, ako aj o pôdorysných dispozíciách a štruktúre zástavby sídlisk, ktoré sú ale komplikované a zneisťované dlhodobosťou a tým i mnohvrstvnatosťou osídlenia viacerých osád. Hradiská toho obdobia, zakladané výlučne na vysokých návršiach, najmä na výbežkoch pravého brehu Dnepra (Rodeň, Ivan, Monastirok), boli jedno- i viacdielne, obvykle s plochou nepresahujúcou 3 ha. Funkčne išlo o centrá obcí, refúgiá, alebo aj svätyne. Na báze dobre preskúmaného hradiska Monastirok sa autorka pokúsila rekonštruovať vývoj jeho zástavby, celkový vzhľad i počet obyvateľov a rozsah hospodárskeho zázemia.

Zástavba neopevnených osád bola v celom regióne približne jednotná. Sídliská ako Kaniv, Chodosivka a Hrihorivka dosahovali 7-20 ha. Z vyše 150 evidovaných obydlí tohto obdobia zo stredného pravobrzežia Dnepra bola väčšina zahĺbených, pričom za zemnice autorka považuje iba stavby úplne zapustené do zeme, teda hlboké viac ako 150 cm, čo je asi príliš prísne kritérium. Podľa plochy ich delí na stavby malé (do 9 m²), najpočetnejšie stredné (9-14 m²) a na veľké (do 20 m²), podľa hĺbky na málo zahĺbené (0,2-0,8 m), stred-

ne zahĺbené (0,8-1,4 m) a veľmi zahĺbené (1,4-2 m). Pokiaľ ide o orientáciu stavieb, prevláda aj tu názor, že ju určovala najmä topografia lokality. Domy boli najčastejšie fasádami obrátené smerom k rieke či ku svahom ostrohu, usporiadané v radoch, niekedy ale aj do kruhu s dverami smerom do centra hospodárskeho dvora či návsi. V tom sa situácia nevelmi líši od celkového poznania slovanskej osady v iných regiónoch Európy. Hlavný vplyv na plánovanie zástavby a situovanie fasád domov mal zvyčajne nejaký výrazný geomorfologický jav (prudký svah brehu rieky či ostrohu, jazero, cesta) nachádzajúci sa pri osade. Tam kde takýto fenomén absentoval (napr. na nepatrných vyvýšeninách, či otvorenej rovine) sa osada často orientovala do svojho vnútra, vytvoriac svoj hospodársky dvor či návsie. Obecne praktizovaným bolo súčasne aj účelné umiestňovanie vchodu najmä smerom k „najteplejšiemu“ juhu, juhovýchodu či juhovýchodu, najčastejšie oproti peci, zriedkavejšie pri peci zboku. Podlahy obydľí boli jednoduché podlažné, niekedy vymazané hlinou či pieskom, stopy drevených podláh sa zistili iba v Polesí, na Kijevsku zatiaľ chýbajú.

Prevládajúcimi boli zrubové a stĺpové (vykladané začapovaným drevom) konštrukcie stien, budované zvnútra od podlahy obydľia, ktoré dosahovalo podľa analýz autorky vnútornú svetlosť okolo 3,1-3,4 m, pričom, ako vidieť z rekonštrukcií, výška stien v zemi dosahovala približne tretinu až polovicu celkovej výšky stien. Zodpovedá to väčšine rekonštrukčných pokusov na „priemerných“ zemniciach nielen z Ukrajiny (Baran 1988; Kravčenko/Strunka 1984; Lapuškin 1958; Prichodňuk 1975; Rappoport 1975; Zvizdeckyj/Hotun 1997), ale aj zo slovanských sídlisk na území Slovenska (Šalkovský 2001; 2002), resp. pokusom poľských, českých či nemeckých odborníkov (napr. Dostál 1975; Kobylínski 1988; Krüger 1967; Kudrnáč 1970; Pleinerová 1986).

Na základe širších analýz slovanských zemníč (Šalkovský 2001, 21-33, 71-75, obr. 24) možno obecne predpokladať, že hĺbka v zemi zapustenej interiérovej časti nepriamo naznačuje či vylučuje existenciu nadzemných obvodových stien, resp. indikuje ich výšku. Predpokladá sa, že steny slovanských zemníč dosahovali spolu so zahĺbenou časťou asi 1,5 m a celková výška po vrchol strechy (vzdialenosť štítovej väznice od podlahy) okolo 3-3,5 m, aby sa mohla naplniť potreba voľného pohybu vzpriamenej postavy po objekte, ako i náležite upraviť vzdušný režim nutný na odvádzanie dymu z interiéru (Borisevič 1969, 47; Lapuškin 1958, obr. 112-115; Pleinerová 1986). Vnútorná svetlosť nad 3,5 m, či dokonca nad 4 m, ako predpokladajú niektorí bádatelia (Poleska/Bober 1996), je nepravdepodobná aj u nadpriemerne veľkých a konštrukčne nadštandardne riešených zemníč. Zdá sa teda, že väčšina zemníč musela byť opatrená i nadzemnými stenami, a to najčastejšie 0,4-1,3 m vysokými. Nadzemné steny nižšie ako 0,3 m (t. j. iba jeden až tri zrubové vence) sa už prakticky rovnali opretiu strechy priamo o zem asi 0,3 m od obvodu steny a vyžadovali si až okolo 1,5 m a väčšiu hĺbku zemnice. Takéto riešenia boli pomerne ojedinelé (hlavne vo východoslovanskej oblasti) a zemnice hlboké okolo 2 m boli skutočne zrejme iba solitérnymi extrémami. Naopak, nadzemné steny vyššie ako 1,3-1,5 m (pri všeobecne predpokladanej absencii stropu u zemníč) zas už nepotrebovali takmer žiadne zahĺbenie príbytku. Takéto steny predpokladáme u bežných nadzemných či iba mierne zahĺbených stavieb.

Pri rekonštrukcii domov býva najsprávnejšou časťou krov a strecha, z ktorých sa zväčša nezachovali žiadne priame doklady a dedukovať sa dá iba z druhu stien či podporného systému strechy a zahĺbenia stavby. V. O. Petrašenkova, opie-

rajúc sa znovu o mnohé staršie rekonštrukcie, ale využívajúc i nové situácie, logicky predpokladá najmä u nadpriemerne zahĺbených stavieb krov opretý priamo o povrch a prekrytý najčastejšie vrstvou zeme a drnu (doložené to je aj hliníťmi závalmi v niektorých zemniciach, napr. v Monastirku). Väčšinu domov ale pokrývala dvojspádová strecha, ktorá bola posadená na drevené steny, prípadne v štítoch na dvojicu sôch, a na pokrytie boli využité ľahšie materiály - slama (napriek skeptickému názoru etnografov), trstina či čečina.

Zaujímavé poznatky prináša autorka aj o interiéri slovanského obydľia. Popri uprednostňovanej kamennej peci-kameňke (doložené sú aj kameňky s kupolou dobudovanou z hlinených valčekov), sa postupne stále viac presadzovali dokonalejšie hlinené pece rôznych konštrukcií - so sférickou kupolou z hlinených valčekov, kvadratického tvaru vyrezané priamo do rastlého hlinitého podlažia či z iného miesta vyrezaného a prineseného kusa podlažia, alebo z hliny „debnenej“ zvonku latami. Konkrétnym údajom k vybaveniu domácnosti hlineným riadom je nález 9 celých hrncov pri peci jedného z domov na sídlisku Bučak.

V princípe i konečnom výsledku je teda väčšina prezentovaných rekonštrukcií ukrajinských slovanských domov veľmi blízka rekonštrukciám slovanských obydľí, realizovaných autorom tejto recenzie (Šalkovský 2001; 2002) či inými bádateľmi. Popri rekonštrukciách obydľí tu nechýbajú ani rekonštrukcie dielní, či už kováčskych alebo hrnčiarskych (Chodosivka).

Obraz architektúry nasledujúceho staroruského obdobia (11.-12. stor.) je značne pesterší. Základnú formu osady tvorili malé usadlosti z 2-3 obydľí vzdialených od seba niekoľko desiatok metrov. Obydľia boli tvorené zrubmi pravými i čapovanými do stĺpovej kostry, boli jedno- i dvojpriestorové a jedno- i dvojpodlažné. Okrem jednopriestorových domov so zahĺbenou centrálnou časťou a s nadzemnými lavicami okolo, sa vyskytovali aj jednopriestorové domy s podzemnou, prevažne hospodárskou časťou, tzv. podkľefou (napr. Hrihorivka), do ktorej sa zostupovalo schodmi či rebríkom, a s nadzemným obytným poschodím. Podobné dvojpriestorové domy mávali spodnú, čiastočne zahĺbenú časť riešenú ako zrub čapovaný do nosnej stĺpovej konštrukcie, na ktorej bola postavená v rohoch prekladaná zrubová nadzemná časť vybavovaná už oknami a niekedy aj verandou či terasou (napr. Kijev, Slobodka, Staraja Rjazan') a hliníťmi pecami s vývodom dymu dymníkom cez povalu a strechu. Takéto typy domov, poskytujúce už pomerne vysoký komfort bývania, sú prejavom pokročilej sociálnej diferenciácie v staroruskom prostredí. Boli to domy miestnej sociálnej „verchušky“ - bojarov, administratívnej i cirkevnej elity, starostov, profesionálnych kupcov, vojakov či remeselníkov. Autori viacerých reprodukovaných rekonštrukcií (Petrašenkova, Petrosjuk, Toločko, Charlamov, Borisevič), vychádzajúc z archeologických situácií sa, samozrejme, opierali aj o bohaté domáce etnografické pramene. Obecne základným stavebným materiálom obydľí bolo drevo a základnou stavebnou technikou bol zrub. Napriek tomu, že chýbajú dôveryhodné informácie o obmazávaní domov hlinou, autorka ju logicky predpokladá aj u obydľí, hoci hlinu sa využívala najmä pri hospodárskych stavbách kolovej vypletanej konštrukcie.

Aj v rámci tohto obdobia existuje najmenej údajov o strechách. Okrem dreveného pokrytia na bohatších domoch sa predpokladá opäť najmä slama a trstina.

Hoci staroruské ľudové stavebníctvo vychádzalo z tradícií 6.-7. stor., dosiahlo takú úroveň, že ani obydľia na vidieku Kijevskej Rusi sa výrazne neodlišovali od masovej

zástavby miest a dvorcov. Tu ale privilegovaná časť obyvateľstva už bývala v dvojpodlažných viacpriestorových domoch. Po viacnásobných tatárskych vpádoch došlo však k čiastočnému spustošeniu stredného Podnepria, k strate jeho hospodárskeho významu, čo sa, prirodzene, odrazilo aj v kultúre bývania. To je ale už iná kapitola národnej histórie Ukrajiny.

Tri posledné kapitoly (autori M. E. Hončarenko, O. V. Tračuk, O. V. Petrosjuk) ako dodatky sa krátko a skôr populárno-vedecky venujú praktickému staviteľstvu replík obydli na Ukrajine z obdobia veľmi obľúbenej tripolskej kultúry, vlastivednému modelovaniu dávnej histórie kraja na príklade činnosti občianskeho združenia Kolo-Ra a samostatnému experimentálnemu projektu výstavby obydli a keramickej dielne tripolskej kultúry.

Celkovo publikácia tematicky pôsobí trochu nesúrodne, neúplne. Problematika tripolskej kultúry, preberaná v 1. kapitole, je solitérna, izolovaná, neprepojená chronologicky ani obsahom s ostatnými. Je to prezentácia istého, na pravek nadštandardného až luxusného spôsobu bývania, čo je autorsky i čitateľsky iste lákavé, no žiadalo by sa dať túto kultúru do súvislostí a porovnať s inými súvekými či následnými kultúrami (aspoň) na území Ukrajiny. To by si ale zrejme vyžiadalo podstatne viac priestoru, možno dokonca samostatnú publikáciu venovanú pravekému staviteľstvu.

Naproti tomu ďalšie dve kapitoly, sumarizujúce staviteľstvo protohistorické a včasnohistorické kontinuitne počas poldruha tisícročia (od 2. stor. pred n. l. do 13. stor. n. l.), sa javia ako súrodejší celok, dôležitý nielen pre celkové poznanie doby, ale aj z hľadiska štúdia etnogenézy Slovanov. Pre dejiny Ukrajiny, ako aj pre dejiny Slovanov vôbec, je najdôležitejšia kapitola o architektúre sídlisk slovanského a staroruského obdobia (8.-13. stor.). Je prekvapujúce, že tu takmer chýba architektúra celoeurópsky bádaného dôležitého včasnოსlovanského obdobia (5.-7. stor.), ktorej sú venované vlastne iba dve strany. Bolo to spôsobené pravdepodobne nielen špecializáciou autorky, ale aj skutočnosťou, že mladší materiál (8.-13. stor.) je početnejší a má väčšiu i atraktívnejšiu vypovedaciu schopnosť. Je to ale škoda, pretože pohľady zahraničných bádateľov na vývoj domu v tomto citlivom období objavenia sa Slovanov a ich prvých expanzných vln sú zákonite trochu „akademické“, od „zeleného stola“ a túto problematiku by bolo potrebné ak už nie riešiť, tak aspoň doplniť či verifikovať na báze autopsie domácich ukrajinských odborníkov. Publikácii by iste tiež prospelo, a to nielen opticky, ale aj vedecky, využitie počítačového 3-D modelovania, ktoré sa už stáva aj v archeológii bežným vďaka veľkému pokroku a cenovému sprístupneniu potrebného hardvéru a softvéru i pre bežných užívateľov.

Zhrnúc možno o recenzovanej publikácii povedať, že napriek istej nehomogenosti, výrazovému konzervativizmu a príklonu k popularizačným metódam znamená cenný prínos ukrajinskej archeológie k poznaniu vývoja foriem sídiel, sídliskovej architektúry a kultúry bývania v praveku, protohistorickom období aj v období starších slovanských dejín v európskom kontexte. Autorom sa na základe výsledkov archeologického bádania podarilo ukázať hlavné etapy vývoja dávnej architektúry Ukrajiny, najmä Podnepria, ktoré sú zaujímavé nielen pre archeológov, ale ako inšpiratívna báza aj pre architektov, staviteľov a tvorcov súčasného životného prostredia. Množstvom

prezentovaných rekonštrukcií znamená toto dielo aj prínos k riešeniu problematiky rekonštrukcie zaniknutých objektov, a to obecné v archeológii, ktorá vychádza z prirodzených potrieb vedy zaoberajúcej sa materiálnou kultúrou neexistujúcich spoločností, zachovanou iba fragmentárne. Pri tvorbe kresbových rekonštrukcií si autori boli vedomí, že je to proces obsahujúci, samozrejme, aj prvky vedeckej fantázie a intuície, ktoré však musia vychádzať a byť ohraničené rámcom východiskových faktov celej nálezovej situácie a podporené vedeckými analógiami. Vzhľadom na to, že nikdy nie sú k dispozícii komplexné údaje, resp. nie je isté, či existujúce dáta sú dostatočne reprezentatívne, musia sa takéto pokusy chápať vždy kriticky, ako pracovné hypotézy, ktorých objektivitu preveruje ďalšie bádanie a nové metódy výskumu. A to platí aj pre recenzovanú publikáciu.

LITERATÚRA

- Baran 1988* - V. D. Baran: Pražskaja kul'tura Podnestrovija (po materialam poselenij u s. Raškov). Kijev 1988.
- Borisevič 1969* - G. V. Borisevič: Roľ maketa v rekonstrukcii drevnerusskogo žilišča. *Kratkije Soob.* (Moskva) 120. Srednevekovaja Arch. 1969, 46-50.
- Dostál 1975* - B. Dostál: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. *Opera Univ. Purkynianae Brunensis Fac. Phil.* 208. Brno 1975.
- Kobyliński 1988* - Z. Kobyliński: Struktury osadnicze na ziemiach polskich w schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1988.
- Kravčenko/Strunka 1984* - V. M. Kravčenko/M. L. Strunka: Rekonstrukcija interjeru slovianskoho žytla VIII-IX st. *Archeolohija* (Kyjiv) 45, 1984, 84-95.
- Krüger 1967* - B. Krüger: Dessau-Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbegebiet. *Schr. Vor-u. Frühgesch.* 22. Berlin 1967.
- Kudrnáč 1970* - J. Kudrnáč: Klučov. Staroslovanské hradiště v středních Čechách (K počátkům nejstarších slovanských hradišť v Čechách). *Mon. Arch.* 17. Praha 1970.
- Lapuškin 1958* - I. I. Lapuškin: Gorodišče Novotroickoje. *Mat. i Issled. Arch. SSSR* 74. Moskva - Leningrad 1958.
- Pleinerová 1986* - I. Pleinerová: Březno: Experiments with building Old Slavic houses and living in them. *Pam. Arch.* 77, 1986, 104-176.
- Poleska/Bober 1996* - P. Poleska/J. Bober: Wczesnosłowiańska półziemia ze stanowiska 5B (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie. *Mat. Arch. Nowej Huty* 19, 1996, 101-128.
- Prichodňuk 1975* - O. M. Prichodňuk: Sloviani na Podilli (VI-VII st. n. e.). Kyjiv 1975.
- Rappoport 1975* - P. A. Rappoport: Drevnerusskoje žilišče. *Arch. SSSR. Svod Arch. Istočnikov* E1, 32. Leningrad 1975.
- Šalkovský 2001* - P. Šalkovský: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. *Mat. Arch. Slovaca. Stud.* 6. Nitra 2001.
- Šalkovský 2002* - P. Šalkovský: Model včasnostredovekej slovanskej osady. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 35, 2002, 113-128.
- Zvizdeckyj/Hotun 1997* - B. A. Zvizdeckyj/I. A. Hotun: Budivli selyšča Huľsk ta ich značennja dľa vyvčennja socialno-ekonomičnogo fenomenu poliskoho sela kincia I tys. *Archeolohija* (Kyjiv) 1997/2, 32-52.

Peter Šalkovský

Josef Unger: Pohřební rítus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. J. Malina (Ed.): Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů 25. Nadace Universitas v Brně, Akademické nakladatelství CERM v Brně, Masarykova univerzita v Brně, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA v Brně. Brno 2006. 254 strán textu, 140 obrázkov.

Impulz na vydanie radu učebných textov nazvaných „Panoráma biologické a sociokulturní antropologie“ vyšiel z Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brne. Nadácia Universitas Masarykiana v rámci edície Scientia si kladie za cieľ postupne predstaviť v rade týchto „modulových“ učebných textov súčasný stav poznania vývoja človeka. Osnova každého „modulu“ je obdobná: vlastný učebný text, doporučená literatúra, výkladové registre dôležitejších mien a pojmov, medailón autora, „zaostření“ problému (štúdia o aktuálnych teoretických, metodologických či empirických inováciách v danej problematike) a „rozvolnění“ problému (uviedenie problematiky do širšieho filozofického alebo kultúrneho rámca).

V recenzovanej práci J. Unger rozvinul a rozšíril, prípadne i pozmenil a doplnil poznatky prezentované v skôr vydaných publikáciách v rámci toho istého radu „Pohřební rítus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.-16. století“ (Brno 2002). Súčasný zväzok vyšiel s podporou Grantovej agentúry ČR - projekt 404/06/0346: „Antropologie smrti: komparační sociokulturní analýza umírání, smrti, pohřebních ritů a rituálů“.

V týchto skriptách, ktoré sú už 25. zväzkom uvedeného publikačného radu, autor kladie dôraz nielen na české krajiny, ale aj na strednú a západnú, niekedy tiež na východnú Európu, pričom v prípade potreby niektoré tvrdenia ilustruje vhodnými analógiami aj z ďalších európskych území. Z chronologického hľadiska publikácia obsahuje rozsiahle obdobie od začiatku 1. stor. až do konca 20. stor. Z hľadiska analýzy pohrebného rítu je v podstate rozčlenená do troch väčších častí.

Po úvode a vymedzení problematiky (1. kapitola) sú v prvej veľkej časti charakterizované hlavné trendy pohrebného rítu rôznych etníc a skupín obyvateľstva, žijúcich počas jednotlivých období v západnej a strednej Európe. Nasledujúca časť je venovaná niektorým zvláštnostiam v pohrebnom ríte z hľadiska sociálneho zaradenia pochovaných, ako aj podľa ich veku, pohlavia, etnicity a nakoniec podľa náboženskej príslušnosti. V tretej rozsiahlej časti sa autor sústredil na rôzne zvláštne spôsoby zaobchádzania s telami mŕtvych. Celkový súhrn hlavných trendov pohrebného rítu bol prezentovaný v kapitole nazvanej „Závěr“. Čo sa týka ďalšej štruktúry publikácie, dve nasledujúce menšie kapitoly sú venované autorovi publikácie, ako aj autorovi umeleckých ilustrácií. Tak ako v ostatných publikáciách tohto publikačného radu (ako už bolo uvedené vyššie), aj tu potom nasledujú kapitoly nazvané „Zaostření problému“ a „Rozvolnění problému“. Zoznam literatúry obsahuje literatúru citovanú, použitú a odporúčanú. Publikáciu uzatvára jednak výkladový slovník dôležitejších mien a pojmov, jednak register.

Pri detailnejšej charakteristike publikácie možno konštatovať, že druhá kapitola, obsahujúca hlavné trendy pohrebného rítu, je rozčlenená podľa chronologického kritéria. V jej prvej časti autor charakterizoval pohrebný rítus Rimanov a Germánov, tak v provinciách, ako aj v slobodnej Germánii. Ďalšia časť kapitoly zahŕňa obdobie 5. a 6. stor.

s dôrazom na pohrebný rítus Hunov, romanizovaného obyvateľstva v Galii a Germánii, rítus Germánov na území Franskej ríše a tiež vtedajšieho obyvateľstva územia Moravy, Čiech, Slovenska a Rakúska. Tretia časť tejto kapitoly obsahuje prehľad pohrebného rítu v 6./7. až 8. stor. Zaoberá sa najmä pochovávaním Slovanov, Avarov, Bavorov, Frankov a Alamanov. Pochovávanie v 9.-10. stor. hlavne v strednej Európe je venovaná štvrtá časť, a to aj vrátane pohrebného rítu Maďarov a východných Slovanov. Na obdobie 11.-12. stor. je zameraná piata časť kapitoly, šiesta je venovaná 13.-17. stor. a nasledujúce dve časti sumarizujú pochovávanie v 17.-18. a v 19.-20. stor.

Tretia kapitola publikácie je rozčlenená do piatich hlavných častí. Ich témou je pohrebný obrad súvisiaci so sociálnym postavením pochovaných - pochovávanie panovníkov, veľmožov, kupcov a duchovných (1. časť), ďalej pohrebný obrad súvisiaci so zvláštnosťami v pochovávaní zomrelých z hľadiska ich veku, s dôrazom na deti (2. časť), z hľadiska pohlavia (3. časť), podľa ich etnicity, najmä s dôrazom na Rómov (4. časť) a napokon z hľadiska náboženskej príslušnosti - hlavne obrady u kresťanov, židov, inovercov (5. časť).

Štvrtá kapitola obsahuje charakteristiky zvláštnych spôsobov zaobchádzania s mŕtvymi telami - pochovávanie mimo pohrebísk, pochovávanie v súvislosti s epidémiami a vojenskými situáciami, ako aj pochovávanie delikventov. Ďalšie časti tejto kapitoly sa venujú protivampirickým opatreniam, problematike dvojhrobov i viachrobov, problematike druhotných pohrebov, ľudských obetí a zdanlivo mŕtvych. Táto kapitola je zakončená časťou venovanou vykrádaniu hrobov.

Nasledujú už spomínané kapitoly s krátkym pracovným životopisom autora textu (J. Ungera) a tiež autora umeleckých ilustrácií (M. Husáka) vrátane ich fotografií. Podľa môjho názoru by si obaja autori zaslúžili oveľa kvalitnejšie technické vyhotovenie fotografií v týchto kapitolách.

Pre charakterizovanie cieľa recenzovaných skript použijeme slová autora (s. 15): „*K žádoucím multidiscipinárnímu přístupu mají přispět i tato skripta... Texty jsou určeny zejména pro studenty antropologie, archeologie, historie, filozofie, psychologie, sociologie, etnologie, teologie, religionistiky, medicíny a další zájemce. Přehledně informují o způsobu pohřbívání a zacházení s mrtvými lidskými těly v dvaceti stoletích našeho letopočtu, a to především na Moravě a v Čechách, ale s přihlédnutím k sousedním zemím. V případech, kde se to jevílo jako možné a účelné, jsou použity i analogie a příklady z dalších oblastí Evropy. Především jde o to, poskytnout antropologům a archeologům dostatek analogií a pramenů pro interpretaci jevů zjišťovaných při terénním výzkumu.*“

Na tomto mieste chcem zdôrazniť, že plánovaný cieľ skript bol splnený, hoci v rámci vopred ohraničeného rozsahu skript nebolo možné podrobne analyzovať, uviesť rôzne odchýlky a špecifiká, ani sa podrobnejšie vyjadriť k príčinám určitých odlišností, resp. pokúšať sa o ich vysvetlenie. Z rovnakého dôvodu autor zrejme vo viacerých podkapitolách vybral často len jeden príklad ilustrujúci daný jav.

Ďalším prínosom je, že autor okrem prehľadu hlavných trendov pohrebného rítu v Európe v skúmanom období uvádza i hlavné pracoviská, pracovné skupiny, ako aj konferencie, kde sa odborníci špeciálne venovali a venujú výskumu problematiky pohrebného rítu, či už pre jednotlivé obdobia a územia, alebo prierezovo za dlhšie obdobie.

Výber literatúry v skriptách je vhodne zvolený a rozsiahly, pričom bádateľ ešte čitateľa upozorňuje aj na ďalšiu literatúru z konkrétnych knižníc, ku ktorej nemal prístup. Skutočnosť, že literatúra sa uvádza vždy až za jednotlivými kapitolami,

čiže nie je citovaná priamo v texte, súvisí zrejme s predpísanou úpravou skript celej edície.

Hoci autor vypracoval skriptá veľmi prehľadne, nevyhol sa určitým nepresnostiam. Takéto nepresnosti nachádzame už v samotnom obsahu v tretej a štvrtej kapitole, kde sú na nesprávnom mieste uvedené názvy niektorých ich častí, napríklad „Kněží a jáhnové“, „Cikáni“ a „Sebevrazi“, pričom však číselné označenie podkapitol a ich častí v texte je v poriadku a tieto časti sa tiež nachádzajú v texte na správnych miestach podľa zamýšľanej štruktúry autora.

Zrejme nebolo ľahké vybrať do skript informácie z množstva zozbieraných údajov a analógií za také dlhé obdobie a rozsiahle územie, čo v niektorých prípadoch viedlo k istej nevyváženosti informácií v určitých podkapitolách, t. j. niektorému javu bola venovaná väčšia pozornosť než inému rovnako dôležitému javu, prípadne niektoré informácie či údaje chýbajú.

V rôznych prípadoch autor tiež uvádza konkrétne údaje ako potvrdené dokladmi, hoci tomu celkom tak nie je. Napríklad na str. 108 spája prítomnosť luníc v hroboch žien s funkciou vedmy. Domnievam sa, tak ako v niekoľkých ďalších prípadoch, že táto skratkovitá a predčasná formulácia má skôr inšpirovať študentov k štúdiu danej problematiky.

Na záver považujem za potrebné zdôrazniť, že problematikou pohrebného rítu sa zaoberalo a zaoberá mnoho bádateľov, ktorí sa väčšinou sústreďujú na určité obdobie, územie či etnikum. Z tohto dôvodu nebolo ľahké vytvoriť

prehľad hlavných trendov pohrebného rítu v Európe za celé prezentované obdobie. Pritom podobnosť prejavov a variantov pohrebného rítu je možné lepšie osvetliť práve porovnávaním týchto fenoménov v rámci viacerých časových úsekov, čiže v dôsledku ich opakovania.

Možno teda konštatovať, že autor podal vysoko fundovaný prehľad pohrebného rítu a jeho hlavných trendov počas celých dvadsiatich storočí nášho letopočtu v Európe, s dôrazom na strednú Európu. Drobné nepresnosti a určitá nevyváženosť neznižujú celkový prínos publikácie. Jej zaujímavé doplnky tvorí aj 8. kapitola „Kdo jsi byl, muži, z hrobu číslo 2 na pohřebišti v Morkůvkách-Hotařském kopci? Archeologicko-antropologická studie“ a 9. kapitola „Pavel z Tarsu: Listy, 1. list korintským (Epistulae, Prima epistula ad Corinthios, 53-54 n. l.)“, ktoré azda nebolo potrebné zahrnúť pod označenia „Zaostření problému“ a „Rozvolnění problému“, ako to vyžaduje štruktúra skript edície. Pritom orientačný prehľad stavu problematiky, ako aj základné perspektívy ďalšieho bádania, ktoré by mali byť obsahom týchto kapitol, autor charakterizoval už v úvodnej kapitole.

Na záver pre určenie ďalšieho smeru antropologického bádania považujem za najvýstižnejšie citovať opäť J. Ungera (8. kapitola, s. 185): „Zdá se však, že do středu badatelského zájmu bychom mohli postavit i anonymní konkrétní jedince, jejichž pozůstatky se podařilo archeologicky prozkoumat. Také oni svým způsobem vytvářeli dobu, v níž žili, a zanechali po sobě nejen hroby, ale i předpoklady našeho dneška.“

Ivona Vlkolinská

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK

ABKÜRZUNGEN VON ZEITSCHRIFTEN UND PERIODIKA

ABBREVIATIONS OF JOURNALS AND PERIODICALS

- Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
- Acta Medica Lituanica = Acta medica Lituanica. Vilnius
- Agria = Agria. Annales Musei Agriensis. Eger
- Alt-Thüringen = Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. Weimar
- Am. Journal Physic. Anthr. = American Journal of Physical Anthropology. Organ of the American Association of Physical Anthropologists. Philadelphia
- Angvstia = Angustia. Arheologie - Istorie - Etnografie - Sociologie. Sfântu Gheorghe
- Annu. Rev. Anthr. = Annual Review of Anthropology. Palo Alto
- Anthr. Anz. = Anthropologische Anzeiger. Mitteilungsorgan der Gesellschaft für Anthropologie. Stuttgart
- Anthr. Közl. = Anthropológiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának folyóirata. Budapest
- Antiquity = Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology. London
- Arch. Austriaca = Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien
- Arch. Ért. = Archaeológiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos Folyóirata. Budapest
- Arch. Polona = Archaeologia Polona. Wrocław - Warszawa - Kraków
- Arch. Polski = Archeologia Polski. Warszawa - Wrocław
- Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha
- Archeolohija (Kyjiv) = Archeolohija. Kyjiv
- Arrabona = Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve. Győr
- AVANS = AVANS. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra
- Békés Megyei Múz. Közl. = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. Békéscsaba
- Ber. RGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main
- Bonner Jahrb. = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Bonn
- Commun. Arch. Hungariae = Communicationes Archaeologicae Hungariae. Budapest
- Cumania = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve. Kecskemét
- Debreceni Déri Múz. Évk. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen
- Dolg. Erdélyi Nemzeti Múz. = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolosvár
- Dolg. M. Kir. Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből = Dolgozatok a M. Kir. Horthy Miklós-Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből. Szeged
- Egri Múz. Évk. = Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger
- Eurasia Septentrionalis Ant. = Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki
- Ferenc Múz. Évk. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
- Folia Arch. = Folia Archaeologica. Annales Musei Nationalis Hungarici. Budapest
- Fundber. Österreich = Fundberichte aus Österreich. Wien
- Hieron = Hieron. Religionistická ročenka. Bratislava
- Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice
- Homo = Homo. Internationale Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen. Stuttgart
- Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Halle/Saale - Berlin
- Janus Pannonius Múz. Évk. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs
- Kratkije Soob. (Moskva) = Kratkije soobščenija o dokladach i polevych issledovanijach Instituta Istorii Materialnoj kulturny. Moskva
- Kwartalnik Hist. = Kwartalnik historyczny. Warszawa
- Mat. Arch. Nowej Huty = Materiały Archeologiczne Nowej Huty. Kraków
- Mat. i Issled. Arch. SSSR = Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR. Moskva - Leningrad
- Mitt. Berliner Ges. Anthr. = Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin
- Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged
- Nógrád Megyei Múz. Évk. = A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján
- Nyíregyházi Jós András Múz. Évk. = A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve. Budapest
- Pam. Arch. = Památky archeologické. Praha
- Prähist. Arch. Südosteuropa = Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. München - Berlin - Rahden/Westf.
- Przegląd Arch. = Przegląd Archeologiczny. Poznań - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk
- Rég. Füzetek = Régészeti Füzetek. Budapest
- SASTUMA = Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde. Bonn
- Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra
- Sovetskaja Arch. = Sovetskaja archeologija. Moskva
- Sprav. Múz. (Komárno) = Spravodaj Oblastného podunajského múzea v Komárne. Komárno

Stud. și Cerc. Istor. Veche = Studii și Cercetări de Istorie
Veche și Arheologie. București

Szegedi Városi Múz. Kiadványai = A Szegedi Városi Múzeum
Kiadványai. Szeged

Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múz. Évk. = A Szekszárdi Béri
Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd

Szolnok Megyei Múz. Évk. = A Szolnok Megyei Múzeumok
Évkönyve. Szolnok

Štud. Zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického
ústavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra

Universitätsforsch. Prähist. Arch. Bonn = Universitäts-
forschungen zur Prähistorischen Archäologie. Bonn

Vsl. Pravek = Východoslovenský pravek. Nitra - Košice

Vznik a Počátky Slovanů = Vznik a počátky Slovanů. Praha

Wosinsky Mór Múz. Évk. = A Wosinsky Mór Múzeum
Évkönyve. Szekszárd

Zbor. FF UK = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Ko-
menského. Bratislava

Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea.
Archeológia. Bratislava

EDÍCIE VYDÁVANÉ ARCHEOLOGICKÝM ÚSTAVOM SAV V NITRE

ARCHAEOLOGICA SLOVACA MONOGRAPHIAE

FONTES

- I. Benadík, B. - Vlček, E. - Ambros, C.: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. Bratislava 1957. -----
- II. Budinský-Krička, V.: Slovanské mohyly v Skalici. Bratislava 1959. -----
- III. Chropovský, B. - Dušek, M. - Polla, B.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. Bratislava 1960. -----
- IV. Polla, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava 1962. -----
- V. Točík, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964. € 4.-
- VI. Dušek, M.: Thrakisches Gräberfeld der Hallsattzeit in Chotín. Bratislava 1966. € 5.-
- VII. Čilinská, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966. € 5.-
- VIII. Bánesz, L.: Barca bei Košice - paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968. -----
- IX. Novotná, M.: Die Bronzehortfunde in der Slowakei (Spätbronzezeit). Bratislava 1970. -----
- X. Polla, B.: Kežmarok (Ergebnisse der historisch-archäologischen Forschung). Bratislava 1971. -----
- XI. Svoboda, B.: Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany. Bratislava 1972. -----
- XII. Vladár, J.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Bratislava 1974. -----
- XIII. Ambros, C. - Müller, H.-H.: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Bratislava 1980. € 3.-
- XIV. Kolník, T.: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Bratislava 1980. -----
- XV. Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Analyse. ISBN 80-88709-23-7 € 10.-
- Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Analýza. ISBN 80-88709-13-X € 8.-
- Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Katalóg. ISBN 80-88709-22-9 € 15.-
- XVI. Kuzmová, K.: Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Nitra 1997. ISBN 80-88709-32-6 € 23.-
- XVII. Kaminská, L.: Hôrka-Ondrej. Nitra 2000. ISBN 80-88709-47-4 € 23.-

CATALOGI

- I. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968. € 6.-
- II. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava 1968. € 4.-
- III. Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in Südwestslowakei. Bratislava 1968. € 4.-
- IV. Dušek, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969. € 5.-
- V. Čilinská, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973. -----
- VI. Veliačik, L. - Romsauer, P.: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku I. Katalóg. Nitra 1994. ISBN 80-88709-15-6 € 18.-
- VII. Bujna, J.: Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog. Nitra 1995. ISBN 80-88709-18-0 € 20.-
- VIII. Březinová, G.: Nitra-Šindolka. Siedlung aus der Latènezeit. Katalog. Bratislava 2000. ISBN 80-224-0649-X € 25.-
- IX. Březinová, G. a kol.: Nitra-Chrenová. Archeologické výskumy na plochách stavenísk Shell a Baumax. Katalóg. Nitra 2003. ISBN 80-88709-62-2 € 20.-
- X. Kolník, T. - Varsík, V. - Vladár, J.: Branč Germánska osada z 2. až 4. storočia. ISBN 978-80-88709-98-5 € 45.-

STUDIA

- I. Pieta, K.: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982. -----
- II. Veliečik, L.: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983. -----
- III. Fusek, G.: Slovensko vo včasnოსlovenskom období. Nitra 1994. ISBN 80-88709-17-2 -----
- IV. Pavúk, J.: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra 1994. ISBN 80-88709-19-9 € 18.-
- V. Pavúk, J. - Bátora, J.: Siedlung und Gräberfeld der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra 1995. ISBN 80-88709-24-5 -----
- VI. Šalkovský, P.: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra 2001. ISBN 80-88709-52-0 € 17.-
- VII. Ruttkay, A. - Ruttkay, M. - Šalkovský, P. (Ed.): Slovensko vo včasnოს sredoveku. Nitra 2002. ISBN 80-88709-60-1 € 20.-
- VIII. Hanuliak, M.: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004. ISBN 80-88709-72-5 € 32.-
- IX. Pieta, K. - Ruttkay, A. - Ruttkay, M. (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2007. Druhé vydanie. ISBN 978-80-88709-91-6 € 40.-
- X. Soják, M.: Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek. Nitra 2007. ISBN 978-80-89315-01-7 € 28.-

COMMUNICATIONES

- I. Batora, J. - Peška, J. (Hrsg.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999. ISBN 80-88709-40-7 € 28.-
- II. Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 1998. Nitra 1999. ISBN 80-88709-41-5 € 25.-
- III. Friesinger, H. - Pieta, K. - Rajtár, J. (Hrsg.): Metallgewinnung und- Verarbeitung in der Antike. Nitra 2000. ISBN 80-88709-48-2 € 28.-
- IV. Cheben, I. - Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2001. Nitra 2002. ISBN 80-88709-57-1 € 45.-
- V. Kuzmová, K. - Pieta, K. - Rajtár, J. (Hrsg.): Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra 2002. ISBN 80-88709-61-X € 55.-
- VI. Batora, J. - Furmánek, V. - Veliačik, L. (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra 2004. ISBN 80-88709-70-9 € 35.-
- VII. Fusek, G. (Ed.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004. ISBN 80-88709-71-7 € 60.-
- VIII. Cheben, I. - Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2004. Nitra 2005. ISBN 80-88709-83-0 € 60.-

ARCHEOLOGICKÉ PAMÄTNÍKY SLOVENSKA

- I. Furmánek, V.: Radzovce - osada ľudu popolnicových polí. Bratislava 1990. ISBN 80-224-0094-7 € 3.-
- II. Lamiová, M.: Zemlín - obec s bohatou minulosťou. Košice 1993. ISBN 80-900444-2-5 € 7.-
- III. Čilinská, Z.: Slovania a avarský kaganát. Bratislava 1993. ISBN 80-7127-059-8 -----
- IV. Šiška, S.: Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej. Bratislava 1995. ISBN 80-224-0198-6 -----
- V. Pieta, K.: Liptovská Mara. Bratislava 1996. ISBN 80-967366-7-1 € 13.-
- VI. Hromada, J.: Moravany nad Váhom. Bratislava 2000. ISBN 80-88709-45-8 € 13.-
- VII. Olexa, L.: Nižná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej. Košice 2003. ISBN 80-88709-66-0 € 15.-
- VIII. Kaminská, L.: Hôrka-Ondrej. Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe kamennej. Košice 2005. ISBN 80-88-709-74-1 € 15.-

ACTA INTERDISCIPLINARIA ARCHAEOLOGICA

- Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.-13. storočí. Nitra 1979. -----
- Furmánek, V. - Stloukal, M.: Antropologický rozbor žárových hrobů piliňské a kyjatické kultury. Nitra 1982. -----
- Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Tom. III. Nitra 1984. € 9.-
- Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Tom. IV. Nitra 1986. € 9.-
- Archeológia-Geofyzika-Archeometria. Nitra 1987. € 7.-
- Súčasný poznatky z archeobotaniky na Slovensku. Nitra 1989. € 6.-
- Paleoethnobotany and Archaeology, International Work-Group for Paleoethnobotany. 8th Symposium Nitra - Nové Vozokany 1989. Nitra 1991. € 16.-
- Hajnalová, E.: Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 1993. ISBN 80-88709-02-4 € 9.-
- Vondráková, M.: Malé Kosihy II. Nitra 1994. ISBN 80-88709-14-8 € 13.-
- Hajnalová, E.: Ovocie a ovocinárstvo v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 2001. ISBN 80-88-709-38-5 € 13.-

MATERIALIA ARCHAEOLOGICA SLOVACA (edícia ukončená)

- I. Točík, A.: Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Nitra 1980. -----
- II. Budinský-Krička, V.: Kráľovský Chlmec. Nitra 1980. -----
- III. Točík, A.: Nitriansky Hrádok-Zámeček. I, II. Tabuľky. Nitra 1981. -----
- IV. Točík, A.: Malé Kosihy - osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981. -----
- V. Benadik, B.: Maňa. Keltisches Gräberfeld - Fundkatalog. Nitra 1983. € 8.-
- VI. Dušek, M. - Dušková, S.: Smolenice-Molpír I. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. Nitra 1985. -----
- VII. Wiederman, E.: Archeologické pamiatky topolčianskeho okresu. Nitra 1985. -----
- VIII. Budinský-Krička, V. - Veliačik, L.: Krásna Ves. Gräberfeld der Lausitzer Kultur. Nitra 1986. -----
- IX. Kuzmová, K. - Roth, P.: Terra sigillata v Barbariku. Nitra 1988. -----
- X. Hanuliak, M. - Kuzma, I. - Šalkovský, P.: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.-12. storočia. Nitra 1993. ISBN 80-88709-07-5 € 20.-
- XI. Šalkovský, P.: Hradisko v Detve. Nitra 1994. ISBN 80-88709-10-5 € 10.-
- XII. Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Nitra 1994. ISBN 80-88709-12-1 € 13.-
- XIII. Dušek, M. - Dušková, S.: Smolenice - Molpír II. Nitra 1995. ISBN 80-88709-20-2 € 15.-

ZOZNAM PUBLIKÁCIÍ ZARADENÝCH VO VÝMENNOM FONDE ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SAV

Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 1. zv.	€ 20.-	Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1997 a 1998.	
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 2. zv.	€ 20.-	Jasečková, M.	€ 4.-
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 3. zv.	€ 18.-	Colloque International l'Aurignacien et le	
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 4. zv.	€ 15.-	Gravettien (perigordien) dans leur	
Archaeologia Historica 10/1985.	€ 8.-	Cadre Ecologique.	€ 13.-
Archaeologia Historica 13/1988.	€ 9.-	Complex of upper palaeolithic sites near	
Archaeologia Historica 22/1997.	€ 25.-	Moravany. Vol. II.	€ 13.-
Archaeologia Historica 24/1999.	€ 28.-	Complex of upper palaeolithic sites near	
Archaeologia Historica 27/2002.	€ 30.-	Moravany. Vol. III.	€ 15.-
Archeológia a ropa. Záchranné archeologické		Der sonderbare Baron. Dvořák, P.	€ 13.-
výskumy na trase výstavby preložky ropovodu.	€ 11.-	Die Ergebnisse der arch. Ausgrab. beim Aufbau	
Archeológia - História - Geografia (Archeológia).	€ 3.-	des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros.	€ 7.-
Archeológia - História - Geografia (Geografia).	€ 3.-	Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. Novotný, B.	€ 1.-
Archeológia - História - Geografia (História).	€ 3.-	Európa okolo roku 1000.	€ 25.-
Archeologická topografia Bratislavy.	€ 13.-	Europas mitte 1000.	€ 67.-
Archeologická topografia Košíc.	€ 13.-	Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel-	
Archeologické nálezy v zbierkach Mestského múzea		und Osteuropa.	€ 65.-
v Zlatých Moravciach. Ruttkayová, J. - Ruttkay, M.	€ 6.-	Gerulata I.	€ 20.-
Archeologické pamiatky a súčasnosť.	€ 3.-	Graphische Auswertung osteometrischer Werte in der	
Archeologičeskije vesti.	€ 6.-	historischen Osteologie. Sep. ŠZ 12/1964. Rajtová, V.	€ 3.-
AVANS v roku 1975.	€ 4.-	Hallstatt a Býčí skála. Průvodce výstavou.	€ 2.-
AVANS v roku 1976.	€ 5.-	História skla 2001. Zborník referátov.	€ 10.-
AVANS v roku 1977.	€ 5.-	Importants Sites Slaves en Slovaquie.	€ 3.-
AVANS v roku 1978.	€ 3.-	IX. meždunarodnyj sjezd slavistov. Kijev 7. 9.-13. 9. 1983.	€ 1.-
AVANS v roku 1979.	€ 3.-	Kelemantia Brigetio. (ang.).	€ 10.-
AVANS v roku 1988.	€ 10.-	Kelemantia Brigetio. (nem.).	€ 10.-
AVANS v roku 1989.	€ 10.-	Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum	
AVANS v roku 1990.	€ 10.-	der Nordslowakei. Pieta, K.	€ 13.-
AVANS v roku 1991.	€ 13.-	Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného	
AVANS v roku 1992.	€ 12.-	Slovenska. Pieta, K.	€ 13.-
AVANS v roku 1993.	€ 13.-	Najstaršie roľnícke osady na Slovensku. Novotný, B.	€ 1.-
AVANS v roku 1994.	€ 14.-	Numizmatika v Československu.	€ 3.-
AVANS v roku 1995.	€ 15.-	Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie).	
AVANS v roku 1996.	€ 15.-	Vyhodnotenie. Hanuliak, M.-Rejholcová, M.	€ 23.-
AVANS v roku 1997.	€ 18.-	Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca	
AVANS v roku 1998.	€ 18.-	5. až 13. stor. II. časť. Stredoslovenský kraj.	€ 10.-
AVANS v roku 1999.	€ 19.-	Rapports du III ^e Congrès International	
AVANS v roku 2000.	€ 20.-	d'Archeologie Slave 1. sept. 1975.	€ 8.-
AVANS v roku 2001.	€ 32.-	Rapports du III ^e Congrès International	
AVANS v roku 2002.	€ 22.-	d'Archeologie Slave 2. sept. 1975.	€ 3.-
AVANS v roku 2003.	€ 25.-	Referáty o pracovných výsledkoch čs. archeologie	
AVANS - register za roky 1984-1993.	€ 25.-	za rok 1958, časť II.	€ 1.-
AVANS v roku 2004.	€ 27.-	Slovacchia. Crocevia delle civiltà Europee 2005.	€ 25.-
AVANS v roku 2005.	€ 27.-	Slovacchia. Katalóg výstav.	€ 25.-
Bajč-Vlkanovo. Sep. ŠZ 12/1964. Točík, A.	€ 1.-	Slovenská archeológia 1962/1.	€ 7.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1980.		Slovenská archeológia 1962/2.	€ 7.-
Melicher, J.	€ 2.-	Slovenská archeológia 1968/2.	€ 7.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1981.		Slovenská archeológia 1972/1.	€ 9.-
Melicher, J.	€ 2.-	Slovenská archeológia 1984/1.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1986.		Slovenská archeológia 1984/2.	€ 9.-
Melicher, J.	€ 2.-	Slovenská archeológia 1985/2.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1987.		Slovenská archeológia 1986/1.	€ 9.-
Melicher, J.	€ 1.-	Slovenská archeológia 1986/2.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1988.		Slovenská archeológia 1987/1.	€ 9.-
Melicher, J. - Mačalová, H.	€ 2.-	Slovenská archeológia 1987/2.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1989 a 1990.		Slovenská archeológia 1988/1.	€ 10.-
Mačalová, H.	€ 3.-	Slovenská archeológia 1988/2.	€ 10.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1991 a 1992.		Slovenská archeológia 1989/1.	€ 10.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1989/2.	€ 10.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1993 a 1994.		Slovenská archeológia 1990/1.	€ 10.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1990/2.	€ 10.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1995 a 1996		Slovenská archeológia 1992/1.	€ 15.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1992/2.	€ 15.-

Slovenská archeológia 1993/1.	€ 15.-	Študijné zvesti 10/1962.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1993/2.	€ 15.-	Študijné zvesti 12/1964.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1994/1.	€ 15.-	Študijné zvesti 13/1964.	€ 2.-
Slovenská archeológia 1994/2.	€ 15.-	Študijné zvesti 14/1964.	€ 2.-
Slovenská archeológia 1995/1.	€ 16.-	Študijné zvesti 15/1965.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1995/2.	€ 16.-	Študijné zvesti 16/1968.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1996/1.	€ 17.-	Študijné zvesti 17/1969.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1996/2.	€ 17.-	Študijné zvesti 18/1970.	€ 9.-
Slovenská archeológia 1996/2 (nezviazaná).	€ 12.-	Študijné zvesti 19/1981.	€ 7.-
Slovenská archeológia 1997/1.	€ 18.-	Študijné zvesti 21/1985.	€ 8.-
Slovenská archeológia 1997/2.	€ 18.-	Študijné zvesti 23/1987.	€ 9.-
Slovenská archeológia 1998/1.	€ 20.-	Študijné zvesti 24/1988.	€ 6.-
Slovenská archeológia 1998/2.	€ 20.-	Študijné zvesti 25/1988.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1999/1.	€ 20.-	Študijné zvesti 26/1990.	€ 18.-
Slovenská archeológia 1999/2.	€ 20.-	Študijné zvesti 27/1991.	€ 15.-
Slovenská archeológia 2000/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 28/1992.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2000/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 29/1993.	€ 18.-
Slovenská archeológia 2001/1-2.	€ 44.-	Študijné zvesti 30/1994.	€ 15.-
Slovenská archeológia 2002/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 31/1995.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2002/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 32/1996.	€ 21.-
Slovenská archeológia 2003/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 33/1999.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2003/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 34/2002.	€ 23.-
Slovenská archeológia 2004/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 35/2002.	€ 25.-
Slovenská archeológia 2004/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 36/2004.	€ 30.-
Slovenská archeológia 2005/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 37/2005.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2005/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 38/2005.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2006/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 39/2006.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2006/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 40/2006.	€ 35.-
Slovenská archeológia 2007/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 41/2007.	€ 80.-
Slovenská numizmatika VII.	€ 3.-	Študijné zvesti 42/2007.	€ 35.-
Slovenská numizmatika VIII.	€ 3.-	Terra sigillata in Mähren. Droberjar, E.	€ 13.-
Slovenská numizmatika X.	€ 3.-	Točík Anton 1918-1994. Biografia, bibliografia.	€ 5.-
Slovenská numizmatika XI.	€ 5.-	Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ost-	
Slovenská numizmatika XV.	€ 8.-	slowakei in Bezug zu den Nachbargebieten.	€ 10.-
Slovenská numizmatika XVI.	€ 8.-	Ve službách archeologie IV.	€ 25.-
Slovenská numizmatika XVII.	€ 8.-	Ve službách archeologie V.	€ 25.-
Slovenská numizmatika XVIII.	€ 8.-	Velikaja Moravia. Sokrovišča prošlogo	
Stredné Slovensko 2.	€ 2.-	Čechov i Slovakov. Katalog - Kiev.	€ 1.-
Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia III-IV.	€ 18.-	Východoslovenský pravek - Special Issue.	€ 28.-
Studia Historica Slovaca XVI.	€ 3.-	Východoslovenský pravek I.	€ 7.-
Studia Historica Slovaca XVII.	€ 4.-	Východoslovenský pravek II.	€ 7.-
Studie muzea Kroměřížska 88.	€ 5.-	Východoslovenský pravek IV.	€ 12.-
Svätopluk 894-1994. Materiály z konferencie.	€ 23.-	Východoslovenský pravek V.	€ 13.-
Šebastovce I. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen		Východoslovenský pravek VI.	€ 20.-
Reiches. Katalog. Budinský-Krička, V. - Točík, A.	€ 13.-	Východoslovenský pravek VII.	€ 20.-
Študijné zvesti 7/1961.	€ 3.-	Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej	
Študijné zvesti 8/1962.	€ 3.-	na Slovensku (2300-800). Furmánek, V.	€ 19.-